BERNÁT GYULA

# AZ UJ MAGYARORSZÁG AGRÁRPOLITIKÁJA 1867—1914

BUDAPEST, 1938.

DUNÁNTUL PÉCSI EGYETEMI KÖNYVKIADÓ ÉS NYOMDA R.-T. PÉCS.

BERNÁT GYULA

# AZ UJ MAGYARORSZÁG AGRÁRPOLITIKÁJA 1867—1914

BUDAPEST, 1938.

DUNÁNTUL PÉCSI EGYETEMI KÖNYVKIADÓ ÉS NYOMDA R.-T. PÉCS.

Felelős kiadó: Bernát Gyula.

Dunántúl Pécsi Egyetemi Könyvkiadó és Nyomda R.-T. Pécs, Perczel-u. 2.
A nyomdáért felelős: Wessely Károly igazgató.

# ELŐSZÓ.

*E tanulmány kiegészítő részét alkotja szerző azon dolgozatainak, amelyeket régebben „A magyar jobbágyfelszabadítás eszmeáramlatai" és „Az abszolutizmus földtehermentesítése Magyarországon" címek alatt hozott nyilvánosságra. E három kötet megírásával a szerző arra tett kísérletet, hogy a magyar agrártörténetnek 1790-től a világháború kitöréséig terjedő időszakát részint új adatok felkutatásával az eddiginél jobb megvilágításba helyezze, másrészt pedig arra törekedett, hogy e korszak agrárpolitikai fejleményeiről egységes képet rajzoljon.*

*Az utóbbi szempont érvényesítése különösen a jelen dolgozat megírásánál mutatkozott szükségesnek. Noha igaz, hogy az úgynevezett dualista korszak agrárpolitikai eseményeinek a leírásával és méltatásával hazai közgazdasági irodalmunknak több kiváló terméke foglalkozik, tény viszont az is, hogy e munkák első sorban inkább egyes részletkérdések tárgyalását tekintik feladatuknak.*

*Az „Új Magyarország agrárpolitikája" első sorban a háborút közvetlenül megelőző évtized agrárpolitikai fejleményeinek az ismertetésével foglalkozik. Ezen kívül feladatának tekinti a magyar agrárpolitika egyes mozzanatainak az indító okait is megvilágítani. Végül arra tesz kísérletet, hogy a feltárt anyag világánál megvonja a tárgyalt korszak agrártörekvéseinek a mérlegét.*

*E vállalkozás nemcsak gazdaságtörténeti szempontból látszik vonzónak: napjaink agrárpolitikai eseményeinek szemlélete ugyanis azt mutatja, hogy a mult század utolsó évtizedében megindult társadalmi agrármozgalomnak sok fontos követelése, — amelyek megvalósítása akkor nem sikerült, — most újult erővel támad fel, sőt azok nagy része napjaink kormánypolitikai programmjának is alkotó részévé vált. A*

*multnak a jelennel való kapcsolatai tehát ebben az esetben szokatlanul közvetlen összefüggést mutatnak, úgyhogy a mult problémáinak az ismerete itt különösen alkalmas eszköznek látszik arra, hogy napjaink legégetőbb agrárpolitikai kérdéseit megértsük és azok megoldását sikerrel kísérelhessük meg.*

# ELSŐ RÉSZ.

# A TUDOMÁNY NÉLKÜL VALÓ ORSZÁG.

# I. KÖNYV.

# A MAGYAR MEZŐGAZDASÁG HELYZETE A KIEGYEZÉS KORÁBAN.

## I. FEJEZET.

## A mezőgazdasági birtokjog.

1. Az **agráralkotmány átalakulása.** A magyar mezőgazdasági birtokjog terén az 1848. évi utolsó rendi országgyűlés, illetve a szabadságharc kedvezőtlen kimenetelét követőleg a politikai hatalom birtokosává lett abszolutizmus forradalmi jelentőségű változtatásokat léptetett életbe. Mint ismeretes, az a jogi és gazdasági rend, amely ez időszak előtt fennállott, a mezőgazdasági termelésben közvetlenül, vagy közvetve résztvevőknek, a kezükön levő földbirtokot illető rendelkezési szabadságát több tekintetben messzemenően korlátozta. E jogszabályok — többek között — nemcsak a földbirtok tulajdonjogának megszerzését, illetve annak elidegenítését, hanem a mezőgazdasági munkaerő és a termelvények felhasználási lehetőségét is meglehetősen szűk korlátok közé szorították.

Az új jogi szabályozás lényegileg ezeknek a korlátoknak az eltörlésére, illetve a változott viszonyok között szükségessé vált jogi és gazdasági intézkedések megtételére irányult.

Az e törekvések érvényesülése során alkalmazásra került jogszabályok biztosítják a volt úrbéresek személyes és gazdasági szabadságát, eltörlik az úrbéri viszonyból származó gazdasági természetű terheket, (a robot és terményszolgáltatási kötelezettségeket) illetve a földesurak javára az úr-

béresekkel szemben addig fennállott jogosítványokat, (kisebb királyi haszonvételeket) továbbá megszüntetik a földesurak bírói joghatóságát.

A vonatkozó jogszabályok sorát az 1848. évi IX—XV. t. c.-ek nyitják meg, amelyek eltörlik az úrbériség intézményét és a nemesi birtokok szabad forgalmát korlátozó ú. n. ősiségi rendszert. Az 1848/49-i szabadságharc után uralomra jutott abszolutizmus e törvények hatályát (még az 1848. december 2-i patensben) megerősíti. Ezt követőleg kibocsátásra került a földesurak kezén levő „adománybirtokok" elidegenítését korlátozó szabályok eltörléséről intézkedő, 1852. november 29-i ősiségi nyilt parancs, amely az öröklött, szerzett és adománybirtokok elidegenítése tekintetében eddig fennállott jogi különbséget megszünteti, az általános polgári törvénykönyv rendelkezéseinek hatályát az egész birtokforgalomra kiterjeszti, az ingatlanátruházás alaki kellékei szempontjából a nemesi és nem nemesi birtokok között eddig fennállott különbséget eltörli és ezen kívül ingatlanok tulajdonjogának megszerzését külföldi honosok részére is lehetővé teszi. Végül e jogszabály az említetteken kívül oly rendelkezéseket tartalmaz, amelyek a magyarországi ingatlanok jelzálogjogi megterhelése tekintetében eddig fennállott szabályokat a liberális gazdaságpolitika elvével összhangba hozzák. A zsidók magyarországi birtokszerzése tekintetében fennállott korlátokat, — minthogy azokat az 1853. október 2-i nyilt parancs ismét életbeléptette, — az 1860. február 18-i császári rendelet szünteti meg. — Az 1850. május 7-i rendelet a határőrvidékeken a földet megmívelők haszonvételi jogát tulajdonjoggá változtatja ugyan, a birtokképesség többi korlátait azonban egyelőre fenntartja és azokat csak későbbi jogszabály szünteti meg.

Az úrbériség megszüntetése, illetve az ősiség intézményének eltörlése folytán szükségessé vált birtokpolitikai jogalkotás gerincét azok a rendelkezések alkotják, amelyek

*a)* a volt úrbéri birtokok jogi helyzetének szabályozásáról,

*b)* a fennálló birtokközösségek megszüntetéséről,

*c)* a volt földesuraknak juttatandó kárpótlásról és

*d)* e kárpótlás forrásainak kijelöléséről intézkednek.

*a)* A volt úrbéri birtokok jogi helyzetének szabályozásáról a szűkebb értelemben vett Magyarországra, illetve Horvátországra és Szlavóniára kiterjedő hatállyal az 1853. március 2-i, Erdélyre nézve pedig a lényegileg azonos intézkedéseket tartalmazó, 1854. június 21-i, császári pátensek intézkednek. E pátensek a volt úrbéri kötelékből és a földesúr bíráskodási jogából származó összes kölcsönös jogokat és kötelezettségeket megszüntetik. A volt úrbéresek a kezükön levő úrbéri telkek tulajdonosaivá válnak, a paraszttelkek öröklési rendje és megoszthatósága tekintetében eddig fennállott rendelkezések épségben tartása mellett.[1]

A részleteket illetőleg az ú. n. *üres telkek*, vagy *puszta telkek*[2] tulajdonjoga e szabályozás értelmében a jelenlegi birtokosra, t. i. a volt földesúrra megy át. A *maradvány telkek* ellenben a volt úrbéreseknél maradnak, a földesúrnak járó kártérítés kötelezettsége mellett.

Az *irtványföldek* bizonyos esetekben a volt úrbéresek kezén maradnak, más esetekben azonban azokat az illető földesurak visszaválthatják. Visszaváltás esetén az irtási költségek és az irtványterületeken eszközölt beruházások értéke a volt úrbéreseknek megtérítendő.

A nem úrbéri jellegű telkek birtokosai, az ú. n. *curialisták* és *cenzualisták* birtokai tekintetében a fennálló birtokjogi helyzet, — az azt szabályozó szerződések, vagy pedig szokásos szolgáltatások további fenntartása mellett — továbbra is fennmarad.

A birtokviszonyok szabályozására irányuló bírói eljárás külön urbarialis bíróságok feladatát alkotja.

*b)* Az úrbéri viszony alapján fennálló birtokközösségek megszüntetéséről ugyancsak az 1853. március 2-i illetve 1854. június 21-i császári pátensek intézkednek. Ezek szerint a már elkülönített, vagy a jövőben törvényes úton elkülönítendő legelő-, erdő-, vagy nádasterületek, amelyek haszonvételét eddig is a jobbágyok élvezték, a volt jobbágyok birtokába

[1] A pátensek intézkedéseinek részleteit lásd Bernát Gyula: Az abszolutizmus földtehermentesítése Magyarországon (Budapest 1935) 74 és következő oldalakon.

[2] Ezek oly jobbágytelkek, melyeket aktualiter a földesúr használ.

mennek át, az e rendezés után visszamaradó birtokok azonban a jövőben a földesúr korlátlan tulajdonát alkotják.

*c)* A volt földesuraknak juttatandó kárpótlás kérdésének szabályozásáról és a kártérítési összegek kiszabásáról szintén az 1853. március 2-i (Erdélyre nézve az 1854. június 21-i) pátensek intézkednek. Ugyancsak e pátensek tartalmazzák a vonatkozó végrehajtási utasításokat is.

A Magyarországra vonatkozó pátens értelmében az úrbérrendező pátensben megszüntetett úrbéri tartozásokért és a földesúri bíráskodás eltörlésével megszűnő földesúri jogokért és illetményekért a volt földesúr részére országos tőkékből, méltányos mérvű kártérítés juttatandó. E kárpótlás kifizetése az 1844. évi osztályozásban megállapított minőségi osztályok szerint igazodó átalányösszegekkel történik.

Ez osztályozás alapján a megyék nyolc minőségi osztályba soroztattak. Az egész jobbágytelek után járó kártérítés maximuma 700 forintot, minimuma pedig 300 forintot tett ki. A töredéktelkek után az egész telekre eső kártérítés megfelelő hányada, a zsellértelkek után pedig egységesen 50 forintot kitevő kártérítés járt.

Erdélyben a birtokviszonyok rendezése, mint láttuk, lényegileg azonos elvek alapján történt, azonban az úrbéri szolgáltatások megváltásának kulcsa a magyarországitól eltérő volt. Amennyiben fennállottak úrbéri megváltási szerződések, a megváltásnál az azokban megállapított szolgáltatások vétettek alapul. A megváltási tőke összegének kiszámítása az évi szolgáltatások alapul vételével történt, oly módon, hogy ezek összegéből a földesúri ellenszolgátatások értéke, továbbá behajtási költség címén az évi összeg $^1/_6$-a levonásba hozatott, s az ezután fennmaradó összeg 20-szoros szorzata alkotta a megváltási tőkét. Úrbérmegváltási szerződések hiányában a kiszámítás alapjául a jobbágyi szolgáltatások 1819/20. évi összeírására szolgált. A jobbágytelkek ez összeírás alapján három minőségi osztályba soroztattak s az évi szolgáltatások összege — e minőségi osztályozás szerint — alsóausztriai holdanként 50 kr.-ral 1 frt.-tal, illetve 1 frt. 50 kr.-ral, a megváltási tőke összege pedig ez összegek húszszoros szorzatával vétetett egyenlőnek. — A megváltás lebonyolítása szintén földtehermentesítési alapok bevonásával, kötvények kiszol-

gáltatásával ment végbe. A szükséges összegek megszerzése ugyancsak az állami földadó pótlékolása útján történt.

A maradványtelkek után fizetendő kártérítést a volt úrbéresek úgy Magyarországon, valamint Erdélyben is kizárólag a saját tőkéjükből fizették, e kártérítés mérve azonos volt az úrbéri megváltás útján történő kártérítés mérvével. A nem úrbéri jellegű szolgáltatásokért járó kártérítés ugyancsak kizárólag a volt úrbéreseket terhelte. Ilyen esetekben megváltásnak csak akkor volt helye, ha azt a jogosultak, vagy pedig a kártérítésre kötelezettek túlnyomó része kívánta.

Az alsópapság tizedveszteségéért az 1802. évi összeírás alapján országos tőkékből járt kártérítés.

A volt úrbéresek javára fennállott haszonvételi jogok rendezése tekintetében a következő rendelkezések történtek:

Olyan esetekben, amidőn a volt úrbéresek *faizási* jogot élveztek, az e joggal terhelt földesúri erdőbirtokokból a volt úrbéresek javára a haszonélvezetnek megfelelő rész természetben hasítandó ki. A kihasítás után megmaradó erdőbirtok a földesúr tulajdonában marad. A lelkészek és tanítók számára, mindazon esetekben, amidőn a volt úrbéresek javára az erdőbirtok természetben hasíttatik ki, a megfelelő erdőrész ugyancsak természetben utalandó ki.

A volt úrbéresek részére elkülönítendő erdőbirtok községi birtoknak tekintendő. Ugyancsak a községi erdőbirtokhoz csatolandók a lelkészeknek és tanítóknak juttatott erdőbirtokok is.

A volt úrbéresek javára az úrbéri törvények alapján fennállott *nádlási illetmények* rendezése vagy egy meghatározott évenkénti nádmennyiség átengedése, vagy megfelelő nagyságú nádasterületek természetbeni átadása, vagy pénzbeli, vagy egyéb ellenszolgáltatás juttatása révén történik. Az úrbéri legelők, erdő- és nádasterületek, amelyek eddig a volt földesúr tulajdonát alkották, és amelyek a fentiek értelmében a volt úrbéresek kezére kerülnek, a jövőben a volt földesurak tulajdonából kivonatnak, viszont a volt földesúr kezén maradó legelőket a jövőben az úrbéresek nem vehetik igénybe.

A megváltandóknak nyilvánított úrbéri illetőségek kiegészítő részét alkotó *szőlőhegyek, szőlő* és *szilvaskertek* a volt úrbéresek tulajdonába mennek át.

A legelők és erdőbirtokok elkülönítése olyan esetekben, amidőn a földesurak és a jobbágyok közötti birtokjogi kapcsolatok még nincsenek teljesen rendezve, hivatalból eszközöltetik.

E rendelkezések egyúttal kimondják azt is, hogy már megkezdett tagosítási eljárás sürgősen végrehajtandó, ha azonban a tagosítási eljárás még nem indult volna meg, akkor megkezdése csak fakultativ alapon rendeltetik el. A tagosítási eljárás megindítását úgy a földesúr, mint a volt úrbéresek igényelhetik.

*d)* A megszüntetett úrbéri jogosítványokért járó kártérítési összegek forrásait az 1854. január 16-i pátens jelöli ki. Rendelkezései értelmében az ország mindegyik közigazgatási kerületében egy-egy földtehermentesítési alap létesítendő, amelyek a volt földesurak részére, a nekik megítélt kártérítési összegek erejéig, 5%-kal kamatozó állami kötvényeket szolgáltatnak ki. Az alapok tevékenységéhez szükséges tőkék megszerzése az állami földadó pótlékolása révén történik.

2. **A birtokforgalom jogi korlátai.** Noha az úrbériség intézménynek eltörlése után uralomra jutott gazdaságpolitikai felfogás, — a liberális gazdaságpolitika szellemében — elvileg a földtulajdonosoknak birtokuk tekintetében teljesen szabad rendelkezési jogot biztosít, gyakorlatilag azonban e jogot mégis korlátozza. E korlátozások elsősorban a birtokforgalom szabadságát érintik, és azok közül jelentékenyebbek a *birtokminimum, a hitbizomány* és a *holtkézi birtokok* intézménye.

A *birtokminimum* az a legkisebb földterület (parcellaminimum), vagy üzemegység (birtokminimum), amelynek elidegenítés céljából való feldarabolását jogszabály tiltja.

Agrárjogunkban az úrbériség intézményének fennállása alatt a birtok feldarabolását korlátozó rendelkezések csak jobbágybirtokok tekintetében állottak fenn, míg a nemesi ingatlanok elaprózódásának nem voltak ilyen jogi akadályai.

A jobbágybirtokok felosztása legelőször az úrbéri szolgáltatások megállapításával kapcsolatban nyert intézményesen szabályozást. Az e tekintetben intézkedő 1836 : IV. t.-c. 9. §-a értelmében szigorúan tilos a jobbágy külső illetőségeit adás-vétel esetében a belső illetőségeiktől bármi módon el-

különíteni, vagy a jobbágytelkeket a földesúr hozzájárulása nélkül szétdarabolni. Az 1836. évi 5. t.-c. 4. §-a szerint pedig a jobbágytelki állományok felcserélése és feldarabolása csak a földesúr hozzájárulásával történhet. A jobbágyi örökösödést szabályozó 1840. évi 8. t.-c. §-a szerint örökségi osztály alkalmával olyan esetekben, amidőn az osztozók a telket fel nem oszthatják, azt szükség esetén a legtöbbet ígérőnek adhatják át.

A jobbágytelki birtokminimumot szabályozó intézkedések érvényét az abszolut kormány 1853. március 2-i pátense fenntartotta, a feldarabolási tilalmat a gyakorlati élet azonban nem vette figyelembe és ezért az e korlátozásokat kifejezetten eltörlő 1871 : 53. t.-c. 55. §-a tulajdonképen csak a tényleges helyzetet szentesítette.

A jobbágytelkek tilalom ellenére való feldarabolása e korszakban különösen a felvidéki megyékben öltött aggasztó méreteket. Ennek magyarázata az, hogy a terméketlen vidékeken a földesurak nem annyira a jobbágyok természetbeni szolgáltatásaira, mint inkább a jobbágyházanként szolgáltatandó füstpénzre tartottak igényt. Előfordult, hogy egy-egy egész úrbéri telek 124 részre osztatott fel, s mindegyik részén egy-egy család települt meg, ami a földesúr füstpénzből származó jövedelmének ilyen arányban való emelkedését jelentette.

A jobbágytelkek élaprózódása azonban az ország termékenyebb részein is nagy arányokat öltött. Igy a pestmegyei Foktőn az 1850-es évek elején előfordult, hogy egy negyed telek 6—8, Bogyiszlón 16—17 parcellára oszlott.

Nemesi birtokok feldarabolását jogszabály nem tiltotta.

Az ily birtokok felosztásának korlátozását célzó tervek között figyelmet érdemel Széchenyi István gróf javaslata, amely a nemesi birtok esetében a parcellaminimumot 30 holdban kívánta megállapítani.[3]

Az indítvány azonban visszhangra nem talált, sőt e terv az egész országban népszerűtlennek bizonyult. Ennek oka részben az volt, hogy a birtokminimum intézményét annak propagálói a helyi viszonyokra való tekintet nélkül, mindenütt életbe akarták léptetni, holott az, — mint arra Fényes Elek annak idején helyesen mutatott rá — az ipari vidékeken, ahol gyári munkások földhöz juttatása és kertgazdaságok létesítése a fő szempont, nem alkalmazható sikerrel, és jótékony hatása csak ott van, ahol a földmívelés érdekei a döntők. Ugyancsak ő hozza fel érvként a minimum intézménye mellett az 1840-es évek elején, hogy aránylag oly helységekben nagyobb a magasabb kultúrát jelentő szarvasmarha állomány, ahol a jobbágytelkek nincsenek töredék telkekre felosztva.

[3] Lásd Széchényi cikkét a „Társalkodó" 1839. június 1-i számában.

A nemesi birtokok feldarabolása rendkívül nagy mértéket öltött. Így például a fehérmegyei Tinódon az 1850-es évek elején 10 négyszögöles birtokparcellák is előfordultak.

E nagyfokú elaprózódás annak következtében állott elő, hogy örökösödési osztály esetében — mivel tőkehiány miatt nem volt meg az örököstársak pénzben való kielégítésének lehetősége — a birtoktestek természetben kerültek felosztásra.

A *hitbizomány* az a jogintézmény, amely lehetővé teszi, hogy valamely földbirtok nemesi tulajdonosa az illető birtokra vonatkozó örökösödési rendet állami jóváhagyással egyszersmindenkorra, vagy meghatározott időtartamra megállapítsa, az illető nemesi család fényének fenntartása érdekében.

A hitbizományi birtokos jogállását illetőleg korlátolt tulajdonos. A hitbizományhoz tartozó egyes birtokrészek elidegenítése, illetve megterhelése csak a hitbizományi bíróság (1868. 54. t.-c. 21. §.) hozzájárulásával, de ilyen esetben is csak bizonyos korlátozások között eszközölhető.

A hitbizomány intézménye a szűkebb értelemben vett családvagyon egységének megvédését célozza, az egyéni tulajdonjog korlátozásával.

A hitbizományi intézmény Spanyolországban alakult ki, innen terjedt ki Ausztriára. Különleges alakja az Angliában fennálló „entail" intézménye, mely a kontinens hasonló intézményeitől abban különbözik, hogy a szabad átörökítést megszűkítő hatálya időbelileg *korlátozva* van.

Magyarországon a hitbizomány intézményét először az 1687. évi IX. t.-c. iktatja törvénybe. Maga a hitbizomány intézménye azonban jóval megelőzte az intézmény tételes szabályozását és birtok-jogunk fejlődésének jelentékeny elemét alkotta már akkor is, midőn tételes szabályozásáról még szó sem volt, de annak szüksége nem is merült fel, mert az ősiség jogrendszerének keretei között az adományozás révén a családi érdekek is védelmet találtak. Az adománylevelekben gyakran fordulnak elő az öröklés módját meghatározó kikötések — amelyek sok esetben az első szerzőnek megengedik az örökösödési sorrend megállapítását is, — és amelyek nyilván ugyanazt a célt szolgálják, mint később a hitbizományi rendelkezések.

Magyarországon a hitbizományi intézmény abból a meggyőződésből fakadt, hogy az ősiségi rendszer önmagában véve nem képes az illető családnak a nagy vagyonból származó politikai és gazdasági hatalmát biztosítani. Az ősiség fennállása dacára a családtagok számának növekedése a birtokot túlzottan felaprózta, vagyis e birtokosok elszegényedéséhez vezetett. A hitbizomány a szóbajövő egész vagyonra egyéni utódlást rendelt, a család többi tagjainak pedig csak eltartást, járadé-

kot adott. A hitbizomány a felosztási tilalom folytán hatályosabban védte a birtokot, de a nagyobb birtokvédelem ellentéteként a családtagok aránylag kisebb védelmet élveztek. Az 1687. évi törvény csak főnemesi hitbizományok létesítését tette lehetővé, az 1723 : 50. t.-c. azonban e jogot köznemeseknek is megadja.

Rá kell mutatnunk e helyen arra, hogy a hitbizományi intézmény célja egyesek felfogása szerint nem gazdaságtechnikai, hanem bizonyos érdekelt kategóriák hatalmi helyzetének a fenntartása. Noha tény, hogy ez a szempont is nagy súllyal esik a latba, és a hatalmon lévők, befolyásuk megszilárdítása érdekében a hitbizományok létesítésének eszközéhez is folyamodtak, — (így a „feudális uralommal" ellenkező szellemű „demokratikus" nepoleoni korszak is oly mértékben, hogy pl. Franciaországban I. Napoleon uralma alatt 3081 hitbizomány létesült, amelyek közel 29 millió fr. jövedelemmel rendelkeztek), — másrészt figyelemmel kell lenni arra is, hogy az állam szempontjából a hitbizományok intézménye annyiban is jelentékeny, amennyiben egy független és feltehetően magasabb erkölcsi célok szolgálatában álló osztály kialakulását elősmozdítja.

Egyébként arra is van sok példa, hogy hitbizományi kötöttség dacára sem következik be mindíg a gazdálkodás szintjének süllyedése.

Az 1852. november 29-i pátens, illetve az ideiglenes törvényhozási szabályok a hitbizomány intézményét változatlanul fenntartják.

*Holtkézi birtok* elnevezése alatt az egyházak, vagy egyházi személyek kezében lévő birtokokat értjük. E tulajdonosok vagyonelidegenítő képességét az egyházi szabályok és az egyetemes jogutódlás hiánya korlátozzák. Az 1848. évi törvényeknek a holtkézi birtokokra vonatkozó intézkedései e kérdést nem tisztázták teljes határozottsággal. Az osztrák polgári törvénykönyvet Magyarországon életbeléptető 1852. május 29-i pátens a magánjogokat korlátozó, oly jogszabályokat, amelyek az abszolutizmus egyéb rendelkezéseivel ellentétben nem állottak, — tehát a hitbizomány intézményét is, — érvényben hagyta, viszont az 1855. augusztus 18-án a pápa és az osztrák császár között létrejött konkordátum a holtkézi jogszabályok érvényét felfüggesztette. Az 1861-i országbírói értekezlet a magyar anyagi magánjogi törvények hatályát e tekintetben a maguk teljességében visszaállította.

3. **A mezőgazdasági közigazgatás.** A mezőgazdasági közigazgatás az a hatósági tevékenység, amelynek feladata a mezőgazdasági, illetve erdészeti termelésnek a mezőgazdasági politika elvei szerint való igazgatása. A mezőgazdasági közigazgatási jog azoknak a jogszabályoknak az összesége,

melyek rendeltetése a mezőgazdasági termelés feltételeinek megteremtése, illetve a termelés menetének egységes elvek alapján való megszabása. Ezek szerint a mezőgazdasági közigazgatás az állami végrehajtó hatalom egyik ága, amelynek feladata a mezőgazdaságpolitika céljainak a közhatalmi szervezet útján való megvalósítása.

A mezőgazdasági közigazgatás körébe eső kérdések legnagyobb részét a régi magyar agráralkotmány az úrbéri jogviszony keretei között rendezte és ezért hatósági beavatkozás szükségessége e tekintetben csak ritkán merült fel. Az úrbéri bíráskodás, vagy a földesúr patriarchalis alapokon nyugvó irányító befolyása az esetleg támadó ellentéteket legtöbbször lokálisan intézte el. Legfeljebb helyhatósági szabályrendeletekre volt szükség s a törvényhozásnak ily ügyekkel alig kellett foglalkoznia.

Később a közös gazdálkodás elvének az egyéni gazdálkodás javára való háttérbe szorulása a súrlódási lehetőségek szaporodását vonta maga után. A nagyobb vonalú állami gazdaságpolitikai irányzat erősödése azután, — amely többek között az egyéni tulajdonjogot is sok esetben érintő, nagyobb arányú meliorációs tevékenység kezdeményezését és végrehajtását is feladatának tekintette, — e szempontból is változtatásokat idézett elő.

A mezőgazdasági közigazgatás kérdésének egységes törvényhozási rendezése érdekében az első jelentékenyebb lépést Magyarországon az 1832/36. évi országgyűlés teszi meg, amely a jobbágyok faizási és makkoltatási jogának, a közös haszonélvezeti jogoknak, a vízjognak, továbbá a vadászati és halászati jognak rendezéséről intézkedik.

Az 1836 : 6. t.-c. 4. §-a értelmében azokon a helyeken, ahol a jobbágyok tüzi- vagy épületi faanyagszükségletét biztosító faizási jog az úrbéreseket az urbárium, vagy a szokás alapján eddig is megillette, a földesúr a szükséges famennyiséget — az eddigi korlátok között, — továbbra is tartozik a jobbágyoknak ingyen rendelkezésre bocsátani. A makkoltatás jogát a jobbágyok saját szükségletük kielégítésére az általánosnál kedvezőbb feltételek mellett vehetik igénybe.

Az 1836 : 12. t.-c. 10. §-a értelmében a közös haszonvételek elkülönítése esetén az erdőbirtokok felosztásánál felosztási

kulcs gyanánt a belső telekhez tartozó illetményekkel ellátott régi házhelyek szolgálnak.

Az 1836 : 36. t.-c. értelmében a kisbirtokosok többségének határozatán alapuló vízszabályozási munkálatokban mindenki, akire ebből előny származik, köteles részt venni és a felmerülő költségek aránylagos részét viselni. — Az 1836. évi 6. t.-c. 8. §-a értelmében a jobbágy a halászati és vadászati jogot nem gyakorolhatja.

Figyelmet érdemel, hogy az 1840 : 7. t.-c. 13. §-a értelmében az erdei kártételekért teljes értékű kártérítésű összeg fizetendő. A kártételek címén való büntetés kiszabása a büntetőtörvényszékek hatáskörébe tartozik.

A mezőrendőri ügy fejlődésében fontos állomást jelent az 1840. évi 9. t.-c., amely a mezei rendőrség modernebb rendszerének alapját vetette meg. E törvény az eljárásra illetékes bíróságok számának szaporításáról, illetve hatáskörük megállapításáról, a bírói eljárás szabályozásáról és gyorsításáról, végül pedig a deliktumok és megfelelő büntetések rendezéséről és meghatározásáról intézkedik.

A mezőrendőri bíróságok számának szaporítását indokolttá tette az, hogy ily szervek hiányában, a földesúr bíráskodási jogának megszorítása következtében az igazságszolgáltatásban fennakadás következett volna be. Ezért a törvény a mezei rendőrségre való felügyeletet a járási szolgabírákra, szabad királyi és kiváltságos városokban a rendőrkapitányra, a kisebb deliktumokban való intézkedés jogát pedig a földesúrra bízta. A törvény az ily ügyek elbírálására három rendes bírói fórumot jelöl ki: ú. m. a földesurat, minden büntető hatalom nélkül, a helybeli előljáróságot, pénzbeli büntetés kiszabását magában foglaló hatalommal, és végül a szolgabírót, városokban a rendőrkapitányt, teljes büntető jogkörrel.

A bíróságok hatáskörét a törvény korlátozza, hogy a helybeli előljáróságok legfeljebb 12, a földesúr legfeljebb 60 frt., a szolgabíró pedig bármily összegű károkozás esetében ítélkezhet.

A mezőgazdasági közigazgatás ügyét a kiegyezés korában lényegileg az itt említett rendelkezések szabályozták.

## II. FEJEZET.

# A mezőgazdasági birtokmegoszlás.

A birtokmegoszlási viszonyok felderítésére irányuló kutatások feladata annak megállapítása, hogy a földbirtok területe 1. tulajdonosok és 2. nagyságkategóriák szerint miképen oszlik meg. Logikailag azonban a birtokmegoszlás felderítésével kapcsolatos kutatások körébe tartozik még 3. a termőterület nagyságának és művelési ágak szerinti megoszlásának, illetve az évente termett mennyiségeknek a számbavétele is.

A termőterület nagyságának megállapítása a háromszögelési eljárás, a termőföld területének megállapítása pedig oly mérések alapján történik, amelyek a földterület hasznosításának módját és a birtokmegoszlást is figyelembe veszik. Utóbbi szempontból különös jelentőségre tettek szert a mult század folyamán alkalmazásra került felmérések, melyeknek eredeti feladata a földadó kivetési alap megállapítása volt.

A modern szellemben végrehajtott földmérési munkálatok közül időrendben az első a VII. Károly császár uralkodása alatt Lombardiában készült ú. n. Censimento Milanese. A későbbiek közül az I. Napoleon idejében készült földmérések érdemelnek figyelmet. A legnagyobb pontosságra és részletességre e tekintetben a Poroszországban és Ausztriában a XIX. század második felében végrehajtott kataszteri munkálatok tettek szert. Jelenleg minden nagyobb európai országban megtörtént a termőterület kataszteri felmérése.

1. **A földbirtokok tulajdonosok szerinti megoszlása.** Az, hogy a művelés alatt álló földterület tulajdonosok, illetve birtokosok és üzemek szerint miképen oszlik meg, a mezőgazdasági termelés szempontjából rendkívül jelentékeny szerepet játszik. A középbirtokos birtokain egészen más művelési móddal találkozunk, mint a kis, vagy nagybirtokon és ennek következtében az illető ország mezőgazdasági termelésére jelentékeny befolyással van az, ha az egyes birtokkategóriák egymáshoz való arányában változás, eltolódás következik be. Ezekre a kérdésekre az agrárpolitika csak újabban kezd nagyobb figyelmet fordítani, jelentékenyebb eredményeket azonban inkább az üzemek számának statisztikai megvilágítása terén sikerült elérni, viszont a tulajdonképeni földbirtokstatisztika (vagyis a birtokoknak birtokosok szerinti megoszlásának számbavitele) még mindíg fejletlen.

A földbirtokosok, illetve a tulajdonosok számának megállapítására irányuló kutatások eredményei megbízhatóság szempontjából nem tekinthetők kifogástalanoknak. E kutatás ugyanis megbízható adatokat csak az egyes birtokosok egyéni bevallásai alapján produkálhatna, viszont tapasztalatbeli tény, hogy az ily adatszolgáltatás — minthogy a tulajdonosok adózási szempontok miatt birtokállományuk eltitkolására hajlamosak — ritkán hiteles.

Noha a *termőterület kiterjedéséről, illetve a birtokosok számáról* az 1850-es évek folyamán, illetve az 1875 : 7. t.-c. alapján 1885-ben elkészült kataszteri munkálatok nyujtanak bizonyos támpontot, az első jelentékenyebb ily hivatalos összeállítás csak 1895-ben készült el és került nyilvánosságra.

A kiegyezés korszakának birtokmegoszlási viszonyairól a hivatalos adatok csak hézagosan tájékoztatnak.

Az úrbériség intézményének fennállása alatt a nemesi birtokok a statisztikai számbavétel alól mentesek voltak. Ezért az úrbériség megszüntetésének időpontját illetőleg csak az úrbéri birtokokra vonatkozólag vannak megbízható adataink.

Bizonyos támpontot nyujtanak az összes kategóriák birtokviszonyairól Galgóczinak az 1850-es évekre vonatkozó számításai. Ő az egyes helységek kimutatásaira, statisztikai írók kutatásaira, főképen pedig az 1848-i törvényes kormány által az országgyűlési képviselők választása szempontjából, a választási jogosultság megállapítása végett elrendelt összeírásokra támaszkodott és a szűkebb értelemben vett Magyarország, temesi bánság és a szerb vajdaság területét vette számba. Teljes pontosságra igényt alig tartható kimutatásai szerint a birtokok megoszlása röviddel az úrbériség megszüntetése után a következő képet mutatja:

**Birtokmegoszlási viszonyok 1850 körül.**

| | | |
|---|---|---|
| 1.000 holdat meghaladó birtokkal rendelkezik ..... | 3.600 | család |
| gazdatisztek haszonbérlők s más hivatalnokok, kereskedők és iparosok közül földbirtokos ..... | 16.400 | „ |
| kisebb nemesi és polgári földbirtokos ..... | 235.208 | „ |
| felszabadult úrbéri telkes ..... | 545.252 | „ |
| a mezei és iparos osztályból földbirtokos ..... | 45.000 | „ |
| Összesen mezőgazdasági földbirtokos: | 845.460 | család |

E csoportokon belöl a volt úrbéresek birtokai, ugyancsak Galgóczi adatai szerint, a következőképen oszlottak meg:

**A volt úrbéresek birtokmegoszlási viszonyai.**

| | |
|---|---|
| az egy egész teleknél több földet bíró telkes gazdák száma | 17.262 |
| az egy egész telekkel bíró gazdák száma | 48.599 |
| fél teleknél több földdel bíró gazdák száma | 43.865 |
| féltelkes gazdák száma | 173.119 |
| negyedtelkes és féltelken aluli gazdák száma | 239.692 |
| negyedtelken aluli gazdák száma | 22.715 |
| Telkes gazdák száma összesen: | 545.252 |

Ugyancsak hiányosak az abszolut kormány vonatkozó adatai is. A földadóprovizórium életbeléptetése után elsietett módon megszerkesztett telekkönyvek megállapításai ugyanis nem álltak összhangban a kataszteri felmérések eredményeit tartalmazó jegyzékekkel.

Sokkal inkább kiállják a bírálatot azok a számítások, melyeket a m. kir. pénzügyminisztérium készített az egyes pénzügyigazgatóságok közreműködésével az 1867—69-i helyzetről.[4]

E megállapítások szerint Magyarország és Erdély területén az összes birtokosok száma 2,486.265, akik között a birtokok a következőképpen oszlanak meg:

**A földbirtokok tulajdonosok szerinti megoszlása 1867-ben.**

| | |
|---|---|
| 5 holdnál kisebb birtokosok száma: | 1,444.400 |
| 5—15 holdas „ „ | 643.091 |
| 15—100 holdas „ „ | 368.235 |
| 100—1.000 holdas „ „ | 25.113 |
| 1.000—10.000 holdas „ „ | 5.195 |
| 10.000 holdnál nagyobb „ „ | 231 |

A *birtoklás jogi természete szerint* Magyarország és Erdély területén:

| | | |
|---|---|---|
| korona és kincstári birtokok területe | 2,723.012 kat. h. | 4.7% |
| közalapítványi | 385.937 „ „ | 0.1% |
| városi és egyéb községi | 6,525.682 „ „ | 26.9% |
| egyházi | 1,288.612 „ „ | 2.0% |
| hitbizományi | 463.352 „ „ | 0.2% |
| magán | 35.411.294 „ „ | 66.1% |

[4] Keleti Károly: Hazánk és népe a közgazdaság és társadalmi statisztika szempontjából. Pest. 1871.

2. **A földbirtokok nagyságcsoportonkénti megoszlása.** E tekintetben ugyancsak az említett pénzügyminiszteri adatok tájékoztatnak.

**A birtokok nagyságcsoportonkénti megoszlása 1867-ben:**
(kataszteri holdakban)

| Birtok csoport | Magyarország | Erdély |
|---|---|---|
| A *kisbirtokok* (5—30 hold) száma | 1,815.234 | 532.876 |
| A kisbirtokok területe kat. hold | 11,607.960 | 3,419.929 |
| A kisbirtokok területének aránya az összes birtokokhoz | 31.6% | 34.9% |
| A *kis középbirtokok* (30—200 hold) száma | 91.070 | 27.911 |
| A kis középbirtok területe k. hold | 5,200.000 | 1,540.000 |
| A kis középbirtok területének aránya az összes birtokokhoz | 14.1% | 15.7% |
| A *valódi középbirtokok* (200—1000 hold) száma | 11.525 | 2.223 |
| A valódi középbirtokok területe kat. hold | 5,500.000 | 1,160.000 |
| Ezek területének aránya az össz. birtokokhoz | 14.9% | 11.9% |
| Az *uradalmi birtokok* (1000—10.000 hold) száma | 4.332 | 863 |
| Az uradalmi birtokok területe k. hold | 11,800.000 | 2,440.000 |
| E birtokok területének aránya az összes birtokokhoz | 32.0% | 24.9% |
| *10.000 holdnál nagyobb* birtokok száma | 166 | 65 |
| 10.000 holdnál nagyobb birtokok területe k. h. | 2,700.000 | 1,230.900 |
| E birtokok területének aránya a többi birtokéhoz | 7.4% | 12.6% |

3. **A földbirtok megoszlása művelési ágak szerint.** A mezőgazdaságilag hasznosítható földterületek művelési ágak szerinti számbavételének célja annak megállapítása, hogy a különböző termények termesztése egy adott időpontban milyen nagyságú területeket vesz igénybe. Kívánatos, hogy az errevonatkozó adatfelvételek lehetőleg sűrű időközökben ismétlődjenek meg, mert e felvétel természetesen csak akkor felel meg rendeltetésének, ha a való helyzetet tükrözi. Ez adatokból következtetések vonhatók arra nézve is, hogy a különböző művelési ágak terjedelmének alakulására az árak változása milyen hatást gyakorol.

A termelési ágak terjedelmének és az aratási eredményeknek számbavételét célzó első rendszeres adatfelvételek Svédországban kerültek végrehajtásra, 1735-ben. E munkálatok során az adatokat a hatósági

szervek szolgáltatták, majd később az adatgyüjtésbe a vidéki papság tagjai is bevonattak, akik a népmozgalmi adatokat az aratási eredmények és gabonaárak közlésével is kiegészítették. Hasonló adatfelvételek Szászországban 1755-től kezdve történnek, melyek a saját szükséglet céljaira felhasználásra kerülő mennyiségeket is megállapítani törekednek. Franciaországban a mezőgazdasági terméseredményekről már Colbert gyüjtet adatokat az alsóbbfokú hatóságok révén, melyek eleinte azonban csak általános áttekintés céljaira voltak alkalmasak. I. Napoleon széleskörű agrárstatisztikai ankétot hívott össze, melynek eredményeiről azonban lényegesebb adatok nem kerültek nyilvánosságra. Az első modernebb értelemben vett franciaországi agrárstatisztikai adatfelvétel 1836-ban kezdődött, ennek eredményei azonban nem tekinthetők teljesen megbízhatóknak. Poroszországban a rendek gazdasági helyzetéről 1768 óta készülő tabellák a mezőgazdaság helyzetére vonatkozó adatokat is tartalmazzák, Nagy Frigyes pedig már 1776-ban elrendelte a termelt gabonamennyiségnek és a gabonaszükségletnek a számbavételét. Minthogy azonban csakhamar kitűnt, hogy ezeknek az adatoknak gyakorlati jelentősége, főként megbízhatóságuk aggályossága miatt, meglehetősen csekély, ily természetű statisztikai adatok felvétele sokáig szünetelt. Csak a XIX. század közepe táján kezd ismét általánossá válni az a törekvés, amely a mezőgazdasági termények mennyiségének szabályos időközökben és rendszeres számbavételére irányul.

Ez adatfelvételeknél követett eljárás eleinte sommás volt és alapját rendszerint a helyi hatóságok és a szakértői bizottságok becslései alkották. Ez az eljárás azonban nem vezet kielégítő eredményekre és a tényállás pontos megállapítása céljából egyéni kérdőívek rendszeres alkalmazása is szükségesnek bizonyult.

A szűkebb értelemben vett Magyarország, a termőföldnek a terméketlenhez való aránya szempontjából, a monarchia egyes államai között az 1850-es években meglehetősen kedvezőtlen sorrendi helyen állott, amennyiben az osztrák birodalomhoz tartozó 21 tartomány között a 15-ik volt. Az egyes koronaországok népességének a termőterülethez való viszonyát illetőleg az egész monarchiában 1000 lélekre 2596 hold, Magyarországon pedig 3098 hold esik.

Az ország egész termő és terméketlen területének nagyságáról, továbbá az e felvételek során megállapított tiszta jövedelem összegéről, az 1853-ban megkezdett kataszteri felvételek nyujtanak felvilágosítást. Ezek szerint a termőterület nagysága és kataszteri tiszta jövedelme a következő képet mutatja:

**Magyarország termőterülete és a termőterület tiszta jövedelme:**[5]

(a kataszteri felmérések alapján)

| | | | | | |
|---|---|---|---|---|---|
| A szűkebb értelemben vett Magyarországon a termőterület terjedelme | 34,035.929 | k. hold, | tiszta jövedelme | 97,317.641 | frt. o. é. |
| Horvát- és Tótországban „ | 3,115.002 | „ „ | „ „ | 7,645.533 | „ |
| Erdélyben — — — — „ | 9,395.659 | „ „ | „ „ | 11,469.133 | „ |

| | | | |
|---|---|---|---|
| A szűkebb értelemben vett Magyarország területéből | terméketlen terület | 2,762.249 | kat. h. |
| Horvát- és Tótország „ | „ „ | 158.889 | „ „ |
| Erdély területéből | „ „ | 357.915 | „ „ |

Az egész Magyarország összes termő és terméketlen területe 49.805.643 kat. hold, tiszta jövedelme 116.432.307 o. e. frt., vagyis 122,253.925 pengő forint.

Magyarország, az 1853-ban megkezdett kataszteri felmérésekből kitűnőleg, főként szántóföld, rét és legelő szempontjából foglal el kedvező sorrendi helyet a monarchia egyes országai között. A szőlő termőterületének aránya a birodalmi átlag körül mozgott. Az erdőterületek arányát illetőleg azonban Magyarország a birodalmi átlag alatt állott.

Az egyes művelési ágak terjedelmére és jelentőségére vonatkozó, Erdély és Horvát-Szlavonia területét is felölelő (sajnos azonban már az 1860-as évek végén elavultnak tekintett és egyébként is hiányos) kataszteri megállapítások a következő képet mutatják:

**Magyarország termőterületének művelési ágak szerinti megoszlása.**

(a kataszteri felmérések alapján)

| | | | | | |
|---|---|---|---|---|---|
| a szántóföldi gazdálkodás területe ..... | 17,207.825 | hold, | tiszta jövedelme | 68,022.612 | frt. |
| a rétgazdálkodás területe | 6,625.200 | „ | „ „ | 22,700.649 | „ |
| a szőlő „ „ | 621.671 | „ | „ „ | 6,255.608 | „ |
| a legelő „ „ | 7,296.171 | „ | „ „ | 9,734.594 | „ |
| az erdő „ „ | 14,521.314 | „ | „ „ | 9,148.123 | „ |
| a nádasok területe | 274.409 | „ | „ „ | 570.721 | „ |
| | | | összesen: | 116,432.307 | frt. |
| illetve pengő forintban: ..... | | | | 122,253.925 | „[6] |

**4. A terméseredmények.** A termett mennyiségek megállapítását célzó aratási statisztika a művelési ágak terjedel-

[5] Hivatalos Statisztikai Közlemények. 1868.

[6] Az adóreformok tárgyában a m. kir. pénzügyminiszter által összehívott szakbizottságok munkálatainak összeállítása. I. rész. földadó (Buda, 1870.) A m. kir. pénzügyminisztérium emlékirata a földadóról.

mét feltüntető statisztikával szorosan összefügg. Az aratási eredmények megállapítása vagy egyéni kérdőívek alkalmazása, vagy pedig becslések alapján történik. Annak, hogy az aratási statisztika megállapításai kielégítő pontossággal bírjanak, több nehézség áll az útjában. Hibák származhatnak például abból a körülményből, hogy az e számítások során, az eredmények idejében való megállapítása érdekében még az egész termés számbavétele előtt alkalmazásra kerülő, ú. n. próbacséplések, megbízható számítási alapul ritkán fogadhatók el; ezenkívül a legtöbb gazdálkodó rendszeres, kielégítő számadásokat nem vezet és egyébként is vonakodik gazdálkodása eredményeit másokkal közölni. Az adatszolgáltatás ellenőrzése harmadik személy részéről legtöbbször lehetetlen és ezért az aratási statisztika megbízhatósága érdekében ajánlatos a becsléseknek a lehetőséghez képest exakt számításokkal való helyettesítése.

Az aratási statisztika története lényegileg azonos a művelési ágak statisztikájának történetével. E két kutatási ág elkülönülése a XIX. század első felében következik be. Az első nagyobb arányú aratásstatisztikai adatfelvételek Franciaországban történtek 1837-ben és 1852-ben, melyek azonban megbízható eredményeket nem produkáltak. Poroszországban az 1850-es évek óta a mezőgazdasági egyesületek a terméseredményeket feltüntető viszonyszámokat hoznak nyilvánosságra. Más német államok pedig absolut számokban törekednek megállapítani az évi termés mennyiséget. Belgiumban 1846 óta az egyéni kérdőívek rendszere van alkalmazásban, melyeknek adatait bizottságilag ellenőrzik. Ugyanez az eljárás került alkalmazásra a német birodalom többi részeiben, valamint Ausztriában is.

Magyarországon az aratási eredmények legelső rendszeres statisztikai felvétele az 1867—68. gazdasági évre vonatkozólag történt meg, amikor az ujonnan felállított mezőgazdasági, ipari és kereskedelemügyi minisztérium statisztikai osztálya megkezdte működését. Ez az adatfelvétel tulajdonképen csak kísérlet volt, a termények szűk körére terjedt ki és leginkább csak a búza, repce és kétszeres termését (az „élet"-nek nevezett kenyérterményekét) vette figyelembe. Később azonban nagyobb rendszerességre tett szert.

Az adatfelvétel foganatosítását a helyi hatóságok végezték, a termés minőségének meghatározásában az Országos

Magyar Gazdasági Egyesület is közreműködött. A holdankénti terméseredmények próbacséplések útján állapíttattak meg, ily adatok ugyan nem állottak rendelkezésre az ország minden vidékéről, de minthogy az egész országra nézve ismeretes volt a vidékenkénti termés minősége, ennek folytán mennyisége is megközelítő pontossággal meg volt állapítható. E számításoknál a rosszminőségű búzavetés holdanként 3—4 mérővel, a rendkívül jóminőségű pedig 20—24 mérővel vétetett számításba.

Minthogy a terméseredményeknek az itt vázolt módszer alapján való számbavétele csak az alkotmányos korszak legelején vette kezdetét, azért az abszolutizmus korszakának termelési viszonyai ezeknek az adatoknak a világánál nem kísérhetők figyelemmel. Erre való tekintettel lejjebb más módszerrel fogjuk megkísérelni e kérdés megvilágítását.

5. **A földárak.** A mezőgazdasági birtokállomány számbavételével kapcsolatban kell megemlékeznünk a földárak és a fizetett földhaszonbérek alakulásáról is. — A magyarországi földárak alakulására nagy befolyást gyakorolt az úrbériségnek 1848-ban történt megszüntetése. E forradalmi jellegű változás a földnek pénzben kifejezett forgalmi értékét jelentékeny mértékben fokozta. A földárak emelkedésének mérve azonban rendkívül különböző volt. Ebben a tekintetben igen nagy szerepet játszottak a helyi viszonyok, így többek között az, hogy az illető birtok tagosított állapotban van-e vagy nem. A tagosított birtokok ára még rosszabb földek esetében is nagyobb, mint a nem tagosítottaké. Egyenlő feltételek esetén a nagyobb birtokok holdankénti egységára magasabb. A spekulációnak tágabb teret biztosító pénzgazdálkodás és szabad birtokforgalom a földáraknak sok esetben rendkívül nagyméretű emelkedését vonta maga után. Előfordult, hogy az 1850-es évek folyamán egy és ugyanazon birtok értéke rövid időn belül 100—120%-os emelkedéssel cserélt gazdát, noha ez esetben a jobbágyfelszabadítás tényének nem volt semmi szerepe.

Ugyancsak nagy szerepet játszott a földárak alakulásánál a lakosság vásárlóképessége, illetve a földigénylők anyagi helyzete. Ez különösen a takarékosságra hajlamosabb németajkú vidékeken idézett elő áremelkedéseket. Áremelkedést

előidéző tényezőként hatott ezenkívül a közlekedési viszonyok helyi jelentőségű javulása is.

A reális tényezők hatásaként jelentkező földáremelkedés az úrbériség megszüntetését követő évtized folyamán országos átlagban 200—300%-ot tett ki. Abszolut számokban kifejezve a föld ára e korszakban ugyancsak országos átlagban kat. holdanként 70—80 forintra rugott. Lényegesen az átlag felett mozog, 100—110 forinttal, a bácskai és a bánáti földek ára. A győri, soproni, mosoni és fehérmegyei földek árai ez áraknál 40—50%-kal, a szabolcsi, beregi és szatmáriaké pedig 65—70%-kal alacsonyabbak. A minimumot a mármarosi földárak képviselik, amennyiben az itteni árak 80—90%-kal maradnak a bácskai és bánáti földárak mögött.

6. **A földhaszonbérek.** A földárak emelkedése tükröződik a földhaszonbérek emelkedésében is. A holdankénti bérösszegek átlagosan 5—10 forint között mozogtak.

A bérleti forma, mint az ingatlanbirtok hasznosításának egyik módja, az úrbériség fennállása idejében aránylag kevéssé volt elterjedve. A gazdasági viszonyok átalakulása azonban e tekintetben is változást idéz elő. Az itt tárgyalt korszakban a bérletügy terén a legvisszásabb helyzet uralkodott. A birtokost birtoka bérbeadására nem a bérleti alaknak kalkuláció után megállapított előnyös volta, hanem az a körülmény késztette, hogy a régi tulajdonos képtelen volt az immár szükségessé váló nagyobb befektetési tőkéket a saját erejéből előteremteni. Szerepet játszott továbbá az a körülmény is, hogy a birtokok bérbevételében spekulációs lehetőségeket látó tőkeerősebb elemek a látszat szerint kedvezőbb bérleti feltételeket kínáltak.

A tulajdonosok, minthogy a szükségessé vált intenziv gazdálkodáshoz megkívánt tőkékkel alig rendelkeztek, a legtöbb esetben kényszerhelyzetben voltak és ezért sokszor igen jutányos feltételek mellett lehetett bérlethez jutni. Különösen a nagyobb birtokosok jártak a bérbeadások alkalmával roszszul. Erre nézve különösen jellemző az Esterházy birtokoknak az 1860-as évek elején történt bérbeadása. A bérbeadás a tulajdonos jövedelmét nem növelte, sőt a bérleti viszony fennállása alatt passzivák törlesztésére rendelkezésre álló összeg is csökkent. A bérbeadással kapcsolatos proviziók

óriási összegeket emésztettek fel s a bérbeadók szempontjából károsodást jelentett az is, hogy a bérleti feltételek túlságosan hosszú időre állapíttattak meg s a birtokok jövedelmének növekedéséből nem a tulajdonosnak, hanem a bérlőnek volt haszna.

Kedvezőtlen körülmény volt az, hogy e korszakban a nagybirtokon feleslegessé váló, nagyobb szakértelemmel bíró alkalmazottakból erőteljes bérlőosztály nem tudott kialakulni. Bérlőkül leginkább üzletemberek, kereskedők, főként zsidók ajánlkoztak, akik a szükséges pénztőkéket még a régi terménygazdálkodás idejében is képesek voltak megszerezni, ezenkívül mint pálinkafőzéssel és olajgyártással foglalkozóknak, a gazdálkodáshoz szükséges kellő trágyamennyiségek is olcsón álltak rendelkezésükre. Külföldi bérlőket, a birtokjogi helyzetnek külföldi mértékkel mért bizonytalansága miatt, alig lehetett kapni.

Az új bérlők a gazdálkodáshoz legtöbbször nem értettek, mert hiszen céljuk nagyobbára nem is ily tevékenység folytatása volt, hanem inkább az, hogy a kedvező feltételek mellett bérbevett birtokokat azután albérletbe tovább adják.

A fizetett bérösszegek vidékenkint rendkívül különbözőek és a legmagasabbak a búzatermelésre különösen alkalmas temesi, torontáli és bácsmegyei területeken. Alacsonyabbak e maximumoknál az egyébként szinte jó talajminőségű Fejér és Veszprém megyében, a Duna és Tisza közén pedig egyes vidékeken a temesi és a torontáli béreknek csak 1/8-át, vagy 1/10-ét fizetik.

A bérletügyi téren fennálló egészségtelen helyzetet fokozta az általános közgazdasági helyzet kiegyensúlyozatlansága, amely a bérbeadó és bérlő közti viszonyban a normális kalkulációt szinte lehetetlenné tette.

## III. FEJEZET.

## A mezőgazdaság társadalmi és állami támogatása.

A mezőgazdaság támogatására irányuló törekvések ez időszakban 1. a mezőgazdasági érdekképviseleti, illetve 2.

szakoktatási intézményekben, továbbá 3. a föld termőképességének fokozására irányuló talajjavításokban, 4. a gazdálkodás racionalizálását célzó jószágrendezési műveletekben, 5. a tagosítási műveletekben és végül 6. a szükséges munkaerő biztosítása céljából megindított telepítési tevékenységben nyilvánulnak meg.

1. **A mezőgazdasági érdekképviselet.** Az érdekképviselet a legtágabb értelemben véve az egyéneknek, illetve egyes kereseti ágaknak gazdasági, vagy szociális érdekeik érvényesítés céljából való egyesítése. Ez intézmények működése egyrészt saját tagjaik felvilágosítására, irányítására, esetleg szakismereteik tökéletesítésére, másrészt pedig a kormányhatóságok és a közvélemény tájékoztatására és befolyásolására irányul. Az érdekképviseleti intézmények osztályozása különböző szempontok szerint történhet. Keletkezésüket illetőleg megkülönböztethetők hivatalos (vagyis hatósági közreműködéssel életrehívott) és szabad társulás útján létrejött érdekképviseletek. Működésük iránya szerint vannak tanácsadó és felvilágosító jellegűek (utóbbiak rendszerint az államhatalom végrehajtó szervei). A szabad társulás útján létrejött mezőgazdasági érdekképviseleti intézmények között fontos szerepet töltenek be a különböző gazdasági egyesületek.

A mezőgazdasági érdekképviseleti intézmény története időbelileg nem nyulik vissza olyan messze, mint a kereskedelmi érdekképviseleté. A mezőgazdák oly intézményekkel, mint az ipar területén fennállott céhek, sehol sem rendelkeztek, de ilyenekre a földbirtok különös helyzetére és a földbirtokkal együtt járó politikai jogokra való tekintettel, szükség alig volt. A régi földesurak és úrbéresek nem érezték az érdekképviseleti szervezkedés szükségességét, amennyiben a mezőgazdasággal való foglalkozást nem igen tudták és nem is akarták jövedelemszerző foglalkozásnak tekinteni. E felfogás csak akkor kezdett megváltozni, amikor a rendi alkotmány és vele együtt a földbirtok kiváltságos helyzete megszűnt.

Mezőgazdasági érdekképviseleti intézmények abban az időben kezdtek alakulni, amidőn Európaszerte a szabadság eszméi jutottak uralomra a közgazdasági élet terén is. Ennek megfelelően e területen is a szabad társulási elv lett irányadó és csak a legújabb időkben kezd a kényszertársulási alapon álló kamarai rendszer eszméje térthódítani. A mezőgazdasági érdekképviseleti szervek — a többi foglalkozási ágak érdekképviseleti szerveivel ellentétben, — nemcsak az osztályérdekek védelmével foglalkoznak, hanem elsősorban feladatuknak tekintik a mező-

gazdasági termelés technikai és tudományos irányú fejlesztését is. Az első mezőgazdasági egyesületeknél a céloknak ez a kettőssége még nem volt meg, hanem azok csak a mezőgazdasági termelés hozamának fejlesztését törekedtek, tapasztalatok közlése révén, elérni. Ennek magyarázata jórészt abban van, hogy a mezőgazdaság fejlesztéséről az abszolut monarchia — a rendelkezésére álló politikai szervezet révén — saját maga gondoskodott.

A fontosabb külföldi országok közül a *Német birodalomban* a mezőgazdasági érdekképviseleti szervezkedés — még a XVIII. század második felében — a szabad társulási elv alapján kezdett megindulni. Noha e század végéig 5 gazdasági egyesület alakult az ily irányú szervezkedés nagyobb arányokat csak az 1811. évi Landeskulturedikt kibocsátása után öltött. A napoleoni háborúk után már gyors egymásutánban keletkeznek különféle gazdasági egyesületek, amelyek idővel tartományonként központokat alakítottak. A kötelező mezőgazdasági érdekképviseleti intézményt csak a XIX. század vége felé lépteti életbe a mezőgazdasági kamarákról szóló 1894. július 3-i törvény.

*Franciaországban* az első gazdasági egyesület 1756-ban alakult meg. E szervezkedés 1785-től kezdve vesz nagyobb lendületet, az ezidő tájban alakult gazdasági egyesületek azonban a forradalom alatt legnagyobbrészt feloszlattak és az ily irányú szervezkedés nagyobb erővel ismét csak 1820. után indult meg. 1830 körül az egyesülésnek új formája kezd elterjedni, melyekről később az 1851. március 20-i törvény intézkedik. A francia mezőgazdaság fejlesztése terén nagy szerepet játszottak a mezőgazdasági szindikátusok. Ezek tulajdonképen nem érdekképviseleti szervek, hanem a földmívelés technikájának emelésére, a termelés olcsóbbá tételére és a termeléshez szükséges anyagok beszerzésére irányuló egyesülések. E szindikátusoknak a mezőgazdasági érdekek védelmére irányuló működése sokkal jelentékenyebb és hatékonyabb volt, mint a gazdasági egyesületeké.

*Angliában* az első gazdasági egyesület 1777-ben alakult meg. Ily egyesületek működését törvény nem szabályozta, hanem azok mindegyikének életrehívásáról királyi alapítólevél intézkedik, amely jogállásukat is meghatározza.

A kereskedelem és ipar területén a modern szellemű érdekképviseleti intézmények nyomai *Magyarországon* már a XIX. század elején fellelhetők, anélkül azonban, hogy e kísérletek a későbbi fejlődéssel szerves összefüggésben állottak volna. 1811-ben a francia megszállás alatt lévő Fiumében, francia kezdeményezésre és befolyásra, kereskedelmi és iparkamara létesül, amely azonban már 1814-ben, a francia megszállás megszüntekor, feloszlik. Porosz és osztrák mintára még 1848. előtt is alakultak hazánkban kereskedelmi testületek, melyeknek ügyét utóbb az 1884: 19. t.-c. szabályozza. Lényegesebb haladást e téren azonban az 1850. március 26-i rendelet jelent, amely kereskedelmi kamarák felállításáról intézkedik. Az alkotmányosság helyreállítása után e kérdést az 1868 : 6. t.-c. rendezi, lényegileg az 1850. évi rendelet szellemében, azonban az egyes kamarák részére az eddiginél nagyobb autonom jogkört biztosít.

A szabad társulási elv nálunk a kereskedelmi és ipari érdekképviseleti szervezkedés terén nem tudott oly jelentőségre szert tenni, mint Európa nyugati államaiban és a fennállott kereskedelmi testületek lassanként átalakultak kényszertársulási elven alapuló szervezetekké.

*A magyar mezőgazdasági érdekképviseleti szervezkedés* aránylag későn indult meg és sokáig képtelen volt olyan jelentőségre szert tenni, mint az ipar és kereskedelem érdekeit szolgáló hasonló jellegű intézmények. A negyvenes évek ily egyesülései fennállásuk első idejében érdekképviseleti működést tulajdonképen alig fejtettek ki és főként propagatív célokat szolgáltak. Működésük inkább ismeretterjesztő, mint gyakorlati közgazdasági jellegű volt. Lényegileg a vármegyei közigazgatási szervezetre támaszkodtak és önálló életet jóformán nem is éltek.

A társadalmi tömörülésben rejlő erőknek a magyar mezőgazdaság részére való hasznosítására az első komolyabb lépés már ez időszakot megelőzőleg, a XVIII. század végén történt éspedig nem is a társadalom, hanem a kormány részéről. A társadalom akkor még nem érezte szükségét az érdekképviseleti szervezkedések, mert ezt a szerepet túlnyomórészben a vármegyei közigazgatási szervezet látta el. A vármegyék tanácskozási szervei a régi vármegyei szervezet fennállása idején nemcsak a törvényhozás alsóbbfokú tényezői és a közigazgatás végrehajtó szervei, hanem egyszersmind minden kultúrtörekvés bölcsője is voltak. A társadalom gazdasági célú szervezkedése évszázadokon át feleslegesnek látszott, ami a mezőgazdaság szempontjából érthető is, hiszen a gazdálkodás színvonala abban az időben nagyon alacsony volt.

1776-ban a bécsi kormány a vármegyékhez leiratot intéz, melyben a társadalmi körök szervezkedésének szükséges voltára mutat rá és a mezőgazdaság érdekében való szervezkedést a vármegyéknek külön figyelmébe ajánlja. E felhívásnak azonban nem volt eredménye és e sikertelen kísérletek után mintegy fél évszázadig nem történik lépés arra, hogy a mezőgazdaság szervezkedése érdekében az egyesületi forma felhasználtassék.

A magyar mezőgazdaság fejlesztésének szolgálatában álló, modern értelemben vett szervezkedésnek megindulása

is Széchenyi István nevéhez fűződik, és e mozgalom kiinduló pontja az ő kezdeményezésére megalakult Országos Magyar Gazdasági Egyesület volt.

Az Országos Magyar Gazdasági Egyesület, amelynek korábbi alakja az 1830-ban megalakult „Állattenyésztő Társaság" volt, eleinte az állattenyésztés fejlesztését tűzte maga elé, majd 1835-ben felvette a „Gazdasági Egyesület" nevet és működési körét az egész mezőgazdaság területére kiterjesztette. Az új egyesület alapszabályait az 1836. június 6.-i közgyűlés fogadta el. Ezek, amelyeket az 1843. évi közgyűlésen elfogadott újabb alapszabályok csak lényegtelenül módosítottak, az intézet célját a honi mezőgazdaság minden ágának a jövedelmezőség magasabb fokára való emelésében jelölik meg. Az egyesület feladata a mezőgazdasággal kapcsolatos tudományok pártolása, a mezőgazdaság minden ágának helyzetéről való tájékozódás, a gyakorlati mezőgazdasági ismeretek és technikai eszközök propagálása, vagyis általában a mezőgazdasággal foglalkozók körében az elméleti és gyakorlati ismeretek terjesztése. Az egyesület működéséhez szükséges anyagi eszközöket részint magánosok alapítványaiból, részint részvények kibocsátásával szerezte meg. Alapító tagjai között az uralkodó család tagjai is szerepeltek. Első folyóirata az 1837-ben megindult „Gazdasági Tudósítások", amelyet később az eddigi negyedéves megjelenési időszak helyett hetenként megjelenő „Magyar Gazda" váltott fel.

Az egyesület röviddel megindulása után megkezdi fiókegyesületek alakítását, amelyek közül a legelső, a szatmármegyei, 1837-ben, a második, a vasmegyei, 1840-ben alakult meg. Mindkettő azonban jelentékenyebb tevékenység kifejtése nélkül, rövid idő mulva megszűnt.

Az egyesület tevékenysége nagyrészt törvényjavaslatok és egyéb törvényhozási intézkedések kezdeményezésére és végrehajtására irányult. Ily módon sikerült is a mezőgazdasági érdekképviselet első társadalmi szervét megteremteni.

Az egyesület a szabadságharc befejezése után, egészen 1857-ig alig fejt ki számbavehető működést. Az abszolut kormány által 1850-ben a tagok köréből kinevezett kormányzótanács vezetése alatt, minden jelentékenyebb tevékenységtől

tartózkodva, főképen gazdasági kiállítások rendezésére, a kormány részére gazdasági kérdésekre vonatkozó szakvélemények készítésére, végül az 1849-ben Korizmics László által megindított „Gazdasági Lapok" kiadására szorítkozott.

Működésében fordulópontot jelent az 1857. év és pedig nemcsak azért, mert akkor Albrecht főherceg, Magyarország kormányzója közreműködésével nagyobb szabású kiállítást rendezett, hanem azért is, mert működése ez időponttól kezdve jelentékenyen megélénkül.

Az abszolut kormány az egyesület újabb alapszabályait 1857-ben hagyta jóvá. Ezek lényegileg megegyeznek az 1843-i alapszabályokkal, amelyekkel szemben lényegesebb szervezeti eltérés csak annyiban van, hogy az új alapszabályok az egyesületi elnöknek és alelnökök megválasztásának érvényességét az uralkodó, a választmányi tagokét pedig a kormány jóváhagyásához kötik.

Ettől kezdve az ország több vármegyéjében alakulnak gazdasági egyesületek, amelyek azonban alapszabályszerű céljaiktól eltérően, inkább a napi politikával foglakoznak. A politikai élet akkor észlelhető élénkülésével függ össze, hogy a hatvanas évek elején alakult meg aránylag rövid idő alatt a legtöbb ily egyesület. E hirtelen és nagymértékű fellendülést (a kiegyezés alkalmával az ország területén már 28 gazdasági egyesület állott fenn) csakhamar az ellanyhulás követi. A kiegyezés utáni években a mezőgazdasági viszonyok alakulása kedvező fordulatot vesz, és a mezőgazdaság jövedelmezősége kedvezőbb ez időszakban, mint azelőtt bármikor. E fellendülésnek a hatásai abban is megnyilvánulnak, hogy a gazdaosztálynak az egyesület iránt való érdeklődése megcsappan, úgy hogy sok gazdasági egyesület működését beszünteti. Az akkoriban terjedő gazdasági optimizmus, párosulva azzal a túlzott bizalommal, amellyel a gazdasági körök a törvényhozás gazdasági politikája elé néztek, a társadalom önálló szervezkedésének szükségességét háttérbe szorította.

A kiegyezés után az alkotmányos kormány felismerte a gazdasági egyesületi intézmény jelentőségét és azt a kormányhatalommal törekedett kapcsolatba hozni. Gorove István, az akkori földmívelés-, ipari- és kereskedelemügyi mi-

niszter, 1868-ban tett ilyen irányú lépései azonban nem vezettek sikerre és e törekvések úgy a társadalom, mint a kormány részéről feledésbe mentek. A gazdasági egyesületek újabb fellendülése csak később, az 1879. évi székesfehérvári országos gazdaértekezlettel kezd ismét megindulni.

A gazdasági egyesületek érdekképviseleti tevékenységének sikerét első sorban az a körülmény veszélyeztette, hogy taglétszámuk, — a mezőgazdasággal foglalkozók számához viszonyítva — állandóan rendkívül csekély volt (csak igen kivételes esetekben érte el azoknak a 20 %-át). Tény továbbá az, hogy az egyesület munkássága rendszeresség szempontjából fogyatékos volt. Nagyrészt ennek tulajdonítható annak a mozgalomnak a megindulása, amely a kényszertársuláson alapuló mezőgazdasági érdekképviseleti rendszer életbeléptetésére irányult. E mozgalom azonban csak a világháború után tudta kitűzött célját elérni.

2. **A mezőgazdasági szakoktatás.** Magyarországon a mezőgazdasági szakoktatás ügye 1850-ig nem részesült állami gondoskodásban. Igaz ugyan, hogy ez időpontot megelőzőleg is történtek az állam részéről olyan intézkedések, amelyek célja volt egyesek részére biztosítani az ily irányú kiképzés lehetőségét, nagyobb jelentőségre azonban inkább a magánosok, különösképen a nemesi nagybirtokosok által létesített szakiskolák tettek szert és a mezőgazdasági szakoktatás igazi úttörőinek ezek az intézmények tekinthetők.

A magyarországi mezőgazdasági szakoktatás történetében legrégibb komoly kísérletként említhető a nagyszombati egyetem 1630-ban szervezett mezőgazdasági tanfolyama, amelyet néhány év múlva a sárospataki kollegium hasonló intézkedése követett. A mezőgazdasági irányú oktatás később a XVIII. század folyamán helyet kapott a nemesi ifjak részére felállított tallósi, szenci, és váci katonai nevelőintézetek tanrendjén is, később pedig, 1777-től 1814-ig ugyancsak a nagyszombati (illetve budai) egyetem kísérleti kutatással foglalkozó mezőgazdasági tanszéket tartott fenn.

Elsősorban a mezőgazdasági ismeretterjesztés szolgálatában állott a Szarvason, Teschedik Sámuel által 1779-ben alapított és az ő vezetése alatt 1806-ig működő, nagy hírnévre szert tett gazdasági tanintézet, amely 1798-ban állami fennhatóság alá került és ettől kezdve a tanulmányi alap részéről támogatásban részesült. Teschedik intézete nemcsak mint gyakorlati és elméleti gazdasági tanintézet, hanem mint néptanítókat képező iskola is országos jelentőségű volt és mint ilyen, je-

lentékeny hírnévnek örvendett. Erre nézve jellemző, hogy egy időben az ország minden iskolai kerületéből egy-egy tanítójelölt küldetett ide, tanulmányai kiegészítése céljából.

Jelentékeny szerepet töltött be továbbá a gróf Festetics György által 1797-ben Keszthelyen „Georgikon" elnevezéssel alapított gazdasági iskola, mely 5 évvel megelőzte az 1802-ben Thaer által Németországban létesített gazdasági iskolát.

A „Georgikon" feladatát eleinte a grófi uradalmi gazdatisztek kiképzése alkotta, 1801-től kezdve azonban az ekkor elkészült tágas helyiségekkel felszerelt intézet a tanulni vágyó ifjúság részére is nyitva állt. Működése úgy az alsóbb fokú oktatásra, valamint gazdatisztek képzésére is kiterjedt, tanárai között az akkori legkiválóbb magyarországi szakemberek foglalnak helyet és alapítása után néhány évvel már nyolcféle szakiskolát egyesít magában.

A főurak és gazdagabb nemesek által létesített gazdasági szakiskolák közül említést érdemelnek még a Nákó Sándor költségén, Teschedik Sámuel közreműködésével a torontáli Nagyszentmiklóson a XIX. század elején létesített gyakorlati gazdasági iskola, az 1839-ben Klauzál Imre közreműködésével alapított, de 1841-ben már megszűnt rohonci iskola, amely „Rohonczi közlemények" címmel értekezéseket is hozott nyilvánosságra, továbbá Cegléd közelében 1846-ban majoros és telkes gazdák részére létesített szőkehalmi iskola, az 1845-ben létesült zeleméri földmíves iskola, és végül a nagykőrösi református egyház támogatásával 1840-ben alapíttatott nagykőrösi gazdasági intézet.

E magánosok által létesített és túlnyomórészben csak rövid ideig fennállott intézeteknél nagyobb jelentőségre tett szert a magyaróvári főhercegi gazdaság által 1818-ban létesített gazdasági intézet, amely mint főhercegi intézmény, 1848-ban megszűnt, de 1850-ben állami intézményként ismét megnyittatott.

A kiegyezés korában Magyarországon a következő fontosabb gazdasági tanintézetek és intézmények állottak fenn:

*a) Állami jellegű gazdasági tanintézetek és intézmények:*

*Felső fokú gazdasági intézetek:* Magyaróváron, Keszthelyen, Debrecenben (alakult 1868-ban). — Ezek közül a tudományos oktatás színvonala és az intézet felszereltsége szempontjából a külföldi hasonló intézményekkel csak a magyaróvári állt azonos színvonalon, míg a másik kettő a nagyobb igényeknek nem felelt meg. Magyaróváron ekkor a tanítási nyelv német volt, azonban rövidesen magyarnyelvű párhuzamos tanfolyam is megszervezésre került. Ugyancsak ekkor történtek intézkedések a keszthelyi intézetnek megfelelő felszerelése érdekében.

*Középfokú gazdasági intézetek:* Kolozsmonostoron (létesült 1869-ben), Körösön (Horvátország).

*Földmíves iskolák:* Debrecenben, Hradekon (1870), Körösön, illetve vincellérískola a biharmegyei Érdiószegen.

Az állam azon kívül, hogy ez intézmények fenntartási költségeit viselte, az ottani tanulók javára ösztöndíjakra és szabad ellátással kapcsolatos helyek alapítására évi 23.000 frt. körül mozgó összeget fordított.

*Állami kisérleti állomások* állottak fenn Magyaróváron (eszköz és gépkisérleti állomás), ugyanott földvegyészeti állomás, Tarcalon és Keszthelyen pedig borvegyészeti állomás volt alakulóban.

*b) Magánintézetek* (melyek azonban állami támogatásban részesültek): a Nagyszentmiklóson, Besztercén és Brassóban fennálló földmívesiskolák.

Az e korbeli mezőgazdasági irányú állami *szakoktatási intézmények* közül még megemlítendők a következők:

Néptanítók számára 4—6 hetes *gazdasági tanfolyamok* rendeztettek Magyaróváron, Keszthelyen, Debrecenben, Kassán, amelyeknek költségeit az állam fedezte, ezen kívül a tanfolyamokon résztvevő néptanítók egy részét külön támogatásban is részesítette. E tanfolyamokon 1870-ben 129, 1871-ben pedig 298 tanító vett részt.

*Vándortanítók* működtek 1870 óta Rákospalotán, Szegeden és Iglón, akiknek feladatát a gyümölcstermelés, fanevelés és lentermelés körébe eső ismeretek terjesztése alkotta.

*Gyakorlati irányú oktatási intézetek* állottak fenn Mezőhegyesen (lótenyésztés), Szekszárdon (selyemtermelés) és Födémesen (kertészet), továbbá lentermelési mintagazdaság Iglón, végül

*állami ménesek* Kisbéren, Bábolnán és Mezőhegyesen. (Fogarason alakulóban.)

A gazdasági szakirányú állami és magán tanintézetek tanulóinak száma meglehetősen csekély volt, így pl. az 1872—73. tanévben 550 körül mozgott.

Megemlítendő, hogy a mezőgazdasági szakoktatás érdekében bizonyos intézkedéseket tesz a népoktatás ügyéről intézkedő 1868. évi 38. t. c., amely elrendeli, hogy az alsóbbfokú népoktatásban, továbbá az ismétlőiskolában, a gyakor-

lati mezőgazdasági oktatás is bevezetendő. — E rendelkezés azonban, — noha az alsófokú mezőgazdasági oktatás a középfokú oktatásnál ebben az időben sokkal hiányosabb volt, — a legtöbb esetben nem került végrehajtásra.[7]

3. **A talajjavítás.** A talajjavítás a föld termőképességének mesterséges fokozására irányuló tevékenység. Az e cél érdekében alkalmazásra kerülő eljárási módok közül a legáltalánosabbak a vízszabályozás, alagcsövezés és a mesterséges öntözés.

Magyarországon a rendszeres talajjavítási tevékenység alapjait tulajdonképen az 1870-es évek végén megszervezett kultúrmérnöki intézmény veti meg, ezt megelőzőleg azonban még a rendiség idejében is történtek az állam részéről jelentékenyebb terjedelmű ily irányú intézkedések.

A talajjavítási műveletek között fontos szerepet játszó *vízszabályozás* alatt szűkebb értelemben a vizek szabályozását (árvízi, kis- és középvízi szabályozás), tágabb értelemben pedig a vízlecsapolást, illetve belvízrendezést, csatornázást, öntözést és a vizierő kihasználását értjük.

Az árvizek elleni védekezés kezdete a történelmi idők homályába vész el. A folyamszabályozásra a védelem szüksége adta meg az első ösztönzést. Feldolgozott történeti anyag régebbi vízszabályozásainkról alig van. Werbőczy Hármaskönyvében már megemlékezik a folyók által elszakított földrészek tulajdonjogáról. A XVI. és XVII. század vízszabályozási törvényei rendkívül röviden vannak fogalmazva, az elvégzendő munkálatokat csak nagy vonalakban állapítják meg, mert a tapasztalati adatok és a szakértelem még ekkor hiányoznak. Többnyire csak egy-egy nagyobb árvízkatasztrófa után láttak hozzá a szabályozás munkájához, de sokszor előfordult, hogy a törvényhozásilag elrendelt munkálatok végrehajtására sor nem is került. Igy 1646-ban Rákóczy György velencei és belga mérnökök tervei alapján Zemplén megyében készített Tárkánynál a Tiszából kivezető s a Karcsa medrének felhasználásával a Tokajig hajózható csatornát. E munkálatok során nagyobb terjedelmű földterületek is termővé tétettek.

A komolyabb irányú kísérletek a XVIII. század elejére esnek. III. Károly 1722-ben készíttet külföldi mérnökökkel vízszabályozási terveket a Tisza víztömegei feleslegesnek tekintett részének levezetésére. E tervből, amely az 1722. évi országgyűlés elé terjesztetett, egyelőre mindössze csak annyi valósult meg, hogy az 1723. évi 122. t.-c. meghagyja a

[7] Fest Imre: A földmívelés-, ipar- és kereskedelemügyi magyar kir. minisztériumnak öt évi működése (1867—1872-ig) Pest, 1872.

helytartótanácsnak, hogy terveket készíttessen a folyók hajózhatóvá tételéről és csatornák létesítéséről.

Mária Terézia uralkodása alatt a vonatkozó királyi és helytartótanácsi rendeleteknek egész sora került kibocsátásra. E rendelkezések során intézkedések történtek a Vág völgye egyes részeinek szabályozására, illetve hajózhatóvá tételére, továbbá a Sárvíz, Sió és Kapos folyók rendezésére, végül a Hanság lecsapolására és a bánáti síkságok lakhatóvá tételére, végül a Balaton vidékének rendezésére.

A XVIII. század eredményes vízügyi vállalkozásai a fentieken kívül még a Béga szabályozása és a Ferenc csatorna egy részének megépítése voltak.

A XIX. század elején, kisebb munkálatoktól eltekintve, a vízszabályozás terén jóformán semmi sem történt, ellenben e század második és harmadik évtizedében már lépések történtek a Körös és Berettyó völgyének szabályozására.

A magyarországi rendszeresebb vizimunkálatokhoz szükséges első gazdasági alapot József nádor vetette meg 1815-ben. A szükséges fedezetet a só eladási árából befolyt jövedelmek alkották, amelyekből egy mérnöki hivatal állíttatott fel. Működése során e hivatal tisztán hazai munkaerőre támaszkodva, a Duna és Tisza folyókat műszakilag felméreti. Ezekre az előmunkálatokra támaszkodva, valamivel később létesült az országos vízépítészeti igazgatóság, melynek feladata volt a szabályozandó folyók felmérése és általában véve a szükséges tanulmányok elvégzése és a szabályozási tervek elkészítése. E korszaknak egységesen, központilag irányított vízépítési munkálatai a siker nagyobb reményével indultak meg, mint a multban, amikor a helytartótanácsi rendeletek sok esetben hajótörést szenvedtek a megyék és egyesek ellenállásán. Az e korszakban folyton ismétlődő súlyos árvízkatasztrófák több megyét vízszabályozási tervek készítésére ösztönöztek, melyek közül jelentékenyebbek a Rába, Körös és a Tisza szabályozásának tervei.

Ami a vízszabályozás ügyének törvényhozási rendezését illeti, a vízszabályozásról intézkedő 1792. évi 67. t.-c. meghozatala után jelentékeny lépést jelent e téren az 1807. évi 17. t.-c., amely kimondja, hogy az árvédelmi műveleteknél közösen érdekelt, de a költségekhez hozzájárulni vonakodó földbirtokosoknak az árvédelemből eredő hasznai zár alá vehetők. Az 1836. évi 25. t.-c. pedig megengedi „az ország közjavát és kereskedését gyarapító magános vállalatoknak a szükséges javak és jogok állam által való kisajátítását, teljes kárpótlás mellett". E törvényeket a hasonló tárgyú 1840. évi 10. és az 1844. évi 9. t.-c.-ek egészítik ki.

Korszakos jelentőségű hazánkban a vízszabályozás ügyeinek előbbrevitele terén Széchenyi István fellépése, kinek egyik legfontosabb tevékenységi köre a vízszabályozás volt. Különösen a Duna-szabályozás előfeltételeinek megteremtése és a Tisza folyam szabályozása az, ami ezirányú törekvései legnagyobb részét igénybe veszi.

Az ország gazdasági életének egyik kimagasló eseménye volt a mult század folyamán a Tisza szabályozása, illetve a Tisza völgyének rendezése. E kérdés megoldása tulajdonképen az Alföld összes gazdasági

problémáit magában foglalta. A Tisza és mellékfolyóinak minden évben megismétlődő kiöntései és az Alföld talajának mocsaras volta ugyanis a gazdálkodás menetét gátolva, a lakosság nyomorának váltak forrásaivá.

A Tisza szabályozására már e korszakot megelőzőleg is történtek szórványos kísérletek s az érdekeltek erre irányuló törekvései 1843—44-ben két ármentesítő társulat megalakítására vezettek. Nagyobb szabású tervek végrehajtását azonban a kellő anyagi fedezet hiánya és a vízjog rendezetlen volta akadályozta.

A szabályozás ügyének azután erőteljes ösztönzést adott az 1845. évi árvíz. Az akkor keletkezett közhangulat hatása alatt József nádor az érdekeltek bevonásával nagyobbszabású értekezletet hívott össze, melyen Széchenyi István is résztvett.

Széchenyi a szabályozás érdekében kifejtett agitációja során hangsúlyozta, hogy a Tiszavölgy rendezése érdekében összefüggő szervezetet alkotó társulatok alakítása, ezenkívül egy központi irányító szervezet létesítése szükséges. A központosítás elvének fontosságát már egymagában az a körülmény is megvilágítja, hogy a közigazgatás akkori megyei rendszere mellett a Tisza-völgye 22, messzemenő jogkörrel bíró törvényhatóság területéhez tartozott és e tagoltság miatt nagyarányú akció gyorsan és kielégítő módon alig lett volna lebonyolítható. Széchenyi felfogása szerint a hatóságoknak erkölcsi és anyagi támogatása alapján maguknak a társulatokba tömörült érdekelteknek kell a szabályozást végrehajtani, haszonarány szerint való hozzájárulás alapján. A munkálatok folyamatosságának biztosítása érdekében a hitelforrások igénybevételekor az érdekeltek írásban vállaljanak kötelezettséget a rájuk eső költségek pontos megfizetésére.

A szabályozási munkálatok alapját az árvízszabályozásban érdekeltek 1846. jan. 19-én, Pesten megtartott nagygyűlése vetette meg, amely kimondotta a Tiszavölgyi Társulat megalakulását és az ügyek központi vitelére központi bizottságot választott. Minthogy az akkori vízjog alapját alkotó 1840. 10. t.-c. nem nyujtott megfelelő alapot a társulatnak a tervbevett alakban való működésére, a lényegesebb irányelvek megállapítása céljából ez alkalommal megállapodást írtak alá, amely a Tiszavölgyi Társulat fennállását magánjogi alapon is biztosítja. Ennek értelmében a szabályozási költségeket az érdekelt birtokosok a birtokuk és szabályozásból származó haszon arányában tartoznak viselni. A társulatnak feladatává tétetett a Tiszán kívül az evvel közvetlen, vagy közvetett kapcsolatban lévő folyók, mocsarak és kiöntések rendezése, illetőleg lecsapolása, úgyszintén az egész tiszavölgyi vízrendszer hasznosítása.

A Társulat nagygyűlése Vásárhelyi műszaki terveit fogadta el, majd e munkálatok irányítására, Vásárhelyinek az 1846. év folyamán bekövetkezett halála után az olasz Paleocapa nyert nagy befolyást.

A Vásárhelyi-féle javaslat a tervbevett munkálatok költségeit 3.5 millió forintban irányozta elő. A szükséges pénzügyi eszközök alapját alkotta az uralkodó által a só felemelt árából a szabályozási munkálatok egész tartamára felajánlott évi 100.000 forintot kitevő összeg, azonkívül külön állami segélyként az első két évre rendelkezésre bocsátott, ugyan-

csak 100.000 forint. E jövedelmek biztosítása alapján Széchenyi a szabályozás céljaira a Rotschild, Arnstein, Eschkeles és Sina bankházaktól 400.000 forintot kitevő kölcsönt vett fel. A közgyűlés határozata alapján az ártéri birtokosok terhére az árterület minden holdja után 4 év alatt fizetendő 1 forint vettetett ki.

Az abszolutizmus korában az egész ország anyagi erejét igénybevevő Tisza-szabályozáson kívül más számbavehető íly természetű munkálat alig történt, sőt az 1848-as események hatása alatt ez az akció is háttérbe szorult. Az abszolut kormány a Tisza szabályozásának adminisztrációja terén több ízben léptetett életbe szervezeti változtatásokat. Egy 1850. évi rendelet ez ügyeket a közmunka minisztériummal kapcsolatban álló központi bizottság vezetésére és felügyeletére bízza, a vidéki társulatok szervezetének a korábbi alakban való meghagyása mellett. A bizottság élére kormánybiztos kerül. E rendezés alapján a folyammeder szabályozási költségeit az állam vállalta, az egyes társulatok részére pedig védtöltések építésére állami előlegek kerültek folyósításra. Minthogy azonban a pénzügyi támogatás e mérve nagyobb eredmények elérésére elégtelennek bizonyult, az egyes társulatok az érdekeltek terhére hozzájárulásokat vetettek ki.

A központi bizottság 1857-ig tartó működése alatt a szabályozási munkálatok eredményesen folytak, az 1856 október 9.-i rendelet azonban újabb szervezeti változtatásokat léptetett életbe és az előbb említett bizottságot feloszlatta, a munkálatok feletti felügyelet és irányítás jogát pedig az országos politikai hatóságokra ruházza. Csak a műszaki igazgatás ügye központosíttatott és e hatáskör ellátásával a Budán felállított központi igazgatóság bizatott meg.

Az alkotmányosság helyreállítása után a központi felügyelőség megszűnt és hatáskörét a tiszaszabályozási kormánybiztosság vette át, amely a mederrendezési munkákat az eredeti terv keretében 1875-ig túlnyomórészt befejezte. A kormánybiztosságot 1875-ben feloszlatták és hatáskörét a közmunka és közlekedésügyi minisztériumba utalták.[8]

[8] Schmidt Elek: A vízszabályozás fejlődése és jelen állása Magyarországon. Budapest, 1929.

Lónyai Menyhért: A Tiszaszabályozás története. (Akadémiai székfoglaló beszéd 1860. április 2-án.).

A talajjavítást célzó munkálatok között említhető a *mesterséges rétöntözés* is, amely azonban nálunk nagyobb terjedelemre szert tenni nem tudott.

A mesterséges rétöntözés érdekében az első komolyabb kisérletek a XIX. század első két évtizedében történtek a Moson megyei Márialigeten, ahol mintegy 1.200 holdat kitevő legelő került öntözés alá és értéke ily módon mintegy tízszeresére emelkedett. E példa azonban magánosok részéről szélesebb körben nem talált követőkre. Az OMGE 1843-ban széleskörű és a vízjog szabályozására is kiterjedő rétöntözési törvényjavaslatot készített, amelyből azonban — noha az az országgyűlés elé is terjesztetett — törvény nem lett.

4. **A jószágrendezés.** Jószágrendezés alatt az úrbériség megszűntetését követő időszak gazdasági irodalma szűkebb értelemben azt a szervező munkát értette, melynek célja a birtokok hozamának a racionalizálás elvének alkalmazása révén való fokozása. A jószágrendezés végrehajtására ezek szerint első sorban a birtok tulajdonosa saját maga hivatott, feladata főképen olyan természetű, amelynek megvalósítására pusztán saját erőforrásaira támaszkodva is sikerrel vállalkozhat. E kereteket azonban a tágabb értelemben vett jószágrendezési tevékenység át is lépheti; ez történik különösen akkor, amidőn a birtokos, — a termelés belterjességének fokozása érdekében — idegen tőkéket, vagyis hitelt vesz igénybe.

A jószágrendezési tevékenység sikere érdekében szükséges, hogy a birtokos a közgazdasági vonatkozásokat is szem előtt tartsa és pedig annyiban, amennyiben a piac keresleti és kinálati viszonyai azok, amelyek bizonyos termelési ágak kultiválását, illetve háttérbe szorítását indokolttá teszik. A jószágrendezési elv alkalmazásának ez a vonatkozása az, amely annak közgazdasági jelentőséget ad.

Az úrbériség megszűntetését követő időszakban a jószágrendezés elvének alkalmazását az a körülmény sürgette, hogy a gazdálkodási eljárás a legtöbb birtokon rendkívül elmaradott állapotban volt. A földvagyon legértékesebb részét alkotó majorsági szántóföldek és rétek jövedelmezősége általában 2 %-ot, legfeljebb 3 %-ot tett ki. Ezt az elmaradottságot nem igazolta az, hogy e birtokok tagosítatlan állapot-

ban voltak, mert az egyetlen egy tagban lévő, nagy terjedelmű birtoktestek jövedelmezőségi viszonyai sem mutattak kedvezőbb képet. A gazdálkodásnál a tervszerűségnek alig volt szerepe, az irányítás döntő tényezője az esetlegesség, a véletlen volt.

Kevesen gondoltak az egyes termelési ágak közötti összhang biztosítására, továbbá arra, hogy a talajból kivont termelőerők helyes trágyázás révén megfelelően pótoltassanak. A gazdálkodás mérlege ilyen körülmények között meglehetősen kedvezőtlen volt.

Pedig, hogy a gazdálkodás menetének racionálisabb irányítása révén, az adott viszonyok között is kedvezőbb terméseredmények lettek volna elérhetők, azt a helyesen irányított gazdaságok példái bizonyították. Lényegileg azonos minőségű birtokok — amelyeknél az invesztált tőkék aránya között sincs jelentékenyebb eltérés — 30—40 %-kal nagyobb tiszta hasznot képesek kimutatni, ha a jószágrendezés követelményeinek eleget tesznek.

A szűkebb értelemben vett jószágrendezés segítségéhez való folyamodás az 1850-es évek elején látszott hasznos orvosszernek, amidőn a pénzgazdálkodás körébe való kényszerű átmenet a terméshozam fokozását tette szükségessé, a később bizonyos mértékben mégis megnyílt segélyforrások pedig még nem állottak rendelkezésre. Igaz ugyan, hogy e probléma még évtizedek mulva is felmerül, ekkor azonban a jószágrendezés fogalma már lényegesen tágultabb alakban jelentkezik, amennyiben követelményei körébe vonja sok olyan intézkedés megtételét is, amelyről a korszak elején még szó nem is lehetett.

Az 1848-as eseményeket követő évek jószágrendezési törekvései — számot vetve a lehetőségekkel — aránylag szűk keretek között mozognak és a teendőknek aránylag kis körét ölelik fel. Rámutatnak arra, hogy a gazdálkodás jelenlegi helyzetében egyrészt a birtokok terjedelme, másrészt a forgótőke és az álló tőke között nagy az aránytalanság. A gazdálkodók a termelt növényfajták kiválasztásánál figyelmen kívül hagyják az illető vidék sajátosságait, a talaj teljesítő képességét, továbbá azt a törekvést, melyet az egykorú írók a gazdaság „téri rendezésének" neveznek s amelynek célja

az, hogy az egyes termények termelésére szánt területeknek a gazdálkodási központtól való távolsága észszerűen állapíttassék meg.

A beruházáshoz szükséges tőkék megszerzése az akkori viszonyok között hitel igénybevétele révén alig volt biztosítható. Ezért a segítség módja csak az lehetett, hogy egyes birtokrészek eladásra kerültek vagy bérbeadattak. Ily módon számítani lehetett arra, hogy a megmaradó, de kellően instruált birtokrészek jövedelme fokozható lesz.

A jószágrendezés elvének szószólói lényegileg arra mutattak rá, hogy a termesztendő növényfajták megválasztásánál tekintettel kell lenni a talajra, éghajlatra, népességre, értékesítési lehetőségekre. „Kétséges esetben" — mondja Korizmics — „célszerűbb inkább pár évig a vidék szokásos gazdálkodását folytatni és csak miután mindezeket kellőleg megfontoltuk, tehetjük meg elhatározásunkat biztosan."

A talaj termőképessége a kellő trágyázás révén biztosítható. Műtrágya igénybevételéről azonban akkor beszélni alig lehetett és szóba sem kerülhetett más, mint a közönséges állati trágya. Fontos volt tehát az, hogy takarmánynövények kellő arányban való termeléséről gondoskodás történjék. Hiszen a helyesen művelt takarmánynövények a föld termőerejét nemcsak hogy nem fogyasztják, hanem növelik is.

A „téri rendezés" szükségességét az a körülmény helyezte előtérbe, hogy a változott viszonyok között a gazdálkodó kénytelen az eddig pénzkiadás nélkül rendelkezésére álló jobbágymunka helyett bérmunkásokat alkalmazni. Az új helyzetben a munkaerő helyes kihasználása pontos kalkuláció nélkül lehetetlen és a munkások munkaidejének felesleges módon való elpazarolása a gazdálkodás sikerét komolyan veszélyezteti. A követendő irányelv tehát az, hogy „térileg célszerűen felosztott, vagy rendezett gazdaság csupán az, melyben az eső és a trágyahely, a major, a részektől egyforma távolságra, tehát a gazdaság közepén van, — a földek pedig a majortól azon arányban feküsznek távolabb, melyben rajtuk a művelet belterjessége fogy."

Végül ugyancsak a jószágrendezés érdekében szükséges, hogy a rendelkezésére álló tőkék a gazdaságnak épület- és eszköztőkékkel való ellátására fordíttassanak.

5. **A tagosítás.** A tagosítás (kommasszáció) a birtokrendezésnek az a módja, amelynek célja az ugyanazon határban fekvő, több tagból álló, de azonos birtokos tulajdonát alkotó birtoktestek egyesítése.

A tagosításról szóló, még a rendiség korszakában keletkezett magyarországi jogszabályok közül fontosabbak a következők:

Az 1836. évi 6. t.-c. 3. §.-a a közös legelők elkülönítéséről intézkedik. Célja, a jobbágyok részére, a gazdálkodás eredményességének fokozása érdekében, külön legelőbirtokok juttatása. E törvény értelmében legelőelkülönítésnek van helye olyankor, ha azt vagy a földesúr, vagy valamelyik közbirtokostárs, vagy pedig az érdekelt jobbágyok többsége kívánja. Általános irányelve e törvénynek, hogy minden jobbágynak egész telkenként 4—6 magyar holdat kitevő legelő jusson. A megmaradt rész tulajdonjoga kizárólag a földesurat illeti.

1836. évi 10. t.-c. 6. §-a a helybeli határoknak úrbéri per útján eszközlendő rendbeszedése tekintetében követendő eljárásról szól.

A birtokarányosítás végrehajtásának lebonyolításáról intézkedő 1836. t.-c. 12, 19, és 20. §-ai értelmében arányosítási eljárás alá a közösséget illető összes haszonvételek vonhatók. Felosztási kulcsként a régi házhelyek szolgálnak.

Az 1840. évi 30. t.-c. értelmében a jász-kun területeken végrehajtandó összesítést és arányosítást joghatállyal a birtokos lakosok kérhetik.

Az 1848. évi 9. t.-c. szerint ott, ahol az úrbéri rendezés, vagy elkülönítés még nem történt meg, a faizásra és legeltetésre nézve az eddigi gyakorlat továbbra is fennmarad.

Az 1848. évi 10. t.-c. értelmében ott ahol a legelőelkülönítés, illetve az úrbéri rendezés már megtörtént, e rendezés továbbra is érvényben marad.

Erdélyre nézve e kérdésről az 1847. évi 15. t.-c. intézkedik.

Az abszolutizmus vonatkozó rendelkezéseit az 1853. március 2.-i pátens, 26, 27, 28. §-ai, továbbá az 1856 február 21.-i végrehajtási utasítások tartalmazzák.

Az alkotmányosság helyreállítása után e kérdést az 1871. évi 53. t. c. rendezi. A törvény ismertetésével lejjebb foglalkozunk.

6. **A telepítés.** Telepítés az a birtokpolitikai, magánjogi jellegű tevékenység, amely egyes mezőgazdasági földterületeknek más területekről származó lakossággal való tervszerű benépesítésére irányul. A telepítés számos érdekkört érint és sokszor közvetlenebb hatással van az állam és a társadalom legfontosabb viszonyaira, úgy hogy e tevékenységet legtöbbször a magánjogi tevékenység keretében meghagyni

nem lehet. Az állam tehát a telepítés terén vagy kötelezőleg előír bizonyos feltételeket, amelyek ilyen esetekben szerződés létrejötte nélkül is, ipso jure érvényesek, vagy pedig bizonyos kikötések megtételét eltiltja, amelyek tehát szerződésbe foglalva sem érvényesek.

A magyar agrárpolitika történetében telepítési törekvésekkel többízben találkozunk. A XIII. századbeli tatárjárás, a másfél századig tartó törökuralom pusztításai, IV. Béla király, majd később II. Lipót, Mária Terézia és II. József uralkodása idejében jelentékeny mérvű telepítési tevékenységre vezettek. A telepítések színhelye főképen a Bánát, Bácska, továbbá Pest, Tolna és Somogy megyék területe volt. Telepesként részint felvidéki tótok, azután horvátok, a külföldiek közül pedig szászok, württembergiek, bajorok, franciák, telepítőkként pedig vagy maga az állam, vagy pedig magánosok szerepeltek.

A magyarországi telepítések során létesült községek száma mintegy ezerre tehető. Ezek közül a legszebb fejlődést a német telepes községek mutatták és ezek tanúsították a magyarság irányában a legnagyobb asszimilálódási készséget is. A telepesek a régi agráralkotmány fennállása idejében a betelepítésre szánt földterületeket, sőt legnagyobb részt a szükséges beruházási tőkéket is, ellenszolgáltatás nélkül kapták meg. E tekintetben a XIX. század első felében változás áll be: az újabbkori telepítések a telephelyeket a telepeseknek ellenszolgáltatások, főképen a telepítő uradalom javára teljesítendő munkaszolgáltatások fejében bocsátják rendelkezésre.

A telepítés ügye különös jelentőséget nyert az 1848. évi átalakulásokat követő időszakban.

Az úrbériség megszüntetése után nagy erővel jelentkező munkáskéz-hiányon ugyanis több nagy gazdaság a telepítésben rejlő előnyök kihasználása útján törekedett segíteni, ami sok esetben sikerrel is járt. Az ürményi gazdaság például az ez időben jelentkező nagy munkaerő hiányt zsellérek és árendások telepítése útján rövid idő alatt leküzdötte, úgy hogy aránylag rövidesen, már 1850-ben e nehézségek el voltak hárítva. Ez az eljárás szociális szempontból is jó hatással járt, amennyiben sok munkáscsalád megélhetését biztosította.

Noha az, hogy a munkabérek 1848 után országszerte hirtelen felszöktek és sok helyen még magas munkabérek mellett sem lehetett megfelelő számú munkást kapni, nagyon kívánatossá tette volna a telepítési tevékenység minél nagyobb arányú térhódítását, a segítség e módjától a föld-

birtokosok közül mégis sokan idegenkedtek, mert attól tartottak, hogy a kormány a majorsági telepítéseket is az úrbéri birtokokhoz hasonló eljárás alá készül vonni. E bizalmatlanság útjában állt a munkáskéz-hiánynak telepítés útján történő leküzdésének és a termelés nyugodt fejlődését is akadályozta.

A telepítés ügyének előmozdítását szolgálja az abszolut korszakban az egész Magyarország és Erdély területére való érvénnyel kibocsátott 1858 december 23.-i császári rendelet, amely a telepesek részére különböző kedvezményeket biztosít.

E rendelet értelmében a település útján létesülő községek lakosai, amennyiben az általuk mívelés alá vett földterület telepesenként egy bizonyos minimumot meghalad, hat évi földadómentességet, az újonnan épült házak után 15 évi házadómentességet, ugyancsak 15 évi kereseti- és jövedelemadó-mentességet élveznek; a telepesek közmunkára ugyancsak 15 évig nem kötelezhetők. — Az önálló községet nem alkotó telepesek esetében a földadó alóli mentesség 3 év, a többi kedvezmény pedig 6 év tartamára terjed. A telepítési szerződések illetékmentesek.

A külföldről származó telepesek kedvező feltételek mellett az osztrák állampolgárságot is elnyerhetik, a telephely felszereléséhez szükséges instrukciókat vámmentesen hozhatják be, ezenkívül ők maguk és a külföldön született fiúgyermekeik katonai szolgálat alól mentesek.

A magyarországi telepítési lehetőségek ez időben a külföldön is élénk érdeklődést keltettek és evvel kapcsolatban, — feltehetőleg egyesek spekulációs tervei nyomán— a valóságnak meg nem felelő hírek is lábra kaptak. Ausztriai lapok híradásai szerint például az 50-es évek legelején mintegy 1.000 svájci vette tervbe, hogy Krassó Szörény megyében fog letelepedni, ahol főképen marhatenyésztéssel szándékoztak foglalkozni. Ugyancsak híre járt, hogy egyízben 3.000 vagyonos német család jelentkezett a Magyarországon való letelepedésre.

A nálunk való letelepedés mellett főképen a németországi lapok törekedtek hangulatot kelteni, hogy azonban

ezek az akciók komoly eredményeket alig tudtak elérni, abban nagy része volt annak, hogy e terveknél a reális tájékozottságnál nagyobb szerepet játszott az a romantikus felfogás, amely azt hitte, hogy Magyarországon még jelentékeny terjedelmű olyan területek találhatók, amelyek első foglalásként vehetők birtokba.

Magyar részről a telepítés ügyével ez időszakban komolyan senki nem foglalkozott. Magánosok tartózkodtak ily kisérletektől, mert nem tudták, nem járnak-e vele ugyanúgy, mint az úrbéri birtokokkal, nagyobb tőkeerővel rendelkező vállalatok pedig e vállalkozást nem tartották eléggé jövedelmező befektetésnek. A kormány e kérdéssel szintén nem foglalkozott, mert az volt a felfogása, hogy új gazdaságok létesítésénél fontosabb a már meglévők rendbehozatala. Ez a felfogás érthető is, ha meggondoljuk a telepítési akció költségességét. Egy családnak 25—30 holdas birtokon való megtelepítési költségei a szükséges beruházásokkal együtt mintegy 3.000 forintot tettek ki.

A romantikus lelkesedést csakhamar lehűtik a kijózanító tények és már az 1851. évben előfordult, hogy pl. Zemplén megyéből szerencsétlen telepesek érkeznek vissza hazájukba, mindenükből kifosztva, hazátlanul, lelket megindító nyomorban, akik mind megtévesztésnek estek áldozatul. Elhitették ugyanis velük, hogy Magyarország népessége ki van irtva s hogy itt a legtermékenyebb rétek, földek gazdátlanul hevernek s kész gazdasági lakok, épületek várják a telepes jövevényeket.[9]

A magánosok által végezett e korszakbeli telepítési akciók közül sikert csak azok voltak képesek felmutatni, amelyek a telepesek teljesítőképességét nem tették ki súlyos próbáknak. Olyan esetekben, amidőn a telepesek a földet a piaci áraknál olcsóbban kapták, az eredmény kielégítő. Tanui lehetünk evvel szemben sok kudarcba fulladt kisérletnek is. Sok esetben előfordult, hogy az ily telepeket később maga az állam volt kénytelen átvenni, vagy pedig részükre rendkívül mérsékelt kamatozású hiteleket nyujtani.

[9] Gazdasági Lapok. 1851. 377. és 803. oldal.

## IV. FEJEZET.

# A mezőgazdasági hitel helyzete.

1. **A mezőgazdaság hitelszükségletének növekedése és a mezőgazdaság eladósodása.** Mezőgazdasági hitel az a hitel, amely valamely mezőgazdasági üzem megszerzése, a gazdálkodás menetének biztosítása, vagy az üzem teljesítőképességének hasznos beruházások útján való fokozása, illetve reorganizálása céljából kerül igénybevételre.

A mezőgazdasági termelés hitelszükséglete az úrbéri rendszer fennállása idején meglehetősen szűk keretek között mozgott. A termelés menetéhez szükséges munkaerő és tőke a saját gazdaság köréből került ki. Az, hogy jobbágyi munkaerők pénzkiadás nélkül állottak rendelkezésre, feleslegessé tette bérmunkások alkalmazását, a gazdálkodás külterjessége miatt pedig szükségtelen volt költséges eszközöket venni igénybe, illetve beruházásokat eszközölni.

Idegen tőkék igénybevételének szükségessége tehát az úrbériség fennállása alatt, az akkori terménygazdálkodási viszonyok között — úgy a majorsági, valamint az úrbéri birtokok részéről — eléggé minimális volt. Az élők közötti, szabad elhatározáson alapuló tulajdonosváltozás, — ami a modern gazdasági életben az eladósodás gyakori forrása, — aránylag ritkán fordult elő. Örökösödés esetében az örökóstársak pénzzel való kielégítése szűk keretek között mozgott, nagyobb tőkéket igénylő befektetésekre pedig alig került sor.

A gazdálkodás ilyen jellegével számolt az akkori — az idegen tőkék igénybevételét megnehezítő — jogrend is, amely a mezőgazdasági ingatlanok tulajdonosainak rendelkezési szabadságát a földbirtok elzálogosításának tilalma által korlátozta. E tilalom értelmében a jobbágyi birtokok a földesúr hozzájárulása nélkül nem voltak elzálogosíthatók.

Az úrbériség megszüntetésével egyidejűleg e tekintetben is lényeges változás következik be, amely a jogrend átalakulásában is kifejezésre jut. Az újabb jogfejlődés a földbirtokok megterhelésének, illetve elzálogosításának szabadságát általános elvvé emeli s az evvel kapcsolatos jogszabályok a kamatozási és hitelvisszafizetési feltételek megállapítását

kölcsönnyujtás esetében a felek szabad megállapodására bízza.

Az új jogi szabályozást nyomon követi a mezőgazdasági ingatlanvagyonnak gyorsütemű eladósodása. Ennek legfőbb okai gyanánt a terményáraknak a mult század hatvanas éveiben kezdődő csökkenése, vagy legjobb esetben stagnálása, továbbá az a körülmény tekinthető, hogy a mezőgazdasági termelés költségei és a közterhek tekintélyes mértékben emelkedtek. Végül az eladósodás egyik forrásaként említhetők az általános gazdasági helyzet megváltozásával kapcsolatos rázkódtatások.

A mezőgazdasági terményárak csökkenéséről más helyen részletesebben fogunk szólani.

A mezőgazdasági termelési költségek emelkedésének okai között nagy szerepet játszott a mezőgazdasági munkabéreknek, valamint a mezőgazdasági lakosság igényeinek növekedése. Az első körülmény főképen az ipari és kereskedelmi tevékenység fellendülésével, a második pedig a mezőgazdasági lakosságnak a mult század ötvenes és hatvanas éveiben tapasztalt aránylag rendkívül kedvező anyagi helyzetével áll összefüggésben. E két körülmény azonkívül kapcsolatban áll azzal is, hogy a város és falu közötti földrajzi távolság, a közlekedési viszonyok javulása folytán, lényegesen csökkent, ami maga után vonta a városi életformáknak és a fényűzési hajlamnak a falusi lakosság körében való elterjedését.

A munkabérek emelkedése nem járt mindig a munkateljesítmény növekedésével, sőt több esetben hallatszott panasz annak romlásáról. Ugyancsak tény, hogy a városi életformáknak és igényeknek a falusi lakosság körében való elterjedése nem járt együtt e rétegek ügyességének és gazdasági élelmességének egyidejű kifejlődésével.

Fokozta a nehézséget, hogy a válságos időszakban (az 1860-as évek végén és a hetvenes évek elején) a termésered-mények többnyire gyengék, vagy közepesek voltak, és a szűkös termések kedvezőtlen gazdasági hatásait nem egyensúlyozták ki a nagyobb terményárak. Ez az oka annak, hogy a mezőgazdaság készpénzbevételei rendkívül alacsonyak, viszont a mezőgazdaság közterhei emelkednek, annak

ellenére, hogy a tisztahozam, amelyből ezek fedezhetők lettek volna, visszaesett.

A termelési költségeknek e korszakban mutatkozott lényeges emelkedését már régebben érintettük.[10] Tudjuk, hogy e kérdést tüzetesebben megvilágító adatok nem állanak a kutatásnak rendelkezésére. Az e tekintetben bekövetkezett változásokra nézve azonban jellemzőnek tekinthető — a terménygazdálkodásról a pénzgazdálkodásra való átmenet kapcsán — a munkabéreknek nagyarányú emelkedése, amely bizonyos esetekben a termelvények súlyegységének termelési költségeit 300 -400 %-kal emelte.

A mezőgazdaság közterheinek növekedését szemléltetik a következők:

Az 1848/49. évi események után az állami kiadások rendkívül nagy mértékben megnövekedtek. A sok háború, és az úgynevezett „fegyveres béke" állandóan nagy pénzösszegeket emésztettek fel: ezenkívül a közigazgatás minden ágában életbeléptetett centralizációs és bürokratikus rendszer újabb hivatalnokok tömeges alkalmazását tette szükségessé. (Egy forrásunk szerint a Monarchia alkalmazásában lévő hivatalnokok száma 1847-től 1865-ig 130.000-ről mintegy 300.000-re, ezek átlagos fejenkénti fizetése pedig 284 forintról 400 forintra emelkedett.)[11]

Az állami szükségletek kielégítése céljából életbeléptetett különböző egyenes és közvetett adók a mezőgazdaságra érzékeny terheket róttak, ezek közül a földbirtokot közvetlenül érintő földadó aránytalanul súlyos volt. Ez adó, amely a kat. tiszta jövedelem 16%-át vette igénybe — míg a fejlettebb mezőgazdaságú Angliában csak 6.75 %-ot, Franciaországban pedig 7 ½ %-ot tett ki, — pótlékaival együtt, sok esetben az ingatlan jövedelmének 50%-át is eléri.[12]

Az 1851-ben első ízben kivetésre került földadó összege ez évtől kezdve, a rendes és rendkívüli pótlékokkal együtt

[10] Lásd: szerzőtől „Az abszolutizmus földtehermentesítése Magyarországon". (Bp., 1935. Egyetemi Nyomda.) 269. s köv. o.

[11] Szepessy Mihály: Ausztria birodalmi adórendszere. (Pest, 1867.)

[12] A magyar korona országaiban az 1867. évre megállapított egyenes adók eredményeinek statisztikai átnézete. (M. kir. Pénzügyminisztérium kiadása.)

1867-ig 11.94 millió forintról 22.98 millió forintra emelkedett.

A magyarországi földbirtokok terhére az 1867. évre kivetett egyenes adókról a következők tájékoztatnak:

**A termőterület kataszteri tiszta jövedelme és adótartozása az 1867. évben.[13]**

| | a termőter. nagys. kat. holdakban | 1 k. holdra eső kat. tiszta jövedelem o. é. forintban | 1 holdra eső egyenes adóteher o. é. forintban |
|---|---|---|---|
| I. A szűkebb értelemben vett Magyarországon... | 34,163.406 | 2.90 | 0.58 |
| II. Erdélyben ..... | 9,531.512 | 1.16 | 0.12 |
| III. Horváth-Szlavóniában .. | 3,115.336 | 2.25 | 0.51 |
| I—III. ..... | 46,810.254 | 2.92 | 0.48 |

A kivetett adók azonban súlyosságuk miatt nem kerültek teljes egészükben befizetésre és a hátralékos földadótartozások összege az 1867. költségvetési évben 16,815.162 forintot tett ki. Ily körülmények között ez adók egy részét törölni kellett. Az 1866. évre kivetett földadó összegéből különböző címeken 4,464.631 forintot kitevő összeg töröltetett.

A magyar mezőgazdaság adóterhéhez számítandó ezenkívül a fogyasztási adó és az önkormányzati testületek szükségleteinek fedezésére kivetett adók egy tekintélyes hányada. Figyelembe veendő továbbá az is, hogy a birtokrendezések költségei ugyancsak igen jelentékeny összegeket képviseltek. E terhek közül az egész magyar közgazdaságot terhelő fogyasztási adók összege 1867-ben 10,410.536 forintot, az önkormányzati adóké pedig 5,144.931 forintot tett ki.*

A kivetett földadó összege a hivatalos statisztika világánál nem látszik túlzottan nagynak, amennyiben a területegységre eső átlagos adóteher a birodalmi átlag alatt volt. Míg ugyanis az abszolutizmus által életbeléptetett adózási rend eredményeképen az 1—1 ausztriai holdra eső földadó összege Magyarországon az 1857-i költségvetési évben 26 krajcárt tett ki, ugyanakkor az egész birodalmi átlag holdanként 39 krajcárra rugott. Ugyancsak az adóteher látszó-

[13] „A magyar korona országaiban az 1867. évre megállapított egyenes adók eredményeinek statisztikai átnézete." (M. kir. Pénzügyminisztérium.)

* U. o.

lagos alacsonysága mellett szól a kivetésre került összes egyenes adók és a tényleg beszedett közvetett adók mennyiségének a számbavétele is. Míg ugyanis az 1856. költségvetési évre Magyarország 8.7 milliót kitevő lakosságára kivetett, 15.2 milliót kitevő egyenesadók összegéből egy-egy lakosra 1.32 forint, a 32.20 millió összegben befolyt közvetlen adókból pedig 3.43 forint jut, ezzel szemben a birodalmi átlag fejenként 2.20 forintot, illetve 5.18 forintot tett ki.[14]

A bennünket e helyen elsősorban érdeklő földadó terhének súlyossága azonban az abszolut számok alapján nem bírálható el. A valóságot jobban megközelítjük akkor, ha figyelembe vesszük azt, hogy közgazdasági életünk az ausztriainál fejletlenebb volt, hogy a magyar gazdasági életet e korszakban terhelő adók összege állandóan emelkedett, és azt, hogy adóhátralékok, illetve a méltányossági szempontból indokoltnak tartott adóelengedések által képviselt összegek igen jelentékenyek voltak.

Az adók súlyosságát mutatja, hogy a behajthatatlan, vagy végrehajtás útján behajtott adótartozások összegéből a Monarchia összes tartományai közül Magyarországra aránytalanul nagy rész esik. Igy például 1858-ban az egész monarchiában fennálló egyenes adóhátralékok összege a pótlékok nélkül 8.3 millió forintot tesz ki, mely összegből a Magyar Korona országaira 5.0 millió forint esik. A végrehajtás útján az egész monarchiában (Tirol, Vorarlberg, Velence nélkül) behajtott adók összege 31.7 milliót tett ki, mely összegből a

[14] A Monarchiában e korszakban beszedésre került adóknak ily szempontból való hivatalos feldolgozását a Tafeln zur Statistik des Steuerwesens im Österr. Kaiser Staate. (K. k. Finanzministerium. Wien, 1858) nyujtja. E munka a III. Bécsi Statisztikai Kongresszus alkalmából készült és az adórendszerrel kapcsolatos oly adatokat tartalmaz, amelyek egyébként egyáltalában nem, vagy csak szükebb keretek között kerültek feldolgozásra. Az adózási viszonyok későbbi alakulásáról tudomásom szerint ehhez hasonló összefoglaló hivatalos munka nem került nyilvánosságra.

Lásd továbbá „Magyar Korona országaiban az 1867. évre megállapított egyenes adók eredményeinek statisztikai átnézete". (A m. kir. P. Ü. Miniszterium kiadása), végül Lónyai Menyhért: Hazánk földterületi és adóviszonyai. (Statisztikai Közlemények. I. kötet. 1861. Pest. Tud. Akadémia.)

Magyar Korona Országaira 20.6 millió esik. Ez összegek behajtására az egész monarchiában 147.640, Magyarországon pedig 120.473 főt kitevő karhatalmi személyzet vétetett igénybe.*

Az 1848. évi gazdasági átalakulások következtében nemcsak a mezőgazdasági termelés új rendjével kapcsolatos kiadások emelkedtek jelentékeny mértékben, hanem az általános gazdasági és pénzügyi helyzet átalakulása is olyan változásokat jelentett, amelyek a mezőgazdaságot idegen tőkéknek fokozottabb mértékben való igénybevételére késztették.

Igy megemlítendő, hogy a mezőgazdaság kénytelen volt az állam által fölvett nagyobb összegű kölcsön terheiben részt venni, a mezőgazdaságot az 1848-as események kapcsán kibocsátott bankjegyek megsemmisülése következtében lényeges veszteség érte, a törvénykezési eljárás körülményesebbé és költségesebbé válása a mezőgazdaságra újabb megterhelést jelentett és végül az, hogy a termény- és földárak nagymértékű hullámzása súlyos zavaroknak vált a forrásaivá.

Ausztria államháztartása a XVIII. sz. utolsó harmada óta állandó nehézségekkel küzdött, az ijesztő mérvben jelentkező deficitet a kormány részint az adókivetés fokozásával, részint pedig, ami ennél kényelmesebb volt, kölcsönök igénybevétele útján törekedett kiegyenlíteni. Arról, hogy a hiányok tulajdonképen milyen mérvűek voltak, a pénzügyi kérdésekben kevesebb jártassággal rendelkezők, vagyis a közvélemény túlnyomó része, tiszta képet nem igen tudnak alkotni. Az adóterhek állandó emelkedése és újabb kölcsönök igénybevétele azonban világosan mutatták a kívánatos pénzügyi egyensúly aggasztó hiányát.

Az állami szükségletek kielégítése érdekében felvett kölcsönök összege már a napoleoni háborúk előtt is igen jelentékeny volt és 1781-ben 286.9 milliót, 1803-ban, — s ez tekinthető az akkori korszak maximumának, — 792.7 milliót tett ki. Ez az összeg 1809-ig 624.3 millióra csökkent, viszont 1814-ig 716.2 millióra emelkedett. Az állami költségvetés az 1818—1867-ig terjedő időszakban felesleget sohasem mutatott

* „Magyar Korona országaiban az 1867. évre megállapított egyenes adók eredményeinek statisztikai átnézete" (A m. kir. P. Ü. Minisztérium kiadása) továbbá Lónyai Menyhért: Hazánk földterületi és adóviszonyai. (Statisztikai közlemények I. kötet. 1861. Pest. Tud. Akadémia.)

ki, ami azután, az állam részéről újabb hitelműveleteket tett szükségessé, amelyek az 1850-es évek folyamán öltöttek különösen nagy méreteket. Míg ugyanis az 1830—1847-ig felvett állami kölcsönök együttes összege az aránylag alacsony számnak tekinthető, 288.5 millió forintot tett ki és 1847 végén a kamatterhes állami konszolidált és függő adósságok álladéka 1.175.5 millióra rúgott, ez az összeg az ezt követő tíz év alatt 2.220.5 millióra emelkedett, vagyis kereken megkétszereződött.[15]

Az 1848-as átalakulásokat követő időszakban felvett állami kölcsönök között kimagasló helyet foglal el az 1854-i államkölcsön.

Az 1854. június 26-i pátens ugyanis egy, legalább 350 és legfeljebb 500 millió forintot kitevő „önkéntes" kölcsön felvételét határozza el. A kölcsön kibocsátási árfolyama 95%-ot, kamatozása pedig 5%-ot tett ki. A kölcsönre történő befizetések 400 milliót kitevő jegyzések esetén 3 év, 450 millió forint esetén 4 év, 500 millió esetén pedig 5 év alatt voltak teljesítendők.

E kölcsön célja a pátens szerint az osztrák valuta elértéktelenedésének megakadályozása, illetve értékének a paritásra való emelése és a rendkívüli kiadások fedezésének biztosítása.

A kölcsönre, amely az „1854. július 20-i nemzeti kölcsön" elnevezését viseli, az ú. n. rendes kibocsátás során 525 millió névértékű, az 1859-i utólagos kibocsátás során pedig kereken 117 millió, összesen tehát kereken 642 millió névértékű jegyzés történt, amelyre ténylegesen kereken 610 millió forint került befizetésre. Ez tehát az az összeg, amely a kölcsön céljaira a nemzeti közgazdaság részéről igénybevételre került.

E kölcsön összegének nagyságáról fogalmat alkothatunk abból a tényből is, hogy az 1830—47-ig terjedő 17 év alatt, mint láttuk Ausztria, csak 288.5 millió forint összegű kölcsönt vett fel. Az 1854. évi kölcsön felhasználása azonban annyiban nem mondható a közgazdaság szempontjából hasznosnak, mert azt az állami költségvetési hiányt, amelyet pótolni hivatott volt, túlnyomórészben az egyre növekedő összegű improduktiv jellegű katonai kiadások idézték elő. A szárazföldi hadsereg és a flotta részére előirányzott költségek ugyanis az 1856—58-i békeévek átlagában kereken háromszorosát

[15] Mulinen i. m.

tették ki, az 1838—47. évek átlagának. Az 1854. évi kölcsönnek csaknem a teljes és mint láttuk, az 1857-i pótkibocsátással együtt kereken 610 millióra rúgó összege ugyancsak olyan katonai célokra került felhasználásra, amelyekből a magyar közgazdaságnak reális haszna alig volt.

A katonai jellegű kiadások túltengésére jellemző az is, hogy pl. az 1855. évi állami költségvetés 415 milliós szükséglet mellett 184 millió forintot irányoz elő katonai célokra. Ez az összeg rövidesen 257 millióra emelkedett.

Azok között a veszteségek között, amelyek a magyar mezőgazdaságot az 1848/49. évi események kapcsán érték, igen nagy jelentőségű az a károsodás, amelyet az uralmon volt kormányok valutapolitikai intézkedései okoztak. E tekintetben figyelmet érdemelnek a következők:

A magyar pénzügyminiszter 1848. június 17-én, minthogy az Osztrák Nemzeti Bank támogatására nem lehetett számítani, a bankjegyek kibocsátására, kezelésére és fedezetére nézve a Pesti Magyar Kereskedelmi Bankkal megállapodást létesített, amelynek értelmében az állam a banknál aranyban és ezüstben 5 millió forint értéket helyez letétbe és ennek alapján 12.5 millió forint értékű bankjegy kerül kibocsátásra. A fedezetül letett arany és ezüstmennyiségek csakis abban az esetben használhatók fel, ha az ezek fedezete alapján kibocsátott bankjegyek beváltás végett bemutatásra kerülnek. A bankjegyek előállítási költségei és az esetleges hamisításokból eredő veszteségek az államot terhelik, viszont az államot illeti az elkallódott, vagy megsemmisült bankjegyekből származó haszon.

A kibocsátásra kerülő bankjegymennyiségből az állam annyit, amennyit az ércalap képvisel, vagyis 5 milliót saját szükségletei fedezésére vesz át, 1 milliót a Kereskedelmi Bank kap saját céljaira, kamatnélküli kölcsönképen és az annak felhasználásából származó jövedelem a bankjegyek kezelésével járó költségek, a kiterjedtebb üzleti tevékenységből folyó nagyobb veszteségek kárpótlására és a súlyos felelősség megjutalmazására szolgál. 2.5 milliót bankjegyekben, 3%-os kölcsönképen ugyancsak a bank kap és annak biztosítékaképen leköti egész vagyonát. A fennmaradó 4 millió forintot az állam tartja fenn magának. A bank a bankjegy kibocsá-

tással kapcsolatos tevékenységéről külön számvitelt vezet. A pénzügyminiszter e szerződéstartamra jogosult a banp igazgatóságába négy igazgatót kiküldeni.

A kormány az ércfedezeti alapot a nemesfémbányák termelésén kívül a közönség adományaiból és kölcsöneiből igyekezett előteremteni. E célra 1848. november 25-ig ajándékképen 688.571 forint, kölcsönképen pedig 993.424 forint, összesen tehát 1,681.995 forintot kitevő érték folyt be. Az új bankjegyek kiadása 1848. augusztus 14-én kezdődött meg.

A magyar nemzeti kormány bankjegyeken kívül papírpénzt is bocsátott ki. Az erre vonatkozó, a képviselőház 1848. augusztus 24-i ülésén elfogadott törvényjavaslat a pénzügyminisztert felhatalmazza 61 millió pengő forint erejéig nem kamatozó pénztárjegyek kibocsátására. E kibocsátás során 30 és 15 krajcáros, továbbá 2, 5, 10, 100 és 1000 forintos pénzjegyek kerültek 1848. szeptember elejétől kezdődőleg kibocsátásra.

Minthogy a szabadságharc szerencsétlen kimenetele után az abszolut kormány e pénzjegyeket minden kárpótlás nélkül bevonta és megsemmisítette, körülbelül 62 millió forintra tehető az a veszteség, amelyet ezáltal az ország közgazdasága szenvedett, amihez járul még az a veszteség, amely ugyancsak pár milliót tesz ki és amely akként állt elő, hogy az ércalapon kibocsátott magyar bankjegyekből a beváltásra kitűzött idő rövidsége miatt csak egy rész került beváltás végett bemutatásra.

Érdekes világot vet az ú. n. Kossuth-bankók körül előállott helyzetre a budapesti három kereskedelmi testületnek 1849. november 20-i kelettel az uralkodóhoz intézett felterjesztése. E felterjesztés rámutat arra, hogy akkor, amidőn a császári királyi hadak 1849. január 5-én Budapestre bevonultak, egy lépés sem történt az ú. n. Kossuth-jegyek érvénytelenítésére, sőt azok az uralkodó teljhatalmú megbízotta szemeláttára nemcsak a magánforgalomban maradtak érvényben és fogadtattak el teljes névértékben, az összes közés királyi pénztárakban, hanem azokat a királyi pénztárak császári és királyi szállítóknak, hivatalnokoknak mindennemű kincstári fizetések teljesítésére ismét kiadták. Ennek következtében e jegyek a kereskedelmi forgalomban is elfo-

gadtattak. Az ausztriai kormány későbbi rendelkezései e jegyeknek a közpénztárak által való elfogadását megtiltották, de azokat a magánforgalomban meghagyták. Az osztrák bankjegyek ezerféle módon kivonattak a forgalomból és Kossuth bankjegyek által lettek helyettesítve, mert az előbbiek az osztrák ipari termékek beszerzésére és megfizetésére fordíttattak, ezáltal Magyarországról kivitettek. A magyar társadalom minden rétegének van több-kevesebb azon szerencsétlen papírból. A kereskedők számos kintlevőségének legnagyobb része behajthatatlanná válik az ú. n. Kossuth-bankók elértéktelenedése következtében.

A mezőgazdaság nehézségeit ez időszakban nem kis mértékben növelték azok a számszerűleg ki nem mutatható terhek, melyek a mezőgazdasági közigazgatás szervezetlen voltából fakadtak. A régi rend megszűnt, viszont új szabályozásról még nem történt gondoskodás. A gazda azon sérelmek, károk, lopások és erőszakoskodások ellen, amelyeket a modern állam közigazgatási úton orvosol, ebben az időben intézményes védelmet alig talál. A megkárosodott félnek 1840-ig a törvényes szokás, és bizonyos esetekben különös törvények, rövid úton való intézkedésre adtak jogot, amennyiben felhatalmazták arra, hogy magát zálogvétel útján biztosítsa. A földesurak pedig, akik akkor bírói joghatósággal voltak felruházva, jogosultak voltak úgy a saját magukat, valamint a jobbágyaikat ért károkért a törvényszabta formák betartásával elégtételt venni, sőt azonnal végrehajtható büntetéseket kiróni. Ezek az intézkedések többnyire közmegnyugvást keltettek és csak ritkán fordult elő, hogy a magát megkárosítottnak érző fél a szolgabíróhoz, vagy pedig a törvényszékhez fellebbezett volna.

1848. után a jogszolgáltatásnak ez a rendje megszünt, anélkül azonban, hogy helyébe más rendszer lépett volna. A földesúri bíráskodási jog eltöröltetett és e hatáskör betöltetlen maradt. Minthogy a községi előljáróság hatásköre rendezetlen, az ügyek elintézése a szolgabírói hivatalra háramlik, mely a helyszíntől távol, munkával túlhalmozva és formai nehézségek miatt a legjobb esetben is csak késedelmesen és az előbbi eljárási módnál költségesebben tud intézkedni.

A jogi és gazdasági átalakulással járó rázkódtatások, to-

vábbá a belföldi és a világgazdasági helyzet nyugtalansága olyan bizonytalanságok forrásává vált, amelyek az edzettebb és a piacra való termelés kívánalmait alaposabban ismerő gazdasági körök találékonyságát is alapos próbára tették. Az új gazdasági helyzetben a nyugodt kalkuláció szinte lehetetlenné vált. A terményárak időnként tapasztalható jelentékeny mérvű visszaesése a birtokosokat és a terménykereskedőket hozta kritikus helyzetbe, akik azután tőzsdei spekulációkkal törekedtek magukat kárpótolni. Ez a szokás az amúgy is tőkeinséggel küzdő mezőgazdaságtól újabb tőkéket vont el. A válság hullámai még a konzervativ bánáti gazdák helyzetét is megingatták, akik ennek következtében kénytelenek voltak pénzkölcsönök után szaladgálni, ami pedig azelőtt sohasem fordult elő. E réteg körében is oly válság lépett fel, amelyhez hasonlót azelőtt csak oly osztályoknál lehetett látni, amelyek spekulációval foglalkoztak és életük nagy részét tőzsdei ügyletek kötésével töltötték el.

A földárak emelkedésével kapcsolatban megnyilvánuló hiteligények nagyságáról, a rendelkezésre álló adatok elégtelensége miatt, pontos képet alig alkothatunk. Ennek ellenére — különösen a statisztikailag tüzetesebben megvilágított külföldi példák alapján — biztosra vehető, hogy ez a körülmény is számottevő befolyást gyakorolt a hitelviszonyok alakulására. Földvásárlásokkal kapcsolatban ez időszakban nem ritkán spekulációs szándékok is érvényesültek, e szempont pedig elsősorban olyanok gazdasági tevékenységét jellemzi, akik a pénzpiaccal amúgy is kapcsolatban állva, birtokvásárlásokat legtöbbször hiteltőkék igénybevételével eszközöltek. Jelentékeny mérvű kölcsöntőkék igénybevétele nélkül alig következett volna be az, hogy a normálisnak tekinthető földárak szintjét 30—40%-ot meghaladó, ugrásszerű földáremelkedések is előfordultak.

2. **A mezőgazdaság hitelszükségletének kielégítése.** A Magyarországon ez időszakban fennállott mezőgazdasági hitelintézetek száma és anyagi ereje rendkívül csekély. A kiegyezéskor az Osztrák Nemzeti Bank jelzáloghitelosztályán kívül csak egyetlen egy jelentékenyebb olyan pénzintézet

— a Magyar Földhitelintézet — állott fenn, amelynek főfeladatát mezőgazdasági hitelek nyujtása alkotta. Igaz, hogy ily hitelek nyujtásával a különböző magánintézetek is foglalkoztak, viszont az ezek által nyujtott hitelek sem mennyiség, sem pedig a hitelnyujtási feltételek szempontjából nem elégítették ki a mezőgazdaságot.

A fontosabb európai országokban a XIX. század folyamán több lépés történt abban az irányban, hogy a mezőgazdaságnak a változott gazdaságpolitikai helyzet folytán megnövekedett hitelszükséglete kielégíttessék. E cél érdekében a mezőgazdasági hitelnyujtásnak többé-kevésbbé tökéletes szervezete alakul ki. E téren a legnagyobb változatosságot Németország mutatja, amelynek sok tekintetben mintaszerű intézményeiről hazánk gazdaságpolitikusai is több ízben vettek példát.

Az Osztrák Nemzeti Bank jelzáloghitelosztálya a magyar mezőgazdaságnak megfelelő hitellel való ellátására alkalmatlannak bizonyult. Már mindjárt az a rendelkezés, amelynek értelmében a jelzáloghitelosztály egy-egy hitelt igénylő részére csak 5.000 forintot meghaladó összegű kölcsönöket nyujthat, kizárta azt, hogy támogatását a kisebb birtokosok is igénybe vegyék. De a súlyos kölcsönfeltételek egyébként is erősen kétségessé tették a felvett kölcsönök rentabilitását. A kölcsönök ugyanis zálogleveleken kerültek folyósításra, amelynek árfolyama 90%-ot, sőt sok esetben csak 86%-ot tett ki. Ha valaki az intézettől pl. 100.000 forintot kitevő készpénz kölcsönt akart felvenni, akkor 32 éves lejáratú zálogleveleken 122.800 forintot kellett felvennie. Minthogy azonban az egész kölcsönösszeg után járó és e példában 3.684 forintot kitevő félévi kamatok előre levonásra kerültek, az adós ténylegesen csak 119.116 forint értékű zálogleveleket kapott kézhez, amelyek középárfolyamon számított tényleges értéke 99.960 forintot tett ki. Ez összeg évi kamata és törlesztő részletei 8.596 forintra, vagyis a valóban folyósításra került összegnek kereken 8.6%-ára rugtak. Figyelembe veendők még különböző, a kölcsön felvételével kapcsolatos díjak és utánjárási költségek is, amelyek összege 5—6%-ra is felment. Ily

drága hitelek csak olyan esetekben tehettek jó szolgálatokat, amidőn a birtokos uzsorás adósságtól akart szabadulni, de semmiesetre sem lehettek alkalmasak a termelés rentabilissá tételére.

A Magyar Földhitelintézet, amelynek létrejövetelében igen nagy része van az Országos Magyar Gazdasági Egyesületnek, 1863 júliusában kezdette meg működését. Alaptőkéjét az állam által az országos alapból adományozott és még az 1848-i országgyűlés részéről ily célra rendelkezésre bocsátott 500.000 forinton kívül az alapítók által megajánlott összegek alkották. Ez utóbbi összeg nagyon tekintélyes volt, amennyiben 219 hazai földbirtokos az intézet támogatására 1,677.000 forint alapítványt tett le, minden személyes előny kikötésének mellőzésével. Az alapítási összegnek 10%-át készpénzben, 90 százalékát pedig 9 darab, az összegnek egy-egy tizedéről szóló kötvényben kellett letenni. A tartalékalap növekedésével arányosan e kötvények az alapítóknak visszaadattak. Az intézet tagjai lehettek oly magyar földbirtokosok, akik birtokuk alapján az intézet alapszabályai szerint legalább 1000 forint hitelt vehettek igénybe. A kölcsönök részint záloglevelekben, részint készpénzben kerültek folyósításra. Az előbbiek időtartama 34½ év, törlesztésük előre megállapított tervezet szerint történt. (Rendszerint évi 5½% kamat, 1 % tőketörlesztési részlet, ezen kívül igazgatási költség megtérítése fejében ¼ % köttetett ki.) Készpénzben rendszerint rövidlejáratú kölcsönök kerültek folyósításra. A kölcsönök nyujtásához szükséges tőkék megszerzése céljából az intézet eredetileg 100, 500 és 1000, majd 1869. óta 10.000 forint névértékű, 1873. óta pedig 120 és 1200 forintos névértékű záloglevelet bocsát ki.

Az intézet alapszabályai ezen kívül még a következő fontosabb rendelkezéseket tartalmazták. Az egyesület nem nyerészkedésre alakult. Kötelezettségeiért, illetve az intézeti záloglevelek biztonságáért nemcsak az intézet tartalék-, törlesztési- és biztosítási alapja, hanem az összes tagok szavatossággal tartoznak. Az intézeti záloglevelek kamatozása ugyancsak 5½%-ot tett ki. A nyujtott kölcsön összege a biz-

tosítékul szereplő ingatlan értékének legfeljebb 50%-áig terjedhetett. — Az intézet jogosult magánosoktól és hatóságoktól takarékbetéteket elfogadni.

A Magyar Földhitelintézet működését nagyon kedvezőtlen tőkepiaci viszonyok között kezdette meg. A bécsi nemzeti bank éppen akkor minden hitelt felmondott magyarországi adósainak s a bécsi sajtó a magyarországi közállapotokat nyugtalanítóknak és a hitelbiztonságot nagyon bizonytalannak tűntette fel. Az 1863-iki szúlyos gazdasági válság a hitelt világszerte egyébként is megdrágította, ezenkívül pedig az iparvállalati alakulások milliókat vontak el nagy nyereményeket ígérő vállalkozásokra, végül pedig nagy államok léptek fel a pénzpiacokon hiteligényeikkel olyan kedvező kamatozási feltételeket helyezve kilátásba, amelyeknek még az ipar sem tudott volna eleget tenni. Ily viszonyok között az intézet mégis 2½ év alatt 15 milliót tudott a gazdaközönségnek rendelkezésére bocsátani kényelmes, hosszúlejáratú kölcsönök formájában.

Az intézet vezetősége néhány évvel a megalakulás után kérte a kormánytól az intézetnek — hitelképessége emelése céljából — törvénybe való becikkelyezését, továbbá állami dotációjának évenkint fizetendő 500.000 forint révén, 3 millió forintra való felemelését. Ez összeg után 4% kamatot ajánlott fel.

Hivatkozott arra, hogy az intézetnek kedvezményeket biztosító királyi leiratban biztosított előnyök nem érik el a lajtántúli intézeteknek biztosított kedvezmények mértékét. Így pl. az ottani hasonló jellegű intézetek követelései az adókövetelésekhez hasonló módon kerülnek behajtásra, viszont nálunk a Földhitelintézet méltányossági szempontból ugyanezt a jogot nem vindikálta magának. Késznek nyilatkozott ellenben a még fennálló úrbéri és ezzel rokon fajú váltságok közvetítésére is. (Maradvány, irtvány, vagy bérföldek, az erdei szolgálmányok, vagy szőlőhegyi adózások megváltása, vagy pedig a királyi kisebb haszonvételek megvételéből folyó tartozások megváltása.)

Az intézetnek törvénybe való becikkelyezése csak 1871-ben (1871. 34. t.-c.) történt meg.

# V. FEJEZET.

## A mezőgazdaság munkaerőszükséglete.

**1. A mezőgazdasági munkabérek alakulása az úrbériség megszüntetése után.** A mezőgazdasági munkaszervezetet, mint tudjuk, az úrbériség idejében általában véve a kötöttség jellemezte. E kötöttség két irányú volt, amennyiben egyrészt az úrbéreseket arra kötelezte, hogy a földesuraik részére időbelileg meghatározott mennyiségű munkaszolgáltatásokat teljesítsenek, viszont a földesúr is köteles volt az úrbéri telkeket jobbágyok kezére adni és ilyen módon majorsági birtoka megművelésénél a jobbágyi munkaerőre volt utalva.

Aránylag korán kifejlődött azonban a szabad mezőgazdasági munkások osztálya is. Ennek oka részint az, hogy az úrbéri birtokok kategóriáján kívül még más mezőgazdasági birtokok is előfordultak, — pl. a városok és az ú. n. „szabad kerületek" tulajdonában lévő birtokok — melyek nem úrbéri jogviszony alapján alkalmaztak munkaerőket. Az intenzivebb megművelést igénylő terményfajták térhódítása ugyancsak kedvezett a szabad munkavállalási rendszer elterjedésének, mert ilyen termények esetében a saját (majorsági) gazdaságban szabad munkaerő felhasználásával folytatott termelés jövedelmezőbb volt.

Annak ellenére, hogy a mezőgazdasági munkásosztályt tulajdonképen a parasztosztályhoz számították, szociális helyzete azétól eltérő volt. Szabad munkát vállaló munkásokként dolgoztak a házas és házatlan zsellérek, — amennyiben munkaerejüket saját gazdaságuk és a földesúrnak járó szolgáltatások nem merítették ki, — és ezek családtagjai, az allodiális birtokokon lakó taxalisták, kuriális zsellérek, továbbá azok a mezőgazdasági munkások, akik bizonyos különleges terményfajtákat termesztettek, — többnyire részes művelés alakjában, — és végül a szabad királyi városokban lakó szabad munkások.

Az úrbériség megszüntetése a mezőgazdasági munkavállalók osztályának helyzetében lényeges változásokat idézett elő. Egyrészt ugyanis megszűnt az eddigi munkakényszer és a munkások saját munkaerejük tekintetében szabad rendel-

kezési jogot nyertek, másrészt azonban elestek attól a biztos megélhetési alaptól, amelyet részükre a régi gazdasági rend jelentett.

A változás legszembetűnőbb vonása a munkabérek jelentékeny, — a szomszédos osztrák tartományok munkabérátlagait messze túlszárnyaló, — 300—400%-os emelkedése. Konek Sándornak hivatalos adatokra támaszkodó tudósításai szerint a minimális napszámbérek 1858-ban Magyarországon 94 krajcárt, míg a katonai határőrvidékeken csak 80 krajcárt, Alsóausztriában 66, Keletgaliciában 35, Sziléziában pedig 53 krajcárt tettek ki. A tényleg kifizetésre került munkabérek az átlagos szint körül igen lényeges hullámzást mutatnak és minden reális indok nélkül sok esetben előfordul, hogy azt helyenként 50—100%-kal meghaladják, vagy pedig lényegesen alatta maradnak. A természetben fizetett munkabérek tekintetében is kedvezőbb helyzetben volt ez időszakban a magyarországi munkavállaló: nálunk az aratórész a learatott mennyiségek 1/9—1/10-ed részét míg Németországban csak 1/14—1/18-ad részét teszi ki. A magyar munkás ezen kívül bort is kiköt magának.

Valamennyi „osztrák tartomány" közül Magyarországon a legmagasabb a munkabér és annak minimuma a Bánságtól északra fekvő részeken éppen kétszer akkora, mint Csehországban és Bukovinában, sőt csaknem háromszor akkora, mint Felsőausztriában, Morvaországban, vagy Sziléziában.

E látszólag kedvező jelek ellenére azonban a magyar mezőgazdasági munkásság gazdasági helyzete mégsem volt ideális. Minthogy e rétegek igényei primitivek és az evés-ivás határain alig terjednek túl, hiányzik az az ok, amely őket munkaerejük alaposabb kihasználására késztetné. A mezőgazdasági termelés akkori helyzetében a teljesítendő munka mennyisége az év folyamán egyenlőtlenül oszlik meg, a munkások szabad idejüket nem újabb lehetőségek kihasználásával, hanem henyéléssel töltik el. Ezért az idejét jobban felhasználó ausztriai munkás, noha kevesebb napszámbért kap, mégis vagyonosodik, nálunk azonban a kifizetésre kerülő nagyobb munkabérek legfeljebb az erőteljesebb élelmiszer fogyasztásban éreztetik hatásukat, de kulturális haladásnak alig válnak forrásává.

A magyarországi mezőgazdasági munkabéreknek ezidőtájt tapasztalt emelkedése nem a közgazdasági tevékenység fellendülésének, hanem egyéb okoknak tulajdonítható.

Ez okok között említendő elsősorban az az aránytalanság, amely a birtokok terjedelme és a lakosság száma között fennállott. Sehol sem áll rendelkezésre a szükséges munkaerő (kivéve talán a kárpátmenti megyéket, ahol a mezőgazdaságilag mívelhető terület kevés) és általános a panasz, hogy kevés a munkavállaló, azok pedig, akik rendelkezésre állanak, a velük szemben támasztott méltányos kívánalmaknak sem felelnek meg. — A különböző iparágak fellendülése azáltal, hogy kedvezőbb munkabéreket biztosít, ugyancsak sok munkáskezet szív el a mezőgazdaságtól. Nem utolsó jelentőségű az a körülmény sem, hogy a kellő belátással és érettséggel nem rendelkező tömegek a munkakényszernek az úrbériség eltörlésével bekövetkező megszűnését tétlenségre és a munkakerülésre való kitűnő alkalomnak tekintették s e felfogásukat nem szorította korlátok közé az az egészséges ösztön, amely az új helyzet előnyeit a gazdasági és kultúrális nívó emelésének szolgálatába állította volna.

Az alföldi, duna-tiszaközi kisebb gazda — mondja Keleti Károly — ha termését maga és családjával, vagy ha bő esztendő volt, jól élelmezett és busásan meg is fizetett részaratójával betakarította és elnyomtatta, ha kukoricáját mégegyszer bekapálta, őszi vetését felületesen bekaparta, neki adhatja magát a téli henyélésnek. Túl a Dunán se igen máskép ment a sora a kisbirtokosnak, legfeljebb télen néha fejsze után is lát, de csakis annyira, hogy téli fűtése meglegyen, ezentúl nem kell neki a munka. Pusztán szőlőművelő kevesebb van az országban, mint erősebb bortermelésünk után hinnénk, lévén a legtöbbnek még egy kis földje is. A csak szőlője után élő munkás szintén ráér heverni. Nem sokkal különb a félig pásztor, félig favágó hegyilakos. A földipar kevés, az erdőt csak lopni járja, egyéb munka vajmi kevésnek kell.

Ezeket figyelembe véve azok az állandóan ismétlődő és szűnni nem akaró panaszok, amelyek a munkáskéz hiányt hangoztatják, egészségtelen helyzet tüneteinek tekinthetők. A rendelkezésre álló munkáskezek elégtelensége ugyanis nem

a termelés erőteljesebb fellendülésével, hanem az említett sajnálatos állapotokkal függ össze.

Ennek az állításnak a helytállósága mellett szól az a körülmény, hogy e korban Magyarországon abszolut értelemben véve nem volt mezőgazdasági munkáshiány, mert hiszen a mezőgazdasági termelésnek a szükséges mennyiséget kereken 100%-kal meghaladó munkáskéz-mennyiség állott volna rendelkezésére. Hogy a termelés e lehetőség dacára is munkáshiánnyal küzdött, annak oka, mint láttuk, az akkori gazdasági és szocilis viszonyok rendezetlenségében található.

2. **A mezőgazdasági munkaerőszükséglet alakulása.** Korszakunkban, — az említett tényezők hatásai következtében — a mezőgazdasági munkáskézszükséglet és a rendelkezésre álló munkaerő mennyisége között meglehetős aránytalanság mutatkozik, amelyre világot vetnek a következő adatok:

**A magyar mezőgazdaság kézimunkaerő szükséglete az úrbériség megszüntetése után.**[16]

| | |
|---|---|
| A 12.6 millió holdat kitevő szántóföldi terület igényel (holdankint 7 igás és 16 gyalog napszámot számítva) | 88.2 millió igás és 201.6 millió gy. napsz.-ot |
| A 4.3 m. holdat kitevő rét terület igényel (holdanként 1 igás és 9 gyalog napszámot mítva) ..... | 4.2 „ „ és 38.7 „ „ „ |
| A 0.5 m. holdat kitevő szőlőterület igényel (holdanként 3 igás és 160 gyalog napszámot számítva) ..... | 1.5 „ „ és 80.0 „ „ „ |
| Összesen: | 94 millió igás és 320.3 millió gy. napsz.-ot |

E mennyiség gyalognapszámra átszámítva 602.3 millió munkanapot tesz ki. Ezzel szemben, ha az ország kereken 10 milliós népességéből a 9 milliót kitevő mezőgazdasági foglalkozásúak közül a keresők számát 4.5 milliónak vesszük, a fejenkénti és évenkénti 260 munkanap alapján összesen évi 1170

[16] Gazdasági Lapok. 1854. évf. 960. old.

milliót kitévő gyalognapszám adódik, ami a tényleges munkaerő szükségletnek kereken a kétszeresét teszi ki.

Annak ellenére azonban, hogy ezek szerint munkaerő bőven állana rendelkezésre, a termőterület egyharmad része bevetetlen, a fennmaradó ⅔ része pedig rosszul van művelve. Mintegy 600 millió munkanap marad kihasználatlanul és a termelés mégis sivár állapotot mutat.

## VI. FEJEZET.

## A terméseredmények alakulása.

1. **A jobbágyfelszabadítás hatásaihoz fűzött remények.** A magyarországi jobbágyfelszabadítás ügyét előkészítő agitáció egyik legtöbbet emlegetett és legnagyobb hatású fegyvere az az argumentum volt, hogy az úrbéri kötelék a termelési lehetőségek egészséges érvényesülését katasztrófálisan akadályozza. E gondolatmenet leghatásosabb és legtöbbet emlegetett érve szerint a földesúr javára munkaszolgáltatásokra kötelezett úrbéres munkateljesítménye — minthogy ez lényegileg kényszermunka jellegű — minimális, minőségileg gyenge, az ellenőrzéssel kapcsolatban felmerülő terhek pedig aránytalanul súlyosak.

Az 1848-as események a munkarend tekintetében egészen új helyzetet teremtettek. A kényszermunka megszűnt és helyet adott a szabad megegyezésen alapuló bérmunka rendszerének. A volt úrbéres ezentúl nem köteles terményei egyrészéről a földesúr javára lemondani, jogilag tehát mindenkinek lehetővé vált az, hogy munkaerejét és terményeit a lehető legelőnyösebbnek látszó feltételek alapján értékesítse. Másrészt ezentúl a volt földesúr sem kénytelen olyan munkaerőt foglalkoztatni, amelyet munkavállalásra nem a saját elhatározása, hanem a közjogi rendelkezések késztetnek. Ezáltal egészséges szelekcióra nyílik mód és alkalom: a munkáltató csak olyan munkaerőt alkalmaz, amelyet alkalmasnak ítél és amely a neki jutó munkabért megszolgálja. Nem köteles birtoka egyrészét olyan terményekben fejében adni másnak használatra, amelyekre talán szüksége sincsen, amelyek

behajtása neki terhes költségeket jelent és amelyek mennyiségét az úrbéres visszaélési törekvései bizonytalanná teszik.

2. **E hatások a számok tükrében.** Annak elbírálása, hogy e feltevések a valóságban mennyiben bizonyultak helytállóknak, nyilvánvalóan a legegyszerűbben az egyes birtokokon az 1848-as választóvonal előtt és az ez időpont után termett mennyiségeknek az összehasonlítása útján történhet. Igaz, hogy a klimatikus befolyások — amelyek a terméseredmények terén a munkarendszerre való tekintet nélküli hatalmas kilengéseket idézhetnek elő, — nem kis mértékben tekinthetők olyan tényezőknek, amelyek az összefüggések világos felismerésére zavarólag hatnak. Másrészt azonban e zavaró momentumok hatásai jelentékeny mértékben csökkenthetők azáltal, hogy a megfigyelések körét nem egyes gazdasági évekre, hanem több év átlagos eredményeire terjesztjük ki.

Mint régebben láttuk, Magyarországon még Mária Terézia uralkodása alatt, állami támogatás alapján számottevő jelentőségű gazdaságpolitikai akció indult meg, amely a gazdálkodás eredményesebbé tételét tekintette feladatának.[17] Ez akció leglényegesebb jellemző vonása, hogy a fennálló agráralkotmány keretei között, tehát az úrbéri kapcsolatok érintetlenül hagyásával törekedik a terméseredmények fokozására. A gazdasági szakismeretek hathatós terjesztése, külföldi állatanyagnak tenyésztési célokra való importálása, vagyis a gazdálkodás belterjességének fokozása, illetve annak az elvnek az alkalmazása, amelyet a modern terminológia üzemi racionalizálás név alatt ismer, — ezek azok a főbb eszközök, amelyek e cél szolgálatába állíttattak.

Az államilag irányított gazdaságpolitikai törekvések a nagyobb uradalmak részéről is sok esetben követésre találnak, és alig néhány évtized leforgása után már több, főként főúri gazdaság kezd az új elvek alapján berendezkedni.

A siker több esetben igen meglepő volt. A bekövetkezett haladás méreteinek szemlélésénél, az egész országra kiterjedő összefoglaló adatok hiányában, meg kell elégednünk

[17] L. szerzőtől: A magyar jobbágyfelszabadítás eszmeáramlatai. Bpest, 1931. Pátria. 66. s köv. old.

egyes kirívó példák számbavételével. Ezek méltán kelthetik azt a meggyőződést, hogy a kitűzött célt, — a termelésnek a jobbágyfelszabadítási eszmecserék alkalmával sokat emlegetett fejlesztését, — a fontolva haladás ilyen eszközeinek alkalmazásával is meg lehetett volna közelíteni.

Az új gazdaságpolitika eredményességét szépen illusztrálja Fejér megye gazdasági állapotainak alakulása. E megye mezőgazdaságának helyzete a XVII. század első felében az egész országra nézve jellemző elmaradottság képét mutatta. Esterházy Ferenc például a sárosdi uradalmat 1700-ban holdanként 10 krajcárért vette meg. A 3.000 hold kiterjedésű rácszentpéteri pusztáért csak 40 váltó forint haszonbért fizettek. Az erőteljesebb fejlődés a XIX. század elején veszi kezdetét. A változások jellemző vonása a váltógazdaság behozatala, a mesterséges takarmánytermesztés, különösen a juhászat nemesítése. A század harmadik évtizedében alakulnak a híresebb gazdaságok, amelyek csekély befektetett tőkével tétetnek jövedelmezőkké. A kálózi uradalomban például szesz- és cukorgyárak állíttatnak fel, varga, nyerges, esztergályos és egyéb iparosok telepíttetnek le és az akkor történő faültetések évtizedek mulva is szépítik a vidéket. Jelentős tényezői a haladásnak a vízlecsapolások és a jószágrendezések. A különböző gépek alkalmazása, továbbá a munkaeredmények szerint igazodó munkabér fizetési elvnek, a szakmánymunkának, alkalmazása lehetővé tette, hogy a gyér népesség a gazdasági munkáknak megfeleljen, mert a munkájáért kapott nagyobb jutalék megkedveltette vele a nagyobb munkásságot, annak ellenére, hogy még ekkor földesúri gyámság alatt állott.

Ilyen és ehez hasonló eredményt mutató példák az ország több vidékéről is felhozhatók, amelyeknek az a lényeges tanulsága, hogy a mezőgazdasági termelés fejlődése még az úrbéri viszony fennállása alatt is jelentékeny lépéseket tett azokban a gazdaságokban, amelyek gazdálkodásánál a korszerű elvek érvényesültek.

Arról, hogy a terméseredmények az 1848 utáni új, az úrbéri kötelékektől mentes, vagyis a szabad munkavállalás elvén alapuló korszakban miképpen alakultak, egyes rendezettebb és számtartási kimutatásokat rendszeresen vezető

gazdaságok feljegyzései alapján szerezhetünk tájékozódást. A meglehetősen állandó terméseredményeket felmutató és a körülményekhez képest elég belterjesen művelt, 21.270 kat. hold kiterjedésű mágócsi uradalom gabonatermelési eredményei pl. az 1848. évi átalakulásokat közvetlenül megelőző, illetve az ez időpontot közvetlenül követő időszakban a következő képet mutatják:

**Terméseredmények alakulása a mágócsi uradalom házikezelésben lévő birtokrészein**
az úrbériség fennállása idején és a szabadmunkarendszer bevezetése után:

| | 1845—49 | 1850—57 |
|---|---|---|
| | kat. holdankint pozsonyi mérőkben | |
| őszi búza | 15.45 | 13.57. |
| tavaszi búza | 12.32 | 14.48 |
| őszi repce | 17½ | 13½ |
| árpa | 18.38 | 15.59 |
| őszi rozs | 10.40 | 11½ |
| tengeri | 37.67 | 39.37 |

A 34.322 kat. hold kiterjedésű kisjenői uradalom e korszakban ugyancsak a belterjesebben műveltek közé tartozik. A birtok értékét, illetve jövedelmezőségét még az 1848 előtt mintegy két évtizeddel, 1830-ban végrehajtott jószágrendezés során sikerült fokozni, úgy hogy ennek következtében a birtokhoz tartozó földek értéke 2 ½—3-szoros emelkedést mutat. E birtok termésátlagainak alakulásáról a következő adatok tájékoztatnak:

**Terméseredmények alakulása a kisjenői uradalomban:**

| | 1849 körül[18] | 1851-ben | 1851—62 átlag |
|---|---|---|---|
| | Kat. holdanként pozsonyi mérőben. | | |
| búza | 15 | 14.9 | 11.5 |
| kétszeres | 2 | 15.9 | 12.1 |
| árpa | 20 | 16.6 | 12.8 |
| zab | 20 | 11.5 | 13.9 |

Az úrbériség megszüntetését követő több, mint egy egész évtized fejlődése e belterjesen kezelt gazdaságok esetében egyáltalán nem mutatja a terméseredmények számbavehető javulását, sőt bizonyos terményeknél még a hozam csökke-

[18] Becslésen alapuló adatok.

nését is észlelhetjük. Nagyon valószínű, hogy e helyzet a kisebb és tőkeszegényebb, — akár volt majorsági, akár volt úrbéri, — birtokok esetében még kedvezőtlenebb. Bizonyára mindenütt alkalmazható az a megállapítás, amelyet Pénzes Ferenc az ország egyik legjobban művelt vidékének, Fejérmegyének viszonyairól mond, hogy t. i. a telkes gazdák birtoka a legrosszabbul van felszerelve és a bajhoz még az is járul, hogy azokon a folytonos gabonatermelést erőszakolják. E birtokokon a terhek máris nagy mértvet öltenek, pedig épen ezek jutottak az ország munkás lakosságából és pénzéből ingyen birtokokhoz.

A terméseredmények javulását gátló okok közül a legelső helyen említendő a munkáskézhiány. A mágócsi uradalom nehezen tudja kielégíteni a munkáskézszükségletét, mert a munkáskéz drága, a cselédek és telepítvényesek nejei a világért sem mennek pénzért dolgozni. Ilyen és ehhez hasonló panaszok igen sok helyen hallhatók. Evvel szemben azok a gazdaságok, amelyek kellő kézimunka erővel rendelkeznek, még kevésbbé intenzívebb gazdálkodás esetén is a fejlődés jeleit mutatják: Fekete Ferenc kossuthi, 1198 holdas birtokán pl. a gazdálkodás eredményessége növekedett, azelőtt a jobb részeken termelt annyit, mint most a rosszabbakon. E helyzet magyarázata az, hogy a birtok tagosítása már régebben megtörtént és a kellő munkáskéz-mennyiség is rendelkezésre állott.

A munkáskéz-szükségletet a gazdaságok ú. n. majorsági telepítvények létesítése révén próbálják fedezni. Kénytelenek ehhez az eszközhöz folyamodni, noha a munkáskezek ily módon való biztosítása részükre nem csekély áldozatot jelent. Ennek az eljárásnak a lényge az, hogy a többnyire idegenből szerződtetett munkások a telepítő gazdaság részéről lakást és megművelés céljából bizonyos nagyságú birtokterületet kapnak, ennek fejében pedig bizonyos munkáknak elvégzésén kívül az uradalom részére szokásos napibéreknél olcsóbban tartoznak napszámosmunkát végezni. E rendszer a gazdaságok által igénybevett munkaerőt jelentékenyen megdrágítja és pl. a mágócsi uradalom esetében a majorsági telepítvényesek napszámbére a normális napszámnál mintegy 25—30 %-kal drágább. E különbözet, tekinettel

arra, hogy Mágócs évi 20—30.000 napszámnapot vesz igénybe, tekintélyes összegre rúg.

E helyzet közgazdasági szempontból is hátrányos, mert a munkáskezekben hiányt szenvedő gazdaságokat a felesmunkarendszer pártolására készteti, ami pedig, forrásunk szerint, egyértelmű a terméseredmények csaknem minden terményfélénél bekövetkező csökkenésével. Így pl. a kisjenői uradalomban a csöveskukorica holdankénti átlagos termése az 1850—62 évek átlagában a majorságilag művelt részeken 26.5 mérőt, a feles gazdálkodás alapján azonban csak 16.9 mérőt tett ki.

Általában véve a kevés számban fennmaradt adatokból, — amelyeknek általánosan jellemző voltát azonban olyan neves egykorú szakemberek, mint Korizmics László is elismerik, — az a tanulság vonható le, hogy az egyes gazdaságok terméseredményeinek alakulásánál döntően esik a latba az a körülmény, hogy a birtok rendelkezik-e a kellő termelési tőkével, eleget tett-e a jószágrendezés követelményeinek és végül, — s ez talán a legfontosabb körülmény, — képes-e kézimunka erő szükségletének fedezéséről megfelelő feltételek mellett gondoskodni. Az a körülmény tehát, hogy az úrbéri kötelékek eltörlésével megszüntetett robotmunkát a szabad megegyezésen alapuló bérmunkarendszer váltotta fel, önmagában véve nem vált a terméseredmények fellendülésének forrásává. A várt fejlődésnek igen sok esetben épen az ellenkezője következett be, mert a munkakényszer megszüntetését széles rétegek a munkavállalás megtagadására használták fel, ami azután a termelési viszonyok határozott romlását vonta maga után.

A gabonafélék terméseredményeinek stagnálása, vagy legjobb esetben igen csekély, alig számottevő javulása mellett az állattenyésztés helyzete sem mutat fel számottevő javulást, sőt a marhatenyésztés az 1860-as évek elején a határozott süllyedés jeleit mutatja. A termőföldek kivétel nélküli és folytonos szemtermelésre erőltetése, a gyepnek és legelőnek feltörése, múlhatatlanul maga után vonja a marhaállomány csökkenését. A kincstári legelők azelőtt azzal a feltétellel kerültek bérbeadásra, hogy feltörésük tilos, mert azokat bizonyos számú szarvasmarha élelmezésére kel-

lett fordítani. Újabban azonban a legelőket jobb jövedelmezőség reményében dohányföldekké alakítják át.

Abban, hogy az állattenyésztés alakulása kedvezőtlen képet mutat, része van az adóteher növekedésének is. Az új és hatásaiban még ki nem próbált adórendszer súlyos megpróbáltatások elé állítja az állattenyésztést. A legelőgazdálkodás azon bevételeiből, amelyeket a marhatenyésztés biztosít, az adók is alig fedezhetők, arról pedig, hogy az adók levonása után még tiszta haszon is maradjon, alig lehet szó. Mindaddig, amíg a szükséges termelési tőkék nem állanak rendelkezésre, a földbirtokoknak a legelőkérdést is rendező tagosításra nem kerül végrehajtásra és nem történik intézkedés a megfelelő szakképzettség biztosításáról, addig az 1848-as átalakulásokat követő — túlságosan hosszúra nyúló — átmeneti helyzetben nem várható javulás.

# MÁSODIK RÉSZ.

# AZ ÚJ HORIZONTOK.

# II. KÖNYV.

# AZ ÁLLAMI AGRÁRPOLITIKA FEJLEMÉNYEI 1867-TŐL 1914-IG.

## I. FEJEZET.

## A föld, mint a mezőgazdasági termelés tényezője.

### *I. Szakasz. A mezőgazdasági ingatlantulajdon átruházásának, megterhelésének és átörökítésének jogi szabályozása.*

A Magyarországon 1848-ig érvényben volt jogrendszer, mint láttuk, a mezőgazdasági ingatlanok tulajdonjogának megszerzését és annak elidegenítését több tekintetben korlátozta. E korlátozások közül a legjelentékenyebbek azok voltak, amelyek nemesi birtokok tulajdonjogának megszerzését csak nemesek részére tették lehetővé, viszont minden esetben megkívánták azt, hogy úrbéri birtokok úrbéresek kezén legyenek. Úrbéri teleknek egy bizonyos minimális mértékénél kisebb részekre való felosztása tiltva volt.

Azt, hogy nemesi javak tulajdonjogának nem nemesek részéről való megszerzésének tilalma tételes jogszabályban gyökerezett volna, jogászi körökben többen kétségbevonták ugyan, tény viszont, hogy a királyi Kúria gyakorlata a XVIII. század folyamán, sőt egészen az 1844 : 4 t.-c. hatálybalépéséig, a nem nemes magyar állampolgárokat a nemesi ingatlanok tulajdonjogának megszerzésétől eltiltotta. Ez időpontig ily ingatlanok csak a magyar szent korona, a királyi kincstár, főpapok, végül főurak és köznemesek tulajdonában lehettek. Evvel szemben viszont úrbéri telkek tulajdonjogát nemesek nem szerezhették meg.

E korlátozások miatt a mezőgazdasági ingatlanok tulajdonjogának megszerzése, elidegenítése, továbbá zálogjogi megterhelése, illetve az azokkal végrendeletileg való szabad rendelkezés sok esetben jogilag lehetetlen volt. Az 1848-ban uralomra jutott új gazdaságpolitikai irányzat e korlátozásokat eltörölte és ezáltal azt a különbséget, amely az ingatlan és ingó birtokok tekintetében jogi szempontból fennállott, megszüntette.

**1. Az általános osztrák polgári törvénykönyv.** Az új magyar birtokjog rendszerét *az általános osztrák polgári törvénykönyv* foglalja magában. E törvény röviddel az osztrák abszolut uralomnak Magyarországra történt kiterjesztése után nálunk is hatályba lépett, és pedig a szorosabb értelemben vett Magyarországon, valamint Horvát-Szlavóniában 1853 május 1-i, Erdélyben pedig 1853 szeptember 1-i hatállyal.

Az osztrák polgári törvénykönyv keletkezését illetőleg figyelmet érdemelnek a következők: A magánjogi jogszabályok kodifikálása érdekében az osztrák—magyar monarchiában az első lépéseket Mária Terézia tette meg, amidőn 1753-ban kinevezte az ú. n. Compilations Commission-t, amely a szerkesztési munkálatokra kapott megbízást. Az e bizottság munkájának eredményeként 1766-ban létrejött Codex Teresianus átdolgozására 1772-ben új bizottság neveztetett ki. A különböző változtatások után elkészült teljes törvénykönyv az osztrák örökös tartományokban 1812. január 1-én, ezt követőleg pedig fokozatosan az egész birodalom területén hatályba lépett.

Az osztrák polgári törvénykönyv Magyarországon teljes terjedelmében 1861 július 23-ig volt érvényben. Az alkotmány helyreállítása után a magyar törvényhozás e törvénykönyv egyes rendelkezéseit hatályon kívül helyezte, illetve módosította.

E törvénykönyvnek az agrárpolitikát érintő rendelkezéseit illetőleg figyelmet érdemel, hogy azok különösen a tulajdonjog megszerzése és megszűnése, az ingatlantulajdon megoszthatósága és zálogjogi megterhelhetése tekintetében jelentenek a liberális felfogás szellemének hódoló mélyreható újításokat.

Az új jogi szabályozás értelmében tulajdonjog tárgya bármely dolog lehet, tulajdonosként pedig mindenki szerepel-

het, akit a törvény e képességtől kifejezetten meg nem foszt (355. §.). Noha e törvény a jogtörténelmi előzmények figyelembevétele alapján a személyeknek bizonyos kategóriát (pl. az ingatlanszerzés esetében a török és montenegrói alattvalókat, amennyiben azok születési helyük szerint osztrák alattvalók voltak, továbbá a határőrvidéken fegyveres katonai szolgálatot nem teljesítőket) e képességtől megfosztja, az ily kivételeket megállapító rendelkezések Magyarországot nem érintik. A tulajdonos tulajdonjoga alapján tulajdonával mások jogainak sérelme nélkül általában véve tetszése szerint szabadon rendelkezhet, azt használhatja, vagy használaton kívül tarthatja, megsemmisítheti, részben, vagy egészben másra átruházhatja (362. §.). Az ingatlan tulajdonjogának átruházása a külön e célból készített nyilvános jegyzékekbe (telekkönyv) bejegyzendő. Evvel szemben csak közérdekből állanak fenn a tulajdonjog szabad gyakorlását korlátozó rendelkezések, amelyek a közérdekből való és teljes kártérítés alapján történő kisajátítás jogát is magukban foglalják (365. §.). Ingatlan tulajdonjogának megszűnése csak a megfelelő telekkönyvi bejegyzés után válik perfektté (444. §.).

Zálogjoggal minden olyan dolog megterhelhető, amely forgalom tárgyát alkothatja (kivételt alkot a katonai határőrvidéken a törzsvagyon, amelynek $\frac{2}{3}$ része egyáltalán nem, a fennmaradó $\frac{1}{3}$ rész pedig csak a 18 éven felüli összes családtagok hozzájárulásával zálogosítható el). (448. §.).

Ingatlant terhelő zálogjognak tényleges megszerzéséhez szabályszerű telekkönyvi bekebelezés szükséges (451. §.).

2. **A telekkönyv.** Az ingatlanoknak birtok- és zálogjogi szempontból való nyilvántartására az új jogi szabályozás értelmében a *telekkönyv* intézménye hivatott.

A telekkönyv a királyi bíróságok által az ingatlanbirtokokról, illetve azok jogi helyzetéről vezetett oly kimutatás, amely a számbavett ingatlanoknak gazdasági minőségére, terjedelmére, tulajdonosának személyére és a tulajdon jogcímére, ezenkívül az ingatlant terhelő dologi terhekre és azok keletkezésének jogcímére vonatkozó lényeges adatokat tartalmazza.

A telekkönyvi rendszernek a birtok és hitelbiztonság érdekében való bevezetését Magyarországon egyesek már a 16. és 18. században is

javasolták, anélkül, hogy e terv megvalósítása érdekében figyelemreméltó lépések történtek volna. Bizonyos haladás történt e tekintetben az 1722-ben megnyilt országgyűlési cikluson, amennyiben az akkor alkotott 1723 : 107. t. c. kimondja, hogy az osztrák birodalom többi országaiban és tartományaiban megállapított mód szerint, a vonatkozó bejegyzések és beiktatások azon megyékben és városokban, ahol az adósoknak megterhelésre kerülő birtokai feküsznek, a jövőben megtörténjenek, ez az eljárás mielőbb állandósíttassék és, hogy a többi országban és tartományban fennálló szabályok szerint az elsőbbségi jog a jövőben figyelemben tartassék.

E kezdeményezés dacára több mint egy század telt el addig, amíg a telekkönyv intézménye nálunk gyökeret vert. Az 1832—36, az 1840, továbbá az 1847—48. évi országgyűlési ciklusok alkalmával alkotott törvények juttatták a fejlődést oda, hogy, miután már a magyar jogrendszerben a váltójog bevezettetett, a betáblázások, mint a telekkönyvek ez időbeni helyettesítői, szélesebb körben alkalmazásra kerültek.

A reformkorszakban tett ily irányú lépéseket illetőleg figyelmet érdemelnek a következők:

Az 1840 : 21. t. c., amely az adósági követeléseknek elsőbbségi céljából való betáblázásáról intézkedik, kimondja, hogy hol kell a betáblázásnak történnie a nemesi, a polgári és parasztbirtokokra, mily javakra terjed ki a betáblázás, mikor kezdődik annak a joghatálya és az sikerrel mely okiratok alapján kérhető. Egyuttal a betáblázási könyvek nyilvánosságának elve kimondatott.

A szabad királyi városokra nézve e törvénycikk elrendelte, hogy ott általános betáblázásnak többé nincs helye, hanem a hitelező az adósának jelzálogjogilag megterhelni kívánt ingatlanait egyenként és különösen köteles megjelölni. — A megyei, illetőleg nemesi ingatlanokra azonban a telekkönyvi rendszer ekkor még nem terjesztetett ki. Kimondatott azonban, hogy, amennyiben egyes nemes földbirtokosok szintén akarnának a telekkönyvi intézmény jótékony hatásaiban részesülni, a megyei közgyűléstől küldöttség kiküldését kérhetik, amely birtokaikat hitelesen összeírja és fölméri. Ily módon egyes nemesi birtokokról is készültek telekjegyzőkönyvek. Minthogy azonban ez az eljárás nem volt általánosan kötelező, e feljegyzések a célnak nem feleltek meg.

Az 1847-i országgyűlés alkalmával a királyi előterjesztések között szintén szerepeltek ingatlanok átruházásának szabályozására, vagyis nemesi birtokok telekkönyvezésére irányuló javaslatok, ezek azonban tárgyalás alá nem kerültek. Az 1848 : 15. t. c. az ősiség eltörlését elvileg kimondta és az ezáltal szükségessé vált polgári törvénykönyv elkészítésével a kormányt bízta meg.

Az abszolutizmus jogalkotása abból az elvből kiindulva, hogy a telekkönyvek használata kötelesség és ezért erre minden birtokos kényszeríthető, 1850. március 1-én a nem nemesi, illetőleg a polgári és parasztjavakra nézve az ú. n. já-

rási telek- és betáblázási könyvek rendszerét lépteti életbe. Ezt követőleg az abszolut kormány a telekkönyvi rendszert a nemesi ingatlanokra is kiterjesztette. Az 1853. április 18-i rendelet a nemesi ingatlanbirtok telekkönyvezésénél követendő eljárásról, az 1853. szeptember 16-i utasítás a telekkönyvi előmunkálatok végrehajtásáról, az 1854. június 23-i igazságügyminiszteri rendelet a helyszínelés részleteiről, különösen pedig a kezelési szabályokról, az 1855. február 26-i utasítás pedig a telekkönyvek szerkesztéséről és hitelesítéséről intézkedik. E rendeletek szerint a telekkönyvi rendszer most már a nemesi birtokokra is épúgy kiterjed, mint a nem nemesi jellegű ingatlanokra. — Végül az 1855. évi december 15-i igazságügyminiszteri rendelettel közzététetett a telekkönyvi rendtartás, amely 1870. február 5-ével csekély módosításokkal Erdélyre is kiterjesztetett. E két rendelkezés alkotja a magyarországi és erdélyi telekkönyvi rendtartás főforrásait.

Az 1860. október 20-ra összehívott országbírói értekezlet az ingatlantulajdon és az ily tulajdont terhelő jelzáloghitel biztonsága végett, az országgyűlés további intézkedéséig hatályban tartotta az 1855. december 15-i telekkönyvi rendeletet, valamint az osztrák polgári törvénykönyvnek mindazon rendeleteit, melyek a telekkönyvi rendelettel kapcsolatban állanak, illetve a telekkönyvi nyilvántartás tárgyát alkotó dolgok szerzésének és elidegenítésének módját meghatározzák.

A magyar és erdélyi telekkönyvi rendtartás a következő irányelveket állítja fel: ingatlan vagyon csak telekkönyvi bejegyzéssel szerezhető meg; ingatlanra zálogjog csak telekkönyvi betáblázás útján szerezhető; a telekkönyvre bevezetett jog csak akkor szűnik meg, ha oda e körülmény is bevezettetik.

Igazi rendeltetésének a telekkönyvi rendszer csak abban az esetben tud megfelelni, ha úgy jogi, mint gazdasági szempontból a valóságos helyzetet tükrözi, a gyakorlatban azonban ezt több évtizeddel az intézmény bevezetése után sem sikerült elérni. Sokat kifogásolt hibaforrás volt az, hogy a telekjegyzőkönyvek a tényleges állapottal nem mutattak megegyezést és pedig részint azért nem, mert egyes ingatlanok hosszú időn keresztül nem voltak telekkönyvezve, mások terjedelme pedig a telekkönyvben a valóságnak meg nem fele-

lően volt feltüntetve. E hiányokhoz járult még az, hogy a tulajdonjogi változások feltüntetése, illetve a megszűnt tehertételek törlése sok esetben elmulasztatott. Ez utóbbi hibák szülték idők folyamán a legnehezebben leküzdhető akadályokat.

A telekkönyvi rendtartás terén felmerült bizonytalan helyzet megszüntetését célozta az 1886 : 29. t.-c., amely a régi „telekjegyzőkönyvek" helyébe „telekkönyvi betétek" készítését rendelte el. E törvény, amelyet később az 1889 : 38. és 1891 : 16. t.-cikkek módosítanak, illetve kiegészítenek, a telekkönyveket a tényleges birtokállapotot tükröző földkataszterrel hozza kapcsolatba, amennyiben elrendeli, hogy a telekkönyvi jószágtestekhez tartozó birtokrészletek helyrajzi számai, azok területe, a művelési ágra és a jövedelmezőségre vonatkozó adatai a földadó kataszter adataival azonosak legyenek. E rendelkezés közgazdasági jelentőségét az adja meg, hogy ily módon a telekkönyvi adatok megbízhatósága fokozódik és a művelési ágra és jövedelmezőségre vonatkozó adatok az ingatlan értékére nézve is támpontot nyujtanak.

E törvények fokozatosan könnyítettek azokon a formákon és feltételeken, amelyek alapján a tényleges birtokos tulajdonjoga a betétszerkesztés alkalmával bejegyezhető. Ami azonban elvileg helyes volt, az a gyakorlatban majdnem teljesen csődöt mondott. Minthogy a betétszerkesztési munkálatok menete rendkívül lassú volt, az 1892 : 29. t.-c. s az ennek alapján kiadott 1893. évi betétszerkesztési utasítás bizonyos intézkedéseket hoz ennek orvoslására.

A telekkönyv intézményének reformját célzó rendelkezések újítása abban van, hogy míg az előző törvények szerint a tényleges birtokosnak tulajdonjoga csak az újonnan alkotandó betétekben volt bejegyezhető, e törvény megengedte a régi jegyzőkönyvben is a tényleges birtokos tulajdonjogának bejegyzését, ugyanazon feltételek mellett, amely feltételek mellett az a betétekben történt. E nagy horderejű reform azonban a nagyközönségre nézve kevés hatást gyakorolt és arról hosszú ideig csak nagyon kevesen szereztek tudomást.

Noha ily módon a betétszerkesztési eljárás szabatosabbá vált, e rendszer sikeres működése mégsem volt biztosítva, mert egyre újabb kérdések és nehézségek merültek fel. Ezek

leküzdése a pénzügyminisztériumnak tétetett feladatává. E minisztérium közreműködése a telekkönyvek szerkesztése körül a kataszteri munkálatoknak a telekkönyvi betétszerkesztés céljaira való elkészítésére, a betétszerkesztés során való közreműködésre, továbbá e betéteknek forgalomba adása után a tulajdonjogi változásoknak a földkataszteri nyilvántartásban való érvényesítésére terjedt ki.

A kataszteri munkálatoknak a telekkönyvi betétszerkesztés céljaira való végrehajtása a részletes felmérés, vagy ahol a felmérés már megtörtént, a felmérés eredményének kiigazítása útján történik. A kiigazítás aszerint, hogy azt birtokrendezések, szabályozások, az időközi változások nagyobb, vagy kisebb száma s egyszerűbb jellege teszik szükségessé, mérnöki helyszinelés, vagy nyilvántartás útján hajtatik végre.

A telekkönyvi betétszerkesztés céljaira 1887—1904-ig összesen 2.273 községre vonatkozó adatok bocsáttattak rendelkezésre, melyek összesen 11.21 millió kat. holdat ölelnek fel.

## *II. Szakasz. A birtokforgalom jogi korlátai.*

Noha a liberális felfogás szelleméből fakadó új jogrendszer az ingatlanok korlátlan felosztásának elvi alapján áll, mégis felállít bizonyos korlátokat, amelyek közül a legjelentékenyebbek 1. a birtokminimum, 2. a hitbizomány és 3. az ú. n. holtkézi birtokok intézménye. — Figyelmet érdemel továbbá, hogy az ingatlantulajdonnal való rendelkezés szabadságát a tételes jogszabályokon kívül 4. a vidékenként divatozó öröklési szokások is korlátozzák.

1. **A birtokminimum.** Fentebb láttuk, hogy a volt jobbágytelkek feldarabolását korlátozó és az 1854. március 2-i pátens 2. §-a által is fenntartott tilalmat az 1871: 53. t.-c. megszüntette (53. §.). E rendelkezés indokaiként nem közgazdasági szempontok, hanem általános jogelvek (az ú. n. „szabad tulajdon" biztosítása) játszottak szerepet és a törvény indoklása a korlátlan birtokfeldarabolás közgazdasági célszerűségének kérdését eldöntetlenül hagyta.

A birtokminimum intézményének fenntartása érdekében agrárpolitikusaink részéről többízben történtek lépések, amelyek közül elsőnek az abszolutizmus megszüntetése után, az

erdélyi szász nemzetgazdák javaslata tekinthető. A szász gazdaságpolitikusok javaslata a régi nyomásos rendszert fenntartandónak tartja, de az egyes birtokosok jogosultak volnának szabad gazdálkodás alá vonni a belsőséghez csatolható, legalább 5 hold terjedelmű ingatlant. Az ily telkek más ingatlanokkal is egyesíthetők, de csak a közigazgatási hatóság engedélyével darabolhatók fel egy kat. holdnál nem kisebb részekre. — E javaslat azonban rövidesen lekerült a napirendről. Ugyancsak ide tartoznak azok a javaslatok is, amelyek az ú. n. homestead intézményének a magyar jogrendszerbe való bevezetését kívánták. Ezeknek ismertetésével később fogunk foglalkozni.

A birtokminimum és parcellaminimum kérdései, mint a parasztbirtok szétdarabolásának ellenszerei, közgazdasági irodalmunkban évtizedeken keresztül napirenden voltak. — Az e tekintetben tett javaslatok azonban lényegesebb sikert nem tudtak elérni és az 1867. óta keletkezett jogszabályaink csak helyenként érvényesítik a birtokfeldarabolás korlátozásának elvét. A fontosabb ily intézkedéseket tartalmazó jogszabályok közül megemlíthetők a legelő és erdőtörvények (1871 : 53, 55, 1880 : 45., 1892 : 24., 1894 : 12., 1908 : 7. és 39. t.-c., az 1913 : 10. t.-c.), továbbá a szőlőtelepítésről (1896 : 5. t.-c.) és a gazdasági munkásházakról szóló törvények.

Ezek az intézkedések csak egyes esetekben alkalmazzák a birtokminimum elvét, nincsen azonban olyan jogszabályunk, amely — az ahhoz fűződő szociális és gazdasági érdekekre való tekintettel —, általában véve védené a mezőgazdasági ingatlanbirtokot az elporlástól. Ez annyival inkább figyelemreméltó, mert a törvényhozás egészen más álláspontot foglalt el a városi ingatlanbirtokok esetében. A vonatkozó törvények (1870 : 42. t.-c. 1. 2. §§. és 1886 : 21. t.-c. 1, 2, 3. §§) értelmében ugyanis a városi önkormányzatok építkezési szabályrendeleteikben parcellázási tilalmakat állíthatnak fel, illetve a telekfeldarabolási műveletet engedélyhez köthetik. Ily városokban a telekkönyvi hatóságok a telekfeldarabolás foganatosításának előfeltétele gyanánt a közigazgatási hatóság hozzájárulását kívánják meg.

2. **A hitbizomány** intézményét az új birtokjog továbbra is fenntartja. — A családi hitbizomány a kiegyezést követő

korszak jogrendszerében az a jogintézmény, amelynek rendeltetése a törvényes alakiságok betartása alapján elidegeníthetetlenül lekötött ingatlanvagyonnak egyetlen fiúörökösre való osztatlan átszállását biztosítani. Hitbizomány alapításának lényeges feltételei: a) bizonyos ingatlanvagyonnak egy meghatározott család javára való osztatlan lekötése, b) az egyéni utódlás rendjének kikötése, végül a megkötésnek, c) valamely család fényének (splendor familiae) emelése céljából kell történni. Hitbizományt a koronás király hozzájárulásával bármely nagykorú alapíthat, aki jogi cselekvőképességgel rendelkezik. Azt, hogy az alapítónak a nemesi rendhez tartozónak kell lennie, tételes jogszabály nem köti ki, a valóságban azonban hitbizományokat csak nemesek alapítottak.

Ha nálunk az intézmény alapeszméjéül a vagyon elidegeníthetetlenségét, illetve a család számára való szoros lekötését tekintjük, jogtörténelmi szempontból vissza kell mennünk az Anjouk koráig. Nagy Lajos 1351-i törvénye szerint ugyanis senki a nemesek közül sem élők között, sem halála esetére vagyonát el nem idegenítheti, hanem tartozik azt a nemzetségbelieknek hátrahagyni a törvényes öröklés rendje szerint.

Az általunk tárgyalt korszakban a hitbizományok jogi szabályozásáról a következő fontosabb jogszabályok intézkednek.

A Királyi Kúriához intézett és a családi hitbizományokról szóló 1862. október 9-i királyi leirat a hitbizományi jog terén mutatkozó bizonyos hiányok pótlásáról intézkedik. A hitbizományokról szóló 1697. évi 9. és az 1723. évi 50. t.-cikkek ugyanis sem a hitbizományos, sem pedig a hitbizományi várományosok jogait nem határozzák meg a kellő pontossággal és e tekintetben tüzetes intézkedéseket az „ideiglenes törvényhozási szabályok" sem tartalmaznak. Az említett királyi leirat értelmében a hitbizományi hatóságok hatáskörét a terület szerint illetékes királyi táblák látják el, az ő feladatukat alkotja a hitbizományok feletti állami felügyeleti jog gyakorlására. Fontos továbbá az 1869. április 9-i m. kir. igazságügyminiszteri rendelet, amely a hitbizományok alapításánál követendő eljárást, az 1868 : 54. t.-c. értelmében szabályozza, illetve az alapítás kellékeit taxative felsorolja.

3. **A korlátolt forgalmú birtokok egyéb csoportjai.** A bizományi birtokon kívül a magyar birtokjog még más oly

birtokcsoportokat is ismer, amelyeknek elidegenítési forgalma bizonyos tekintetben szűkebb korlátok közé van szorítva. Ezek a kincstári-, vallás és közalapítványi-, községi és közbirtokossági ingatlanok, illetve egyesületek, gyárak, iparvállalatok, vasútvállalatok tulajdonában lévő, továbbá egyházi birtokok, végül a nevelési alap tulajdonát alkotó birtokok.

Az összes korlátolt forgalmú birtokok terjedelme, a földmívelésügyi miniszterium 1892-ben végrehajtott alapvető számításai szerint, ekkor 16.94 millió kat. holdra rúgott, míg a szabadforgalmú birtokok terjedelme ugyanekkor 32.80 millió kat. holdat tett ki.

**4. Az ingatlanok átörökítése tekintetében divatozó szokások.** Magyarországon e korszakban háromféle öröklési szokás is divatozik és pedig: egyenlő osztály, fiági öröklés és törzsöröklés. Ez a háromféle szokás keverten fordul elő az ország majd minden vidékén és különösen az egyenlő és a fiági osztályra egymás mellett szinte mindenütt van példa. A törzsöröklés leginkább a Dunántúl és a Délvidék megyéiben fordul elő, de e tekintetben sem lehet határozottan körvonalazott területeket felállítani. Az öröklési szokások nem bizonyos területek, hanem elsősorban népfajok szerint különbözőek. A törzsöröklés nálunk nem uralkodó szokás és éppen a fajmagyar lakosság körében nincsen elterjedve.

Az a gondolat, hogy az egész földbirtok egyetlen egy örökösnek jut, a hűbérek oszthatatlanságának elvéből származott. Innen ment át az oszthatatlanság, és az egyetlen egy tulajdont alkotó összes birtoknak egyetlen egy örökösre való átszállásának elve a jobbágybirtokokra is, mikor azokra is a hűbériség elveit kezdték alkalmazni. Magyarországon a földbirtok öröklésénél nem érvényesült az egyetlen egy örökösre való átszállás elve. A nemesség öröklési jogában sem honosodott meg az elsőszülöttségi elv, hanem csak a fiági öröklés elve.

A nemesség öröklési jogához símult a jobbágybirtokok átörökítésének joga is, noha itt a fiági öröklés mellett az egyenlő osztály elvének is vannak nyomai. A legáltalánosabb eset az volt, hogy a jobbágyoknál csak a fiúk örököltek, míg a leányok még atyjuk életében kiházasíttattak. A fiúk mindannyian egyformán örököltek, ami úgy a közérdeknek, mint a földesurak magánérdekének is megfelelt.

A jobbágybirtokok tekintetében a fiági öröklés elvét az 1840 : 8. t.-c. törli el, amennyiben rendelkezései értelmében a jobbágyok ősi javaiban és végrendelet nélkül hátrahagyott szerzeményeiben a fiú és leányutódok egyenlő mértékben örökölnek.

Olyan tételes jogszabály, amely az egész birtoknak egyetlen egy örökösre való átszállását kötné ki, nálunk sohasem volt hatályban, a fiági öröklés szokása a régi jog maradványa, az egyenlő osztály elve a mai tételes jog eredménye.

### *III. Szakasz. A földmívelésügyi igazgatás kormányhatósági szerve.*

1. **A földmívelés-, ipar- és kereskedelemügyi minisztérium.** E minisztérium 1867. március 10-én kezdte meg működését, Gorove István miniszterségе alatt. Az e tárcához tartozó ügykörök ez időpontot megelőzőleg nem voltak egyetlen egy kormányzati testületnél központosítva, hanem azoknak egy kis, jelentéktelenebb része a magyar dicasteriumnak, nagyobb és fontosabb része pedig a cs. kir. (lényegileg tehát osztrák) minisztériumnak hatáskörébe tartozott. Igy például a fontosabb mezőgazdasági intézmények közül a magyaróvári gazdasági tanintézet az alkotmányos korszak visszaállítását megelőzőleg a császári királyi kereskedelemügyi, a ménesek és ménesbirtokok pedig a hadügyminisztérium tárcája körébe tartoztak.

Idővel azonban mindinkább erősödött az a felfogás, hogy e három gazdasági ágnak egyetlen egy irányítás alatt való tartása nem biztosítja az összes idetartozó gazdasági ágak természetes fejlődését, mert a gyakran kiütköző érdekellentétek sokszor idézték elő valamelyik gazdasági érdek sérelmét.

Több akadálya volt annak, hogy a mezőgazdasági érdekek védelme a közigazgatásban megfelelő módon érvényesüljön. Az alkotmányosság helyreállítását követő első éveket a közigazgatás megszervezésével kapcsolatos munkálatok vették igénybe. Majd megalkotásra került a kereskedelmi törvény, a bányatörvény és az ipari törvény. A kormány munkássága tehát, — dacára a földmívelésügy fontosságának — olyan téren mozgott, amely inkább a kereskedelem és ipar, nem pedig a mezőgazdaság érdekeinek kedvezett. Széchenyi Pál, akinek 1882-ben történt miniszteri kinevezése agrárpolitikai körök részéről is rokonszenvvel találkozott, ténykedését

az új ipari törvény megalkotásával kezdte és csak azután következtek a mezőgazdaság fejlesztését célzó — a vízjogról, a halászatról és az állattenyésztésügyről szóló törvények.[1] Az alkotmányos korszak első évtizedeiben a kormány a mezőgazdasági törvények megalkotásánál nem követett átgondolt politikát és sokszor kisebb jelentőségű törvényekkel foglalkoztatta a törvényhozást — a fontosabb mezőgazdasági érdekeket ellenben elhanyagolta. Többször hallatszik agrárpolitikai körök részéről az a panasz, hogy a kormány nem foglalkozik a középbirtokos osztály sorsával, annak vitális érdekeivel és azzal vigasztalja magát, hogy a nemzetgazdaság szempontjából sokkal előnyösebb, ha a régi középbirtokosság helyét szakképzett, erőteljes, új gazdaosztály foglalja el.[2] A helyes birtokpolitika elhanyagolása azonban nemcsak egyetlen egy osztálynak — a középbirtokosságnak — okozza romlását, hanem általánosabb jellegű károkat is von maga után. A kisbirtokos anyagi helyzete egyre súlyosabbá válik, a mezőgazdasági munkásviszonyok ugyancsak rendkívül kedvezőtlenül alakulnak.

Visszás helyzetet jelentett az is, hogy az állami költségvetés a mezőgazdasági tárcának elégtelen összegeket bocsátott rendelkezésére.

2. **A földmívelésügyi minisztérium.** Ily előzmények után következett be a földmíveléssel kapcsolatos ügykör állami irányításának különválasztása, illetve önálló földmívelésügyi minisztérium felállítása. E szétválasztásról az 1889. évi 18. t.-c. intézkedik, amely az 1848. évi 3. t.-c. 14. §-át módosítva, önálló földmívelésügyi minisztérium felállítását rendeli el.

Az eddigi földmívelés-, ipar- és kereskedelemügyi minisztérium kötelékéből az ipar- és kereskedelmi ügyek a kereskedelemügyi minisztérium hatáskörébe kerültek, a szorosabb értelemben vett mezőgazdasági ügyek, továbbá az eddigi közmunka- és közlekedésügyi minisztérium hatásköréből a vízszabályozási ügyek, illetve a pénzügyminisztérium tárcája

[1] Lásd Szemere Huba felszólalását 1892. május 3-i parlamenti ülés alkalmából.

[2] 1871. I. 30-i ülés.

keretéből a kincstári birtokok ügyei áttétettek az újonnan alakult földmívelésügyi tárca hatáskörébe.

Az első magyar földmívelésügyi minisztérium az elnöki osztályon kívül hat főosztályra ú. m. erdészeti, lótenyésztési, mezőrendőrségi, mezőgazdasági, vízügyi és borászatügyi osztályokra oszlott.

## *IV. Szakasz. A mezőrendőrségi törvény.*

1. **Az előzmények.** Már a nyolcvanas évek elején kezdték a törvényhatóságok közigazgatási bizottságai sürgetni a mezőrendőrség ügyének a változott gazdasági viszonyoknak megfelelően való reformálását, arra való hivatkozással, hogy az idetartozó kérdések rendezéséről szóló 1840. évi 9. t.-c. intézkedései az idők során elavultak, illetve nagy részben hatályon kívül helyeztettek. A megoldásra váró mezőrendészeti kérdések mellett merültek fel olyanok is, amelyek szoros összefüggésben állottak ugyan a tulajdonképeni mezei rendészet fogalmával, lényegileg azonban főként olyan természetűek voltak, amelyek inkább a mezőgazdaság fejlesztését célzó intézkedések révén látszottak megoldhatóknak. Ezek szerint tehát a feladat két részre oszlott. Az egyikbe a tisztán rendőri, a másikba pedig olyan intézkedések sorolhatók, amelyek feladata a mezőgazdaság fejlesztésének előmozdítása volt. Ezen kívül a vonatkozó jogszabályok és a felsőbb hatósági gyakorlat terén mutatkozó bizonytalan helyzetre való tekintettel oly kérdések megoldásáról is kellett intézkedni, amelyek a nyugati államokban a magánjog kodifikálása keretében nyertek szabályozást.

A mezőrendőrségi törvényt előkészítő munkálatok terén lényegesebb lépés ily előzmények után, 1885-ben történt, amidőn a kormány valamennyi törvényhatóságnak, gazdasági egyesületnek és a jelentékenyebb szerepet játszó agrárpolitikai tényezőknek — így magánosoknak is — a kellő tájékozódás megszerzése céljából válasszal visszaküldendő kérdőíveket küldött szét. A befutott észrevételek alapján készült el a minisztérium előadói javaslata, mely többszöri átdolgozás után 1889-ben került a törvényhozás elé, azonban tárgyalás alá ekkor nem vétetett, minthogy a miniszter a javaslatot visszavonta.

Ujabb átdolgozások után a földmívelésügyi kormány 1894-ben terjesztette a mezőgazdaságról szóló javaslatot a képviselőház elé, amely

ez évben az 1894 : 12. t. c. alakjában törvényerőre emelkedett és megvetette alapját a mezőgazdasági közigazgatásunknak, egyszersmind évtizedekre kijelölve az utat, melyen a kisbirtokos gazdálkodást és a közös földtulajdont érintő kormányzati tevékenységnek haladnia kell. A törvény 1894. november 1-én lépett életbe.

2. **Az 1894 : 12. t. c.** A mezőgazdaságról és mezőrendőrségről szóló 1894 : 12. t.-c. a földbirtok gazdasági használatáról (illetve ennek keretei között a nyomásos gazdálkodásra való visszatérés feltételeiről és a közös legelők felosztásának korlátozásáról) a legeltetés szabályozásáról, az állattenyésztés előmozdításáról, a birtokhatárok megjelöléséről, mezei közös dűlőutak létesítéséről és használatáról, faiskolák létesítéséről és a befásítás előmozdításáról, kártékony állatok és növények irtásáról, a hegyközségekről, a mezőrendőrség szervezetéről, mezőrendőri kihágásokról és azok büntetéséről, az ily ügyekben eljárni illetékes hatóságokról és az alkalmazandó eljárásról intézkedik. — A törvény a mezőgazdasággal kapcsolatos kérdéseknek nagy csoportját öleli fel és egészen új elveket honosít meg a mezőgazdaság fejlesztésének a közigazgatási szervek közreműködésével való előmozdítása érdekében. A törvény tulajdonképen csak az általános irányelvek kijelölésére szorítkozik és az egyes törvényhatóságoknak teszi feladatává azt, hogy a kijelölt célok megvalósítására szabályrendeleteket alkossanak. A törvény ilyen szellemben intézkedik a mezei rendőrség megszervezéséről, a nyomásos gazdálkodás és künnlegeltetés ügyének rendezéséről, a közös legelők felosztásáról és az idetartozó ügyek tekintetében való büntető eljárás rendezéséről. A megállapított irányelvek figyelembevételével a törvényhatóságok kötelesek rendeleteket alkotni a vármegyei és járási mezőgazdasági bizottságokról, a szarvasmarha-, sertés- és juhtenyésztés előmozdításáról, a pásztorokról, a birtokhatárok megjelöléséről, végül a faiskolákról és fásításokról.

A törvényben megkívánt szabályrendeletek legnagyobb része rövid időn belül csaknem mindenütt megalkotásra került és azok végrehajtása is megkezdődött.

A legtöbb nehézséggel a faiskolákra és fásításokra vonatkozó szabályrendeletek megalkotása találkozott, ami főképen azzal állt össze-

függésben, hogy a viszonyok vidékenkénti eltérő volta miatt az egységes irányítás nehezen volt biztosítható.

A faiskolákról és fásításokról ugyanis több törvényhatóság már e törvény megalkotása előtt is intézkedett szabályrendeletek úján, ezek azonban kevés határozott rendelkezést tartalmaztak, inkább általános keretek közt mozogtak és azért a hozzájuk fűződő siker kevés volt. A törvény értelmében megalkotandó törvényhatósági szabályrendeletek irányelve az, hogy a községi faiskolák a magán és állami hatóságok bevonásával egységes irányítás alá helyeztessenek.

A mezei rendőrség szervezése sokkal több akadályba ütközött, mint azt várni lehetett volna. A törvény intézkedésének helytelen magyarázata folytán ugyanis az a téves felfogás kapott lábra, hogy az új intézmény csak nagy költséggel lesz megvalósítható.

A nyomásos gazdálkodás és közös legeltetés ügyeinek rendezése már a törvény életbelépésének első évében megindult. Az e tekintetben határozni illetékes kisbirtokos érdekeltségek határozata a legtöbb esetben megtartotta a régi rendszert.

A közös legelők felosztását e törvény a földmívelésügyi miniszter engedélyéhez köti. Ezen intézkedés célja az indokolatlan legelőfeltörések megakadályozása. A törvénynek a kihágásokról és az azok tekintetében eljárni hivatott hatóságokról szóló rendelkezései — főképen jogi szempontból, a legnagyobb mértékben kivívták az érdekeltek bírálatát. A törvény ugyanis bizonyos kisebb értékű gazdasági termények eltulajdonítását, a büntetőtörvénykönyvvel ellentétben, nem bűntettnek, hanem kihágásnak minősítette és ennek következtében ezek büntetési tételét az eddigi maximális 5 évi fegyház helyett 200 koronáig terjedhető pénzbüntetésre, illetve 40 napig terjedhető elzárásra szállítja le. E rendelkezés azonban, mely az ily ügyekben való bíráskodást első fokon a községi előljáróság hatáskörébe utalta, a gyakorlatban helyesnek bizonyult, főképen azért, mert az ily panaszoknak gyors és költségmentes elintézését lehetővé tette.

## *V. Szakasz. A termőterület számbavétele.*

**A kataszteri felmérés.** Magyarország területének gazdasági szempontból való rendszeres felmérése (az ú. n. kataszteri felmérés) az 1849. évi október 20-i patens, illetve az ezt kiegészítő kormányrendeletek alapján vette kezdetét. A kataszteri felmérésről a kormány az alkotmányosság helyreállítása után 1872-ben terjesztett a parlament elé törvényjavaslatot, amelyet az országgyűlés el is fogadott. Az 1873 november 18-i országos határozat a pénzügyminisztert utasítja arra, hogy a kataszteri felmérések nyilvántartásáról is készítsen

törvényjavaslatot. A kérdés újból való rendezését nemcsak közjogi szempontok indokolták, hanem az a körülmény is, hogy az abszolutizmus idején végrehajtott kataszteri műveletek fogyatékosságai egyre érezhetőbbé kezdtek válni. E terv azonban megvalósítása előtt lekerült a napirendről, aminek az a magyarázata, hogy egy gyökeres adóreform megvalósítása érdekében (röviddel a kiegyezés megtörténte után) erős áramlat keletkezett, mely az ország jelentékeny részéről már meglevő felmérések eredményeinek azonnal való felhasználását kívánta. E törekvések a földadó szabályozásáról szóló 1875: évi 7. t.-c. megalkotására vezettek, amely törvénycikk a kivetésre kerülő földadó alapjául a kataszteri felmérések eredményét is felvette. Ennek következtében az újabb felmérési munkálatok megindítása mellőzhetőnek tekintetett.

Az 1856. évben megkezdődött kataszteri munkálatok során 1910-ig bezárólag a magyar állam 5642.3 négyszögmérföldet kitevő egész területének 79.0 %-a, vagyis 4460.0 négyszögmérföld méretett fel részletesen, vagyis a még felmérendő terület ebben az időpontban 1182.3 négyszögmérföldet tett ki.

## *VI. Szakasz. A birtokrendezési eljárás.*

Az úrbériség megszüntetése következtében szabad tulajdonná vált volt úrbéri birtokok az ország legtöbb részén nem alkottak nagyobb összefüggő területeket, hanem elszórt kisebb-nagyobb birtoktestekből állottak. E szétdaraboltságot idővel még fokozták az örököstársak között létrejött osztályok is. A birtokok ily állapota a szemtermelésen alapuló régi hármas forgó rendszerű gazdálkodás idején nem járt különösebb jelentőségű gazdasági hátrányokkal. A gazdasági viszonyok megváltozása, illetve a közterhek rohamos növekedése és a külföldi verseny azonban a mezőgazdasági termelés módszereinek racionalizálását, illetve az állattenyésztésnek fokozottabb kiterjesztését tette szükségessé. A gazdálkodási tevékenység változott módja sikeresen csak nagyobb összefüggő területeken való gazdálkodás alapján volt gyakorolható, aminek következtében felmerült annak szükségessége, hogy az apróbb birtokrészletek tagosítási eljárás útján,

egymással összefüggő nagyobb birtoktestekké egyesíttessenek. E munka a szorosabb értelemben vett magyarországi részeken a fejlettebb közgazdasági és hitelviszonyok között a természetes fejlődés útján haladt előre, az erdélyi részeken azonban nem mutatott kellő előmenetelt.

Az e rendezésnél követendő eljárást a kiegyezés utáni időkben a volt földesúr és a volt úrbéresek közötti jogviszony végleges rendezéséről is intézkedő 1871. évi 53. t.-c. szabályozta, amelynek célját egyszersmind a rendezési tevékenység előmozdítása is alkotta. A törvényes intézkedés azonban a kisbirtokosok érdekeit érintő birtokrendezések szempontjából nem bizonyult eléggé eredményesnek, amennyiben az azokkal kapcsolatos rendezési eljárás nemcsak átmeneti nehézségekkel küzdött, hanem sok esetben tetemes költségekkel is járt, ami a sikert akadályozta.

Szintén nem biztosították a kellő eredményt az erdélyi birtokrendezési eljárásról szóló 1880 : 45. t.-c. intézkedései, viszont lényeges javulás útját készítette elő a birtokrendezésről szóló 1892 : 24. t.-c., amely az eddig követett eljárást lényegesen megváltoztatta és azt a földadó kataszterrel szoros kapcsolatba hozta, azonkívül a rendezésnél érdekelt birtokosok terheit lényegesen csökkentette, amennyiben a rendezési költségek 20%-át a kincstárra hárítja. E törvénynek és az alkalmazásra került újabb eljárásnak megvolt az az üdvös hatása, hogy az azok nyomán készült birtokrendezési munkálatok a régebbieknél szabatosabbak és megbízhatóbbak.

Ugyancsak a birtokrendezés érdekében tett intézkedésekkel kapcsolatban kell megemlékeznünk a tagosításról szóló 1908. évi 7. és az 1908. évi 39. törvénycikkekről, amelyek tulajdonképen csak a birtokrendezésnél követendő alapelveket foglalják magukban, az eljárás részleteit pedig a vonatkozó miniszteri rendeletek szabályozzák.

E törvények értelmében a tagosítás, — amelynek megindítását bármely érdekelt birtokos kérheti — részleges és általános lehet. A részleges tagosítás csak természetes határokkal bíró, vagy mívelésmód által elkülönített egyes határrészekre, az általános tagosítás pedig az illető határ egész területére terjed ki. A megkülönböztetés elsősorban gazdasági

szempontból bír jelentőséggel, mert az, hogy a szándékolt eljárás általános, vagy csak részleges legyen-e, ily szempontból bírálandó el. A bíróság köteles a tagosítást elrendelni abban az esetben, ha a földmívelésügyi miniszter azt a birtokosság szempontjából hasznosnak és célszerűen végrehajthatónak nyilvánította és ha a tagosítást kívánó birtokosok birtokainak területe a tagosítandó területnek legalább az egynegyed részét teszi ki. Elutasító miniszteri határozat esetén a törvényszék intézkedik a rendezést kívánók birtoknagyság alapján számított számarányának megállapításáról. A tagosítási eljárás megindításához szükséges számarány megléte esetén a tagosítást megengedi, ellenkező esetben az arra irányuló kérelmet elutasítja. A tagosítással kapcsolatban felmerülő költségeket az érdekelt felek viselik, e költségekhez azonban az állam — azoknak 10—20%-a erejéig, — hozzájárul.

*VII. Szakasz. A terméseredmények és a mezőgazdasági birtokállomány számbavétele.*

**A mezőgazdasági statisztika.** A mezőgazdasági terméseredmények számbavételét célzó statisztikai adatgyüjtés tulajdonképen csak az alkotmányosság helyreállításának évében, 1867-ben vette kezdetét, amidőn az akkori földmívelési-, ipari- és kereskedelemügyi minisztérium kebelében statisztikai osztály állíttatott fel, amely az 1868. évi termésre vonatkozó *első* aratásstatisztikai felvételt eszközölte. E felvételek azonban, — amelyek inkább csak kísérleti jellegűeknek tekinthetők, — akkor csak a búza, rozs és kétszeres vetésterületi és termésadatainak felvételére szorítkoztak. Az 1869. évre vonatkozó adatgyüjtés már a húsz legfontosabb termény vetésterületi és aratási adatfelvételére terjedt ki, a számítások megbízhatósága azonban — különösen a termésadatokat illetőleg, — nem volt kifogástalan. 1870 óta az adatgyüjtés már 24 takarmányfajtára terjesztetett ki és a felvételi eljárás módja is tökéletesíttetett. Az adatgyüjtés, amelynek köre fokozatosan több terményre terjesztetett ki, 1874-ig a törvényhatóságok és az egyes községek bevonásával történt, 1875-től kezdve pedig a munka ellenőrzése a megyénként szer-

vezett statisztikai bizottságoknak tétetett feladatává. Az aratás hozamának kimutatását 1879-ig a községek által szolgáltatott adatok alapján, a megyei és városi hatóságok eszközölték, ez időponttól kezdve azonban a vetésterületre vonatkozó adatokat a községek, az aratás hozamára vonatkozó adatokat pedig a földmívelésügyi miniszter által kinevezett gazdasági tudósítók szolgáltatták.

A földmívelésügyi kormány, illetve a statisztikai hivatal tehát úgy a hazai, valamint a külföldi vetések állásáról, továbbá a terméseredményekről rendszeresen tájékoztatta a közvéleményt. A mezőgazdasági statisztikai szolgálat később több irányban bővült.

Az ország gazdasági állapotának megfigyelése és a termésadatok gyüjtése céljából a kormány az 1890-es évek elején önkéntes jelentkezés útján összeválogatott tudósítói karral is rendelkezett.

A gazdasági tudósítók adatszolgáltatása nemcsak a gazdasági munkálatokra, a vetések állására és a termésbecslésre vonatkozó szakszerű adatok gyüjtésére és nyilvánosságra hozatalára, hanem a mezőgazdasági munkabérekkel kapcsolatos kérdésekre is kiterjedt. Ezenkívül Ausztriával megállapodás jött létre arra nézve is, hogy külföldön székelő konzuli hivatalaink az ottani gazdasági állapotról szóló időszaki jelentéseiket a földmívelésügyi miniszterhez közvetlenül is beküldjék. E tudósítások azután a minisztérium hivatalos közleményeiben, a Földmívelési Értesítőben, valamint a napi és szaklapokban is megjelentek.

A mezőgazdasági statisztika fejlődésének történetében jelentékeny lépést jelent az 1895. évi 8. t.-c., amely tüzetes mezőgazdasági statisztikai adatfelvétel foganatosítását rendeli el. E munkálat kiterjed az egyes gazdaságok területének és egész felszerelésének feljegyzésére, valamint a hasznos háziállatok számbavételére, ezenkívül a községek és járások általános gazdasági viszonyainak ismertetésére is. Az ez adatgyüjtés során összegyűlt nyersanyagot a M. Kir. Központi Statisztikai Hivatal dolgozta fel. Az így összegyüjtött anyag Darányi miniszterségе alatt, az 1897—1900. évek folyamán 5 terjedelmes kötetben került nyilvánosságra. Az első kötet részletezve tünteti fel a vonatkozó legfontosabb adatokat, is-

merteti községenként a gazdaságok területének megoszlását mívelési ágak szerint, továbbá a házilag kezelt tulajdon, valamint a haszonélvezeti és haszonbéres birtok kiterjedését, az állatállományt, a gyümölcsfák számát, ezenkívül a biztosításra, a gazdasági iparvállalatokra és a felhasznált műtrágya mennyiségekre vonatkozó adatokat. A gazdacímtárt tartalmazó második kötet egyénenként mutatja ki a száz holdon felüli gazdaságokat, a területnek művelési ágak szerinti megoszlásával, az alkalmazott cselédekkel, állatállománnyal és gazdasági gépekkel együtt, annak feltüntetésével, hogy a gazdaságot tuajdonos, bérlő, vagy haszonélvező kezeli-e. A harmadik kötet az eddig nélkülözött jó aratási statisztikához szolgáltat alapot, amennyiben a bevetett területek nagysága valamennyi terményre nézve hitelesen megállapíttatván, az évi termés kiszámítása pontosabban történhet. A negyedik kötet a mezőgazdasági üzemek statisztikáját nyujtja. Az utolsó kötetben pedig a közös erdők és legelők és a közös legeltetés feltüntetésére szolgáló adatok foglaltatnak. Közli továbbá e kötet az állatok súlyára és értékére vonatkozó adatokat is.

Az adatszolgáltatás 1895-ig történt a fentebb ismertetett mód szerint, midőn az említett 1895 : 8. t.-c. alapján eszközölt nagyarányú mezőgazdaságstatisztikai felvételekkel összefüggésben új módszer lépett életbe, amely a háború kitörésének évében is alkalmazásban volt.

Az új eljárási mód értelmében az aratásstatisztikai adatok szolgáltatása részint a közigazgatási hatóságok, részint a gazdasági szaktudósítók feladata. Előbbiek a művelés alatt álló, illetve bevetett területekre, utóbbiak pedig az aratás hozamára vonatkozó adatokat szolgáltatják.

A vetésterületi adatok lajstromozása céljából a Statisztikai Hivatal minden községnek évenként ürlapokat bocsát rendelkezésére, amelyek közül az egyik példány a Hivatalnak visszaküldetik, a másik pedig az illető község irattárában marad.

A termőterület és a terméseredmények alakulását illetőleg figyelmet érdemel az, hogy a szűkebb értelemben vett Magyarországnak mezőgazdasági mívelés alá vont területe az 1867-i kiegyezéstől az 1914-ben kitört világháborúig terjedő

időszakban lényeges emelkedést mutat, az emelkedés szinte minden fontosabb terménynél állandó, viszont az ugaron hagyott terület állandóan csökkenik.

**A termőterület és az ugarnak hagyott terület alakulása.**

| | *Bevetett terület* | | *Ugarnak hagyott terület* | |
|---|---|---|---|---|
| | millió hektár | az összes szántóföld %-a | millió hektár | az összes szántóföld %-a |
| 1870. | 7.83 | 78.54 | 2.14 | 21.46 |
| 1875. | 8.47 | 80.00 | 2.25 | 20.00 |
| 1880. | 9.43 | 81.27 | 2.17 | 18.73 |
| 1885. | 9.64 | 82.45 | 2.05 | 17.55 |
| 1890. | 9.87 | 83.62 | 1.93 | 16.38 |
| 1900. | 10.82 | 89.13 | 1.32 | 10.87 |
| 1905. | 10.38 | 89.67 | 1.27[3] | 10.23 |
| 1910. | 12.84 | 91.64 | 1.07[3] | 8.36 |

## *VIII. Szakasz. A föld termőképességének és terméshozamának fokozására irányuló intézkedések.*

Azok között az intézkedések között, melyeket az állam a mezőgazdasági művelés alatt álló földterület termőképességének és terméshozamának fokozása céljából tett, különös figyelmet érdemel. 1. a talajjavítási — ennek keretében a vízszabályozási — tevékenység, valamint 2. azok a törekvések, amelyek a tervszerűen termelt mezőgazdasági termények terméshozamának növelésére irányultak.

1. **A talajjavítás.** A talajjavítási tevékenység túlnyomórészben a belvízrendezéssel és az ármentesítéssel kapcsolatos teendőkre terjedt ki.

Mint láttuk, hazánkban még 1867. előtt is történtek kísérletek a talajjavítás terén, a mesterséges öntözés és alagcsövezés alkalmazása révén. E munkálatok — amelyeket többnyire német mérnökök irányítottak, — általában véve jelentékenyebb költségekkel jártak, ami megmagyarázza azt, hogy e területen nagyobb arányú munkálatok alig történtek.

A talajjavítás ügyének megszervezése céljából a köz-

[3] Kormányjelentésekhez fűzött statisztikai adatok alapján.

munka és közlekedésügyi minisztérium, röviddel az 1867. évi kiegyezés után, már az 1870-es évek elején kezdett tárgyalásokat külföldi mérnöki körökkel, melyek azonban kielégítő eredményre nem vezettek. E kísérletek meghiusulása után a külföldi tanulmányútjáról visszatért Kvassay Jenő nyert Kemény Gábor báró, akkori földmívelés-, kereskedelem és iparügyi miniszter részéről megbizatást arra, hogy az alagcsövezés és öntözés lényegéről és az ily irányban a külföldön elért eredményekről a nagyközönséget tájékoztassa. A későbbi kultúrmérnöki tevékenység alapját tulajdonképen a Kvassay Jenő által az 1877. év folyamán a kormány megbízása alapján rendezett ismertető előadások, valamint az azokkal kapcsolatban foganatosított alagcsövezések és öntözések alkotják. E munkakör ellátása eleinte nagyon szerény keretek között történt, amelyek azonban rövidesen jelentékenyen kitágultak. Míg ugyanis 1878-ban Kvassay munkatársak nélkül dolgozott, négy év mulva már 17 segédmérnök állt rendelkezésére.

Gazdasági körök tisztában voltak avval, hogy nemcsak agrárpolitikai, hanem általános közgazdasági szempontból is rendkívül fontos hivatás vár a kultúrmérnöki intézményre. Kilátás volt ugyanis arra, hogy ez intézmény működése révén a talajjavítási munkálatok nagy lendületet nyernek és az így elért eredmények a gazdaközönségnek módot adnak a gazdálkodás intenzivebbé tételére.

E felfogás alapján a földmívelés-, ipar- és kereskedelmi minisztérium keretei között 1879-ben felállíttatott a kultúrmérnöki hivatal, (egykori források szerint „kultúrmérnöki intézmény"), amely az ország sok vidékén kezdeményezett talajjavítási és vízhasznosítási munkálatokat.

A kultúrmérnöki intézmény felállításáig mindösze csak mintegy 700—800 holdat kitevő terület került alagcsövezésre. A mesterséges öntözés ennél valamivel nagyobb eredményeket képes felmutatni, amennyiben — ha a primitív úton eszközölt öntöző berendezésektől eltekintünk — a rendszeres tervezet alapján ez időpontig megszervezett öntöző-berendezések mintegy 4.700 holdat ölelnek fel.

A talajjavítás egyik legnagyobbszabású eszközének, a *vízszabályozásnak,* előmozdítása érdekében magánosok részéről is történtek ugyan jelentékeny lépések, tény viszont,

hogy az akció sikereiben igen nagy része van az állam segítő beavatkozásának. Az állam ezirányú támogatása a kultúrmérnöki intézmény létesítésén kívül *a)* a viziügyek törvényhozás útján való irányítására, *b)* a talajjavítási hitelnyujtás megszervezésére és végül *c)* a vizitársulatok alakításának előmozdítására és azok működésének támogatására terjedt ki.

ad *a)* Úgy a kultúrmérnöki hivatal szervezete, valamint általában véve a vizek hasznosításának és a talajjavítás ügyének fejlődése terén korszakalkotó változást hozott a vízjogról szóló 1885 : 23. t.-c. E törvény megalkotásának egyik főoka annak a felismerése volt, hogy a talajjavítás a vízhasznosítással együttesen csakis egységes vízjogi törvény alapján irányítható.

A törvény megalkotása előtt valamennyi vízjogi kérdés a közmunka és közlekedési minisztérium illetékességi körébe tartozott. Minthogy azonban a kérdések irányítása tekintetében általános irányelvek nem alakultak ki, természetes, hogy a konkrét esetekben való intézkedések nélkülözték az egyöntetűséget. Az új törvénynek feladata volt ebben a tekintetben is változást hozni.

A törvény előkészítésére 1882-ben Kvassay Jenő nyert megbízást, aki a javaslat kidolgozása körül is igen jelentékeny munkásságot fejtett ki. Azt a javaslatot, amelyet Kvassay Jenő a megbízás alapján készített, egy, az érdekelt minisztériumok és a gazdasági érdekképviseletek megbizottaiból álló nagyobb bizottság vette tüzetes tárgyalás alá. E tárgyalásoknál az egyes fejezetek újabb kidolgozásával és saját tervezetük előadásával külön előadók bízattak meg. Az első bizottsági tárgyalás nem is szorítkozott a törvény szövegének, hanem csak a követendő elveknek a megállapítására. — Az értekezlet által elfogadott elvi megállapodások alapján az újabb törvényjavaslatot Matlekovits Sándor dolgozta ki és 1883 novemberében egy újabb szakbizottság tárgyalásai alá bocsátotta, amely már a törvényjavaslat szövegét is kidolgozta. A javaslatnak az ily előzmények után elkészült szövege, a végleges kormányjavaslat megállapításáig ismét bizonyos változásokon ment keresztül.[4]

A törvény az általános és záró határozatokat magában foglaló részen kívül nyolc fejezetből áll. Ezek a szabad és hatósági rendelkezések alatt álló vizekről, a vizi munkálatokról (a meder és partok jókarban-tartásáról, stb.) a vizi szol-

[4] A vízjogi törvény, a tiszai törvény és az ezekre vonatkozó rendeletek. Összeállították Kovácsy Sándor és Kvassay Jenő Budapest 1886.

gáltatmányokról, a vizi társulatokról (vízrendezésre és vízhasználatra alakult társulatokról) a vízrendőri intézkedésekről, az eljáró hatóságokról és a hatóságok előtti eljárásról, végül a büntető határozatokról intézkednek. Az ország területe a törvény alapján nyolc kerületre osztatott és minden kerület részére egy-egy kultúrmérnöki hivatal szerveztetett, amelyek az országos kultúrmérnöki hivatal felügyelete alá kerültek. A kerületi kultúrmérnöki hivatalok feladata egyrészt közigazgatási jellegű, amennyiben részükre a vízjogi törvény és az annak végrehajtására vonatkozó rendeletek közigazgatási jellegű teendőket is kijelölnek (így bizonyos esetekben hatósági szakértői minőségben szerepelnek, ezenkívül ellenőrzik a létesített vizimunkálatokat és a lecsapolási társulatok működését), továbbá előkészítik a talajjavítási terveket és vezetik úgy az egyes birtokosok, mint társulatok részére mindazokat a talajjavítási munkálatokat, amelyekre nézve a földművelésügyi minisztertől megbízást kapnak.

A vízügyi közigazgatás további fejlődését illetőleg figyelmet érdemel, hogy az összes vízügyek intézése az 1889. 18. t.-c. értelmében az irányítás és a felügyelet egységességének biztosítása érdekében az akkoriban felállított földművelésügyi minisztérium hatáskörébe utaltatott. A vízszabályozások és ármentesítések ügye ily módon a volt közmunka és közlekedésügyi minisztériumból átkerült a földművelésügyi minisztériumhoz. E minisztérium kebelében 1891-ben a vízügyi műszaki szolgálat ellátására az országos vízépítészeti és talajjavítási hivatal állíttatott fel, melynek keretei között a kultúrmérnöki osztály vette át az eddigi országos kultúrmérnöki hivatal teendőit.

ad *b)* A talajjavítások sikeres végrehajtásának egyik legnagyobb problémája a *talajjavítási hitel megszervezése volt.* Az alkotmányos korszakban a vízszabályozási hitel rendelkezésre bocsátása érdekében az első intézkedést a vízszabályozási társulatokról szóló az 1871. évi 39. t.-c. teszi meg, amely szerint a társulat által a haszon arányában kivetett költségrészlet az érdekelt ártéri birtokon oly terhet alkot, amely a közterhek kivételével, minden betáblázott és be nem táblázott követelést rangsorban megelőz. E rendelkezést az 1879. évi 34. t.-c. a társulatok által felvett kölcsönökre is ki-

terjeszti. Talajjavítási hitelek nyujtását kívánja lehetővé tenni az 1889. évi 30. t.-c., amely ily kölcsönök engedélyezésének feltételeiről, a vízszabályozási és talajjavítási záloglevelekről, a kölcsönök járadékainak egyenes adók módjára való behajtásáról intézkedik. — Öntöző társulatok e törvény alapján a kölcsön biztosítékául szolgáló jószágterhek kataszteri tiszta jövedelmének 6-szorosa erejéig részesülnek kölcsönben. E törvény továbbá felhatalmazza az Országos Földhitelintézetet záloglevelekben folyósítandó, 50 éves, 4¾%-os annuitással törlesztendő kölcsönök nyujtására. Ily kölcsönök csakis vizi munkálatok elvégzésére nyujthatók, a kataszteri tiszta jövedelemnek legfeljebb 12%-a erejéig. A vízszabályozási és talajjavítási kölcsönök törlesztő részletei minden bekebelezett és be nem kebelezett magánadósságot rangsorban megelőznek. E hitelek jelzálogi biztosítékát nem csupán a javított terület, hanem az illető egész telekkönyvi birtoktest alkotja.

Itt kell megemlítenünk még azt, hogy az 1879. évi 35. t.-c. a vízszabályozási társulatok részére 8 millió forintig terjedhető állami hitel igénybevételét teszi lehetővé.

ad *c)* A vízszabályozás terén igen nagy szerep jutott a vízszabályozási, illetve vízlecsapolási munkálatokat végző ú. n. *vizitársulatoknak*. A vizitársulatok a m. kir. kultúrmérnöki hivatalok felügyeletköréhez tartoznak. Rendeltetésük szerint vagy vízrendező társulatok, vagy pedig vízhasználati társulatok. Az előbbiek mederszabályozás, partbiztosítás, árvédelem és ezzel kapcsolatos vízlevezetésre alakultak, utóbbiak feladatát pedig öntözés, alagcsövezés, lecsapolás és mocsárkiszárítás alkotja. A vízszabályozási társulatok (amelyek közé a Duna, Tisza és ezek nagyobb mellékfolyóin létesült ármentesítő és szabályozó társulatok is tartoznak) vagy az érdekelt birtokosok elhatározása alapján, vagy pedig közérdekből, hivatalból alakulnak. — Az állam e társulatokat a működésüket szabályozó törvények megalkotása, illetve a tevékenységük folytatásához szükséges tőkék rendelkezésére bocsátása útján támogatta.

A vizi társulatok keletkezési idejét tekintve négy korszak különböztethető meg, ú. m. a vizekről és csatornákról szóló 1840 : 10 t.-c. előtti, e törvény hatálybalépésétől az 1871 : 39. t. c. hatálybalépéséig

terjedő második, ezen időponttól az 1885 : 23. t. c. hatálybalépéséig terjedő harmadik és végül a vízjogról szóló és a XX. század elején is érvényben volt 1885 : 23. t.-c. hatálybalépésétől kezdődő negyedik korszak.

Az itt említett időszakban alakult vizi társulatok száma a múlt század végén 106 volt, amelynek működési köre 725.337 kat. hold területre terjedt ki. Ebből a legnagyobb rész, 276.000 hold a mederszabályozásokra, a legkisebb pedig, 932 hold, az alagcsövezésre esik. E társulatok 62 %-a alakult a vízjogi törvény megalkotása utáni időszakban. Munkakörüket illetőleg legnagyobbrészt a vizektől való mentesítésre alakultak és kevés közöttük azoknak a száma, amelyek feladatát a vízhasználat megszervezése alkotja.

A hazai folyamszabályozások terén fontos szerep jutott a Tisza és Duna folyam szabályozására irányuló munkálatoknak.

Ezek közül rendkívül fontosak azok, amelyek feladata a Tisza folyam szabályozása volt. Az 1870-es években mind gyakoribbakká váló gátszakadások és az 1879. évi szegedi nagy árvíz szükségessé tették azt, hogy a Tiszaszabályozás továbbfolytatására egységes programm dolgoztassék ki. E törekvés a Tiszának és mellékfolyóinak szabályozásáról, ezen folyó völgyének ármentesítéséről, valamint a vízszabályozó és ármentesítő társulatok igazgatásának szervezéséről szóló 1884 : 14. t.-c.-ben, az ú. n. Tiszai törvényben nyert szentesítést.

A tiszai törvény életbelépte előtt az 1850. évi császári rendelet és az 1856-ban kiadott miniszteri rendelet intézkedett a Tisza szabályozásáról. Az új törvény e régebbi hasonló tárgyú rendelkezések laza, hiányos intézkedéseit egészíti ki és foglalja össze. Hatályosabbá teszi az állam felügyeleti és ellenőrzési jogát. Kimondja, hogy a Tiszaszabályozás a közmunka és közlekedésügyi miniszter vezetése alatt történik. A törvény hatálya alá tartozó társulatok kötelesek belépni a Tiszavölgyi Társulatba, mely őket közösen érdeklő ügyekben központi bizottság által képviseli. A mederszabályozást az állam saját költségén, az ármentesítést és belvízrendezést a társulatok hajtják végre. A tiszai törvény rendezi a Tiszavölgyi Társulat és a központi bizottság alapszabályait és hatáskörét is. Kimondja, hogy a társulatok a védművek karbantartására szükséges költségeket a tagok terhére történő

kivetés útján fedezik és csak a miniszter engedélyével szerezhetik be kölcsön útján.

A törvény egyik legfontosabb intézkedésével megállapítja az érdekeltek maximális megterhelését,[5] vagyis azt a határt, amelyen túl a társulatok a köz érdekében sem kötelezhetők újabb terhek viselésére.

A tiszai törvényen kívül megemlítendő a felső és a közép Dunára és az ország egyéb jelentékenyebb folyóira vonatkozó egységes szabályozási tervek törvényhozás útján való megállapítása. Osztrák példák hatása alatt 1880-ban a közmunka és közlekedési miniszter lépéseket tett a Felsőduna mederrendezési terveinek elkészítésére. A 145 km hosszú szakasz rendezéséhez szükséges 17 millió forintot az 1885. évi 8. t.-c. bocsátotta rendelkezésre. A szabályozást 10 év lefolyása után 1896-ban fejezték be.

A Középduna egységes szabályozását, valamint az ország egyéb jelentősebb folyóvizein elsősorban szükséges szabályozási munkálatok végrehajtását az 1895 : 48. t.-c. teszi lehetővé azáltal, hogy 1896-tól kezdődő 12 évre 51 millió forintot bocsát a viziberuházások céljaira.

E munkálatok további támogatásáról a vizi beruházásokról szóló 1908. évi 49. t.-c. intézkedik, amely 7½ millió koronás évi részletekben az 1908. évtől kezdve összesen 192 millió koronát bocsát a földmívelésügyi miniszter rendelkezésére.

Az említetteken kívül figyelmet érdemel továbbá az, hogy a vízszabályozási társulatok anyagi támogatása céljából az 1880. évi 20. t.-c. felhatalmazza a kormányt egy sorsolási kölcsön kibocsátására. A kölcsön 40 milliót kitevő hozamából 15 millió Szeged város újjáépítésére, 25 millió pedig, — 6%-kal 50 év alatt törlesztendő kölcsön gyanánt — a tiszaszabályozási társulatok részére jutott. Ugyancsak a tiszaszabályozás ügyének előmozdítását célozza az 1875. évi 7. t.-c., amely a vízszabályozási, csatornázási vagy más hasonló munkával hasznossá tett területeknek 15 évi adómentességet adott, továbbá az 1881. évi 42. t.-c., amely az adómentességnek bizonyos esetekben való meghosszabbításáról intézkedik.

2. **A tervszerűen termelt mezőgazdasági termények ter-**

[5] A kataszteri tiszta jövedelem húszszorosának 60 %-a.

**méshozamának fokozását célzó állami intézkedések.** Ez intézkedések közül a legfigyelemreméltóbbak azok, amelyek a) *a szőlészet és borászat, illetve* b) *a gyümölcs és kertgazdászat fejlesztésére irányultak.*

ad *a)* A szőlőművelésnek hazánkban a filoxera-vész fellépése előtt sem a kormány, sem a magánosok nem tulajdonítottak különösebb jelentőséget, és csak e szőlőbetegség fellépése ébresztette a közvéleményt a termelés ez ágának fontosságára.

A kormány élénkebb tevékenysége a szőlőtermelés és borászat fejlesztése terén a nyolcvanas évek elején, vagyis akkor kezdődött, midőn a filoxera terjedése már aggasztó mérveket kezdett ölteni. Az e tekintetben szükséges teendők tanulmányozása és a vonatkozó javaslatok megtétele céljából még 1879-ben országos borászati kormánybiztos neveztetett ki. A következő évek során e tekintetben tett intézkedések közül említendő az 1882 : 15. t.-c. és az 1883 : 17. t.-c., amelyek a filoxera terjedése ellen teendő óvintézkedésekről intézkednek. Az elsőnek említett törvény a nemzetközi filoxera egyezmény becikkelyezéséről szól. Ez egyezmény azokat a megállapodásokat tartalmazza, amelyek a filoxera terjedésének a nemzetközi forgalomban követendő egységes eljárással törekednek gátat vetni. A másodiknak említett törvény pedig az említett cél érdekében a belföldi forgalomban teendő intézkedésekről rendelkezik.

Az állam ezidőben e két törvény rendelkezéseinek végrehajtásán kívül is tett figyelemreméltó intézkedéseket. A bortermelés érdekében: az állami vincelléri skolák száma szaporíttatott, 1880-ban borászati vándortanítók kezdték meg működésüket, 1881-től kezdve pedig speciális feladatkörrel megbízott filoxera-felügyelők alkalmaztattak. Az okszerű borkezelési ismeretek terjesztése és a magyar borok nevével külföldön űzött visszaélések meggátlása, illetve borkivitelünk emelése céljából pedig 1880-ban felállíttatott az országos magyar mintapince.

A szőlőbetegség pusztítása azonban idővel az eddiginél hatályosabb intézkedések megtételét tette szükségessé. Ezek lényegileg a *α)* a szőlőművelés, illetve *β)* a szőlőfelújítás tá-

mogatására és γ) a borászati tevékenység előmozdítására irányultak.

ad α) *A szőlőművelés támogatására* irányuló tevékenység a filoxera által megtámadott szőlőknek a szénkénegezési eljárás alkalmazása alapján való fenntartását, illetve azt célozta, hogy a szőlőkultúra a filoxera terjedésének ellentálló homoktalajú területekre telepíttessék át.

A kormány az 1890-es évek második felében a szénkéneg beszerzési forrásainak könnyebben hozzáférhetővé tétele céljából a szénkéneg-raktárakat, valamint a szénkénegezés eredményeinek több helyen meggyőzően való szemlélhetővé tétele érdekében a szénkénegezési mintatereket megfelelően szaporította és a szénkéneg termelés fokozásáról, vagyis az egyetlen ekkor fennálló ily anyag előállításával foglalkozó gyárnak kibővítéséről gondoskodott.

Az állam továbbá a szénkéneg kiszolgáltatásánál minden mázsa felhasznált szénkénegnél mintegy 8 K. értékű támogatást adott a szőlőbirtokosnak.

A szőlőművelés konzerválásának másik módozatául ennek a gazdasági kultúrának részben az immunis homoktalajú területekre való átutalása kínálkozott. Az ily talajú területen a filoxera megjelenése óta keletkezett új szőlők termőterülete az 1880—1896. évekből származólag 34.033 holdat, 1896—1902-ig pdig 56.632 holdat tett ki.

ad β) A szőlőfelújítás terén a filoxera megjelenése óta az 1895. évig csak csekélyebb jelentőségű, kisebb hatású és kisebb terjedelmű intézkedések történtek. A filoxera által elpusztított szőlők felújításának előmozdításáról szóló 1896. évi 5. t.-c. e tekintetben fordulópontot jelent. E törvény megadja az eszközöket a kormánynak arra, hogy tervszerű működéssel állítsa elő a gazdaközönség számára szükséges kellékeket az elpusztult szőlők felújítására. A filoxera által kárt szenvedett termelők részére pedig kedvezményes feltételű kölcsönöknek állami jótállás mellett való igénybevételét teszi lehetővé. A törvény utasítja a földmívelésügyi minisztert a felújításhoz szükséges szőlővesszőknek és szőlőoltványoknak nagy mennyiségben való termelésére és a gazdaközönség részére jutányos áron való kiszolgáltatására, valamint arra, hogy az új irányú szőlőművelés ismereteinek népszerű ter-

jesztése végett rendszeres tanfolyamokat szervezzen, hogy a szőlőművelés céljaira szolgáló központi kísérleti állomást létesítsen és végül, hogy a felújított szőlők vidékein pinceegyletek létesítését mozdítsa elő.

Az 1896 : 5. t.-c. továbbá felhatalmazza a földmívelésügyi minisztert, hogy egy, vagy több oly pénzintézettel, amely legalább 8 millió forint befizetett alaptőkével rendelkezik, a törvényben megállapított feltételek alapján, a pénzügyminiszterrel egyetértőleg szerződésre léphessen abból a célból, hogy a pénzintézet a filoxera által elpusztított szőlők birtokosainak szőlőik felújítására legalább 25 millió forint erejéig kölcsönöket szolgáltasson. Ily kölcsönök nyujtásánál az állam bizonyos mértékű kezességet vállal. Ezzel kapcsolatban a törvény az illető pénzintézet (a Magyar Agrár és Járadékbank) által a szőlő felújítási kölcsönök alapján kibocsátott kötvényeket óvadékképeseknek nyilvánította, azoknak és kamatszelvényeiknek illeték- és adómentességet nyujtott. E kedvezmények lehetővé tették a szőlő felújítási hitel rendszerének megalkotását, valamint azt, hogy e hitelműveletek elvégzésére pénzintézet vállalkozott. E törvény alapján az 1902. év végéig 7.788 félnek 15.085 kt. hold felújítására 27,785.000 korona összegű kölcsön folyósíttatott.

Az 1896. évi 5. t.-c. jelentékeny hatására rávilágít az a tény, hogy e törvény hatályban létének első hét éve alatt csaknem hatszor akkora szőlőterület került felújításra, mint a törvény megalkotása előtti 15 év alatt.

Figyelmet érdemel továbbá, hogy a parlag szőlőterületek forgalmi ára az e kölcsönök engedélyezése előtti időhöz viszonyítva 5—6-szoros emelkedést mutatott.

ad *γ)* A kormánynak *a borászati tevékenység fejlesztését* célzó intézkedéseit illetőleg tudnunk kell, hogy a hazai bortermelés, mely a filoxera fellépése előtt évenkint átlag 4—5 millió hektólitert tett ki, 1891-től kezdve nagymérvű csökkenést mutatott és minthogy a belföldi termelés nem fedezte a szükségletet, külkereskedelmi mérlegünk a cikkben passzívvá vált. A bortermelők érdekeinek céljából a kormány figyelemreméltó lépésre szánta el magát és — évekig tartó tárgyalások eredményeképen — megalkotásra került a mesterséges borok készítésének és azok forgalomba hozatalának

megtiltásáról szóló 1893. évi 22. t.-c. E törvény megtiltotta az úgynevezett „mesterséges bor" készítését, és annak forgalomba hozatalát és a kormányt állandó borvizsgáló bizottságok szervezésével bízta meg.

Az e törvény végrehajtásával elért eredmény azonban nem elégítette ki a várakozást. Minthogy e törvény módosítása hosszabb időt vett volna igénybe, a kormány egyelőre csak a vonatkozó végrehajtási rendeletet módosította. Az e tárgyban az 1897. év folyamán kibocsátott rendelet több irányban szigorítást és az eddigi tapasztalatokon alapuló számos módosítást tartalmaz. Az új rendelet alapján minden főszolgabírói járásban, továbbá a törvényhatósági joggal felruházott, valamint rendezett tanácsu városokban és Budapest székesfővárosnak mindegyik kerületében egy-egy borellenőrző bizottság szerveztetett, amelynek feladatává tétetett a bortermelési és borforgalmi viszonyoknak állandó figyelemmel kísérése és a hatóságoknak az elkövetett kihágások kiderítése céljából való támogatása. Az új végrehajtási rendelet ezenkívül lényegesen szigorította és korlátozta a borkezelésre és a törkölybor készítésére vonatkozó rendelkezéseket és ezzel sokat javított az azelőtti állapotokon, amennyire ez az akkori törvény keretei között lehetséges volt.

Az időközben e téren szerzett tapasztalatok alapján Darányi földmívelésügyi miniszter célba vette magának a bortörvénynek revizió alá vételét is. Törekvése egyszersmind oda irányult, hogy a mesterséges borok készítése és forgalombahozatala Ausztriában is tiltassék el és az e kérdésekben való törvényhozás Magyarországon és Ausztriában lehetőleg azonos alapelvekre fektettessék, mert a két állam egységes vámhatárára való tekintettel csak így lehetett kilátás a hazai bortermelés érdekeinek megvédésére.

Az Ausztriával a koaliciós kormányzat idejében folytatott kereskedelmi szerződési tárgyalások során odairányult a magyar kormány igyekezete, hogy biztosítsa azt, hogy Ausztria az 1907. évben hozott szigorúbb intézkedéseket tartalmazó osztrák bortörvényt a kiegyezési szerződés tízéves tartama alatt nem fogja enyhíteni. Ezt az 1908. évi január 1-én életbelépett kereskedelmi szerződésben sikerült biztosítani.

E szerződés különös védelemben részesíti a tokaji borvidéket.

Ily előzmények után került megalkotásra a borhamisításnak és hamisított bor forgalombahozatalának tilalmazásáról szóló 1908. évi 47. t.-c. Ez az új bortörvény mindenekelőtt a bor szeszezését tiltja el és a szesznek a pincekezelésnél való használatát szigorú korlátokhoz köti. A cukrozást csak előzetes engedéllyel és csakis oly esetekben engedi meg, amikor arra elemi csapások, vagy rendellenes idő miatt a mustnak tényleg szüksége van.

ad *b) A gyümölcs és kertgazdaság fejlesztése* érdekében az állam részéről az alkotmányosság első két évtizedében jóformán semmiféle jelentékenyebb intézkedés nem történt. Ennek magyarázata nagyrészt abban található, hogy az 1868. évi és az ezt követő évek kitűnő gabonaterméseinek hatása alatt a gyümölcs és kertgazdasági termelés teljesen háttérbe szorult. Egyes tanintézetek tanrendjén szerepelt ugyan tantárgyként a termelésnek ez az ága is, e tevékenység azonban jelentékenyebb eredményeket nem produkált, sőt az Alföld egyes vidékeitől eltekintve, a hetvenes évek elejéhez viszonyítva határozott visszafejlődés következett be. E tekintetben változás csak akkor kezdett mutakozni, amidőn a gabonaárak csökkenése, a szarvasmarhaárak ingadozása és a szőlőtermelést katasztrófával fenyegető filoxera fellépte után, az 1890-es évek elején ismét felébredt az érdeklődés a gyümölcs- és kertgazdálkodás iránt.

Érdekes, hogy dacára a más termények előnyben részesítésének, az országnak kerti művelés alatt álló területe mégis milyen jelentékeny volt. Az 1890. évben 348.000 hektárt tett ki, ami elég tekintélyes szám, tekintettel arra, hogy ugyanekkor a kerti mívelés alatt álló terület a lényegesen nagyobb termőterületű Franciaországban 507.000, Németországban 484.000, Ausztriában pedig 372.000 hektárra rúgott. E magyarországi területek 20—25 %-át a konyhakerti termelés foglalja el és csak a fennmaradó 75—80 % tekinthető gyümölcsösnek. Az igénybevett területek nagysága szempontjából tehát Magyarország nem maradt el az említett országok mögött, viszont e nagy területekkel nem állott arányban a kihasználás intenzitásának foka, vagyis az ott lévő gyü-

mölcsfák száma és a termett gyümölcs mennyisége. A termelés szintje meglehetősen alacsony volt, ami az említett általános okokon kívül még a faápolás kezdetlegességével, megfelelő faiskolák hiányával és általában véve a termelők iskolázatlanságával és a piaci viszonyokat illető tájékozatlanságával állt összefüggésben. Noha az országnak majdnem mindegyik része alkalmas a gyümölcstermelésre, jellemző, hogy mégis volt olyan évtized (1890—1900), amidőn a kivitel évi értéke csak 10—16 millió koronát ért el és ezzel is 7—14 millió értékű behozatal állott szemben. A magyar gyümölcsexport még a közös vámterülethez tartozó Ausztria piacát sem volt képes ellátni.

A kormány a gyümölcstermelés ügyének fejlesztése terén elég későn, csak 1896-ban tett határozottabb lépéseket, amidőn az ezzel kapcsolatos teendők intenzívebb ellátása céljából a földmívelésügyi minisztérium keretei között külön ügyosztályt szervezett.

A kormány intézkedései ebben a feladatkörben *α)* a gyümölcsfaállomány növelésére, *β)* a szakoktatás ügyének előmozdítására és *γ)* a gyümölcsértékesítés előmozdítására irányultak.

*α)* A legfőbb feladat e téren a nagymérvű gyümölcsfahiányon való segítés volt. Igaz ugyan, hogy a kormány e célból még 1892-ben létesített 5 állami faiskolát, 1893-ban pedig további 4-et. Ez intézmények azonban rendeltetésüknek teljes mértékben mindaddig nem felelhettek meg, amíg az egyes vidékek talajának és klímájának megfelelő gyümölcsnemeket és fajtákat az érdekelteknek nem állott módjukban kiválasztani. Ezért elsősorban meg kellett állapítani az ország mindegyik vidékére nézve a nagyban való termelésre legalkalmasabb gyümölcsfajták jegyzékét.

E jegyzéket a földmívelésügyi miniszter 1895-ben elkészíttette. Csak miután ez megtörtént, lehetett szó az állami faiskolák számának szaporításáról és a meglévők kibővítéséről. Evégből Darányi 1896-ban két újabb állami faiskolát létesített, a meglevők közül pedig ugyancsak kettőnek működési területét kibővítette. Ezenkívül gondoskodott gyümölcscsemetéknek külföldről való behozataláról is.

A szükséglet kielégítésére alkalmas oltóvessző mennyiség csak nagyon korlátolt mennyiségben állott rendelkezésre. E hiányon való segítés céljából Darányi 1897-ben Nagybocskón mintagyümölcsöst állított fel, ezenkívül ugyanebben az évben 5 új állami faiskolát létesített. Míg az állami faiskolák száma Darányi hivatalba lépésekor csak 9 volt, 1902-ben már 25-öt tett ki, amelyek gyümölcscsemetét, oltóvesszőket és anyafákat kedvezményes áron, sőt részben ellenszolgáltatás nélkül is osztottak ki.

Figyelemreméltó ezenkívül Darányinak az az intézkedése, amely az 1894. évi 12. t. c. határozmányainak megfelelő, általános és a helyi viszonyok szerint részleteiben változtatható alapszabálymintát dolgoztatott ki a községi faiskolák létesítéséről. Az ily faiskolák a kormány részéről csemeték, oltóvesszők és anyafák rendelkezésére bocsátása útján támogatást nyertek.

A gyümölcsfaállomány szaporítása szempontjából fontos feladatot jelentett az utak befásítása. Az állami utak befásítása 1897-ben kezdődött s azt a földművelésügyi miniszter a kereskedelemügyi miniszterrel együttesen intézte.

*β)* Gyümölcstermelésünk emelése érdekében szükségesnek mutatkozott a kertgazdasági *szakismeretek terjesztése* is. E feladat terén gondoskodni kellett kellő számú tanult kertész és állandó kertmunkás képzéséről. Gondoskodni kellett továbbá arról is, hogy a kertgazdasági ismereteknek a nép körében való elterjedése minél közvetlenebb és nagyobb arányú legyen. Az első lépés volt a budapesti vincellériskolának 1894-ben kertészeti tanintézetté való alakítása. A felsőfokú 3 éves kertészképző tanfolyam mellett középső fokozat gyanánt létesült 1897-ben az egyéves kertészsegédi tanfolyam. Az alsófokú oktatás céljából pedig még 1895-ben a Budapesti Kertészeti Tanintézet egyéves kertészeti tanfolyamot rendezett be. — A kertészképzés ezen háromfokú keretén kívül még egyéb különálló iskolák is hozzájárultak a kertészeti ismeretek terjesztéséhez. Ezek közül elsősorban a Darányi által az orosházi polgári iskolával kapcsolatban létesített kertgazdasági tanszék érdemel figyelmet.

*γ)* A *gyümölcsértékesítés* terén tett intézkedések három irányban mozogtak: kiállítások rendezésével és nemzetközi kiállításokon való résztvétellel megismertették a magyarországi termelők a külföldet a hazai gyümölcsfélékkel, gyümölcsértékesítő szövetkezetek létesítésével megindult az értékesítés szervezése, végül, a gyümölcsszállításhoz szükséges csomogolóeszközök előállítását a kormány anyagilag támogatta.

# II. FEJEZET.

## A mezőgazdasági munkaerő.

### *I. Szakasz. A mezőgazdaságban foglalkoztatott munkaerő általános védelme.*

Korszakunkban a mezőgazdasági munkások részint szerződésileg kötött, részint pedig szabad munkások. Az első csoportba a mezőgazdasági cselédek, részes munkások és uradalmi napszámosok, a másodikba pedig a szabad napszámosok és akkordmunkások (szőlő- és földmunkások) sorozhatók.

Az állami agrárpolitika a mezőgazdaságban foglalkoztatott munkaerők szociális helyzetének védelme érdekében a mezőgazdasági cselédek és egyéb mezőgazdasági munkások, továbbá gazdatisztek és munkaadóik közötti jogviszony rendezésére, a mezőgazdasági munkásközvetítés szervezésére, és végül a mezőgazdasági munkásságnak baleset elleni biztosítására tett lépéseket.

1. **A cseléd és gazda közötti jogviszony szabályozása.** Az 1848 előtt létrejött munkásügyi vonatkozású jogszabályok főleg az elvégzendő munka és a bérek mennyiségének megállapítására helyeztek súlyt. Ezzel szemben a modern rendezés — a szabad munkavállalás elve alapján állva — a munkaadó és munkás közti jogviszony szabályozására és a munkavállaló védelmére törekedik. A magyarországi mezőgazdasági szociális jogalkotás egészen 1897-ig meglehetősen szűk keretek között mozgott, ez időpontig e kérdésről mindössze *a cseléd és gazda közötti viszony szabályozásáról, a gazdasági munkásokról és napszámosokról szóló 1876. évi 13. t.-c.* intézkedik.

E törvény megalkotásáig a gazda és cseléd közötti jogviszony rendezetlensége sok visszásságnak volt forrása. Eddig csak az ország egyes területein hatályos, partikuláris jogszabályok, ú. n. cselédrendszabályok által törekedtek az egyes törvényhatóságok a viszonyokat szabályozni. E helyzetnek azonban többek között az volt a hátránya, hogy egyes törvényhatóságok egymással ellentétes intézkedéseket tettek,

a másik pedig az, hogy a cselédügyi közigazgatás központi intézése szinte lehetetlen volt.

Az 1876. évi 13. t.-c. az iparon kívüli munkakörben foglalkoztatott munkások, különösképen a mezőgazdasági és házi cselédek, a munkásközvetítők (cselédszerzők), továbbá a földmunkások, napszámosok és munkaadóik közötti jogviszonyokat szabályozza. Figyelemreméltó jellemvonása, hogy nem tesz különbséget a házi cselédek és a mezőgazdaságban szolgálati szerződéssel alkalmazott munkások között. E törvény az általános szabályokon kívül különleges intézkedéseket foglal magában a szolgálati szerződésről, a gazda és a cseléd kötelességéről és a szerződés megszűnéséről, a büntető rendelkezésekről és az eljárni hivatott hatóságokról.

Rendelkezései értelmében a cseléd és gazda közötti szolgálati viszony közös megegyezéssel létrejött írásbeli, vagy szóbeli szolgálati szerződésen alapul. A cselédeknek cselédkönyvvel, aratóknak, nyomtatóknak, cséplőknek s általában bármely mezei munkát nem cselédi minőségben, szerződésképen elvállalni szándékozó munkásoknak pedig, amennyiben nem helybeliek, igazolási jeggyel, vagy községi bizonyítvánnyal kell ellátva lenniök, amely nélkül felfogadásuk tilos. Utóbbi csoportba tartozó munkálatokra vonatkozó szerződések mindig írásban kötendők s az illetékes helység bírája által láttamozandók. — A cseléd mindazokért a károkért, melyeket gazdájának rosszakaratból, hanyagságból vagy vigyázatlanságból okozott, kártérítéssel tartozik. A hatóságok a szerződést vállalt munkásoknak az illető községből vagy munkahelyről való szerződésellenes távozását a munkaadó kívánságára kényszereszközök használatával is megakadályozzák. Ily esetben a munkavállalók a munkaadónak kártérítéssel tartoznak. A közös munkára vállalkozottakat kártérítés tekintetében egyetemleges felelősség terheli. Az, aki más által lekötött mezei munkást bármi ürügy alatt vállalt munka elvégzésének megtagadására bír rá, pénzbírsággal sujtandó. — A munkaadó a szerződés rendelkezéseinek betartásán felül köteles a szolgálati idő alatt a saját és a gazda hibáján kívül megbetegedett cseléd ápoltatásáról és gyógyíttatásáról egy hónapig gondoskodni. Ha a cseléd a gazda hibájából betegszik meg, a gazda gyógyítási kötelezettsége

a cseléd teljes felgyógyulásáig tart, s a cselédnek ezen egész időre a bére is kiadandó.

Az 1876. 13. t.-c. intézkedései azonban az idők folyamán elavultak, és a törvény revíziója, különösen a mezőgazdaságban alkalmazott cselédek szempontjából, halaszthatatlanul szükségessé vált. E törvény úttörő jellegű és első sorban csak az általános elveket jelöli ki, azért érthető, ha a gyakorlatban több fogyatékossága ütközött ki. Így az említetteken kívül fogyatékossága volt az is, hogy egyáltalában nem tartalmazott intézkedéseket a gazdasági cselédeknek betegség és baleset ellen való kötelező biztosításáról.

A törvény mindinkább szemetszúró hiányai tápot adtak olyan törekvéseknek, amelyek annak revízióját sürgették és amelyek azt kívánták, hogy a jövőben a cselédtörvény a gazdasági cselédekről külön rendelkezéseket tartalmazzon és intézkedjék a fizetésüknek s különösen bérüknek részét alkotó terményeknek és ruhaneműeknek kiszolgáltatása tekintetében. Hangoztatták annak szükségességét, hogy a gazdasági cselédeknek betegség és baleset esetére szóló kötelező biztosításáról magában a cselédtörvényben történjék intézkedés, és végül, hogy a munkás és munkaadó között felmerülő vitás kérdések rendezésére külön hatóságok jelöltessenek ki.

E kérdés új szabályozásáról az *1907. 45. t.-c.* intézkedik, amely 1907 november 1-én lépett életbe. E törvény — amelynek rendeltetése a termelés menetének biztosításán kívül a mezőgazdasági cselédség sorsának javítása — a szolgálati szerződés megkötéséről, a szerződés teljesítéséről, a szerződés azonnali hatállyal való megszüntetésének eseteiről, a büntető rendelkezésekről és a vitás esetekben eljárni hivatott hatóságok kijelöléséről intézkedik. Felhatalmazza továbbá a községeket arra, hogy a helyi viszonyok alapján szükségesnek látszó munkásügyi rendelkezéseket bocsássanak ki.

E törvény hatálya csak a mezőgazdasági cselédekre terjed ki, és e kategóriát — az előző törvényekkel ellentétben — a házi cselédektől teljesen elválasztja. (Az utóbbiak továbbra is az 1876 : 13. t.-c. hatálya alatt maradnak.) Ugyancsak elválasztja őket a mezőgazdasági munkások bizonyos kategóriájától (napszámosok, akkordmunkások, és részes munkások) is.

E törvény értelmében minden gazdasági cseléd köteles cselédkönyvet váltani, 12 éven aluli kiskorút gazdasági cselédnek szerződtetni tilos. A gazdasági cseléddel kötött szerződés, — eltérő megállapodás hiányában, — egy évre szól. Tilos és jogilag érvénytelen a cselédet arra kötelezni, hogy az illető a maga, vagy családja részére bármit is a munkaadónál, vagy az általa megjelölt személynél vásároljon. Tilos továbbá minden oly megállapodás, melynél fogva a cseléd családtagjainak előzetesen megállapított külön díjazás nélkül kellene valamely munkát, vagy szolgálatokat teljesíteni. (Ezeknek az ú. n. robotmunkáknak a népszerűtlensége ez időszakban igen nagy volt, úgy hogy a mult század kilencvenes éveiben kitört munkásmozgalmak egyik indokát nagyon sokan az e munkák körül támadt viszályokban látták. Ezeknek az ingyen munkáknak a munkaadók szempontjából a jelentősége úgysem volt nagy, viszont azoknak az eltörlése a szociális béke szempontjából nagyjelentőségű vívmánynak volt tekinthető.)

Az oly cselédet, aki a szolgálatba hatósági intézkedés dacára szerződésellenesen nem áll be, a hatóság köteles a munkaadó kérelmére a szolgálat helyére karhatalommal előállítani. A cseléd minden kárért, amelyet a gazdának szándékosan, vagy vétkes gondatlanságból okoz, kártérítéssel tartozik.

A gazda viszont köteles ügyelni arra, hogy a cselédet testi erejét meghaladó, vagy egészségét veszélyeztető munka ne terhelje és hogy a cselédnek éjjeli nyugvásra megfelelő ideje maradjon. Ha a gazda a pihenő időre és a munkaszüneti napokra vonatkozó rendelkezéseket hatósági figyelmeztetés dacára sem tartja be, a szolgálati viszonyt a cseléd egy hónapi felmondással bármikor megszüntetheti. — A törvény elzárással és pénzbüntetéssel bünteti azt, aki az elszegődött cselédet arra ösztönzi, hogy elvállalt kötelességei teljesítésének megtagadásával a gazdát engedékenységre kényszerítse. Az a cseléd pedig, aki az összebeszélés folytán ily okból szerződésének teljesítését megtagadja, ugyancsak elzárással és pénzbüntetéssel sujtható. — A szerződésnek kivándorlás céljából való jogtalan felbontása tilos.

Egyike a törvény legfontosabb intézkedéseinek az,

amely kimondja, hogy a gazda a cselédnek a közegészségügy követelményeinek megfelelő elhelyezéséről gondoskodni tartozik. A törvény e tekintetben nemcsak általános elvnek a kimondására szorítkozik, hanem pontosan megállapítja a cselédlakások építésénél követendő eljárást, illetve azt, hogy a cselédtörvény életbelépése után olyan cselédlakásokat kell létesíteni, amely a nős és családos gazdasági cselédeknek bizonyos önállóságot biztosít. A gazda a cselédlakások építéséről, vagy megfelelő átalakításáról úgy köteles gondoskodni, hogy a törvény életbeléptétől számítva legkésőbb tíz év mulva valamennyi cselédje a törvény által körvonalazott feltételek alapján elhelyezést találjon.

E rendelkezéseket kiegészíti a gazdasági munkásházak építésének állami támogatásáról szóló 1907. évi 46. t.-c., amely a földmívelésügyi minisztert felhatalmazza arra, hogy az államkincstár terhére évenként összesen 300.000 koronáig a törvényhatóság, vagy község javára a munkások helyett kötelezettséget vállalhasson a vételái, illetőleg a kölcsön után járó évi tőke- és kamattörlesztési részletek meghatározott hányadának legfeljebb 100 féléven át való megfizetésére. A törvény ezenkívül egy országos gazdasági munkásház építési alap létesítését rendeli el.

2. **A munkaadók és a mezőgazdasági munkások közötti jogviszony szabályozása.** Az idők folyamán egyre nagyobb erővel jelentkezett annak szükségessége, hogy az állami szociálpolitika a mezőgazdasági munkásságnak a cselédek csoportján kívül álló kategóriáira is kiterjessze figyelmét. Az a válság ugyanis, amelybe a hatvanas évek vége körül a mezőgazdaság a tengerentúli országok versenye folytán jutott, a mezőgazdasági munkásság helyzetét is károsan befolyásolta. Egyébként is kedvezőtlen helyzetüket még rontotta az a körülmény, hogy az éveken keresztül tartott munkáshiány a termelőket a mezőgazdasági gépeknek fokozottabb mértékben való alkalmazására késztette, másrészt pedig a hosszabb ideig tartó és sok munkást foglalkoztató vízi munkálatok terjedelmének csökkenése következtében sok munkáskéz vált munkanélkülivé.

Az itt említetteken kívül még figyelmet érdemel az is, hogy ebben az időben különleges csapások is érték hazánk

földmívelő népét. A tüdőlob az állattenyésztésben, a filoxera pedig a szőlőben okozott nagymértékű pusztításokat. Ehhez járult még az is, hogy a nyugati államok védvámos intézkedései a mezőgazdasági termékek kivitelét nehezítették meg.

Ebben a válságos korszakban már sok vidéken elaprózódnak a birtokok s a lakosság nagy része birtoktalanná válik.

A Felvidékről már a nyolcvanas években megkezdődött a kivándorlás. Az Alföldön egyelőre a birtoktalan népességet a nagyszabású közmunkák foglalkoztatták, de amint ezek a földmunkák megcsökkentek, a nagy munkakínálat leszorította a munkabéreket. Ily körülmények között találták mezőgazdasági népességünket a kilencvenes években a szociális mozgalmak és izgatások. Ekkor fogott hozzá a kormány a munkásnép anyagi helyzetének felkarolásához.

A mezőgazdasági munkáskérdés megoldását a kormány az 1880-as évek vége óta kisérte fokozottabb figyelemmel. Erre vall az is, hogy a földmívelésügyi minisztérium 1891 óta évenkint összeállította a mezőgazdasági munkabérek alakulására vonatkozó adatokat és azokat nyilvánosságra is hozta.

A mezőgazdasági munkáskérdés mindinkább több és több feladatot rótt a földmívelésügyi minisztériumra és ezért Darányi 1897-ben külön ügyosztályt szervezett a mezőgazdasági munkásügyek ellátására. A békés reformmunkát azonban hirtelen megakasztotta az aratómunkások 1897-ben kitört sztrájkja.

E sztrájk hazánk szociális törvényhozására tulajdonképen kedvező hatással volt. Eddig ugyanis politikusaink a gazdasági és főként szociális kérdések iránt kevés fogékonysággal birtak. Az első és ez időpontig utolsó szociálpolitikai alkotás, az úgynevezett cselédtörvényt magába foglaló 1876. 13. t.-c. volt, melynek hézagai között a haszonlesés és a ravasz fondorlat úgy a munkás, mint a munkaadó részéről tág teret talált a másik fél megkárosítására. Az arató sztrájk lehetővé válásához nagy mértékben hozzájárult az, hogy a törvény intézkedései nagyon hézagosak voltak. A szerződések megkötésének szóbelisége, valamint a munkásnak az a joga,

hogy rossz termés esetén a munkabérekre nézve újra egyezkedhessék, hosszadalmas és a különböző hatóságok eljárásának következtében a jogbiztonságot megbénító vitákra adott alkalmat. Indokolatlan bérlevonások és a hiányos élelmezés egyrészről, másrészről a munka rosszhiszemű abbahagyása hosszadalmas pörökre és a társadalmi békét veszélyeztető surlódásokra adott alkalmat.

E bajokon való segítés céljából illetékes tényezők mindenekelőtt a munkarendszert óhajtották az eddiginél szilárdabb alapokra fektetni.

A kormány már régóta tervezte e törvény kellő módosítását, a módosításhoz szükséges anyaggyüjtést a földmivelésügyi miniszter kiegészítette az 1897. évi aratósztrájk idején szerzett tapasztalatokkal. Így jött létre *a munkaadók és a mezőgazdasági munkások közötti jogviszonyok szabályozásáról szóló 1898. évi 2. t.-c.*

E törvény, amely részint a munkás anyagi, de főként jogi helyzetét kivánja rendezni a munkaadóval szemben, a munkaviszony létrehozójául és alapjául a szabad bérszerződést tekinti, az elhatározás és az egyezkedés szabadságát a legkevésbbé sem korlátozza.

Kimondja, hogy a munkabérszerződés létesítéséhez alaki szempontból legnagyobb fontosságú a munkásigazolvány, mellyel a szerződést vállaló mezőgazdasági munkásnak rendelkeznie kell. A létrejövő szerződésből mindkét félre törvény által meghatározott jogok és kötelezettségek hárulnak. Ezek között elsőrendű fontosságú a munkabér kiszolgáltatása. A munkabér vagylagosan, a munkaadó azon évi termése átlagos minőségének megfelelően, a termés bizonyos súlyszerinti mennyiségében, vagy pedig készpénzben is megállapítható. Ez intézkedés a munkabér-minimum megállapítására irányuló első kisérletnek tekinthető.

A munkások bérét, élelmezési járandóságát szeszes italokkal, vagy árucikkekkel egészben, vagy részben megváltani, munkabért bárminemű utalvánnyal fizetni tilos. A munkásnak a munkaszerződésből eredő követelései sem kincstári, sem magánkövetelés címén végrehajtás alá nem vonhatók. Amennyiben a munkaadó vállalkozik a munkások ellátásra, a napi élelmezés pénzértéke a szerződésben feltüntetendő.

A munkások a munka megkezdése céljából a szerződésben megjelölt időben és helyen kötelesek megjelenni, ha ezt elmulasztják, vagy a munkaszerződést önkényesen felbontva, sztrájkot kezdenének, vagy a munkát szándékosan roszszul teljesítik, a munkához karhatalommal is kivezethetők.

3. **A birtokos és gazdatiszt közötti jogviszonyok szabályozásáról szóló** 1900. évi 27. t.-c. meghatározza a birtokos és a gazdatiszt közötti jogviszonyt. Meghatározza a felmondási időt, melynek rendezetlenségéből a multban annyi baj származott. A gazdatiszti hivatás tekintélyének emelése céljából különbséget tesz az okleveles és oklevéllel nem rendelkező gazdatiszt között. Eddig a laikus elem erős konkurrenciát okozott a szakképzett elemnek. Földműves iskolát végzett és egyéb alacsony képzettségű elemek nagy számban pályáztak a gazdatiszti állásokra, minthogy az eddigi törvények ugyanolyan előnyöket biztosítottak számukra és ugyanolyan elbánásban részesítették őket, mint az okleveles gazdatiszteket. A törvény okleveles és nem okleveles gazdatiszt közt különbséget téve, emeli ez állás tekintélyét, ezenkívül az exisztenciális érdekeket biztosítva okleveles gazdatiszteket eddig nem élvezett jogokkal ruházva fel, biztosabbá teszi és így elősegíti azt, hogy a jövőben a művelt középosztály gyermekei is nagyobb számban lépjenek e pályára. Fontos rendelkezése a törvénynek ezenkívül az is, hogy a magyar gazdatiszteket egy eddig nagyon ártalmas elemmel szemben oltalmába veszi. A külföldiek e pályára özönlésének meggátlása céljából elrendeli, hogy a törvény életbeléptetésének időpontjától számított öt év eltelte után 3.000 koronánál több adót fizető birtokra csak magyar állampolgár alkalmazható gazdatisztül.

4. **A munkaadók és munkavállalók közötti jogviszonyt szabályozó egyéb törvények.** E törvények közül még figyelmet érdemelnek a következők:

A vízimunkálatoknál, az út és vasútépítésnél alkalmazott napszámosokról és munkásokról szóló 1899. évi 41. t.-c.,

a gazdasági munkavállalkozókról és segédmunkásokról szóló 1899. évi 42. t.-c.,

az erdőmunkásokról szóló 1900. évi 28. t.-c. és

a dohánytermelők és dohánykertészek közötti jogviszonyok szabályozásáról szóló 1900. évi 29. t.-c.

Ezek a törvények lényegileg a fentebb ismertetett törvényekben kifejezésre jutó alapelveken épülnek fel.

5. **A mezőgazdasági munkásközvetítés.** A kormány a mezőgazdasági munkaközvetítés intézményes rendezése érdekében 1896-ban tette meg az első lépéseket, amennyiben a vármegyei törvényhatóságok útján intézkedett a vonatkozó adatok összeállításáról.

A gazdasági munkásközvetítés módját a földmívelésügyi miniszter az 1898 : 2. t.-c.-ben nyert felhatalmazás alapján az 1899. évi december 28-án kibocsátott és 1900 februárban életbelépett rendelet útján szabályozta. E rendelet értelmében a minisztérium munkásügyi osztálya a munkát és munkásokat keresőket központilag nyilvántartja. Ez országos jellegű nyilvántartáson kívül gazdasági munkásközvetítéssel foglalkoztak a törvényhatósági és községi munkásközvetítők is.

6. **Munkásbiztosítás.** A munkásbiztosításról hazánk szociálpolitikájában elsőnek az 1891 : 14. t.-c. intézkedik. Minthogy azonban e törvény csak az ipari és gyári munkásoknak betegség esetéről szóló biztosításáról rendelkezik, a tulajdonképeni mezőgazdasági munkások elestek a betegségi biztosítás jótéteményétől, mert munkáltatóik — a mezőgazdasági telepek tulajdonosai, — az ipartörvény hatálya alá tartozóknak nem tekinthetők. Noha ennek következtében a biztosítási kötelezettség a mezőgazdasági munkásokra nem is terjesztetett ki, mégis a törvény lehetővé teszi azt, hogy oly mezőgazdasági vállalatok munkavezetői, akiknek ipari betegsegélyző pénztárba való belépését a vállalkozó, az illetők beleegyezésével óhajtja, az 1891. 14. t.-c. alapján keletkezett pénztáraknak önkéntes belépés révén tagjai lehessenek. Az e törvény alapján keletkezett betegsegélyző pénztárak alapszabályai ugyan tartalmaztak olyan rendelkezéseket, hogy a mezőgazdasági üzemek tulajdonosa az általuk alkalmazott mezőgazdasági munkásokat a pénztáraknál betegség esetére biztosíthatják, e lehetőség gyakorlatilag azonban csak nagyon kevés esetben vétetett igénybe.

Ennek oka legfőképen az volt, hogy a vonatkozó szabályok kizárták annak lehetőségét, hogy az önkéntes tagok a pénztár vezetésére

ugyanolyan befolyást gyakoroljanak, mint a biztosításra kötelezett tagok. Ezenkívül a járadékok fizetésének és az ellenőrzés gyakorlásának módozatai alig voltak alkalmazhatók a mezőgazdasági munkásokra. Ezért célszerűnek látszott, hogy a mezőgazdasági munkások betegségi biztosítása vagy önálló alapon szerveztessék, vagy pedig a már hatályban lévő betegsegélyezési törvény kibővíttessék, illetve az 1891 : 14. t. c. alapján létesült biztosítási szervezet a mezőgazdasági munkásokra is kiterjesztessék.

A mezőgazdasági biztosítási ügy átszervezésének hívei a kötelező biztosítás elveinek alkalmazását kívánták és a biztosítás hatályát kiterjesztendőnek vélték a mezőgazdasággal kapcsolatos gyári és vállalati munkásokra, a mezőgazdaságban állandóan alkalmazásban lévő, illetve itt foglalkoztatott napszámosokra és házi cselédekre is. E munkáskategóriák betegség esetére való biztosítása — e felfogás szerint — önálló alakban (tehát nem az 1891. 14. t.-c. kiterjesztése útján) volna megszervezendő. A biztosításnak baleset, rokkantság és aggság esetére kellene kiterjednie.

Az e kérdés rendezését célzó 1900: 16. t.-c. és az 1902: 14. t.-c. alapján Országos Gazdasági Munkáspénztár létesült, mely a földmívelésügyi miniszter hatósága alatt áll. Célja a biztosított gazdasági munkásokat és cselédeket baleset, állandó keresetképtelenség esetében, valamint bizonyos életkor elérése után, halál esetében pedig a hátramaradt családtagjaikat segélyezni. A pénztárnak alapító, rendes és rendkívüli tagjai vannak. Alapító tag az, aki a pénztárba egyszersmindenkorra legalább 50 koronát befizet. Rendes tag lehet minden munkásigazolvánnyal bíró gazdasági munkás, vagy szolgálati (cseléd) könyvvel bíró gazdasági (külső) cseléd, továbbá minden, gazdasággal foglalkozó egyén, ki a belépéskor 14. életévét betöltötte, de 35. életévét még nem haladta meg. Rendkívüli tag lehet minden munkásigazolvánnyal bíró gazdasági munkás.

A pénztár bevételeit a tagok befizetései, a munkaadók hozzájárulásai, az állam évenként 100.000 koronát kitevő hozzájárulása, végül adományok alkotják.

A segélyezésre a tagok, illetve családtagjaik baleset, baleset miatti rokkantság, baleset miatti halál, rokkantság, a 65. életév elérése és halál esetén jogosultak. A pénztár központi

igazgatóságának élén a földmívelésügyi miniszter által kinevezett elnök áll. A kormány az intézmény igazgatására több tekintetben gyakorolhat közvetlen befolyást. Figyelmet érdemel a törvénynek az a rendelkezése, amely hivatva van az intézmény demokratikus és a szövetkezeti formához rokon jellegét kidomborítani, és amely szerint minden községben, amelyben a munkás és cselédsegélypénztárnak legalább 50 tagja van, 12 tagból álló helyi bizottság alakíttatik. E helyi bizottság hatáskörébe tartozik rendszerint a pénztár helyi igazgatása, nevezetesen a tagok felvételére, kizárására, a segélyezésekre vonatkozó ügyek első fokú ellátása. A bizottságba négy tagot saját körükből a pénztár helybeli rendes és rendkívüli tagjai (vagyis a munkavállalók) választanak.

E törvény értelmében a segélypénztár a baleset következtében megsérült munkás támogatásán felül tíz évi tagság után a munkaképtelenség idején segíti a munkást. Ha a baleset után egy hét mulva még akadályozva van a munkába állásban, mindaddig, míg ereje helyreáll, napi egy korona pénzbeli támogatást élvez. Halállal végződő baleset esetén a hátramaradt családtagok egyösszegben megállapított segélyt kapnak. Ugyancsak támogatást kap a rokkanttá vált munkás is.

A gazdasági munkás és cseléd segélypénztárról szóló törvény célja nem egyszerű alamizsnaosztogatás, hanem az állam magára vállalja a munkások támogatásának komoly kötelezettségét. Ezáltal mintegy jogot és módot ad a munkásnak, hogy ő is megkövetelje támogatását az államtól. A törvény az önsegély elvén épül fel, amennyiben az állam csak némi anyagi segélyt és a keretet adja meg és ellenőrzésével útját állja annak, hogy a pénztárakban a munkásokat megkárosító visszaélések fordulhassanak elő. Eddig ugyanis még a józan életű munkás sem volt mindig képes arra, hogy csupán a saját erejére támaszkodva oly tőkét tehessen félre, hogy munkaképtelenség esetén ennek kamataiból magát és családját fenntarthassa. E törvény megadja erre a lehetőséget.

A segélypénztári intézményről szóló rendelkezéseket az 1907. évi 14. t.-c. több irányban egészíti ki. E törvény intézkedései arra is irányulnak, hogy egyrészt a segélypénztár

tagjai részére úgy az 1900. évi 16. t.-c.-ben meghatározott, valamint a pénztár működési körébe az e törvény által felvett segélyezési ágakban (temetkezési, kiházasítási csoport) az eddiginél messzebbmenő kedvezmények biztosíttassanak, másrészt pedig egyaránt megfeleljen az intézmény a vagyontalan munkások és cselédek, valamint a kisgazdák igényeinek is.

A törvény nem utánozza szolgalelkűen a külföldi példákat, hanem a hazai viszonyok komoly mérlegelésével és figyelembe vételével került megalkotásra. A munkások belépését nem teszi kötelezővé, mert sok helyütt az izgatók által félrevezetett népben a belépés kötelező volta bizalmatlanságot keltene és a törvény intencióját félreértve erőszaknak mondaná a gondoskodást. Számol avval is, hogy a kötelező biztosítás az eddigi tapasztalatok szerint nem serkenti a tagokat a szorgalomra és takarékosságra.

### *II. Szakasz. A mezőgazdasági szakoktatás.*

A mezőgazdasági szakoktatás ügye tulajdonképen két feladatot rótt a kormányra: egyrészről gondoskodnia kellett a mezőgazdasági szakképzés és az ennek szolgálatában álló tanintézetek fokozatos fejlesztéséről, másfelől nagy gondot kellett fordítani a gazdasági ismereteknek népszerűsítésére és a lakosság minél szélesebb köreiben való elterjesztésére.

Mint tudjuk, a mezőgazdasági szakképzés szolgálatában álló intézmények munkaköre tulajdonképen már a kiegyezést megelőző korszakban alakult ki. Az alkotmányosság visszaállításával kezdődő időszak feladatát e téren főképen a korszerűség szempontjából mutatkozó hiányok kiküszöbölése, különösen pedig a szakképzésnek az alsóbb társadalmi osztályok körében való népszerűsítése alkotta.

1. **A felsőfokú mezőgazdasági szakoktatás** ügyét a kiegyezés létrejöttekor csak a magyaróvári m. kir. gazdasági akadémia szolgálta, amely 1869-ben került a magyar kormány fennhatósága alá. Evvel egyidejűleg a német nyelvű tanfolyam mellett magyar nyelvű tanfolyam szerveztetett, majd később, főként azért, mert a német nyelvű tanulók

száma mindinkább csökkent, a német oktatási nyelv egészen megszűnt. 1884 óta az oktatás nyelve kizárólagosan a magyar.

Ugyanez időtől kezdve a vezetőség szigorúan ragaszkodik ahhoz, hogy rendes hallgatóul csak oly növendékek kerülhetnek felvételre, akik a szükséges gyakorlati képesítést megszerezték és érettségi bizonyítvánnyal is rendelkeznek. Az akadémiának főiskolai jellege van, a tanfolyam két éves és a tanrend 34 tantárgyat ölel fel, amelyhez a szükséges gyakorlatok csatlakoznak. Az akadémiával kapcsolatban vegykísérleti, gépkísérleti, vetőmagvizsgálati, meteorologiai és növénytermelési állomások állíttattak fel.

A mezőgazdasági felső oktatás ügyét szolgáló intézmény szervezete tekintetében a XIX. század második felében mindössze annyi változás történt, amennyit a tudományos ismeretek fejlődése és a gyakorlati igények növekedése okvetlenül megkívánt. Ezek közül említendő, hogy az akadémián 1899-ben egy második vegytani tanszék szerveztetett, továbbá a tanítószemélyzet a lehető és a szükségletnek megfelelő mértékben szaporíttatott, főleg pedig a tanárképzés érdekében több tanársegéd került alkalmazásra. Az akadémiával kapcsolatos kísérleti és tudományos állomások berendezése és elhelyezése is folytonosan javult és a meglévő állomások mellé szükséges új intézetek létesültek. A változások Darányi Ignác első miniszterségének ideje alatt (1895—1903) mentek végbe és figyelmet érdemel, hogy azok megtörténtével kapcsolatban a tanulók létszáma 128-ról 152-re emelkedett.

A mezőgazdasági felső oktatás ügyét jelentékenyen előbbrevitték azok az intézkedések, amelyeket Darányi Ignác tett, földmívelésügyi miniszterségének második (1906—1910-ig terjedő) időszakában.

Erre az időre esik a gazdasági tanintézeteknek gazdasági akadémiákká való átszervezése. Az 1907. évtől kezdve mind az öt (vagyis a magyaróvári akadémia és a lejebb említendő négy gazdasági tanintézet) akadémiai jelleggel folytatta működését. Az átszervezés a gazdasági oktatás színvonalának tekintélyes emelését jelentette. Erre nézve jellemző, hogy míg azelőtt a középiskola 6 osztályának sikeres elvégzése jogosított a gazdasági tanintézetbe való belépésre, az új rendszer alapján az akadémiák már csak teljes középiskolát végzett és érettségi vizsgálatot tett növendékeket

vesznek fel. A gazdasági tanintézeteknek akadémiákká való átszervezésével ezek tanterve is meglehetős átalakuláson ment keresztül, illetve kibővült.

2. **A mezőgazdasági középfokú szakoktatás** terén, mint láttuk, az 1865. év folyamán felállításra került a keszthelyi, 1868-ban a debreceni, 1869-ben a kolozsmonostori, és 1875-ben a kassai gazdasági tanintézet, és így e tíz év lefolyása alatt négy felsőbb szervezetű *gazdasági tanintézet* kezdte meg működését.

A növendékek felvételét szabályozó feltételek 1874-ben egységesítettek és ettől kezdve mind a négy tanintézetben a felvétel hat középiskola sikeres elvégzéséhez van kötve. A tanfolyam tartama, amely eddig két évre terjedt, három évre terjesztetett ki, az első évben az oktatás jellege túlnyomórészt gyakorlati irányú.

Mindegyik tanintézet keretei között a szükséges kellékekkel felszerelt gazdaság, továbbá meteorologiai megfigyelésekkel foglalkozó szervezet, ezen kívül a legtöbb helyen vegykísérleti és magvizsgáló állomások is állottak fenn.

A középfokú mezőgazdasági oktatást az előbb említett szervezeti változtatások foganatosításának megtörténtéig a négy állami gazdasági tanintézet szolgálta. Szervezetük, mely több évtized elméleti és gyakorlati tapasztalatainak eredménye és a szükségletnek teljesen megfelelt, Darányi első miniszterségе alatt nem változott, ellenben állandó volt az arra való törekvés, hogy feladatuk megoldására minél képesebbé tétessenek és látogatottságuk fokoztassék. Az intézetek személyzetének létszáma és felszerelése fokozatosan szaporodott. Abból a célból, hogy az oktatásban minél többen és a szegényebb sorsúak is részt vehessenek, valamennyi tanintézet fokozatosan mérsékelt díjért ellátást nyujtó konviktusokkal egészíttetett ki. Darányi első miniszterségе alatt négy tanintézetnél épült korszerűen berendezett konviktus.

3. **Az alsófokú mezőgazdasági szakoktatást** a földmíves iskolák végezték. Ezek feladata a gazdasági munkákban járatos, illetve önálló parasztgazdaságok vezetésére alkalmas egyének kiképzése. A felvételhez megkívánt előképzettség csak az írás-olvasásban és az elemi számolási műveletekben való jártasságra terjedt ki. — Ily iskolák feladatát alkotta

az is, hogy vidékük népével lehetőleg kapcsolatot tartsanak fenn és hogy ily módon a kisgazdák gazdálkodásának javítására befolyást gyakoroljanak. E cél előmozdítását kívánta szolgálni a földmívelésügyi minisztérium az által, hogy az iskolák gazdaságaiból a környező gazdaságok állatállományának javítása érdekében apaállatokat, illetve vetőmagvakat és gyümölcsfa csemetéket bocsátott rendelkezésre. — A földmíves iskolákban az oktatás teljesen ingyenes, ezen kívül sok ingyen-hely és ösztöndíj igénybevételére van lehetőség, a növendékek részére munkabérek folyósítása pedig keresetforrást jelent. Az iskolák növendékei hosszú időn keresztül nem a tehetősebb gazdák gyermekei közül, hanem más társadalmi rétegek köréből kerültek ki, akik kellő rátermettség és képesség hiánya miatt más téren boldogulni nem tudva, a földmíves iskolák elvégzése révén törekedtek jövőjüket biztosítani.

Az alsófokú mezőgazdasági szakoktatást végző földművesiskolák részint államiak, részint olyanok voltak, melyeket magánosok tartanak fenn. 1895-ben 9 állami földművesiskola működött az országban, minthogy azonban e szám kevésnek bizonyult, e tekintetben az első feladat az iskolák számának szaporítása volt. Emellett azonban figyelemmel kellett lenni arra is, hogy ez iskolák tulajdonképeni hivatása, t. i. a népies jelleg, megőriztessék, a tanulók ellátása egyszerű legyen és ne különbözzék attól az életmódtól, melyhez a növendékek az iskolába lépés előtt szokva voltak.

Darányi már első minisztersége alatt felismerte, hogy a földművesiskolai intézmény eddigi alakjában nem felel meg ennek a célnak, és pedig azért nem, mert nem annyira földművelő gazdákat, hanem sok esetben ú. n. „majd urak"-at nevel. Ezek a „majd urak" azután a társadalomban seholsem találják meg a helyüket. Nyilvánvaló volt, hogy a földművesiskolák bizonyos átalakítást igényeltek. Figyelembe kellett venni azonban azt a lélektani igazságot is, hogy a magyar mezőgazdasági munkásság és általában a földművelő népesség az ú. n. „kaputos embertől" nem tanul szívesen, hanem inkább tanul a hozzá hasonlóan gondolkodó és hasonló sorsban lévőktől. A magyar földművelő nem szeret könyvből tanulni, hanem inkább szemlélet útján. Ha látja, hogy az

azonos társadalmi osztályhoz tartozó szomszédja valami gyakorlati dolgot csinál sikerrel, azt utánozza.

A gazdasági szakoktatási intézmények között Darányi különösen a földmívesiskoláknak tervszerű, gyakorlati és mindenekelőtt a néplélektan kívánalmaival összhangban álló fejlesztését tekintette feladatának. E törekvései során a földmívesiskolák számát szaporította, (első miniszterségc alatt ez iskolák száma 9-ről 17-re, tanulóiké pedig 338-ról 589-ra emelkedett) és oly reformokat hajtott végre, melyek révén sikerült elérni azt, hogy az ily iskolák tanulói — szinte kivétel nélkül —, a földmíves osztályhoz tartozókból állottak.

4. **Az általános irányú mezőgazdasági szakoktatás egyéb tényezői.** Nagy figyelmet érdemelnek az említetteken kívül azok az intézkedések, amelyek ugyancsak az alsófokú szakoktatás keretei között történtek és amelyek a gazdasági szakismereteknek a nép között való terjesztésére irányultak.

E célból Darányi a vallás- és közoktatásügyi miniszterrel egyetértőleg 1896-ban elhatározta a *gazdasági szakismeretek tanításának a népiskolákban való meghonosítását,* illetve az iskolából kikerülő serdülő ifjúság számára gazdasági ismétlő iskolák szervezését. E törekvés népszerűsége mellett tanúskodik az, hogy a községek évről-évre mind nagyobb számmal kérték saját maguk a gazdasági ismétlőiskolák felállítását és e tekintetben sokszor nagyobb anyagi áldozattól sem riadtak vissza.

A *mezőgazdasági ismétlőiskolák* szervezetét Darányi ugyancsak 1896-ban állapította meg. Intézkedett ezenkívül gazdasági olvasókönyv és az ismétlőiskolák céljaira készült vezérfonal készítése iránt. Az elkészült munkák sokezer példányban ingyen kerültek az iskolák között szétosztásra.

A gazdasági oktatásnál az előadottaknak *szemléltető úton való bemutatására* szolgáltak Darányi által 1899-ben meghonosított tanulmányi kirándulások, melyeket a kisgazdák a ménesbirtokok és földmívesiskolák gazdaságaiban évről-évre tettek.

A *gazdasági vándortanítói* állásokat Darányi 1898-ban szervezte avval a céllal, hogy a gazdasági egyesületek közreműködésével rendezett vidéki vándortanításoknál a szükséges tanári személyzet rendelkezésre álljon. Eddig az oktatás e

módját a szakoktatási intézetek tanárai látták el, de amikor e tanerők a mind nagyobb arányokat öltő vándortanítási munkával kapcsolatos teendőket az eredeti hivatásuk elhanyagolása nélkül már nem lettek volna képesek ellátni, elkerülhetetlenné vált külön szakértők alkalmazása.

Darányi az 1898—99. év telén átvette a népies gazdasági tanfolyamok keretében azoknak a *háziiparoknak a gyakorlati oktatását* is, melyek az illető vidéken a mezőgazdasággal kapcsolatosan már eddig is szokásosak voltak, vagy pedig meghonosíthatóknak látszottak.

1899-től kezdve Darányi minden földmívesiskolával kapcsolatban egy-két téli gazdasági iskolát szervezett, melyeknek célja a felnőtt gazdaközönségnek az okszerű gazdálkodás alapismereteiből való oktatása. Figyelmet érdemel továbbá, hogy a tanítók mellett a lelkészek is részesültek gazdasági irányú kiképzésben, ami részint a lelkészképző intézetekben, részint pedig a tanítók számára rendezettekhez hasonló tanfolyamokon történt.

Az alsófokú szakoktatásnak fontos részét alkották azok a *tanfolyamok*, amelyeket a szakismereteknek a nép körében való terjesztése érdekében az országban mindenfelé igen nagy számban rendeztek, a földmívelésügyi tárca, a gazdatársadalmi tényezők, a gazdasági egyesületek és iparfejlesztő bizottságok támogatásával. E tanfolyamok az 1908—9. évek folyamán igen fontos kiegészítést nyertek, amennyiben Darányi egy, a külföldön számos helyen igen jól bevált intézményt, a katonák gazdasági oktatását honosította meg.

Darányi második miniszterségе idején az alsófokú szakoktatás keretében az iskolánkívüli szakoktatásnak még egy másik ágazata, a *szakismereteknek népies úton való terjesztése* terén volt szép fejlődés tapasztalható. E népies irodalmat illetően ez időszakban főképen két irányban történt újítás. Először is Darányi fokozottabban törekedett arra, hogy népies kiadványai a földmívelő nép körében minél nagyobb arányban elterjedjenek. E célból az ily kiadványok nagy részét az országban beszélt összes elterjedtebb nyelvekre lefordíttatta. Ezenkívül fontos újítás az, hogy a tárca kiadványaiban nem maradt meg a szoros értelemben vett gazdasági szakismeretek terjesztésénél, hanem arra töreke-

dett, hogy a gondjaira bízott földmíves nép egyéb szükséges tárgyakról is (pl. egészségügyi kérdések) megfelelő felvilágosítást nyerjen.

A mezőgazdasági szakoktatásban résztvett és nyilvántartott növendékek száma rendkívül csekély, amennyiben számuk 1818-tól a magyaróvári akadémia nyilvántartástól az 1896/97 tanév végéig 9503-ra rug. Ebből a magyaróvári akadémiára 4652, a gazdasági tanintézetekre 2996, — a földmíves iskolákra pedig 1855 esik.

5. **A különleges irányú mezőgazdasági szakoktatás.** Az itt említett iskolatípusokon kívül még *különleges mezőgazdasági oktatással* foglalkozó intézmények létesültek. Ezek közül fontosabbak a következők:

A szőlészeti és borászati szakoktatásra az állami, illetve az állam által segélyezett vincelléri-iskolák, szőlészeti és borászati tanfolyamok rendezése pedig a szőlészeti és borászati vándortanítók hivatottak.

1890-ben, az önálló földmívelésügyi minisztérium felállításakor, öt (a budapesti, érdiószegi, tarcali, nagyenyedi és ménesi) állami *vincelléri-iskola* állott fenn, amelyek közül egy, (a budapesti), még az absolut uralom alatt létesült. Az iskolák célja szakképzett vincellérek, pincekezelők és kertészek nevelése, azonkívül a filoxera vész ellen foganatosítandó intézkedések megtétele. — A tanfolyam tartama általában véve két évre terjed, az oktatás jellege főképen gyakorlati irányú.

A felsőbb szőlészeti-, borászati és gyümölcsészeti tanfolyam szervezésének szükségességét az a körülmény indokolta, hogy a vincelléri-iskolák nem bizonyultak alkalmasaknak a felső fokú elméleti szakoktatás elvégzésére. Az első ily tanfolyam 1880-ban szerveztetett meg az érdiószegi vincelléri-iskolával kapcsolatban. A felvételre kerülő növendékektől előképzettségül a magyaróvári gazdasági akadémia, vagy valamelyik gazdasági tanintézet évfolyamának a sikeres elvégzése kívántatott meg.

A *szőlészeti és borászati vándortanítók* feladata a szőlészetre, borászatra és filoxera elleni védekezésre vonatkozó szakismereteknek a nagyközönség körében való állandó terjesztése. 1890-ben az ország területe hét ily vándortanítói kerületre volt felosztva és ezekben a vándortanítói teendőket hét vándortanító és egy filoxera felügyelő végezte. A tanítók

administratív teendők elvégzésénél is igénybe vétettek, amennyiben adatokat gyüjtöttek a szőlők szénkénegezésénél elért eredményekről, továbbá igénybe vétettek a szakirányú kormányintézkedések előkészítésénél is.

A mezőgazdasági oktatásügyi intézmények között külön kell megemlékeznünk az *állatorvosi szakoktatásról.*

6. **Az állatorvosi szakoktatás** ügyének eredete a XVIII. század utolsó negyedéig nyúlik vissza. Az állatgyógyászat a pesti tudományegyetem orvosi karán első ízben az 1787/88. tanévben adatott elő, egyelőre azonban rendkívül korlátolt keretek között. Később e tantárgy hallgatása az orvos és sebésznövendékekre kötelezővé tétetett, majd több évtized mulva, 1851-ben önálló állatgyógyászati intézet létesült. Az intézmény fejlődése terén az 1870-es évek első fele jelent változást, amidőn az intézet keretei között több új tanszék rendszeresíttetett, majd 1890-ben bekövekezett az állatorvosi szakoktatás reformja, amidőn a tanfolyam tartama négy évre terjesztetett ki, az intézet pedig akadémiává alakíttatott át és „m. kir. Állatorvosi Akadémia" elnevezést nyert. Az intézet feladata az elméleti és gyakorlati rendszeres kiképzés, az állatorvosi tudománynak kísérleti és észleleti úton való előmozdítása, továbbá szakügyekben legfelsőbb fokon való véleménynyilvánítás. — Az állatorvosi tanfolyam nyolc félévből áll, a felvételhez legalább hat középiskolai osztály sikeres elvégzése kívántatik meg.

Itt említjük meg, hogy a *tejgazdasági* szakoktatás céljaira 1890-ben csak a sárvári bajor királyi hercegi uradalom keretei között fennálló m. kir. tejgazdasági szakiskola szolgált, amely 1890-ben létesült. Feladata volt egyrészt szakértő tehenészek és tejgazdasági munkások, másrészt nagyobb tejgazdaságok és tejgazdasági vállalatok részére üzletvezetők kiképzése. Az oktatás elméleti és gyakorlati. — Az 1895. őszén Munkácson és az abaúji Rákón két tejgazdasági szakiskola nyílott meg.

## *III. Szakasz. A telepítés.*

A telepítés ügyének rendezéséről korszakunkban két törvény, úgymint az 1873. évi 22. t.-c. és az egész vonatkozó

kérdéskomplexum rendszerbe foglalását célzó 1894. évi 5. t.-c. intézkednek. E törvényekkel kapcsolatban említendők a telepítés ügyének támogatására tett kormányintézkedések, valamint az 1911. évi 15. t.-c., amely a telepítések és ingatlanfeldarabolások pénzügyi támogatásáról, illetve a magyar Földhitelintézetek Országos Szövetsége (Altruista Bank) felállításáról szól.

1. **A telepítvényekről szóló 1873 : 22 t. c.** leglényegesebb intézkedése az, amely a településeket a telepesek részéről való megválthatóság szempontjából két főcsoportba osztja. Az első csoportba azok a telepítvényi földek tartoznak, amelyek határozatlan, vagy örök időre, vagy pedig az illető telepes családnak egyenes, vagy férfiágon való kihaltáig szóló, vagy pedig határozott időre szóló szerződés alapján bocsáttattak a telepes birtokába, ez időszak azonban 1848 január 1-ig lefolyt anélkül, hogy azóta a szerződés határozott időre újíttatott volna. Az itt említett csoportba tartozó egész telepítvényi birtokot, — tehát a beltelket a külső birtokrészekkel együtt, — a telepítvényes jogosult tulajdonul megszerezni.

Ha ellenben a telepítési szerződés meghatározott időre szól, akkor a földtulajdonos csak a telephelyhez tartozó belsőséget köteles a telepesnek, nyilvánított kívánságára, tulajdonul átengedni, éspedig a valódi értéknek megfelelő vételár fejében. Annak meghatározása, hogy a telephelyhez tartozó külsőségből mekkora terület és mily feltételek alapján bocsáttassék a telepes tulajdonába, a felek szabad egyezkedésének tárgyát alkotja.

A váltságtőke az évi tartozások értékének húszszoros összegével egyenlő. Ezt az összeget, évi 5%-os kamataival együtt a telepes az állam közvetítése nélkül, 20 év alatt köteles megfizetni.

A kincstári birtokon létesült telepítvények után járó váltságösszeg lefizetésének megkönnyítése végett a pénzügyminiszter megbízatik, hogy a telepítvényesek részére kedvező feltételű pénzintézeti kölcsönt eszközöljön ki.

A székelyföldi telepítvények bizonyos tekintetben különleges eljárás alá esnek.

Az 1873. évi telepítési törvény több értékes és hasznos

intézkedést tartalmazott, viszont hézagai a végrehajtás során felmerülő visszaéléseket nem voltak képesek megakadályozni. A törvény végrehajtásával a bel-, pénz- és igazságügyminiszterek bízattak meg, azonban e rendelkezés ellenére a telepesszerződések a helyszínen kizárólag a pénzügyminisztérium organumai, illetve az érdekelt kincstári jószágigazgatóság közbenjöttével, sokszor erőszakos módon jöttek létre és jóváhagyást, a törvénytől eltérőleg, a másik két minisztérium mellőzésével, egyedül a pénzügyminisztériumban nyertek. A legtöbb telepes a kötelezettségei teljesítésénél a saját erejére volt utalva, s ezért a megszabott magas árakat és a nagy törlesztési hányadot tekintve, előre biztosan lehetett tudni, hogy kötelezettségeiknek nem lesznek képesek megfelelni. A szerződés megkötésénél nem vették figyelembe a humanizmus, a közerkölcsiség és a nemzetiség szempontjait. A kincstári jószágigazgató nem alku útján, hanem egyoldalúan állapította meg a feltételeket. A hivatalnokok felfelé érdemeket akartak kimutatni a magas szerződési árak révén. A vételár nagyon magas, sok esetben 35%-kal volt több annál, amennyi a helyi viszonyok között indokolt lett volna. A törlesztési feltételek megállapítása a telepesek szempontjából még károsabb. A törvény rendelkezéseit eltorzítva, előfordult, hogy oly törlesztési feltételeket állapítottak meg, amelyek következtében pl. a 150 forintos vételár a valóságban 176 forintra emelkedett. Ehhez járulnak még a magas közterhek. Sokszor a nagyon kis terjedelmű (a minimumnál, 900 ölnél kisebb) birtokok kerültek kiosztásra és minthogy a telepesek legtöbbször semmi más vagyonnal nem rendelkeztek, e kis birtokok hozamából kellett fizetni a terheket és a megélhetési költségeket, ami lehetetlenség.

Sok esetben megtörtént, hogy a települőkkel üres, ki nem töltött, a vevők előtt ismeretlen feltételeket tartalmazó szerződéseket írattak alá, az átadott föld terjedelme soha számba nem vétetett, a lakosság részére a kilátásba helyezett kölcsönt nem folyósították.

2. **A telepítésről szóló 1894. évi 5. t. c.,** amely a mezőgazdasági jellegű telepítésekről intézkedik, ezen a visszás helyzeten törekedett segíteni. E törvény megállapítja a telepes és telepítő közötti jogviszonyt és a magántelepítést hatósági

engedélyhez kötvén, arra az államnak befolyást biztosít. Rendelkezéseinek egyik legfontosabb célja a telepes megélhetésének és gazdálkodása sikerének biztosítása. E célból meghatározza a létesülő telephely legkisebb és legnagyobb terjedelmét és gondoskodik közlegelők kijelöléséről. A törvény második része az állami telepítések irányelveinek megállapításával foglalkozik.

A részleteket illetőleg a törvény úgy rendelkezik, hogy telepeket az állam, magánosok, valamint ingatlantulajdonnal bíró községek alapíthatnak. Telephelyre csak bizonyos feltételeknek megfelelő kisgazda, mezei munkás és gazdasági cseléd tarthat igényt, amennyiben bizonyos minimális (2000 K) vagyonnal rendelkezik. A telepítés hatósági engedélyhez van kötve. A telepítők ingyen kötelesek rendelkezésre bocsátani a középületek részére a szükséges beltelkeket és az utcák és terek létesítéséhez szükséges területeket. Az ingatlanok vételára szabad megegyezés útján állapítható meg, de a vételárhátralék után évi 5%-ot meghaladó kamat nem köthető ki. A telepítő a legszükségesebb beruházásokra szükséges költségek előteremtéséről méltányos feltételű, legfeljebb 400 forintig terjedő kölcsönök útján tartozik gondoskodni.

A törvény értelmében az állam telepítési célokra 3 millió forintot bocsát a földmívelési minisztérium rendelkezésére. Ez alapból a telepeseknek igénylőnként 400 forintig terjedhető kölcsönök nyujthatók. — A telepítvényi birtok tulajdonjoga a telepes javára a vételár első részletének megfizetése után telekkönyvileg bekebelezendő. A vételár törlesztése 50 évig tart, de csak a harmadik évben kezdődik. A kincstárt a telepítvényi ingatlanok tekintetében elővételi jog illeti meg, olyan esetekben, amidőn a telepes a telepítvényi ingatlanait a tulajdonjognak az első telepes nevére történt bekebelezésétől számított 15 éven belül másnak, mint törvényes leszármazóinak, vagy házastársának elidegeníteni akarná. — A telepből bírói úton kimozdítható az a telepes, aki legalább két évi vételári tőke, vagy kamat megfizetésével hátralékban van.

A telepítésnek általában véve tulajdonjogi alapon kell történni. E szabály alól azonban a korlátolt forgalmú birtokokon való telepítés esetében kivételnek van helye. Ilyenkor a

telephelyek átadása haszonbérlet alakjában is történhet. A haszonbérlet tartama állami telepítés esetében legalább 50 év.

3. **A telepítési tevékenység támogatásáról** a földmívelésügyi miniszter az 1894. évi törvény életbelépése után lényegileg a következő módon mondoskodott. A vételár törlesztésének ideje meghosszabbíttatott és a kamatteher csökkentetett, sok esetben a hátralékoknak több évre való felosztása által. A váltságár után fizetendő kamat az 1898. év folyamán a kincstári birtokokból alakított telepeken 4%-ra, a telepítési alapból szerzett birtokoknál pedig 2%-ra mérsékeltetett, a törlesztési idő tartama pedig 40—50 évet tett ki. Az új telepesek ezen kívül még abban a kedvezményben részesültek, hogy a váltságár után az első két év folyamán csak kamatot fizetnek, ellenben a vételár törlesztését csak a harmadik évben kötelesek megkezdeni. E kedvezményeken kívül a telepesek a kincstártól — a szükséghez képest — erdőirtási kölcsönöket kaptak, gondoskodás történt számukra gyümölcsfák juttatásáról, a talajjavítási munkák végrehajtásáról, minta parasztgazdaságok felállításáról, kultúrális, egyházi és közigazgatási intézmények szervezéséről.

Az 1906. utáni években a telepítési akció kellő anyagi fedezet hiányában csak szűkebb keretek között mozoghatott. Nehogy ez az akció addig is, míg a törvényhozás a telepítési alap növeléséről gondoskodik, fennakadást szenvedjen, a pénzügyminiszter az 1907. évben 3%-os kamat biztosításának kötelezettségével 1 millió, 1908-ban további 1 millió, összesen 2 millió koronát utalt át a pénztári készletből a telepítési alapnak.

A telepítési alapnak ily módon történt ideiglenes növelése több közép- és nagyobb birtok vásárlását tette lehetővé oly vármegyékben is, amelyekre az állam telepítési tevékenysége a szükséges anyagi fedezet hiányában eddig nem terjedt ki.

A telepesek gazdasági támogatására és megerősítésére Darányi miniszterségének második korszakában is nagy súlyt helyezett. Jelentős összegeket fordított a telepeken vízszabályozás, vízerő vezetés, hidak, kutak, utak, utcák rendezésére. Az állattenyésztési alapból a szokásos feltételek alapján a

telepesek részére kedvezményes áron tenyészállatokat vásárolt.

A telepítés és ezzel kapcsolatban szélesebb körű politikai akciónak nagyobb keretekben való folytatását az 1900-as évek első felében nagyon gátolta a földmívelésügyi miniszternek e célra rendelkezésére álló anyagi eszközök elégtelensége. A telepítési alap törvényes dotációja a birtokvásárlásokkal és a telepes házak építésével járó kiadásokkal kimerült és a minisztérium az akció folytatása érdekében kénytelen volt az állami pénztárkészletek terhére többízben előleget venni igénybe. E hiányok orvoslása céljából a földmívelésügyi miniszter már az 1909. évi költségvetés keretében szükségesnek látta a telepítési alap gyarapítására egy jelentékenyebb összegnek a beállítását, melyet a törvényhozás 10 millió korona összegben meg is szavazott.

4. **Az 1911: 15. t.-c. alapján megalakult Magyar Földhitelintézetek Országos Szövetsége** (Altruista Bank), feladata leginkább a kormány által kezdeményezett birtokfeldarabolások, telepítések és más birtokpolitikai műveletek nyerészkedés kizárásával való végrehajtása és az evvel kapcsolatos hiteligények kielégítése. Ez intézet alapításában az államon kívül a Magyar Földhitelintézet, a Kisbirtokosok Országos Földhitelintézete és az Országos Központi Hitelszövetkezet vettek részt. Az állam az intézet forgótőkéjének szaporítása, illetve az intézeti kötvények külön biztosítására szolgáló alap gyarapítása céljából saját vagyonából 10 millió korona értékű kötvényt bocsáthat az intézet tulajdonába.

## *IV. Szakasz. A kivándorlásügy.*

A mezőgazdaságunkat közvetlenül érintő magyarországi kivándorlás mérvéről rendelkezésre álló tudósítások hézagosak és hiányosak és a kivándorlottakra vonatkozó számszerű adatok tulajdonképen csak 1880-tól kezdve mutathatók ki rendszeresen. Ezek szerint 1881-től 1900-ig Magyarország területén (Horvát-Szlavóniával együtt) 1,034.203 egyén költözött el eredeti lakóhelyéről, akik csaknem mind a vármegyék lakosságából, tehát túlnyomórészt a nem városi lakosság köréből

kerültek ki. Az elvándorolt néptömegnek több mint a fele, 654.228 egyén az ország határain belül talált új otthont. A vidék népvesztesége 826.930 egyént tett ki, amivel szemben a városok népszámának gyarapodása 446.955 főre rúg. E két összeg különbözete adja azt a néptömeget, amely az ország határain túl keresett új otthont, vagyis 379.975 lélekre rúg az a veszteség, amelyet hazánk népessége a kivándorlás folytán az 1880-tól 1900-ig terjedő időszakban szenvedett.

A kivándorlás valamennyi irányzata között a legnagyobbmérvű az Egyesült Államok felé történő kivándorlás, amely a XX. század fordulóján öltött rohamos méreteket (1899: 43.393, 1900: 54.767 és 1901: 70.941 kivándorló).

A visszavándorlókra vonatkozó hivatalos adatok szerint a nyolcvanas években a visszatértek átlag 25%-át teszik a kivándoroltaknak, míg az 1890-es évek vége felé csak mintegy 15—17 százalékát.

A kivándorlók legnagyobb része az őstermelők és napszámosok soraiból kerül ki. 1901-ben e két kategória az összes kivándoroltak számának mintegy 75 százalékára rúgott, mikor is a kivándorolt önálló családfők és magukban álló egyének száma 40.748 volt, ebből az őstermelők száma 14.201-re a napszámosoké pedig 12.605-re rúg.

A tulajdonképeni földmíveskivándorlás csak a 90-es évek végén indult meg, mert míg 1898-ig csak néhány száz földmíves indult útnak, 1898 óta rohamosan szaporodik a földmíveskivándorlók száma (1898/99: 3065, 1901/2: 16.017).

1. **A Magyarországról való kivándolás ügyét törvényhozásilag első ízben az 1903 : 4. t.-c. rendezi,** mely egyszersmind a kivándorlás lehetőségeit korlátozza. Hadkötelesek csak hatósági engedéllyel, azok pedig, akik ellen büntető eljárás van folyamatban, vagy pedig a rájuk kirótt büntetést még nem töltötték ki, az eljárás befejeztéig egyáltalában nem, kiskorúak pedig csak szülői, vagy gyámi beleegyezéssel vándorolhatnak ki. Nem vándorolhatnak ki továbbá azok, akik 15 évnél fiatalabb gyermekeket ellátatlanul hagynak hátra, illetőleg azok, akik az illető államban a bevándorlás tekintetében fennálló szabályoknak nem felelnek meg.

E törvény ezen kívül kivándorlási alapot létesít, melynek feladata az országba visszatérni szándékozók, illetve a kül-

földön élő és arra rászoruló kivándoroltak támogatása. Ez alap bevételeit az állami költségvetésbe ily célra felvett összegek, a befolyt útlevélkiállítási díjak egy része, a kivándorlókat szállító vállalatok által fizetendő díjak, továbbá a kivándoroltak pénzeinek kezelésével és hazaszállításával megbízandó pénzintézet által fizetendő jutalékok alkotják.

A törvény ezenkívül Kivándorlási Tanácsot állít fel és kivándorlási biztos kiküldése iránt intézkedik.

A Kivándorlási Tanács feladata a vonatkozó kérdések szakszerű tárgyalása, illetve a kormánynak véleményadás útján való támogatása. Tagjai az egyes minisztériumok kiküldötteiből és a kereskedelmi, ipari és mezőgazdasági érdekképviseletek megbízottaiból kerülnek ki. A kivándorlási biztos feladata a kivándorlókat szállító hajózási vállalatok ellenőrzése.

2. **A kivándorlás szabályozásáról szóló 1909. évi 2. t. c.,** az 1903 : 4. t.-c.-et hatályon kívül helyezi és kivándorlóknak szállításával foglalkozó közlekedési vállalatok létesítését a belügyminiszter jóváhagyásához köti. Ily vállalatok üzletmenete a miniszter ellenőrzése alatt áll. A megadott működési engedély bármikor visszavonható. A miniszter továbbá messzemenő jogkört kap a katonaköteles korban lévők kivándorlásának megakadályozására. E rendelkezésnek különös jelentőséget ad az a körülmény, hogy a kivándorlók legnagyobb hányada a katonaköteles korban lévők közül kerül ki.

A belügyminiszter mellett egy 14 tagból álló kivándorlási tanács szerveztetik, amely azonban csak tanácsadói jogkörrel rendelkezik. A miniszter köteles a tanács véleményét a nagyobb jelentőségű kivándorlási koncessziók megadása előtt meghallgatni.

### *V. Szakasz. A mezőgazdasági népesség anyagi helyzetének javítását célzó akciók.*

Mezőgazdasági népességünk nehéz helyzete a XIX. század utolsó évtizedében arra késztette a kormányt, hogy olyan lépéseket tegyen, amelyek alkalmasak arra, hogy egyes vidékek különösen rászoruló lakosságát gyors és közvetlen támo-

gatásban részesítse. E támogatás az országban több helyen kezdeményezett állami segítő akciókban öltött testet.

Az állami segítő akciók — amelyeknek megindítása és lebonyolítása Darányi Ignác nevéhez fűződik — két főcsoportba oszthatók. Az egyik csoportba azok az állandó jellegű akciók sorolhatók, melyeket a földművelésügyi minisztérium az ország északi részében, a Felvidéken, valamint Erdélyben, a nép gazdasági elmaradottságának megszüntetése és anyagi helyzetének javítása érdekében szervezett és folytatott. A második csoportba kisterjedelmű és ideiglenes jellegű akciók tartoznak, amelyek főkép természeti csapások és a mezőgazdasági termelést befolyásoló természeti tényezők átmenetileg kedvezőtlen alakulása tett szükségessé.

Ez intézkedések között úgy időbeli sorrend, valamint jelentőség szempontjából első helyen állanak 1. a kárpáti hegyvidék gazdasági helyzetének javítására tett intézkedések, az úgynevezett rutén akció, továbbá 2. az ú. n. székely akció.

1. **A rutén akció** szükségességének megértését illetőleg figyelembe veendők a következők.

A mult század vége felé közéletünk és társadalmunk előkelőségei közül többeknek feltűnt a rutén vidéken uralkodó általános szegénység. Többen ezek közül, Firczák Gyula munkácsi megyéspüspök kezdeményezésére, 1897. márciusában emlékiratot intéztek a kormányhoz, melynek következményeként indult meg, a földmívelésügyi tárca keretébe sorolva, az a behatóbb állami tevékenység, amely az illető vidék különös viszonyaihoz alkalmazkodva a „hegyvidéki miniszteri kirendeltség" létesítésével kezdődött és amely a helyszínen kifejtett tevékenységgel törekedett a nehézségek közé jutott nép támogatására irányuló munkásságot kifejteni. Az akció, melynek vezetésével eredetileg Egán Ede bízatott meg, 1897. októberében indult meg, Bereg megye szolyvai járásában és az 1899. évtől fokozatosan kiterjesztett Bereg, Máramaros és Ung megyék hegyvidéki területeire.

A rutén nép bajainak forrása az volt, hogy az úrbériség eltörlését követőleg történt birtokrendezés keresztülvitelénél nem voltak tekintettel a szegény néprétegek megélhetésére és további fennállásának biztosítására. A nép, mely a hetvenes

években végrehajtott tagosításig a régi úrbéri kapcsolatok alapján használta az összes kaszálókat és legelőket, valamint a szántóföldek nagy részét is, a rendezés folytán egyszerre elesett e területek használatától, melyek egzisztenciáját eddig biztosították. Sokan idáig vadászatból és halászatból éltek, de ennek lehetősége is megszűnt.

A nép szempontjából a legnagyobb veszélyt a Galiciából kiszorult és onnan Magyarországra vándorló, az uzsorára rendkívül hajlandó elemek jelentették. A század végén, a rutén akció megindításakor már ők bérlik szinte az összes kaszálókat és legelőket, melyeket tetszésük szerinti haszonnal adnak albérletbe. Az összes italmérések már akkor szintén a kereskedők kezén vannak, akik gondoskodnak arról, hogy minden községben minél számosabb alkalom nyíljék a nép megrontására.

A fuvarozást az uradalmak, valamint az egy-két iparvállalat faanyag és egyéb szállításainál szintén ők bérlik. Ők vállalkoznak a megyei útmunkálatokra, a kőanyag fejtésére, törésére, szállítására. Az egész kereskedői tevékenységet marhában, élelmi cikkekben, ruházati és minden házi és mezőgazdasági szükséglethez tartozó tárgyban ők közvetítik és végül igen nagy befolyást élveznek annak következtében, hogy ők képviselik e vidéken az egyedüli hitelforrást. Az általuk nyujtott hitelek azonban katasztrofális hatásúak. A legkisebb kamat e vidéken, ha a hitelkérő rendes viszonyok között él, évi 30% szokott lenni. Helyenként azonban sokkal nagyobb, sőt kétszerte ilyen magas kamat is előfordul. Így pl. a Verhovina legészakibb részén, közvetlenül a galiciai határon a lakosság sertéskereskedést szokott űzni. A sertéseket Galiciában vásárolják be és lehajtják őket a munkácsi vásárra. E célra a környéken élő kereskedők a parasztoknak pénzt kölcsönöznek, éspedig olyan feltételek mellett, hogy 10 forint után hetenként 2 forintot kitevő kamatot számítanak, ami egy évre 1000 százaléknak felel meg.

A legtöbb uzsora a marhával történt.

A marhauzsora az úgynevezett feles marhatartáson alapszik és leggyakoribb megnyilvánulási alakja a következő:

A kereskedő például vesz két ökör tinót 70 forintért, azt kiadja a parasztnak felesbe 100 forint értékben. Egy év mulva eladják az álla-

tot 140 forintért annak, akinek a kereskedő titokban már eladta 160 forintért, de a paraszt szemeláttára lefolyó alku csak 140 forintról szól. A kereskedő a befolyó eladási árból levonja a saját maga részére a 100 forintot, a feles 40 forinton pedig osztoznak. Egán kutatásai azonban megállapították, hogy egyetlen esetben sem fordult elő, hogy a paraszt a neki járó pénzből kapott volna valamit, mert időközben különböző szükségletei fedezésére is felvett apróbb kölcsönöket. A leszámolás alkalmával a paraszt nem kap semmit, hanem még ő marad adósa a kereskedőnek a marha eladás után is.

Rendkívül nagy nehézségekkel küzdött ez az akció akkor, amidőn a kereskedőosztály érdekeivel szemben a parasztosztályt akarta védelmébe venni. Ilyen esetben az érdekeiket sértve érző kereskedők elszánt tettekre voltak képesek.

Előfordult, hogy az egyik ruténvidéki lelkész kérvényt intézett fellebbvaló hatóságához, melyben a gyermekei és a saját élete biztonságára való tekintettel kérte áthelyezését más vidékre. Ő is azok közé tartozott, akik kötelességüknek tartották az uzsorásokat feljelenteni. Egyébiránt a busás nyereségre szert tevő kereskedők az állammal szemben fennálló kötelességeiknek nagyon lanyhán és hiányosan tettek eleget. Tanulmányútja során Egán olyan kereskedőre nem akadt, aki — noha már régen él az országban — honosítását kérte volna. Ellenben számos olyan esetet tud, amikor a legjobb módú kereskedő két évig, sőt még hosszabb ideig is hátralékban marad adójával, várva, hogy valamiképen sikerül kötelezettsége alól kibujni.

Az akcióról szóló jelentések a fentieken kívül rámutatnak arra, hogy a nép nyomora első pillanatban nem szembetűnő, de rövid kutatás után kitűnik, hogy a lakosság nagy része — néha több mint a fele —, csak színleg gazdálkodik sajátján, a valóságban a kereskedők kezében van a község túlnyomó része és legtöbbször az a ház, melyben a paraszt lakik, már nem is az övé és a föld, melyet megművel, a termés, melyet hónapokon át a vadkárok ellen megvédeni kénytelen, már nem az ő tulajdona, ő csak használati joggal bír, a fáradsága eredményének csak kis részét élvezheti, a java részét a kereskedőnek kénytelen átadni. Az ily községekben a marhaállomány túlnyomó része nem a kisbirtokosoké, hanem a kereskedőé és az csak használatra van kiadva a parasztnak. A szolyvai járásban például a tehén- és az ökörállomány összesen 6500 darabot tesz ki, amelyből a kereskedőké 3192, a kisbirtokosoké 3308 darab. Egyes községekben azonban ez az arány még feltűnőbb, például az

egyik községben 33 darab marha kisbirtokosé és 229 a kereskedőké.

A kormány tevékenysége az akció során a föld helyesebb megművelésének előmozdítására, az állattenyésztés fejlesztésére és a lakosság egész évben való foglalkoztatásának biztosítása érdekében a házi szövőipar meghonosítására irányult. Ezen kívül létesített mintagazdaságokat, gazdatanfolyamokat és hitelszövetkezeteket. A rutén akció sikerének legfőbb titka az volt, hogy abban a magyar társadalom minden rétege különbség nélkül hazafiasan közreműködött.

A támogatásnak egyik módja volt az, hogy az állam az akció keretei között földterületeket vett bérbe, amelyeket azután az arra rászorulóknak albérletbe adott. E területek kezdetben csupán egy-egy próbaévre adattak albérletbe és csak az első évi tapasztalatok alapján adattak ki tovább 11 évre. Mindenegyes bérlővel szemben kiköttetett, hogy bérletét — akár csak részben is — másra átruháznia tilos. Ez a kincstári bérlet bármely kis területével való nyerészkedésnek elejét vette.

Abból a célból, hogy a földbérletek helyes és okszerű kezelésére a kisgazdának példát mutasson, a földmívelésügyi miniszter Bereg vármegye szolyvai járásában 1898. évben kellő felszereléssel ellátva 3 népies mintagazdaságot létesített.

Az állami támogatás további módja volt az inségesek között kedvezményes árú vetőmag és gazdasági eszközök kiosztása.

A kormány támogatásának eszközei között rendkívül nagy fontossággal bírtak a hitelszövetkezetek és az azokkal kapcsolatban létesített fogyasztási áruraktárak, amelyek révén különösen az uzsorás üzelmek ellensúlyozása terén sikerült szép eredményeket elérni.

Az akcióba bevont szövetkezetek az Országos Központi Hitelszövetkezet kötelékébe tartoztak s annak felügyelete alatt működtek. A földmívelésügyi miniszter azonban, mivel azok a népmentési akcióban nagyon fontos szerepet játszottak, részükre a kezdet nehézségeinek leküzdésére, különösen a fogyasztási áruraktárak alakíthatása végett, jelentős segélyeket nyujtott.

A hegyvidéki kirendeltség továbbá közbenjárt a telek-

könyvek rendezése, úgyszintén az uzsora ellen szükséges megtorló intézkedések kieszközlése érdekében s minden oly kérdésben, mely a hegyvidék gazdasági fellendítését célozta, úgy a testületeknek, mint egyeseknek felvilágosítást s a lehetőséghez képest támogatást is nyujtott.

2. **A székelységet segítő akciót** ugyancsak a földmívelésügyi miniszter nyitotta meg azzal, hogy a székelyföldön Marosvásárhely székhellyel 1902-ben miniszteri megbízott vezetése alatt külön kirendeltséget létesített, amelynek céljaira a költségvetésben 38.000 koronát bocsátott a rendelkezésére. E kirendeltség elsősorban a székelyföldi állattenyésztés fellendítése érdekében tett lépéseket. Előmozdította bizonyos termények (szőlő, komló, bor) termelését, a háziipari tevékenységet, továbbá a szövetkezeti mozgalom megerősödését.

## III. FEJEZET.

## A tőke szerepe a mezőgazdasági termelésben.

### *I. Szakasz. A mezőgazdaság eladósodása és a mezőgazdaság hitelforrásai.*

A magyar mezőgazdaság egészséges fejlődését már az 1870-es évek közepén kezdte megnehezíteni az, hogy e termelési ágnak a szükséges tőkék nem állottak rendelkezésre. A legválságosabb helyzetben a kisbirtokos volt, de a közép- és nagybirtokosok, sőt a bérlők helyzete is kedvezőtlen. E nehézségek súlyáról a legszemléltetőbb képet úgy nyerhetjük, ha egyrészt arról tájékozódunk, hogy milyen feltételek mellett volt képes a földbirtok kölcsöntőkéhez jutni, másrészt pedig arról, hogy a hiteltőkék felhasználása mennyiben vált egészséges fejlődésnek forrásává. E tekintetben útmutatást nyujt a jelzálogadósságok összegének, a magánosok által nyujtott kölcsönök súlyos kamatterhének, a hátralékos haszonbérek és adók összegének, továbbá az ingatlan kényszereladásoknak a számbavétele.

1. **A mezőgazdaság adósságterhe.** A mezőgazdasági ingatlanvagyon e korszakbeli *adósságterhéről* bizonyos tájé-

koztatást nyerhetünk azokból a próbafelvételekből, amelyeket Keleti Károly kormánymegbízás alapján gyüjtött össze és hozott nyilvánosságra 1884-ben.

A földmívelési-, ipari és kereskedelemügyi miniszter 1882. évi március 8-ról kelt leiratában felszólította az országos statisztikai hivatalt, hogy az országos statisztikai tanáccsal egyetértőleg tegyen kimerítő javaslatokat a magyar földbirtokok telekkönyvi megterheltetésének statisztikája tárgyában. E felszólításra az országos statisztikai hivatal igazgatója, Keleti Károly, jelentést terjesztett a miniszter elé.

A jelentés kiemeli a kísérlet úttörő voltát, illetve azt, hogy egy hasonló statisztika megalkotására eddig a külföldön is kevés történt és hogy ezirányban csak igen gyéren található megbízható adat. Ezután arra mutat rá, hogy e statisztika ügye mikép volna nálunk a legcélszerűbben rendezendő. Szerinte a meglévő anyag erre igen csekély, hézagos és a szóbanforgó célra alig használható.

A földbirtokok megterheltetésére vonatkozó adatok igen hiányosak és csakis telekkönyvi hatóságok által összeállított „a telekkönyvi birtoktestek jelzálogi terheinek ügy- és értékforgalma" című kimutatásokban foglaltatnak.

Keleti az adatok hiányosságaira való tekintettel ú. n. „próbafelvétel" alapján kísérli meg, hogy a mezőgazdasági ingatlanvagyon terhéről reprezentatív adatok nyomán, képet rajzoljon.

A próbafelvétel kilenc törvényszék (pestvidéki, deési, fehértemplomi, kolozsvári, kassai, nagyváradi, nagykanizsai, aradi és pozsonyi) területére, összesen 54 községre terjedt ki, amelyek területe 365.101 hold. A felhasznált anyag tehát az ország községeinek 0.42 %-át (Horvátország és Szlavonia nélkül) az ország egész területének 0.74 %-át a telekkönyveknek pedig 1.06 %-át öleli fel. Az e birtokokon előjegyzett, vagy bekebelezett összes jelzálogi teher a belsőségekre bekebelezett teherrel együtt 11.7 millió forintot tett ki.

Keleti kutatásai lényegileg a következő fontosabb megállapításokat tartalmazzák.

A legkisebb nagyságcsoportba tartozó birtokok megterhelése aránytalanul nagy.

A külterületi ingatlanokat tekintve a teher megoszlása birtokkategóriánként a következő: 0—10 holdig 37.9 %, 11—20 holdig 10.2 %, 21—80 holdig 6.5 %, 81—200 holdig 2.6 %; 201—1.000 holdig 11.4 %, és 1000 holdon felül 21.2 %. — Figyelembe veendő azonban, hogy a legkisebb nagyságcsoportba tartozó birtokok aránytalanul nagy megterhelésének oka többek között abban is található, hogy a külsőségekre és belsőségekre vonatkozó terhek egymástól kellően elválaszthatók nem

voltak, utóbbiak nem tisztán mezőgazdasági jellegűek, amennyiben főleg városiabb jellegű ingatlanoknál a házingatlant terhelik.

A teher holdanként és abszolut számokban kifejezve a 0—10 holdas birtokoknál 60.18 forintot, a 11—20 holdasoknál 26.66 forintot, a 21—80 holdasoknál 13—98 forintot, a 21—200 holdasoknál 14.72 forintot, a 201—1000 holdasoknál 22.90 forintot, az 1000 holdon felülieknél pedig 18.94 forintot, tehát átlagosan 26.27 forintot tesz ki.

Az ország egyes vidékeit illetőleg a kisbirtok holdankénti átlagos legnagyobb megterhelése (137.0 forint) legnagyobb a pestvidéki, legkisebb a kolozsvári (4.2 forint) törvényszékek területén. Tehát városok közelében. A nagybirtok legnagyobb megterhelése (67.4 forint) a nagykanizsai törvényszék területén fordul elő.

A különféle jogcímek közül a külsőségeknél a törlesztéses és egyéb kölcsönök, a belsőségeknél az utóbbiak alkotják az összes kölcsönök közel ¾ részét.

Ezek közül a törlesztéses kölcsönök (földhitel-, bank-, vagy egyéb hitelintézeti kölcsönök) összege a külsőségeknél az összes számbavett jelzálogterhek 31.16 %-ára rúg. Az úgynevezett „egyéb kölcsönök" a jelzálogterhek 42.36 %-át teszik ki, és magukban foglalják mindazokat a jelzálogjogi terheket, amelyek nem származnak ingatlan vételári hátralékokból, örökösödési kölcsönökből, végrehajtási terhekből, közadókból, váltótartozásokból, hitelintézeteknél élvezett váltóhitel biztosítására szolgáló bekebelezésekből, és évenkinti tartozásokból (lakási, tartási és egyéb jogok egyenértéke). Birtokterület és teher meglehetősen arányban állanak egymással a legtöbb törvényszék területén, ez alól kivétel csak a pestvidéki törvényszék, ahol a terhek aránylag nagyobbak, az aradi törvényszék területén viszont a terhek aránylag nagyon alacsonyok. A jelzálogterhek évi növekedését illetőleg a felvett terület kis terjedelme akadálya annak, hogy az eladósodás évenkénti menetének rendszeressége feltűntethető legyen. Feltűnő jelenség azonban, hogy az 1863. évi inség, az addig évenként 20—40,000 forintos növekedést 500.000 forintnál nagyobb összeggel szöktette fel, a másik figyelemreméltó körülmény a szőlődézsmaváltság, amelynek következtében a terhek növekedése az 1871—1872 években ugyancsak félmillió forinttal szökött fel. 1879-ben 1.078.000 forintos az emelkedés, 1881-ben pedig 1.094.000 forintos, amire Keleti fejtegetései nem tudnak magyarázatot adni.

A különféle kategóriájú kölcsönök kamatnagyságát illetőleg a legtöbbször előforduló kamatláb 6%-ot, a legmagasabb pedig 702.0 %-ot tesz ki.

A jelentés a fentebbieken kívül még a következő lényegesebb körülményekre mutat rá. A számbavett birtokok körébe tartozó ingatlanok egy katasztrális holdjának értéke a kataszteri tiszta jövedelem huszszoros szorzata alapján szá-

mítva átlag 84.1 forintot, az eladási árak alapján számítva pedig 139.3 forintot tesz ki. A holdankénti átlagos teher a kataszteri érték 29.5%-ára, az eladási árnak pedig 18.8%-ára rúg. A tehermentesnek feltüntetett birtokok holdszáma a megvizsgált birtokok összes holdszámának 34.7%-át tette ki. Ez arány a 0—10 holdas birtokoknál 48.8%-os, a 11—20 holdasoknál pedig 39.2%-os.

Az egy-egy négyszög kilométerre eső megterhelés e reprezentatív adatok szerint Magyarországon (a kilenc törvényszék területén) 4564 forint. Evvel szemben, Keleti szerint, Franciaországban, Olaszországban, Hollandiában, Ausztriában pedig együttes átlagban számítva 17.174 forint. Egy-egy lakosra e négy országban esik 192 forintot, nálunk pedig 71.1 forintot kitevő teher.

A mezőgazdasági ingatlanokat terhelő és magánhitelezők részéről folyósított kölcsönök lényegesebb vonásairól, a dolog természete szerint, pontos adatok nem állanak rendelkezésre. Különösen vonatkozik ez az ily kölcsönök globiális összegére. A kölcsönkamatok súlyának elbírálásánál néhány reprezentatív adatra vagyunk utalva, amelyek arra mutatnak rá, hogy egyes esetekben a bíróságok 60%-ot, 250—480%-ot, sőt egyesekben 4440-es kölcsönkamat kikötését állapították meg.

A *földbérhátralékok* összegének magasságára jellemző az állam hátralékos földbérköveteléseinek nagy összege. E hátralékok 1876 körül 8 millió forintot tesznek ki, amelyek részben még az 1871—73. évekből származnak. Egészségtelen jelenség, hogy a bérleti szerződések megszegése igen sokszor fordul elő. A bérlők képtelenek a szükséges vetőmagot és az igás erőt megszerezni, aminek következtében a földbérek igen alacsonyak, és előfordul, hogy a legjobb minőségű földek még évi 5 forint bérért sem adhatók bérbe. A bérleti hátralékok összege bizonyára még nagyobb összegre rúgna, ha a bérlők között a zsidók nem szerepelnének olyan nagy számmal. A nagyobb bérletek, úgy az állam, mint magánosok birtokai, zsidó bérlők kezében vannak. A zsidók azonban — minthogy többnyire elegendő tőkével rendelkeznek —, a legritkább esetekben maradnak hátralékban. Pedig ilyenkor igen nagy összegekről van szó, hogy összesen mennyiről, nem

lehet tudni, de tény, hogy egyes zsidó bérlők által fizetendő évi bérösszeg 50.000, sőt 100.000 forintra is rúg.

A bérhátralékok összegénél nagyobb összeget tesznek ki az *adóhátralékok*. Ezek összege évről-évre emelkedik és kölcsönösen az 1873. évi válság óta ölt katasztrofális méreteket.

Az *ingatlanok kényszer útján való eladása* nagy méreteket ölt és tekintet nélkül a nehéz gazdasági viszonyokra, kíméletlenül történik. Az adósnak ily esetekben való károsodása nagyarányú, egyes adatok szerint pl. Somogy megyében egy 2900 forint értékű ingatlan 7 forintért, Bihar megyében egy 32 holdas ingatlan 9 forintért, egy 3018 forint értékű holdas ingatlan, belsőséggel együtt, 14 forintért került kényszereladásra.[6]

Mindenesetre figyelembe veendő, hogy a mezőgazdaság hitelhelyzetének súlyosságára vonatkozó fenti adatok csak általános tájékoztatásul szolgálhatnak, hiszen az e korbeli magyar mezőgazdasági hitelstatisztika, noha az átlagos külföldi munkálatoknál nem áll alacsonyabb színvonalon, nem mondható kielégítőnek. A földbirtokos osztály adósságterhe nálunk ekkor tulajdonképen nem is alkotta rendszeres statisztikai felmérés tárgyát. Az e tekintetben elsőnek tekinthető 1858. évi osztrák adatfelvétel a telekkönyvbe felvett összes ingatlan birtokok jelzálogos megterhelését kutatta. E felvétel kétes értékű megállapításai szerint a magyarországi, illetve horvát-szlavóniai mezőgazdasági ingatlanvagyon adósságterhe 120.6 millió forintra rúgott, azonban e szám a valóságosnál nyilvánvalóan lényegesen alacsonyabb. Az országos statisztikai hivatal felállítása után tervbe vette a mezőgazdaság adósságterhének számbavételét, ez azonban csak terv maradt és csak a később, az agrár mozgalmak megindulásával lehetett kilátás e gondolat megvalósulására. A törekvések eredménye a Keleti-féle próbafelvétel, amely az országterületnek csak egy részét öleli fel, de még annak helyzetére sem tekinthető több oknál fogva jellemzőnek. Hiba, hogy a felvételben a legkisebb parcella birtok is szerepel, zavarja a tisztánlátást, hogy az adósok foglalkozásuk szerint nincsenek különválasztva, továbbá, hogy a felvétel körébe városok is felvé-

[6] Wehler: i. m.

tettek, ezért nem tudható, mennyiben vonatkozik a megterhelés a földbirtokosokra és mennyiben más foglalkozásúakra. Keleti adatai nem választják külön a már megszűnt terheket a még fennállóktól és így a kimutatott megterhelés nem a tényleges helyzetet, hanem csak a telekkönyvi állapotot fejezi ki. Nagy fogyatékosság továbbá az, hogy a személyi adósságokat nem deríti ki.

Közgazdasági szempontból a Keleti-féle felvétel legnagyobb fogyatékossága az, hogy a felvételi terület megválasztásánál sem az eladósodási viszonyok típusai vagy egyéb gazdasági vagy szociális mozzanatok irányadóul nem szolgáltak, a községek kiszemelésénél a telekkönyvek illetékessége volt irányadó. Ez adatokból messzemenő következtetések nem vonhatók. E felvételnek azonban vannak érdemei is, amelyek között legnagyobb a birtokkategóriák elkülönítése. Kár, hogy a legkisebb birtokok (0—10 holdas kategória) nincsenek eléggé részletezve. A legalacsonyabb kategória túlságosan tág.

A számításba vett holdankénti érték, illetve vételár, melyet átlag 139.3 forinttal mutat ki, de amely a törvényszékek területei szerint 64.8 forint és 326.4 forint közt ingadozott, más a kis- és nagybirtokoknál. Keleti számaiból csak a két szélsőségnek, a legkisebb és a legnagyobb birtokoknak erős megterhelésére lehet következtetni.

Az ingatlanok jelzálogos terheinek változásáról közöl ugyan az összeállítás adatokat, ezek azonban nem alkalmasak a földbirtokos osztályok hitelhelyzetének elkülönített vizsgálatra. A statisztika ugyanis csak a telekkönyvi hatóságok illetékességi területei szerint ad számot a jelzálogterhek mozgalmáról, e területi beosztást azonban a földbirtokos osztály terheinek külön-külön való megállapítására használni nyilvánvalóan nem lehet. Egyébiránt a telekkönyvi hatóságnak vonatkozó adatainak megbízhatósága iránt jogosult kétely állott fenn.

A magánosok által nyujtott hitelterheknek az intézeti hitelekhez viszonyított arányát természetesen ilyen körülmények között nem lehet megállapítani.

Az igénybevett hitelek után fizetett kamat mérvéről statisztikánk nem nyujt egészen szabatos képet. A próbafelvétel

megállapította a szélsőséges, valamint a leggyakrabban előforduló kamatlábat, de ez az adatgyüjtés az országnak igen kis részére szorítkozott. A bekebelezett kamattétel továbbá nem minden esetben felel meg a ténylegesnek. Statisztikánk nem adja az átlagos, vagy rendes kamatlábat intézetenként, hanem csak a legmagasabbat és a legalacsonyabbat.

Összefoglalólag megállapíthatjuk, hogy az e korbeli hitelstatisztika nem fordít kellő gondot arra, hogy csak a mezőgazdasági főfoglalkozásnak adósságterhei kerüljenek kimutatásra. Szükséges lett volna a legkisebb birtokosok különválasztása, minthogy a törpebirtok tulajdonosa elsősorban napszámos, munkás, vagy egyéb foglalkozású, nem pedig földbirtokos. De szükséges a különböző foglalkozásúak szétválasztása azért is, mert a különböző foglalkozási ágak egymástól eltérő konjunktúrái zavarhatják a földbirtok helyzetéről kialakuló képet.

A különböző földbirtokos osztályok és alosztályok elkülönítése sokszor nem történik meg. E nélkül pedig csak kuszált, zavaros képet kapunk, a különböző osztályok sorsának különbözősége egymást sokszor paralizálhatja, s az eredmény értéke ily esetekben nagyon kevés. A birtok egyszerűen térfogat szerinti osztályozása önmagában véve nem elég.

A statisztika nem ad számot a földbirtokos osztály adósságterhének fajtáiról. A be nem kebelezett hitel rendszerint kivonja magát a számszerű megállapítás alól.

Másrészt viszont előfordulnak e statisztikában oly terhek, amelyek vagy csak feltételesen, vagy egyáltalán nem jelentettek megterhelést, vagy már megszűntek ilyent alkotni. (Pl. a kezes ingatlanára is bekebelezett kölcsön feltételesen teherré válhat ugyan, de a dolgok rendes menete során még nem jelent tényleges adósságot.). A kiegyenlített, de még nem törölt terhek vagy a részben törlesztett kölcsönök összege — ugyancsak jelentékeny lehet, de ezeket Keleti nem veszi számításba.

2. **A mezőgazdaság hitelforrásai.** A magyar mezőgazdaság hitelszükségletének kielégítése korszakunkban *a)* az Osztrák Magyar Bank, *b)* a magánbankok és takarékpénztárak *c)* a szövetkezetek és *d)* a földhitelintézetek útján történt.

*a)* Az *Osztrák-Magyar Bank*, mint hitelforrás, különösen e korszak elején játszott a magyar mezőgazdaság hitelszükségletének kielégítése tekintetében figyelemreméltó szerepet.

Midőn 1867-ben a magyar nemzet visszanyerte önállóságát s létrejött a kiegyezés Ausztriával, a jegykibocsátó bank kérdése megoldatlan maradt. Az osztrák nemzeti bank folytatta tovább is működését hazánkban, bankjegyei tovább is forgalomban maradtak, de működésének nálunk nem volt törvényes alapja, mert az 1862. december 27-i banktörvény, melynek érvénye akkor az egész birodalomra kiterjesztetett, Magyarországot jogilag nem kötelezte.

Nálunk jelentékenyebb érdeklődés a bankügy iránt az 1869-i válság után ébredt fel. Elterjedt az a nézet, amely minden baj forrásának az osztrák nemzeti bankot tekintette, s erős agitáció indult meg az önálló magyar jegybank érdekében.

Az osztrák nemzeti bank szabadalma 1876. végén járt le, de a bankkérdés csak 1878-ban került megoldásra. Az Osztrák Magyar Bank létesítéséről és szabadalmáról intézkedő 1878. évi 25. t. c. szerint az osztrák nemzeti bank osztrák-magyar bankká alakult át, és a monarchia mindkét állama az 1878. július 1-től 1887. december 31-ig terjedő időre bankjegykibocsátási szabadalmat adott számára, fenntartva azt a jogot, hogy e tíz év elteltével mind a két államot megilleti az önálló jegybank alapításának joga.

Az Osztrák-Magyar Bank kötelezte magát, hogy a magyar bankpiacok leszámítolási és kölcsönüzlete céljára 50 millió forintot bocsát budapesti főintézetének rendelkezésére, ez az összeg az osztrák piacok üzletére nem fordítható. Nagyobb hitelszükséglet esetén a főtanács a budapesti főintézetet további összegekkel is dotálhatja.

Hitelviszonyaink tekintetében, főleg a vidéki hitelviszonyok alakulására, a jegybank részéről rendelkezésre bocsátott hitel rendkívül jótékony hatással volt, és annak olcsóbb kamatlába az uzsorát korlátok közé szorította. A viszontleszámítolási lehetőség nagy mértékben fokozta a vidéki pénzintézetek hitelnyujtási képességét.

A mezőgazdasági hitelügy szempontjából azonban figyelmet érdemel, hogy a jegybank által nyujtott hitel legnagyobb részét Budapest vette igénybe. (Az 1880-as évek közepe táján például az egész dotációnak 63.17 %-a, a váltótárcának 65.38 %-a, az előlegeknek 64.35 %-a Budapestre esik, utána Szeged, Temesvár és Debrecen következtek.)

Tény, hogy e korszakban az Osztrák-Magyar Bank hi-

telpolitikája meglehetős figyelmet fordított a magyar gazdasági élet hitelellátására. Az 1868-tól 1885-ig terjedő 17 év alatt e tekintetben figyelemre méltó fejlődést látunk, ami egyaránt tanuskodik hiteléletünk izmosodásáról s azon folyvást nagyobbodó figyelemről, melyben az osztrák-magyar (előbb osztrák nemzeti bank) a magyar érdekeket részesíti.

*b)* Ami a *magánbankokat* és takarékpénztárakat illeti, Magyarországon az 1880-as évek közepéig 174 bank alakult, de ezeknek időközben csaknem harmada (32.18 %-a) megszűnt s 1884-ben csak 119 működött. A bankok legnagyobb része (140 bank) közvetlenül a kiegyezés után, az 1867-től 1873-ig tartó időszakban alakult, 1867 előtt mindössze négy bank létesült.

Banküzleti tevékenység folytatása e korszakban meglehetősen jövedelmező foglalkozás volt. A bankok tiszta nyeresége 1867-ben átlagosan 6.79 %-át tette a befizetett részvénytőkének, mely szám a következő évben 14.14 %-ra emelkedett, 1869-ben ismét leszállt 9.95 %-ra, 1870-ben 9.12 %-ra, de már 1871-ben csaknem 17 %-ra szökött s a következő évben is meghaladta a 14 %-ot.

Takarékpénztár az 1880-as évek közepéig összesen 393 alakult, ezek közül időközben csak 23 szűnt meg. Az alakulás korát tekintve, az 1848 előtti időre 32, vagyis 8.14 % esik, az abszolut korszakra (1850—66) 25, vagyis 6.36 %, az alkotmányos korszakra a nagy hitelválságig (1867—73) 250, vagyis 63.62 % s 1874-től 1885-ig 86, vagyis 21.88 %.

Érdekes, hogy e hitelintézeti kategóriának az átlagos tiszta jövedelme már 1868-ban több, mint 32 %-át képviselte a befizetett részvénytőkének, egyes intézetek tiszta jövedelme azonban elérte az alaptőke 80 %-át is. Az átlagos nyereséget mutató arányszám 1869-ben 25-re szállott le, nem mintha a takarékpénztárak üzlete kedvezőtlenebbre fordult volna, hanem azért, mert a nagyszámban újonnan keletkező intézetek egymásnak jelentékeny versenyt támasztottak. A tiszta nyereség arányszáma a pénzbőségben úszó 1879., 1880. és 1881. években egész 27—28-ra emelkedett, az erős pénzkínálat lenyomta ugyan a kamatlábat, de ennek hatását a betétekért fizetett kamat leszállítása, illetve az egyes üzletágak nagymérvű terjeszkedése kiegyenlítette.

A bankok és takarékpénztárak kedvező üzleti eredményeivel szemben azonban vannak pénzintézeteink e korszakbeli működésének kevésbbé épületes oldalai is. Számos — különösen vidéki — pénzintézet működése ellen ugyanis sok a panasz, a kölcsönkamat magassága miatt, részint, mert sok esetben az ily pénzintézetnél a falusi kisgazdák, csak szabadalmazott uzsorások közvetítésével juthatnak kölcsönhöz, s így nem egy pénzintézet az uzsorának nem ellenszere, hanem forrása volt. Ezért kezdett az 1880-as évek folyamán a hitelszövetkezetek eszméje tért hódítani, egyelőre azonban kevés gyakorlati eredménnyel.

*c) Hitelszövetkezetek* Magyarországon tulajdonképen már az 1850-es években kezdenek alakulni. E mozgalom a 70-es évek elején ölt nagyobb arányokat s az 1880-as években már tekintélyes számú hitelszövetkezet működik.

A hitelszövetkezeti mozgalom e korban nem nyugodott egészséges alapokon. Hitelszövetkezetek tömegesen alakultak, de tömegesen is szűntek meg. Élettartamuk gyakran egészen rövid volt, nem sok idő mulva feloszlottak s többnyire mások, egészen újak léptek nyomukba, sokszor pedig részvénytársasággá alakultak át s a bankok vagy takarékpénztárak sorába kerültek.

Míg egyrészt a hitelszövetkezeti alaknak a mezőgazdasági hitelellátásra való alkalmassága élénkítőleg hatott a hitelszövetkezeti mozgalom fejlődésére, másrészt a jogi rendezés hiányosságai számos visszaélésre adtak lehetőséget. A szövetkezetek szabályozását is magában foglaló kereskedelmi törvény ugyanis szövetkezeti szempontból hiányosnak bizonyult.

Több évig tartó előkészületek után jött létre a *gazdasági és ipari hitelszövetkezetekről intézkedő 1898. évi 23. t.-c.* E törvény nem szabályozza újból a szövetkezetek jogi helyzetét, hanem csak különleges szabályokat tartalmaz azoknak a szövetkezeteknek a tekintetében, amelyek e törvény értelmében alakulnak és működnek. Épen ezért a kereskedelmi törvény hatálya a szövetkezetekre nézve általában véve továbbra is épségben marad és az új törvény alapján alakult szövetkezetek csak annyiban nem esnek a kereskedelmi tör-

vény hatálya alá, amennyiben az új törvény attól eltérő módon rendelkezik.

E törvény lényegileg *a)* hitelszövetkezetek alakításának feltételeiről, *β)* azok működésének irányító elveiről, és *γ)* az Országos Központi Hitelszövetkezet felállításáról intézkedik.

ad *a)* A szövetkezetek alakulását illetőleg kimondja a törvény, hogy hatálya alá eső gazdasági és ipari hitelszövetkezet csak közigazgatási hatóság, nyilvános testület (gazdasági egylet, kereskedelmi és iparkamara, ipartestület), vagy az Országos Központi Hitelszövetkezet közreműködésével alakulhat.

A hatóság közreműködése annak ellenőrzésére terjed ki, hogy a szövetkezet megalakulásakor a törvény rendelkezései betartassanak. A hatóság a törvény rendelkezéseinek megfelelőleg alakuló szövetkezet alakításánál való közreműködését meg nem tagadhatja.

ad *β)* A szövetkezet üzletkörét nem tagokra ki nem terjesztheti; takarékbetéteket azonban nem tagoktól is elfogadhat, ilyeneket más intézeteknél is elhelyezhet és hitelt nem tagoktól is vehet igénybe. Az alapszabályokban meg kell határozni az egyes tagnak nyujtható hitel legmagasabb összegét és a hitelnyujtás feltételeit.

A belépő tag köteles legalább egy üzletrészt jegyezni. Az üzletrészek az illető tag nevére állítandók ki, névértékük legfeljebb száz koronát tehet ki. Az üzletrészek megállapított névértékét a szövetkezet fennállása alatt megváltoztatni nem lehet. Az üzletrészek után kamatot nem szabad fizetni.

A tagoknak a szövetkezet kötelezettségei tekintetében fennálló felelőssége az általa jegyzett üzletrészek ötszörös, esetleg tízszeres összegéig terjedhet.

A szövetkezet felosztásra kerülő nyeresége elsősorban az üzletrészek között az üzleti év elején mutatkozó befizetések arányában osztandó föl, az osztalék 5 százalékot meg nem haladhat.

A közgyűlésen mindegyik tag tekintet nélkül a tulajdonában lévő üzletrészek számára, csak egyetlenegy szavazattal bír.

A szövetkezetek által folyósításra kerülő kölcsönök vagy rövid (3—6 hónapos váltókölcsön), vagy közép, illetve

hosszúlejáratúak (50 éves amortizációs kölcsönök). A tagok részére felszámított kölcsönkamatok mérve szövetkezetenkint különböző.

*γ)* Az e törvény értelmében keletkezett, vagy átalakult gazdasági és ipari hitelszövetkezetek ügyének előmozdítására és hiteligényei kielégítésére Budapesten Országos Központi Hitelszövetkezet állíttatik fel.

A központi hitelszövetkezet tagjai:

Alapító, vagyis olyan tagok, kik a központi hitelszövetkezet alaptőkéjéhez egy vagy több alapítványi üzletrész jegyzésével járulnak.

Rendes tagok, vagyis oly gazdasági és ipari hitelszövetkezetek, melyek a jelen törvény rendelkezéseinek megfelelnek és a központi hitelszövetkezet tagjai közé belépnek.

Minden tagként belépő szövetkezet legalább egy darab kétszáz koronáról szóló szövetkezeti üzletrészt tartozik jegyezni.

A központi hitelszövetkezetnek a kötelékébe tartozó szövetkezetek működésének irányítása tekintetében ellenőrzési és felügyeleti joga van, melynek gyakorlási módját az alapszabályok határozzák meg.

A rendes tagul belépett szövetkezet addig, amíg a központi hitelszövetkezet tagja, alapszabályait csak a központi hitelszövetkezet igazgatóságának jóváhagyásával módosíthatja.

A rendes tagul belépett szövetkezet addig, amíg a központi szövetkezet tagja, alapszabályait csak ennek jóváhagyásával módosíthatja.

Ha a központi hitelszövetkezet kötelékébe tartozó szövetkezet a befizetett üzletrészek tőke-összegének felét elvesztette, a központi hitelszövetkezet igazgatóságának jogában áll a szövetkezetet feloszlatni, felszámolását elrendelni s a felszámolókat kinevezni.

A központi hitelszövetkezet igazgatósága egy elnökön és két alelnökön kívül 12 tagból áll, mely utóbbiak közül, az állam alapítói üzletrésze alapján, kettőt a pénzügyminiszter, négyet a többi alapító tagok, hatot pedig a rendes tagul belépett szövetkezetek választanak az alapszabályokban meghatározott időre.

Az intézet elnökét a pénzügyminiszter előterjesztésére Ő Felsége a Király, az alelnökök közül egyiket a kereskedelemügyi miniszter, a másikat a földmívelésügyi miniszter nevezi ki.

A központi hitelszövetkezet kamatozó és törlesztéses kötvényeket bocsáthat ki oly kölcsönkövetelések alapján, melyekkel a kötelékébe tartozó szövetkezetek saját tagjaikkal szemben írásbeli kötelezvény alapján bírnak, s amelyek a központi hitelszövetkezetre az illető szövetkezet készfizetői jótállása mellett átruháztatnak. E kötelezvények összege az említett követelések összegét nem haladhatja meg.

A központi hitelszövetkezet az általa kibocsátott kötvények biztosítására az üzletrészekből álló alaptőkétől és egyéb vagyonától elkülönített, legalább 3 millió koronát kitevő és a mérlegben a tartozások között kitüntetendő biztosítéki alapot köteles alakítani.

A kibocsátásra kerülő kötvények névértékének összege a biztosítéki alap tízszeresét meg nem haladhatja.

A pénzügyminiszter felhatalmaztatik, hogy:

az állami pénztári készletekből a központi hitelszövetkezet alaptőkéjéhez legfeljebb egy millió korona összegig terjedő alapítványi üzletrészekkel járuljon;

az állami ingóvagyont képező italmérési kártalanítási kötvényekből három millió korona névértékű kötvényt a központi hitelszövetkezet tulajdonába bocsájthasson. E kötvények és azok kamatai a központi hitelszövetkezet által kibocsátott kötvények külön biztosítási alapjának létesítésére, illetőleg gyarapítására fordítandók, de a központi hitelszövetkezet felszámolása esetében s a hitelezők kielégítése után az államkincstárra visszaszállnak.

A pénzügyminiszter a központi hitelszövetkezet alapítási és első szervezési költségeinek fedezéséhez a pénztári készletekből százezer koronával hozzájárult.

Mindaddig, míg a központi hitelszövetkezet igazgatási költségei annak saját bevételeiből teljesen nem fedezhetők, e költségek fedezésére a kötvények külön biztosítására rendelt alap céljaira adományozott italmérési kártalanítási kötvények kamatai is a szükséglet mérvéhez képest felhasznál-

hatók. Ha a központi hitelszövetkezet igazgatási költségei e kamatok teljes összegének felhasználása dacára sem lennének fedezhetők, felhatalmaztatik végül a pénzügyminiszter, hogy a mutatkozó hiány fedezésére a szükséges összegeket a pénztári készletekből utalványozhassa. Az e címen utalványozott összeg egy évben százezer koronát nem haladhat meg.

E törvény tartózkodik attól, hogy a szövetkezeti ügy előmozdítását közvetlen állami feladattá nyilvánítsa. E tekintetben érdekes például szolgált az 1898. július 31-i porosz törvény, mely államilag dotált és köztisztviselői jelleggel biró alkalmazottak által vezetett intézményt állít fel. E példa követését a magyar törvényhozó azonban nem tartotta ajánlatosnak. A törvény indokolása szerint azért nem, mert ezt a szövetkezetek önálló fejlődésére ártalmasnak tartotta. A törvény intézkedik a szövetkezetek állami támogatásáról éspedig egy oly szerv közbenjöttével, amely saját maga is szövetkezet, viszont az állami közigazgatástól független pénzintézet jellegével bír, alaptőkéjéhez az államkincstár megfelelő eszközökkel hozzájárul és e szervezet kötelékébe maguk a szövetkezetek is bele vannak vonva. Ennek következtében a létrejött O. K. H. elsősorban a szövetkezetek köteléki szervezete, amely a kormánytól a törvényben megállapított összegű támogatásban részesül, viszont vele szemben a kormány az okvetlenül szükséges ellenőrzést és felügyeletet gyakorolja. Az intézet altruistikus jellegét az a rendelkezés van hivatva biztosítani, amely 5 %-nál nagyobb osztalék fizetését megtiltja (13. §.) A törvény a támogatásban részesítendő szövetkezetek jogviszonyait szabályozza, abból a célból, hogy az állami segély kizárólag közgazdasági célokra fordíttassék. A kereskedelmi törvény megengedi ugyanis, hogy szövetkezet nyerészkedési céllal is alakuljon. Ezt a lehetőséget tehát itt ki kellett zárni és megakadályozni, hogy a szövetkezet egyesek szempontjából nyerészkedési üzletként szerepelhessen. A felállítandó kötelékbe belépni nem szándékozó szövetkezetek tekintetében a kereskedelmi törvény intézkedései egyelőre hatályban maradnak.

A törvény elvileg csak a gazdasági és ipari hitelszövetkezeteket vette fel keretébe, azonban a központi szövetkezet

kellő indokolás esetén, kötelékébe más célú szövetkezetet is felvehet.[7]

*d)* A mezőgazdasági hitelek nyujtására hivatott *különleges jellegű földhitelintézetek* között megemlítendők a Magyar Földhitelintézet, a Kisbirtokosok Országos Földhitelintézete, és a jóval később, az 1911 : 15. t.-c. alapján létesített Magyar Földhitelintézetek Országos Szövetsége (Altruista Bank).

A Magyar Földhitelintézetről az 1871. évi 34. t.-c. intézkedik. Az intézet megalapításáról és működésének főbb elveiről fenntebb már megemlékeztünk.

A Kisbirtokosok Országos Földhitelintézetének megalakulásáról az 1879. évi 39. t.-c. intézkedik, amelynek rendelkezéseit az 1898. évi 1. t.-c. egészíti ki. Az 1879. évi 39. t.-c. az intézeti alaptőkéhez 500.000 forint állami hozzájárulást biztosít. Az intézet szervezete lényegileg hasonlít a Magyar Földhitelintézethez — vagyis középhelyet foglal el a részvénytársasági és a szövetkezeti alak között, — tagjai az alapítókon kívül az adósok is lehetnek. Eredetileg feladatává kívánták tenni a személyi hitelek nyujtását is, de ennek az üzletágnak a művelése nem vezetett sok sikerre.

A Magyar Földhitelintézetek Országos Szövetsége fő feladatát a telepítési tevékenység pénzügyi lebonyolítása alkotja. Az intézetek alapításában az állam (8 millió koronával), a két földhitelintézet és az Országos Központi Hitelszövetkezet (együttesen 7 millió koronával) vett részt.

## *II. Szakasz. A mezőgazdasági hitelügy rendezéséről intézkedő fontosabb törvények.*

Az állam, mint láttuk a mezőgazdasági hitelellátás érdekében egyes hitelintézetek alapítását anyagilag támogatta és részükre bizonyos kedvezményeket biztosított. Ezenkívül több olyan törvényhozási intézkedés is történt, amelyek a mezőgazdasági hiteljog szabályozása szempontjából különös jelentőséggel bírnak.

[7] Az 1898. 23. t.-c. indokolása. Képviselőházi irományok, 1896—901. XIII. 263.

1. **Az általánosabb hiteljogi természetű törvényhozási intézkedések** közül az uzsoratörvények eltörléséről szóló 1868. évi 31. t.-c. a szerződésileg kikötött kamatláb mérvének az eddigi törvényes korlátozását megszünteti és egyúttal kimondja, hogy a jövőben a szerződéses kamat mérvének megállapítása tekintetében a felek szabadon egyezkedhetnek.

E törvény életbelépése után tehát földbirtok megterhelése, vagy árverési elidegenítése tekintetében nem állottak fenn korlátozások. Minthogy azonban az 1868. évi 31. t.-c.-hez fűzött várakozások egyáltalán nem váltak be, a törvényhozás szükségesnek látta bizonyos megszorító intézkedések bevezetését.

E tekintetben figyelmet érdemel az *adósvédelmi intézkedéseket tartalmazó 1877. évi 8. t.-c.*, amely oly intézkedéseket foglal magában, amelyek alkalmasak látszanak az uzsorás ügyleteknek gátat vetni. E törvény eltiltja a közjegyzőket oly okiratok felvételétől, melyek 8 %-nál magasabb kamat kikötését tartalmazzák, megvonja továbbá az ily megállapodásoktól a bírói jogsegélyt. — E két intézkedés ugyan nem bünteti az uzsorát, mégis az ily mérvben kikötött kamatszolgáltatás biztosítására, vagy végrehajtására nem ad jogsegélyt.

Az 1883. évi 25. t.-c., amely az *uzsoráról és a káros hitelügyletekről* szól, megállapítja az uzsora vétségének fogalmát és az uzsora vétségére büntetést állapít meg. Az, hogy adott esetben valamely ügylet uzsorásnak tekinthető-e, a törvény értelmében az eset egyéni körülményei számbavétele alapján állapítandó meg. Az előbbi törvény rendelkezéseinek kiegészítéseképen kimondja, hogy 8 %-ot meghaladó kamatok biztosítása vagy behajtása végett a bíróság végrehajtást nem rendelhet el és nem foganatosíthat.

2. **A mezőgazdasági hitelintézetek alapításáról** és azok üzletkörének szabályozásáról szóló törvények közül:

A *Magyar Földhitelintézetről* szóló 1871. évi 34. t.-c. értelmében a budapesti váltótörvényszék illetékes az intézet által indított minden perben. A perek soronkívül intézendők. Az intézet könyvei, számlái teljes bizonyító erővel bírnak. A terhelt birtok az intézet beleegyezése nélkül részletekben el nem árverezhető. Az intézet által engedélyezett kölcsön harmadik személyek javára le nem tiltható.

*Szövetkezetek alapításáról* az 1875. évi 37. t.-c. intézkedik, amely megállapítja a szövetkezet fogalmát és kiköti a tagok üzletrészjegyzési kötelezettségét. A tagok korlátlan vagy korlátolt felelőssége tárgyában való rendelkezést az alapszabályokra bízza. A törvény rendelkezései általános keretek között mozognak és meglehetősen liberális szelleműek. Szövetkezetek alapítását nem kötik hatósági engedélyhez az ügymenet feletti ellenőrzést az igazgatóságnak teszik feladatává.

3. **A pénzintézetek hitelnyujtási tevékenységének általános szabályozásáról** törvény nem intézkedik, mindössze a nyilvánosjogú hitelintézetek működését, illetve a záloglevelek és kötvények kibocsátását szabályozzák különleges törvények.

*Pénzintézetek záloglevél kibocsátását* az 1876: 36. t.-c., illetve az e törvényt kiegészítő 1889 : 30. t.-c. szabályozzák.

E törvények értelmében záloglevelek kibocsátásához külön hatósági engedély nem szükséges és e művelet egyébként sincs hatósági ellenőrzésnek alávetve. Bármely részvénytársaság és olyan szövetkezet, amelynek tagjai ingatlanbirtokkal rendelkeznek, bocsáthat ki záloglevéleket, ha a kibocsátást szabályozó törvényben kikötött feltételeknek eleget tesz. A záloglevélkibocsátás feltételei az illető intézet alapszabályaiban szabályozandók. A kötvények biztosításául a kibocsátott záloglevelek összegének 5%-a erejéig legalább azonban 400.000 K. értékben biztosítéki alap alakítandó. Ezen alap összege bizonyos esetekben 3 millió koronára emelkedik. Záloglevelek csak olyan kölcsönök alapján bocsáthatók ki, amelyek a biztosítékul szereplő ingatlan értékének 50 %-át meg nem haladják. E zálogkölcsönök a kibocsátásra került összes záloglevelek biztosítékául szolgálnak.

Az 1899: 30. t.-c. a Magyar Földhitelintézet által engedélyezendő *vízszabályozási és talajjavítási kölcsönökről* és némely hitelintézetek záloglevéleinek adómentességéről szól.

Az 1897: 32. t.-c. a hazai pénzintézetek által kibocsátott *némely kötvények biztosításáról intézkedik*, és az 1876 : 36. t.-c.-kel nagyjában azonos rendelkezéseket tartalmaz. Főbb intézkedései: hazai részvénytársaságok és szövetkezetek ka-

matozó és sorsolás útján visszaváltható kötvényeket bocsáthatnak ki, oly követelések és értékek alapján, melyek az 1894: 5. t.-c. rendelkezései értelmében létesített telepítvényi birtokra, továbbá talajjavítás tárgyát képező, vagy feldarabolás útján létrejött földbirtokra, mint zálogjogra, telekkönyvileg be vannak kebelezve.

### *III. Szakasz. A mezőgazdasági leltártőke.*

E helyen kell megemlékeznünk a mezőgazdasági állatállomány helyzetéről és az állatállomány fejlesztése érdekében tett állami intézkedésekről.

1. **Az állatállomány.** A mindinkább előtérbe nyomuló szemtermelés az ország állattenyésztésének háttérbe-szorulására vezetett és az állattenyésztés helyzetének az 1870-es évek vége felé mutatkozó romlása összefüggésben állott avval, hogy a takarmánynövények termelése az egész ország területén meglepően szűk keretek között mozgott. A viszonyok e tekintetben sokkal rosszabbak voltak, mint a nyugati országokban. Magyarországon és Erdélyben pl. az 1874. évben a szántóföldnek csak 2.51 %-a volt lucerna- lóhere, bükköny és más takarmány növényekkel bevetve, holott ugyanakkor ily növények arányszáma a nyugati államokban 8—20 % között mozog, sőt Angliában egészen 26.6 %-ra is felment. — A természetes és mesterséges kaszálók sem térnagyság, sem termőképesség tekintetében távolról sem feleltek meg a mezőgazdasági, illetve a tisztán állattenyésztési szempontok követelményeinek.

A mezőgazdaság szempontjából különösen a marhatenyésztés kedvezőtlen helyzete jelentett nagy hátrányt. Ezért az ily kérdésekkel foglalkozók különösen ennek a tenyésztési ágnak a helyzetével foglalkoznak.

Marhatenyésztésünk általános hátramaradásának egyik és talán legfőbb oka, egykorú szakértők megállapításai szerint, a rét- és legelőföldek példátlanul hiányos kezelésében és a mesterséges takarmány-növények nagyon csekélymérvű termelésében volt található. Szakértők rámutattak arra, hogy az akkori magyarországi viszonyok között az egy-egy darab

redukált baromszámra[8] jutó 35—40 mázsa szénaérték elégtelen, és nem képes az okszerű állattenyésztési érdekek követelményeinek megfelelni. Ez kitűnik abból is, hogy Svájcban 71, Poroszországban 72, Angliában 74 mázsa takarmány jut ily mennyiségű állatra.

A szarvasmarha tenyésztés hanyatlásának egy másik oka az, hogy a feles gazdaságok és a rövid lejáratú bérletek száma nagyon megszaporodott és a haszonbérletek igen sok esetben csak egyetlen egy évre terjednek. — Figyelmet érdemel továbbá e tekintetben a fogyasztási adó rendszerének az a hiányossága, hogy a levágásra kerülő fiatalabb marha aránylag sokkal kisebb adóval van terhelve, mint a korosabb. A marhalétszám a kedvezőtlen tényezők behatása alatt 1857—1870-ig 5.646.555 darabról 5.400.000 darabra csökkent. A csökkenés azonban nemcsak mennyiségi, hanem minőségi is.[9]

A hazai állattenyésztés nehézségei agrárköreinket egyre nagyobb mértékben foglalkoztatták. A felmerülő panaszok és kívánságok számbavétele, illetve a javítás érdekében szükségesnek tartott javaslatok megfogalmazása céljából az Országos Magyar Gazdasági Egyesület 1880-ban kongresszust hívott egybe, amelynek feladata volt az állattenyésztéssel kapcsolatos kérdések beható megvitatása is. E megbeszélések eredményeként az állattenyésztés minden ágát felölelő javaslatok készültek, amelyeknek megvalósulása azonban csak évtizedek folyamán — de ekkor sem teljes mértékben — volt lehetséges.

E javaslatok — amelyeknek részletes indokolásaiból élénk képet kapunk a hazai állattenyésztés akkori helyzetéről, — az észszerű takarmány-termelés feltételeinek megteremtése céljából mindenekelőtt a szükséges tagosítások végrehajtását, legelők létesítését, a takarmánytermelésre használt területek földadójának csökkentését javasolják. Szükségesnek mondják továbbá azt, hogy szakvélemények nyilvánítására a gazdasági egyesületeknek a lehetőség megadassék.

[8] 1 drb. szarvasmarha = 1 drb. ló, 3 drb. szamár = 10 drb. juh vagy kecske, = 4 drb. sertés.

[9] Debreceni kereskedelmi és iparkamara jelentése az 1867/876. évekről.

Súlyt helyeznek azonkívül a szakoktatás megfelelő kiépítésére és állattenyésztési törvény megalkotására.

Az állatértékesítés tekintetében megfelelő külkereskedelmi politika folytatását, a szállítási nehézségek orvoslását, a vasúti fuvardíjak leszállítását és az állatvásárügy rendezését sürgetik.

2. **Az állattenyésztés támogatására irányuló állami intézkedések. Az 1908. évi 53. t.-c.** Az állattenyésztés fejlesztése érdekében tett állami intézkedések: *a)* a tenyésztés közvetlen támogatására és irányítására, *b)* az állatok és állati termékek értékesítésének megkönnyítésére, illetve *c)* az állategészségügy előmozdítására irányultak.

ad *a)* Az állam legkorábban és legnagyobb mértékben a lótenyésztés ügyét karolta fel. — E tevékenységnek egyik figyelemreméltó alakja volt az, hogy az állam évente jelentékeny összegeket fordított telivér mének behozatalára. Az ebből származó előnyben nemcsak az állami fedező állomások, hanem az egyes községek is részesültek, amennyiben az államtól ők is kaptak fedezési célokra méneket kedvező fetételek alapján, sőt néha teljesen díjtalanul is. — A kormány ezen kívül a lótenyésztés ügyét az állami ménesek és méntelepek fenntartása, a ménesbirtok-gazdaságok segélyezése, a lóversenyügy támogatása és lótenyésztési jutalomdíjak kiosztása révén támogatta.

Az itt elmondottakkal kapcsolatban kell megemlékeznünk a lótenyésztési alapról, amely 315.445 forint névértékű értékpapirokból állott és azt a király 1860-ban adományozta arra a célra, hogy a befolyó kamatjövedelem az angol telivértenyésztés előmozdítására fordíttassék. A kamatjövedelem felhasználásáról a magyar lovaregylet kebelében alakult kilences bizottmány intézkedett. A jövedelem leginkább angol telivérkancák behozatalának előmozdítására és megkönnyítésére használtatott fel.

A kormány továbbá jelentékenyebb összegeket folyósított kisgazdák részére, amelyek felhasználásával kizárólag kisgazdák láttattak el jóminőségű tenyészanyaggal.

A sertés- és juhtenyésztés fejlesztéséről ugyancsak a megfelelő apaállatok kiosztása révén történt gondoskodás.

A baromfitenyésztés fejlesztése céljából a kormány kellő számú és minőségű nemes fajbaromfi kitenyésztése végett a

gazdasági tanintézetek és földmívesiskolák gazdaságaiban, valamint önálló alakban Gödöllőn, az 1898. évben nagyobb méretű baromfitenyésztő telepeket létesített.

Az állattenyésztés egyetemes fejlesztése terén bizonyos javulást jelentett az 1894. évi mezőrendőri törvény, amely a *közlegelőkről* is intézkedett, továbbá az, hogy 1896-ban az állattenyésztési felügyelőségek intézménye szerveztetett. — Az 1890-es évek elején az ország állatállományának számszerű gyarapítására és minőségbeli javítására az 1894. évi 12. t.-c.-ben foglalt mezőrendőri törvény rendelkezései szolgáltattak, helyes végrehajtás alapján, kellő biztosítékot. E törvény intézkedik a községeknek kellő számú és minőségű apaállatokkal való ellátása iránt. E célból az állami költségvetések azon tételei, amelyek a szarvasmarha, sertés, juh és baromfitenyésztés közvetlen emelésére szolgáló hitel összegét megállapították, lényegesen emeltettek. Minthogy e hitellel szemben a kiadásoknak jókora része évente az előirányzatnak megfelelően pontosan befolyt, az illető tenyésztési ágak támogatásánál a kincstár anyagi érdeke is kellő figyelemben részesült, úgy, hogy ez a munkásság, bár terjedelme évről-évre növekedett, az állam részéről aránylag csekély anyagi áldozattal járt.

Az állam évről-évre fokozottabb mértékben gondoskodott a köztenyésztés fejlesztéséhez szükséges anyagi eszközök rendelkezésre bocsátásáról.

Az állattenyésztési felügyelőségek fő feladatát alkotta az állattenyésztés minden ágának fejlesztéséről szóló kormányrendeleteket végrehajtani, felügyelni a mezőgazdasági törvény és az ezzel kapcsolatos miniszteri rendeletek, valamint a törvényhatóságok által alkotott állattenyésztési szabályrendeletek mindazon intézkedéseinek végrehajtására, amelyek akár közvetlenül, akár közvetve az állattenyésztéssel állanak összefüggésben.

1902-ben összesen 21 ily szerv állott fenn, melynek hatásköre az egész ország területére kiterjedt. Itt említjük meg, hogy bizonyos nemesebb fajtájú szarvasmarha tenyészanyagnak a kistenyésztők rendelkezésére bocsátása céljából az állam ily fajtákat külföldről is importált és azokat a kedvezményes feltételű kölcsönökkel a gazdaközönség rendelkezésére bocsátotta. Ez importok révén 1896-tól 1903-ig összesen 5190

darab szarvasmarha jutott a belföldi tenyésztés részére, állami közvetítéssel.

Az állattenyésztés fejlesztésének intézményes biztosítására azonban csak később, Darányi második miniszterségé alatt került sor, amikor mindaz, ami eddig az évi költségvetések keretében felvett összegek útján nyert megoldást, intézményszerű alakot öltött.

Az ez intézkedéseket magában foglaló 1908. évi törvény megalkotásáig a kormány az állattenyésztés ügyét a legelőügy rendezése útján kívánta előbbre vinni.

Minthogy a közlegelők feldarabolása folytán községeink egy tetemes része nélkülözte az állattenyésztéshez okvetlenül szükséges legelőt a kormány mindenekelőtt a legelőszerzés és a legelőjavítás terén fejtett ki fokozatos, de igen gyorsütemű munkát. A legelőügy nagyobbarányú felkarolása mindenekelőtt a közlegelőknél vette kezdetét. A legelő-jogosultságok megállapítása, a legelők túlterhelésének megakadályozása s a legelőrendtartásokban ennek megfelelő célszerű intézkedések felvétele volt az első eszköz, amelynek révén a kormány a legelőügy egészséges irányba való fejlesztésére befolyást gyakorolni igyekezett. A birtokrendezésről az 1908. év folyamán hozott törvények is különös figyelmet szentelnek a közlegelők megtartásának.

A legelőjavítás felkarolása is első sorban a községi és közbirtokossági legelőkön kezdődött. Erre a célra a földmívelésügyi tárca külön közeget alkalmazott, mely a közlegelők átvizsgálásával és az azok feljavításához szükséges tervek elkészítésével foglalkozott. A legelők szerzésének és javításának segélyezésén kívül a legelőügy fellendítése érdekében a példaadás eszközéhez is folyamodott és evégből legelőjavítási mintatelepek felállítását vette tervbe. A kormány nemcsak a csikólegelők létesítésére és első berendezésére engedélyezett segélyeket, hanem ezen kívül a kistenyésztőket oly módon is támogatta, hogy a csikólegelőre küldött minden csikó után az ú. n. totalizatőr-alapból bizonyos összeget fizetett ki helyettük. Ugyancsak a totalizatőr-alap felhasználásával törekedett a lódíjazások ügyét is előmozdítani. Figyelemreméltó, hogy második miniszterségé alatt az eddiginél jóval fokozottabb mértékben nyomult előtérbe az ú. n. hidegvérű lovak tenyésztése.

*Az állattenyésztés fejlesztésének intézményes biztosítása az 1908. évi 53. t.-c.-nek* tétetett feladatává. E törvény három irányban törekedik az állattenyésztés fejlesztéséről gondoskodni.

Elsősorban a tenyészanyag, illetve az apaállatok beszerzésének megkönnyítése céljából megengedi azok vételárának egy évi kamatmentes előlegezését, illetve annak különös

méltánylást érdemlő esetekben legfeljebb 20 %-kal való leszállítását. Elrendeli a köztenyésztésre szolgáló apaállatok beszerzésének költségmentes állami közvetítését és felhatalmazza a kormányt arra is, hogy a köztenyésztés céljaira állami közvetítéssel elhelyezett bikákat egy év tartamára elhullás vagy kényszerlevágás esetére az állam költségén biztosíthassa.

A második eszköz, melyet az új törvény alapján a földmívelésügyi minisztériumnak az állattenyésztés érdekében fokozott mértékben van módja igénybe vehetni: az állatdíjazások előmozdítása.

Végül az állattenyésztési törvénynek harmadik alapvető intézkedése a legelőügy rendezésére irányul. — A törvény ezenkívül lehetőséget nyujt a földmívelésügyi minisztérumnak arra, hogy a jövőben az állatértékesítés ügyét jelentékenyen előmozdíthassa, amennyiben biztosítja az anyagi eszközöket arra, hogy egy központi fekvésű, nagyobbszabású vásártelepet létesítsen az ország tenyész- és haszonállatforgalma számára.

ad *b)* Ugyancsak az állattenyésztés fejlesztését szolgálták azok az intézkedések, amelyekkel az állam az állatok és az állati termékek *értékesítésének megkönnyítését* célozta.

Ezek között említhető a katonai lóvásárok rendszeresítése. Az 1890-es évek vége felé a földmívelésügyi miniszternek a hadügyi kormánynál sikerült kieszközölnie azt, hogy a hadsereg lószükséglete lehetőleg közvetlenül a tenyésztőktől — tehát közvetítők kizárásával — szereztessék be. A közös hadügyminiszter ily értelemben utasította a lósorozó bizottságokat.

Az állattenyésztés fejlesztésével kapcsolatban a kormány — különösen Darányinak 1906—1910-ig tartó második földmívelésügyi minisztersége alatt — felkarolta a falusi tejszövetkezetek ügyét és gondoskodott a baromfitenyésztés támogatásáról és a kisgazdák körében az állattenyésztésnek egy új ágát, a házinyúltenyésztést, honosította meg.

Az állattenyésztés fejlesztésével szoros összefüggésben lévő tejgazdálkodás — jórészt társadalmi tevékenység útján — ekkor már a fejlettségnek jelentékeny fokán állott. A falusi tejszövetkezetek alapítására irányuló törekvések

sokáig sikertelenek maradtak, mert népünk idegenkedett a szövetkezéstől és nem is tartotta érdemesnek, hogy csekély tejtermésének értékesítése érdekében akcióba kezdjen. — 1897-től 1902-ig azonban a legnagyobbrészt állami támogatással alakult tejszövetkezetek száma már 452-re emelkedett. Ezek működési köre 39 vármegyére terjedt ki, a legtöbb a Dunántúlon és a Délvidéken állott fenn. — Amely vidéken sűrűbben alakultak tejszövetkezetek, ott a feldolgozás és értékesítés céljából vajtermelő központok létesültek. Az első íly központ 1899-ben alakult Temesvárott.

Ez úton nagy fejlődésre képes, úgyszólván új kivitelre való áru keletkezett. A tejből, vajból és sajtból 1895-ben 4.5 millió korona, 1902-ben pedig már 12.6 millió korona érték került kivitelre.

ad *c) Az állategészségügyi rendészet* fejlődése nálunk a keleti marhavész ellen irányuló intézkedésekkel vette kezdetét. Az állati járványok elfojtásáról akkor még az abszolút kormányrendszer idején kibocsátott 1859. évi belügyminiszteri szabályrendelet intézkedett, amely azonban már régen elavultnak bizonyult.

A kiegyezés után jött létre *a keleti marhavész ellen irányuló intézkedésekről szóló 1874. évi 20. t.-c.* E törvény megállapította azokat az állandó állategészségügyi intézkedéseket, amelyek állategészségügyi rendőrségünknek sokáig az alapját képezték. Törvénybe foglalta a szarvasmarha nyilvántartást az állandó határőrizet alatt álló vidékeken abból a célból, hogy az ú. n. vészes országokból esetleg becsempészett állatok felfedezését megkönnyítse. Behozta, a marhalevél használatának általános kötelezettségét, szervezte a marhavásárok állategészségügyi rendtartását. A keleti marhavész leküzdésére vonatkozó általános intézkedései meghatározzák a helyi hatóságoknak e téren való teendőit. De e törvény csak keretintézkedéseket tartalmaz, amelyeket végrehajtási rendelete tölt ki. — E törvény azonban a többi állati járvány leküzdésére alapot nem nyujtott és ezért főképpen kereskedelempolitikai indokokból szükséges volt az egész állategészségügy gyökeres alapját megvető törvény megalkotása. Erről az 1888: 7. t.-c. intézkedik, amely 1889. január 1-én lépett életbe.

E törvény kedvező hatása főképen abban nyilvánult, hogy az állati járványok elfojtása körül jóval több sikert lehetett elérni. A törvény ugyanis egyrészt nemcsak a keleti marhavész, hanem más ragadós állati betegségek esetére is kártalanítást biztosított az állatok tulajdonosainak, (aminek következtében ezek nem idegenkednek többé a betegedési esetek bejelentésétől); másrészt a kuruzslást megtiltva, az állatorvoslás ügyét is szabályozza.

Az állategészségügy javítása érdekében mindinkább sürgősnek mutatkozott az állatorvosok létszámának növelése és képzettségük színvonalának emelése. Az első jelentékenyebb lépés e tekintetben az, hogy az állatorvosi akadémia 1899-ben főiskolai jelleget nyert, s a hallgatók számának emelése érdekében a földmívelésügyi miniszter tanulmányi ösztöndíjakat létesített, ami által bizonyos sikereket is ért el.

Gyökeres változást csak az állatorvosi szolgálatnak az egész országra kiterjedő egyöntetű, és a viszonyoknak megfelelő szervezése eredményezett. E cél szolgálatában áll *az állatorvosi közszolgálat államosításáról szóló 1900. évi 17. t.-c.*, mely 1901. január 1-én lépett hatályba. Az állategészségügy államosításának hatását tükrözi az a körülmény, hogy az államosítás előtt 377, az államosítás 3-ik évében pedig 560 törvényhatósági és városi állatorvos működött, továbbá, hogy országos átlagban az államosítás előtt 26.000, államosítás után pedig a XX. század elején 15.000 nagy állat jutott egy-egy állatorvosra.

Gondoskodás történt egyúttal arról is, hogy a már tényleg alkalmazásban lévő és gyakorlatilag működő állatorvosok is képesek legyenek szaktudásukat gyarapítani. Ezt a kormány egyrészt továbbképző tanfolyamokkal kívánta elérni, másrészt pedig oly módon, hogy az erre jelentkező állatorvosokat az állatorvosi főiskola egy-egy tanszékéhez osztotta be ideiglenesen.

Jelentékenyek azok az intézkedések, amelyeket a kormány az állatbetegségek felderítése és elfojtása érdekében tett. Elrendelte a tavaszi haszonállat vizsgálat szigorítását és utasította az állatorvosokat, hogy a népnek magának is megkönnyítsék szaktanácsaik révén az állati betegségek felismerését.

A ragályos állatbetegségek elfojtásának érdekében a kormány jutalmakat tűzött ki azok részére, akik illetékes helyen jelentést tesznek arról, hogy valahol a száj- és körömfájást titkolják és e bejelentés módot ad arra, hogy a betegség az időben alkalmazott hatósági intézkedésekkel helyhez köttessék. A ragadós állatbetegségek elfojtását illetőleg figyelmet érdemel az az intézkedés, amely a Romániával folytatott bárcás legeltetési és teleltetési állatforgalom beszüntetését rendelte el. Romániában ugyanis a ragadós állatbetegségek nagy mértékben uralkodtak és a határszéli legeltetési állatforgalom a betegség behurcolásának tág kaput nyitott.

Az állategészségügy javítása érdekében igen nagy jelentőségű a kormánynak az az intézkedése, amelyet az állatbetegségek elleni oltóanyagok termelése és forgalombahozatala érdekében tett. E rendelkezés mindenek előtt arról gondoskodott, hogy az állatgyógyászatban használt védő, oltó, gyógyító szerek előállítása és forgalombahozatala csak a földmívelésügyi és belügyminiszterek egyetértő engedélye alapján legyen eszközölhető. A másik, igen jelentékeny lépés e téren ily oltó anyagoknak egy állami intézet, az állatorvosi bakteriologiai intézet által való termelésének megkezdése. Darányi az állami költségvetésbe külön összeget vett fel, melynek felhasználásával az arra rászoruló községek és magánosok ingyen oltó-anyaggal láthatók el.

## IV. FEJEZET.

## A mezőgazdaság termékeinek értékesítése.

### *I. Szakasz. A termény- és állatértékesítés helyzete.*

1. **A gabonaértékesítés helyzete.** Történeti visszapillantást vetve korszakunk elejére, azt látjuk, hogy rövid néhány évvel az 1867. évi kiegyezés után már általános volt a panasz, amely szerint a *gabonatermelés helyzete,* illetve a termelt gabonamennyiségek értékesítése válságos helyzetben van. Többek részéről merült fel az a gondolat, hogy a viszo-

nyok ilyen alakulása között a gabonatermelés mennyisége csökkentendő volna. A higgadtabb elemek azonban, — ezek között említhető Korizmics László is, — e felfogással szemben azt hangoztatják, hogy nem volna helyes a termelés mennyiségét leszállítani, hanem ellenkezőleg, inkább többet kellene termelni, de olcsóbban.

Az 1870-es évek végén a gabonának később kibontakozott árkrizise Magyarországon még nem öltött veszedelmes méreteket. Eltekintve egyes rossz termésű évektől, a gabonatermelés ez időszakban még elég rentabilis volt.

Az aggályoskodó hangok azonban az agrárpolitika szakértőit tanácskozásokra késztették és az aktuális kérdések megbeszélése alapján az a felfogás alakult ki, hogy a gabonatermelés jövedelmezőségének fokozása szempontjából különösen a föld termőképességének a biztosításáról szükséges gondoskodni, a trágyázás és takarmányneműeknek az eddiginél nagyobb arányú termesztése által. Nem látszott valószínűnek, hogy a mezőgazdaság terméseredményei emelkedjenek mindaddig, míg a gabonatermelés és a takarmányfélék termelése között nem létesül megfelelő arány.

Ez a megállapítás elegendőnek látszott arra, hogy annak alapján orvosolhatók legyenek a magyar gabonatermelés legégetőbb bajai. Igaz ugyan, hogy a tengerentúli, főként az amerikai búza behozatala az 1870-es évek folyamán már több tekintetben éreztette hatását az európai gabonapiacon, de ennek agrárpolitikusaink még akkor nem tulajdonítottak nagy jelentőséget. Úgy vélték, hogy az amerikai termelés nem lehet tetemesen olcsóbb a magyarországi termelésnél, mert azok a tényezők, amelyek a termelésnél a legnagyobb szerepet játsszák, mint pl. a munkaerő, Amerikában három-négyszer olyan drágák, mint nálunk. Ennek következtében ellensúlyozódnak azok az előnyök, amelyekkel velünk szemben Amerika rendelkezik, t. i. a feltöretlen és még olcsó föld.

Nem kell tehát megriadni az amerikai versenytől, — mondja ez a felfogás. Tegyük olcsóbbá termelésünket és akkor megküzdhetünk e nehézségekkel is.

Noha a későbbi fejlemények azt mutatják, hogy az amerikai verseny jelentőségének elbírálása tekintetében e felfogás tévedett, tény viszont az is, hogy az 1870-es évek

végén a búzaárak általánosságban véve még nem mutattak jelentékenyebb csökkenést és ezért akkor jogosultnak volt mondható az a feltevés, hogy a búzatermelés rossz jövedelmezőségi viszonyai más tényezőkkel vannak összefüggésben.

Egykorú agrárpolitikusok rámutatnak arra is, hogy búza túltermelésről ez időben Magyarországon nem lehetett szó. Számításaik szerint a kiviteli célokra fennmaradó búzakészlet ez időben kedvezőbb termésű években sem volt 8—10 millió q-nál többre tehető. Ez aránylag kis mennyiség. Statisztikai felvételeink akkori primitív állapota miatt, illetve azért, mert Ausztriával közös vámterületet alkottunk, az az átlagos mennyiség, amely évenként búza és liszt alakjában az 1868—77-ig terjedő időszakban külföldre ment, csak hozzávetőlegesen volt megállapítható. E becslések szerint az 1870-es évek folyamán búzából átlag mintegy 4 millió q, rozsból 2 millió q, árpából 1.5 millió q, lisztből 1.5 millió q került Magyarországból kivitelre.

Agrárpolitikusaink tehát e gondolatmenet alapján igazoltnak látták azt a feltevést, hogy a gabonaárak kedvezőtlen alakulása és a külföld versenye, akkor még nem voltak oly bajoknak tekinthetők, amelyek a magyar gabonatermelők mostoha helyzetét előidézték. Az értékesítési viszonyok romlásának kétségtelen jeleit mutató helyzet magyarázatát evvel szemben a következőkben vélték megtalálni:

A gabonaértékesítés nehézségeinek első és legfőbb oka a termelés drágasága. Az elmult évekhez képest a búza tulajdonképpeni termelési költségei, nevezetesen az adó és munkabérek, mutatnak ugyan bizonyos fokú emelkedést, ez azonban nem oly mérvű, hogy a búzának a versenyképességére lényeges befolyást gyakorolhatott volna. Az igazi drágító tényező az a körülmény, hogy a bő terméseredmények sok helyütt számbavehető mértékben ritkultak, ami viszont összefüggésben állt avval, hogy a búzatermelést az ország túlnyomó nagy részében — kivált a kisgazdák, — a lehető legkevésbbé okszerű módon folytatták. Sok helyen e tekintetben, a régebbi szokásokhoz képest, javulás helyett még romlás is mutatkozik. Az átlagtermések ezenkívül azért is alacsonyak, mert nagy a trágyahiány. Külföldön a mezőgazdaságot fejlett gazdasági iparágak, szesz, maláta és keményítő-

gyárak értékes hulladékai támogatják, az ú. n. mesterséges trágya olcsó áron megszerezhető és a gazdaságok felszereléséhez szükséges tőke méltányos feltételek mellett áll rendelkezésre.

A túlnyomó részt búzatermelésre alkalmas éghajlatunk szeszélyessége miatt a terméseredmények nagymértékű ingadozása érzékeny károkat okoz. Még a jól művelt és trágyázott búzaföldek termésében is holdanként 4—22 mérő közötti ingadozások fordulnak elő, sőt a 4 mérő alatti terméseredmények sem tartoztak a ritkaságok közé.

A termelés olcsóságának egyik akadálya a munkáskézhiány. A gabonatermelésre használt területek csökkentése és a minél többoldalú gazdálkodás folytatása, a mezőgazdasági munkák időszaki megtorlódása folytán keletkező munkáskézhiányt lényegesen csökkenthették volna. Hátrányt jelentett azonban, hogy a munkások vasúton való szállítása nem volt kellő mértékben megkönnyítve. Sokat használhatott volna a cselédtörvény szigorúbb végrehajtása és az, ha a katonai szolgálatot teljesítőket a fő munkaidőben a mezőgazdasági munkák elvégzése céljából szabadságolták volna.

Ugyancsak a termelés érdekeit veszélyeztette, hogy a gazda az értékesítéshez szükséges kereskedői tájékozottsággal nem rendelkezett és nem volt tisztában az értékesítési lehetőségekkel. E célból kívánatos lett volna, hogy a termelésről az aratás után minél gyorsabban megbízható statisztikai adatok kerüljenek nyilvánosságra. Igaz ugyan, hogy a gabonának kereskedelmi értékesítési téren az 1870-es évek folyamán némi javulás mutatkozott annak következtében, hogy a malomipar elsőrangú és biztos fogyasztójává vált a búzatermelésnek, ami az értékesítés folyamatosságát nagyban előmozdította. Az országban az 1870-es évek folyamán a gőzmalmok által feldolgozott búzamennyiség 3 millió q-ról 12 millió q-ra emelkedett és különösen a budapesti gőzmalmok, amelyek akkor mintegy 5 millió q körüli búzamennyiséget őröltek meg évenként, lényegesen kedvező befolyást gyakoroltak gabonakereskedésünkre. Rossz, vagy középtermésű években az egész búzakereskedelem a malmok szükségleteinek fedezésére szorítkozott, de a jobb terméssű években az értékesítés nehéz probléma elé került. E tekintetben

sokat használhatott volna, ha az aratás után minél gyorsabban és teljesebben felhasználják azt a mintegy kéthónapos előnyt, amennyivel a magyar búza hamarább jelenik meg a piacon az amerikai és orosz eredetű gabonánál. Ezt azonban nagyon megnehezítették közlekedési hálózatunk hiányai. Aratás után egyszerre nagy tömegek elosztása vált szükségessé, e faladatnak azonban a kellően ki nem épült vasúthálózatunk nem volt képes megfelelni. Ennek a további hátránya az volt, hogy a szállítmányok nagy része a késő őszi és téli időszakra maradt, amidőn járhatatlan utaink miatt a vasúthoz való szállítás nemcsakhogy megdrágult, de gyakran lehetetlenné is vált. Ilyen körülmények között a vállalt szállítási kötelezettségeknek a pontos teljesítése szinte lehetetlen. Gabonánk vasúton csak drágán volt a külföldi piacokra szállítható, víziutaink pedig ilyen feladatok megoldására alig voltak alkalmasak.

2. **Az állattenyésztés és értékesítés helyzete** tekintetében az ország számos vidékén már az 1870-es évek folyamán általános volt a panasz amiatt, hogy állattenyésztésünk hanyatlik. A szarvasmarha ritkul, elcsenevészedik, az értékesítést sűrűn fellépő marhavészek bénítják. Voltak állattenyésztéssel foglalkozó vidékek, amelyek egyes években állatokat értékesíteni képtelenek, elannyira, hogy adójukat sem tudták fizetni. Az állatvásári forgalom ennek következtében az ily helyeken teljesen jelentéktelenné zsugorodott össze. Az állattenyésztésnek nemcsak a szeszélyes és végletekre hajló éghajlat kedvezőtlen hatásaival kellett megküzdeni, hanem nagyon sok helyről hangzott a panasz, hogy az eladásra szánt állatokat képtelenek értékesíteni. Az aradi Kereskedelmi és Iparkamara 1878. évi jelentése keserűen panaszolja fel, hogy összes áldozatai dacára, melyeket a megye gazdasági helyzetének segédeszközökkel való ellátása érdekében 12 év óta hozott, versenyképesség tekintetében most sem jobb a helyzet, mint ez időszak előtt. Panaszolja, hogy a szállítás drágasága nagy nehézségeket okoz, de ez nem egyedüli oka az állatértékesítés pangásának, mert a kereskedelmi politikánk iránya is hozzájárul ahhoz, hogy az állattenyésztés termékeit elzárja a nagyobb művelt államok fogyasztó közönségétől.

Az állatértékesítés nehézségei természetesen kapcsolatban állnak az állattenyésztés nehézségeivel, a helyzet javítása érdekében szükség lett volna a birtokok tagosítására, a közlegelőkről való gondoskodásra és az állatorvosok szaporítására. Ezek mind olyan panaszok, amelyek lényegileg az állattenyésztés érdekeit érintik ugyan, de ott is helyénvalóak, ahol az értékesítés nehézségeiről van szó.

Az állatértékesítés problémái között szerepelnek a külkereskedelmi kérdések is. Ugyancsak az aradi Kereskedelmi és Iparkamara jelentései panaszolják, hogy pl. a sertés értékesítést egyrészt a román és szerb eredetű behozatal versenye, másrészt a kiviteli nehézségek akadályozzák. Az árak hanyatlottak, aminek következtében a hízlalók veszteséget szenvedtek. Viszont — és ez rendkívül jellemző az állapotok betegségére — az üzérek szép nyereséget biztosítottak maguknak. A gazdák között egy idő óta — folytatja a jelentés — azon irányzat az uralkodó, amely a tenyésztés megszorítására irányul, ez azonban, ha nagyobb mérvben eszközöltetnék, káros lenne.

A viszonyok nem igen akartak javulni. Ugyane kamarának egy valamivel későbbi, az 1882. évről szóló jelentése ismét arról panaszkodik, hogy a közgazdaság fejlődésének, vagy hanyatlásának egyik fokmérője, az állattenyésztés, sem az egész országban, sem a kamara vidékén nem emelkedik annyira, mint kívánatos volna, sőt a megyében annak nagymérvű hanyatlásáról lehet beszélni. Egészen az 1880-as évek végéig szinte stereotip módon ismétlődik meg a kereskedelmi kamarai jelentésekben az a panasz, hogy az állatok értékesítése a legkevésbbé sem mondható kielégítőnek és az árak tetemesen csökkennek. Vannak évek, amidőn a szarvasmarha árak csökkenése az előző évhez viszonyítva 30 %-ot tesz ki (1886.).

Bizonyára hozzájárult az állatértékesítési viszonyok kedvezőtlen irányban való befolyásolásához az is, hogy gazdasági egyesületeink ez időszakban alig tudtak képet alkotni az állattenyésztés helyzetéről. „Területünk állattenyésztési adatainak és viszonyainak kutatása közben" — mondja a győri Kereskedelmi és Iparkamara 1891. évről szóló jelentésében — „éreztük legélénkebben, mily időszerű

és szükséges az a mozgalom, amely gazdasági egyleteink országos szervezésére irányul. A gazdasági egyletek tevékenysége ma általánosságban rendezetlen, egységes alapra kellene ezt a tevékenységet fektetni, s a viszonyok észlelését, az évi adatok gyüjtését ezen elvek szerint kellene rendezni."

## *II. Szakasz. Az állami gazdaságpolitikai és a mezőgazdasági termékek értékesítése.*

Az államnak a mezőgazdasági terményértékesítés támogatására irányuló tevékenysége korszakunkban 1. a termelési, illetve értékesítési költségek és lehetőségek alakulását befolyásoló adó-, illetve 2. vám és kereskedelempolitikai intézkedésekben, 3. a termények piacképességének fokozására hivatott kísérletügyi intézmények létesítésében jutott kifejezésre. Ezenkívül nagy jelentőségű volt az államnak az a magatartása, amelyet 4. a tőzsde intézményét illetőleg tanusított, amely azonban sok esetben nem annyira pozitiv, mint inkább negatív irányú volt.

1. **A mezőgazdaság megadóztatása.** A kiegyezéskor hatályban volt adórendszert még az osztrák kormány alkotta meg, miután az 1849. évi október hó 20.-án kelt nyiltparancs, az 1849. évi március hó 4-i birodalmi alkotmányra támaszkodva, az általános teherviselés elvét kimondotta s addig is, míg a szükséges előkészítő munkálatok befejeztetnek, a dicalis megadóztatás rendjét fenntartotta. E dicalis adózást az 1850. évi április hó 25-én kelt nyiltparancssal behozott jövedelemadó egészítette ki, mely az ország sajátságos adóztatási viszonyainak figyelembe vételével készült.

A magyarországi cs. kir. helytartóság 1850. évi november hó 20-án kelt rendelete az eddig érvényes dicalis adózás rendszerét hatályon kívül helyezte. Ennek folytán egyenes adórendszerünknek a földadó, házadó, személyes kereseti adó és jövedelemadó tétetett alapjává. E rendszer 1875-ben is csak formai tekintetben változott, maguk az adóztatási elvek azonban továbbra is érvényben maradtak.

A mezőgazdaságot legközvetlenebbül érintő földadó-

rendszert ugyancsak az 1849. évi október hó 20-án s az 1850. évi március hó 4-én kelt patensek vezetik be, amennyiben az osztrák örökös tartományokban már 1817. óta fennálló földadó-rendszert a magyar korona országaira is kiterjesztik.

E rendszer szerint, amelyet az 1868 : 25. t.-c. törvényesített, a földadó tárgya minden gazdaságilag használható földterület, alapja pedig a közönséges gazdálkodás mellett tartósan várható átlagos tiszta jövedelem. Utóbbira az adó bizonyos évenkint meghatározott százalékban állapíttatott meg és az egyes birtok után kiszámított kataszteri tiszta jövedelemre vettetett ki.

E célból a tiszta jövedelem megállapítása végett minden egyes községről ideiglenes földadó-kataszter készült. A részletenkénti tiszta jövedelem alapja többnyire szóbeli bevallás, vagy egyszerű láncmérés alapján állapíttatott meg.

E bizonytalan alapokon nyugvó felmérés később, az 1851—59. évek folyamán végrehajtatott dűlőnkénti felmérés alapján a valósággal jobban megközelítőleg igazíttatott ki, vagy pedig a tagosítás után felvett új adómunkálatokban, a tagosítási földkönyvből merített adatokkal cseréltetett fel.

A kataszter alapját az adótelekkönyv (földkönyv, vallományi telekkönyv) alkotta, amely magában foglalja a dűlők és a helyszíni fekvés sorrendjében az egyes telkeket, azok térfogatát, mívelési ágát, osztályát, a tulajdonos nevét és feltüntette a birtok tiszta jövedelmét. Minden birtokos számára a községben lévő összes birtokairól birtokív készült. A holdankénti tiszta jövedelem az ideiglenes kataszteri munkálatoknál az 1824. évi (kivételesen az 1836—45. évi átlagár) terményárak és a közönséges mívelés alapján várható középtermés alapján határoztatott meg.

Ez összes műveletek végrehajtását 1850. augusztus havában kezdték meg és Magyar- és Horvátországban 1859-ben, Erdélyben 1867-ben fejezték be.

Földadó az ideiglenes kataszter alapján Magyar- és Horvátországban 1853-ban vettetett ki elsőízben és pedig a tiszta jövedelem 16 %-ával, Erdélyben pedig 1855-ben, annak 10 %-ával. A valóságban ez az adó a birtokok tiszta jövedelmét ettől eltérő arányban terhelte. Néhány, az előfordult eladási árak és fizetett haszonbérek alapján készült reprezen-

tatív számításból az tűnik ki, hogy a földadó, a valóságos tiszta jövedelemnek 9.53—30.76%-a között mozgott.[10] A kivetési százalék azonban idővel az országos földtehermentesítési járulék és a rendkívüli hadipótlék által tetemesen emeltetvén, 1865-ig körülbelül 100 %-kal növekedett, és ekkor Magyarországon 29.76 %-ot, Erdélyben 22 %-ot tett ki. Az állami földadó a földtehermentesítési járulékkal együtt Magyarországon és Horvátországban ebben az évben összesen 35,440.867 forintra rúgott.[11]

Minthogy ennek a földadórendszernek legnagyobb hibája az volt, hogy az adóalapul felvett kataszteri tiszta jövedelem a tényleges tiszta jövedelemtől eltérőleg és aránytalanul volt meghatározva, ez okból az 1868: 25. t.-c.-ben foglalt meghagyáshoz képest 1869-ben a földadónak reformja is napirendre került.

A földadó-bizottság az ideiglenesen érvényben tartott földadóra nézve majdnem teljesen az itt említett hiányokat állapította meg, másrészt azonban kijelentette, hogy a hiányok nem a rendszernek, hanem a helytelen végrehajtásnak következményei.

A földadó bizottság a földbirtok átlagos tiszta jövedelmére alapított, vagyis hozadéki kataszter helyessége mellett nyilatkozott s az értékkatasztert feltétlenül mellőzendőnek tartotta.

Hosszas előkészületek után csak, 1875-ben létesült a földadó reformjáról szóló 1875. évi 7. t.-c., amely a földbirtok tiszta jövedelmének kiszámítási módját a végrehajtási eljárást, és a földadó tárgyainak nyilvántartási rendjét határozza meg.

E törvény a földbirtok arányos megadóztatása céljából elrendeli a magyar állam területén fekvő minden földbirtok tiszta jövedelmének újból való kinyomozását és általános földadókataszter készítését.

A földbirtok tiszta jövedelmének kiszámítása tekinteté-

[10] Az adóreformok tárgyában a m. kir. pénzügyminiszter által összehívott szakbizottmányok munkálatainak összeállítása. I. rész. Földadó. Buda. 1870.

[11] U. o.

ben az új törvényes szabályozás változatlanul fenntartja azt a korábban is fennállott, de végre nem hajtott főszabályt, hogy a föld tiszta jövedelmének a közönséges gazdálkodás alapján tartósan nyerhető középtermésnek a rendes gazdálkodási költségekkel csökkentett értéke tekintendő, továbbá, hogy a földbirtokkal összekötött jogok, vagy az azon fekvő terhek figyelmen kívül hagyandók.

A földadószabályozás végrehajtása tekintetében az érdekelteknek is befolyás biztosíttatott.

Az adóügy további fejlődése során figyelmet érdemelnek a következők.

A földadó szabályozásáról szóló 1875: 7. t.-c. némely intézkedéseinek módosítását tárgyazó 1881: 40 törvénycikk intézkedéseinek legnagyobb része az eljárás egyszerűsítésére, tökéletesítésére irányul, de e mellett elvi szempontból is figyelemreméltó intézkedéseket tesz.

Így kimondja, hogy az országos földadóbizottság nemcsak az 1867—72-i, hanem a későbbi évek gazdasági viszonyainak s minden irányadó tényezőnek figyelembevételével szállítja le, illetőleg állapítja meg véglegesen a valóságnak megfelelő kataszteri tiszta jövedelmet.

Kimondja továbbá, hogy e megállapítás után azonnal az új alapon fog a földadó kivetésre kerülni s amennyiben az új adókivetés 10 %-kal meghaladja a régi adóösszeget, annak törlesztésére három évre terjedő részletfizetés adandó.

Figyelemreméltó e törvénynek az az intézkedése, amely a földadót a magyar korona egész területére nézve 29 millió forintban, s az utána járó földtehermentesítési járulékot — Horvát-Szlavonországoktól eltekintve — 11 millió forintban kontingentálja.

Az 1883: 46. t.-c. még az új földadó munkálatok alapján történt kivetés előtt ezt a kontingenst 3 millió forinttal leszállítja, felhatalmazván a pénzügyminisztert, hogy 1884-től kezdve a földadót oly százalékban vethesse ki, hogy az állami földadó összege a földtehermentesítési járulék nélkül 26 millió forintot meg ne haladjon. Ez alapon a földadó kulcsa a tiszta jövedelemnek 17.1 %-ban a földtehermentesítési járuléké pedig 8.4 %-ban, összesen tehát 25.5 %-ban állapíttatott meg.

A mezőgazdaság megadóztatásának módját szabályozó törvények közül még megemlítendő az 1909 : 5. t.-c., amely a földadókataszterről és a földadó százalékáról szól.

E törvény értelmében az adókataszteri kiigazítási munkálatok befejeztéig az állami földadó és földtehermentesítési járulék az 1883: 46. és 1881. 40. t.-c.-ben megállapított összegek erejéig, azonban, — tekintet nélkül a földtehermentesítési adósság évi szükségletére, — az eddig érvényben álló %-ok szerint vetendő ki. A közigazgatási munkálatok befejezte után, legkésőbb 1913. január 1-től kezdve az egyesített állami földadó és földtehermentesítési járulék egyeüttesen kivetésre kerülő összege a kataszteri tiszta jövedelem 20 %-ában állapíttatik. meg.

2. **Vám és külkereskedelmi politika.** A Magyarország és Ausztria között 1867-ben létrejött közjogi kiegyezés legfontosabb politikai és gazdasági rendelkezéseit az 1867. évi 12. t.-c. és az annak megfelelő 1867. december 21-i osztrák törvény artalmazza. A magyar törvény értelmében a vám- és kereskedelempolitikai ügyek nem tartoznak a két állam közötti „közös ügyek" csoportjába, hanem azok „közös érdekű ügyek"-nek nyilváníttatnak. Ezek közös egyetértés alapján intézendők, de az egyezkedés sikertelensége esetén mind a két ország önrendelkezési jogát fenntartja. Ennek legvilágosabb külső jele az, hogy a vám és külkereskedelmi szerződések a magyar országgyűlés, illetve Reichsrath jogköréhez tartoznak.

Ez alapon keletkezett a monarchia két állama között az 1867: 16. t.-c. értelmében a vám és kereskedelmi szövetség, amelynek alapján a két állam a következő tíz évre közös vámterületet alkot. E szövetség 1878-ban, majd 1887-ben további 10—10 évre meghosszabbíttatott. E határidő lejártát követőleg azonban a vámszövetség 1897-től 1908-ig csak egyoldalú intézkedések alapján állott fenn. Ezek szerint tehát a monarchia két állama 1897. augusztus 31-ig közös vámterületet alkotott, ez időponttól 1907. december 31-ig a viszonosság feltétele alapján fenntartatott a közös vámterületnek megfelelő eddigi állapot, ezt követőleg pedig 1908. január 1-től 1917. december 31-ig a két állam között a közös vám-

területtel azonosnak tekinthető szerződéses vámterület állott fenn.

Röviddel a kiegyezés után, 1868-ban megalkottatott az új vámtarifa, amely Ausztriának kedvezett, amennyiben az iparcikkek eddigi behozatali vámtételeit érintetlenül hagyta, míg a nyersanyagokét sok esetben leszállította. E tarifa intenciója lényegileg arra irányult, hogy a jövőben az eddigi szerződéses vámtételek alkossák az új vámtarifát, míg a nem szerződéses országokkal szemben az egyes tételek pótlékok alakjában állapíttassanak meg.[12]

1879. január 1-én újabb vámtarifa lépett életbe (1878: 21. t.-c.).

E tarifa általában véve, s különösen a mezőgazdasági cikkeket illetőleg, a szabadkereskedelem elvén alapult. Megalkotásánál túlnyomó részben a korábbi szerződéses vámtételek vétettek alapul. Legfontosabb újítása a pénzügyi vámok kihasználása volt, amennyiben több cikkre, különösen a gyarmatárukra, jelentékeny mérvű pénzügyi vámok vettettek ki. E vámtarifa a mezőgazdaság érdekeinek nem felelt meg éspedig főképpen azért nem, mert az összes szántóföldi és kerti termények behozatala — a rozs, komló és preparált növények kivételével — teljes vámmentességet kapott.

Egyébként e vámtarifa gyakorlati jelentősége csekély volt, mert a legtöbb országgal szemben szerződéses tételek kerültek alkalmazásra.

Az 1878. évi vámtarifa kidolgozásának idején a külfölddel való kereskedelmi kapcsolataink még vámtarifa szerződések útján voltak szabályozva és a szerződéses viszonynak további fenntartása érdekében, új szerződések kötése céljából, tárgyalások voltak folyamatban. Minthogy a legtöbb európai ország vámtarifájában a szabadkereskedelem elve érvényesült, e vámtarifába a szerződéses tarifák vámjai abban a feltevésben vétettek át, hogy a vámkülföldet ezáltal hasonló eljárásra, vagyis a szerződéses vámpolitika fenntartására és velünk szemben kedvezményes vámok alkalmazására tudjuk késztetni. A vezető európai országok vámpolitikája terén beállott lényeges változások következ-

[12] Láng Lajos: A vámpolitika az utolsó száz évben. Bpest, 1904.

tében azonban ez a feltevés nem vált be. E vámtarifa általános gazdasági érdekeink szempontjából elfogadható volt mindaddig, míg a fontosabb piacokra, így Németországba, nyersterményeinket, lisztünket és élőállatainkat vámmentesen vihettük be és iparcikkeinknek Németországba való bevitele sem volt magasabb vámok által megnehezítve. Ez a helyzet azonban gyökeresen megváltozott akkor, amidőn Németországgal fennállott vámtarifa szerződésünknek az 1877. év végével való lejárta után Németország, mely akkor arra törekedett, hogy tarifáját a saját termelésének nyujtani kívánt védelem céljából megfelelően átalakítsa, nem volt hajlandó arra, hogy velünk új szerződést kössön. Ennélfogva a mi kiviteli forgalmunkban is érvényesültek azok a vámok, melyeket Németország 1879. évi új vámtarifájában életbe léptetett. Ez az új német vámtarifa a legfontosabb gabonaneműeknek és állatoknak eddigi behozatali vámmentességét megszüntette és ezáltal Németországba irányuló kivitelünket, különösen a nyersterményekét, lényegesen megnehezítette. A vámpolitika terén beállott e lényeges változások miatt csakhamar szükségessé vált az 1878. évi vámtarifának oly formában való helyesbítése, mely termelésünk számára legalább Magyarország és Ausztria fogyasztását biztosítja.

E fejlemények az 1882. 16. t.-c.-ben foglalt és ugyanazon év június 1-én életbelépett vámtarifa megalkotására vezettek.

Ez az új vámtarifa visszaállította a gabonaneműeknek és őrleményeknek az 1878. évi vámtarifában megszüntetett behozatali vámját s egyszersmind a fontosabb ipari cikkek behozatalára magasabb vámtételeket állapított meg.

Az új vámtarifa a mezőgazdasági cikkek közül a búzára 50 krajcár, lisztre 1.50 forint, árpára, zabra, kukoricára, rozsra 25 krajcárt kitevő behozatali vámot állapít meg az előző vámmentességgel szemben. Evvel egyidejüleg az ökör vámját 4 forintról 10-re, a tehénét 1.50 forintról 3-ra, a sertését 2 forintról 3 forintra emeli.

Minthogy időközben több állam felemelte a gabona és az állatok vámtételeit, a kereskedelempolitikai helyzet változása következtében monarchiánk 1887. június 1-én új, fokozottabb védvámos irányzatot érvényesítő vámtarifát léptetett életbe. Az erről intézkedő 1887. évi 25. t.-c. nem vezet be egészen új vámtarifát, hanem csak az 1882. évi vám-

tarifát módosítja. E módosítás azonban igen mélyreható volt, amennyiben nemcsak több mezőgazdasági cikk, hanem az ipari cikkek egész sorozatának vámját is felemeli.

A búza vámját 50 krajcárról 1.50 forintra, a kukoricáét 25 krajcárról 50 krajcárra, az árpáét, zabét 25 kajcárról 75 krajcárra emeli fel. Az ökör vámja 10 forint helyett 15 forint, a fiatal marháé 2 forint helyett 3, a borjúé 1 forint helyett 1.50 forint lett. Ugyancsak emeltetett a méz vámja, 1.5 forintról 6 forintra, a repce és lenolajé 2 forintról 4 forintra.

E vámemeléseknél irányító volt az a szempont, hogy ha már lehetetlen azoknak a piacoknak a visszaszerzése, amelyekről a vámkülföldi államok védővámos politikája és az egyre erősödő tengerentúli verseny következtében mindinkább kiszorultak, részükre legalább a magyarországi és ausztriai piacok biztosíttassanak és ez említett vámpolitikai viszonyok következtében piacukat vesztett vámkülföldi termékeknek a belföldre való beözönlése megakadályoztassék.

Az 1887. évi vámtarifa időközben szintén elavult. A külföldi államok vámpolitikájában bekövetkezett változások következtében e vámtarifa a lényegesen változott viszonyok követelményeinek többé nem felelt meg és gazdasági érdekeink megvédésére alkalmatlannak bizonyult. Minthogy a magyar korona országai és a monarchia többi országai között kötendő vám- és kereskedelmi szövetségről szóló 1898. évi törvényjavaslat nem került alkotmányos elintézésre, e javaslat helyett a vám és kereskedelmi viszonyoknak és ezekkel összefüggő némely kérdésnek rendezéséről új törvény, az 1899. évi 30. t.-c. intézkedik. E törvény utasítja a kormányt, hogy úgy a vám és kereskedelmi szövetség létesítése végett, valamint abból a célból, hogy az idegen államokkal kereskedelmi szerződésekben az ország érdekei kellőleg érvényre jussanak, a tárgyalást az osztrák kormánnyal legkésőbb 1901-ben indítsa meg. E törvény továbbá elrendeli, hogy a külfölddel folytatandó tárgyalások megindítása előtt az addig érvényben volt autonóm vámtarifa új autonóm vámtarifával helyettesítendő, mely mindkét állam mezőgazdasági és ipari érdekeit egyaránt védi.

Ezek szerint tehát Magyarország vámügyi autonómiája tényleg beállt 1897-ben, amikor az Ausztriával való gazda-

sági kiegyezés meghiusult. Ez az autonómia kifejezésre jutott az 1899. évi 30. t.-c.-ben, amelynek értelmében a két ország között addig fennállott gazdasági viszonyok, — addig, amíg a két állam egymással szemben a tényleges visszonosság elvét alkalmazza, — továbbra is változatlanul maradnak. Ez a tényleges viszonosság életben maradt az 1907. évi magyar-osztrák gazdasági kiegyezés létrejöttéig. E megállapodás azon az alapon létesült, hogy az 1867. óta fennállott kereskedelmi és vámszövetség alakilag Magyarország és Ausztria között kötött kereskedelmi és vámszerződéssé, a közös vámterület pedig a két ország szerződéses vámterületévé, a közös vámhatár szerződéses vámhatárrá alakult át és Magyarországon autonóm vámtarifa (1907. évi 53. t.-c.) és a magyar osztrák kereskedelmi forgalomra nézve az autonóm tarifával megegyező szerződéses vámtarifa (1908. 12. t.-c.) jött létre. Ily módon tehát a kölcsönös vámügyi helyzetben lényeges változás nem következett be. Figyelembe veendő, hogy az 1907. évi 53. t.-c.-ben foglalt magyar autonóm vámtarifa hatálybalépése az említett 1908 : 12. t.-c.-be iktatott vámszerződés lejáratának időpontjáig, 1917. december 31-ig felfüggesztetett. Az autonóm vámtarifát ez időpontig a szerződéses vámtarifa helyettesítette, amely egyébként az autonóm vámtarifával teljesen azonos intézkedéseket tartalmazott.

*A fontosabb külkereskedelempolitikai egyezményeink* közül figyelmet érdemelnek a következők:

Romániával 1875-ben jött létre kölcsönösen mérsékelt vámtételeket, illetve a legnagyobb kedvezmény elvét biztosító szerződés, melynek hatása alatt jelentékeny kölcsönös forgalom alakult ki. E szerződés, amelyben nekünk Románia több mezőgazdasági termék vámmentességét is biztosította, 1885-ben lejárt, de Romániával új egyezményt kötni nem sikerült. Az 1886. évi román vámtarifa a legjellegzetesebb harci vámokat állapítja meg, amire válaszképen az osztrák és magyar kormányok a magyar általános vámtarifa tételeit Romániával szemben oly magasra emelték, hogy a kölcsönös forgalom sok cikket illetőleg teljesen lehetetlenné vált.

Szerbiával 1881-ben jött létre vámszerződés, amely a

szerződő feleknek kölcsönösen a legnagyobb kedvezményt biztosítja.

Olaszországgal 1887-ben jött létre tarifaszerződés. Az egyezmény főképen a kukorica, búza, liszt, árpa, repce és különösen borkivitelünket érintette.

A Svájcba irányuló kivitelt az 1888-ban kötött tarifaszerződés szabályozta, amely mérsékelt vámtételeket állapított meg, azonban a liszt vámját a búzához viszonyítva aránytalanul magasra szabta.

Az osztrák-magyar monarchia az említetteken kívül az 1890-es évek folyamán több vámszerződést kötött. Új szerződés jött létre Németországgal, Belgiummal és Svájccal. 1893-ban Szerbiával, 1894-ben Oroszországgal és Romániával, 1897-ben Bulgáriával. E szerződések az előbbi helyzethez képest lényegesebb újításokat nem tartalmaztak.

*A vámpolitikai helyzet további alakulását illetőleg figyelmet érdemel,* hogy az 1900-as évek első tizedében külkereskedelmi és gazdaságpolitikai viszonyaink rendezése érdekében több külföldi állammal folytak tárgyalások, amelyek mezőgazdasági termelésünk védelme szempontjából messzemenő jelentőséggel bírtak. Különösen nagy feladat várt a kormányra *α*) a *Monarchia másik államával* való gazdasági viszonyok szabályozását célzó szerződés letárgyalása és törvénybe iktatása, valamint *β*) a mezőgazdasági érdekeink szempontjából rendkívül fontos *keleti szerződések* ügyének rendezése tekintetében.

ad *α*) Ausztriával, mint tudjuk, a kölcsönös kereskedelmi és forgalmi viszonyaink szabályozása céljából 1907. október 8-án jött létre megállapodás, — amely az 1908. évi 12. t.-c.-ben került becikkelyezésre. — A mezőgazdaságot mindenekelőtt az e szerződésben foglalt autonóm vámtarifa érdekli. Ebben nyerte ugyanis a magyar mezőgazdaság azt a védelmet, melyre jogosan igényt tarthatott különösen akkor, amidőn a külkereskedelmi piacainkat alkotó szomszédos országok is nagy védvámmal védték belföldi termelésüket. Az új vámtarifa a mezőgazdaság szempontjából azt a nagyjelentőségű intézkedést tartalmazza, hogy a fontosabb gabonaneműekre oly tételeket állapít meg, amelyeknél ala-

csonyabbak szerződéses megállapodásokban ki nem köthetők.

A minimális tételek az eddig érvényben volt tételekkel szemben tekintélyes emelkedést mutatnak, amennyiben a búza minimális vámtétele az eddig 3.57 K-ról 6.30 K-ra, a rozsé 3.57-ről 5.80-ra, az árpáé 1.79-ről 2.80-ra, a zabé 1.74-ről 4.80-ra, végül a kukoricáé 1.19 K-ról 2.80 K-ra emeltetett.

Az Ausztriával kötött 1907. évi megállapodás a magyar mezőgazdaságot illetőleg az említetteken kívül az állatforgalom szabályozása, a hazai termésű boraink védelme, a mezőgazdasági termények, termékek és cikkek hamisításának üldözése szempontjából jelent előnyt.

*Az állatforgalom szabályozása* tárgyában létrejött megállapodások tekintetében az a szabályozás, melyet az Ausztriával kötött új vámszerződés tartalmaz, sokkal előnyösebb, mint a vonatkozó régebbi megállapodások, mert egészen a szabad forgalom elvi alapjára helyezkedik. Az Ausztriával létrejött új kiegyezési megállapodás minden kétséget kizáró világossággal kimondja a Magyarország és Ausztria közötti állatforgalmat illetőleg, hogy az egyik államból származó, egészséges állatok a másik állam szabad forgalmába akadálytalanul átmehetnek. Az új szerződés biztosítja azt, hogy a magyarországi származású állatokat és állati termékeket Ausztria, viszont Ausztria hasonló termékeit Magyarország ugyanúgy fogja kezelni, mint a saját területéről származó, hasonló szállítmányokat. A szerződés azt is biztosítja Magyarország részére, hogy Ausztriában, az oda kiküldött, saját állategészségügyi közegeink továbbra is gondozhatják a helyszínen állatkivitelünk ügyét.

Ez állatforgalmi megállapodások legfőbb célja a vágóállatkivitel biztosítása. Ebben a tekintetben Magyarország a legjobban van érdekelve és ezért a kormány arra törekedett a kiegyezés létrehozatalánál, hogy a vágóállataink részére minél jobban biztosítsa a kiviteli lehetőséget. A tenyész- és haszonállatok kivitele hazánk szempontjából kisebb jelentőségű. Említésre méltó rendelkezéseket tartalmaz az Ausztriával kötött kiegyezési megállapodás az állati járványügy kezelése terén is. A régi megállapodásokat kiegészíti azzal, hogy a ragadós állatbetegségek uralkodása esetén a két kormány a normális viszonyokra megszabott intézkedéseken túlmenő eljárásokat is alkalmazhat. Mindazonáltal az exportáló állam önálló rendelkezési joga minden tekintetben biztosítva van.

Nem kevésbbé fontosak azok a megállapodások, amelyeket az egyezmény a *bortörvényre és a tokaji borok védelmére* vonatkozólag tartalmaz. Nálunk ugyanis nemcsak a belföldi borhamisitás okozott súlyos következményeket, hanem az Ausztriával való viszonyunk és a vámterület közössége folytán az osztrák borhamisítás következményeit is súlyosan éreztük. Ausztriában ugyanis az 1907. év előtt a mesterséges borok készítése és forgalombahozatala eltiltva nem volt, ennélfogva ott a borhamisításnak nem lehetett hathatósan gátat vetni és az onnan bejövő borok a magyar piacra is hátrányos befolyást gyakoroltak. A kormány épp ezért már régóta arra törekedett, hogy Ausztriával megegyezésre jusson a mesterséges borok készítésének és forgalombahozatalának Ausztriában való eltiltása iránt. Ez az 1907. évi osztrák törvénnyel meg is történt. Azonban Magyarország nem nyert semmiféle biztosítékot abban a tekintetben, hogy e bortörvény Ausztriában eredeti formájában érvényben is fog maradni. Arra kellett tehát törekedni, hogy e törvény érvényben maradása iránt Ausztriától biztosítékot nyerjünk. Az Ausztriával folytatott tárgyalások folyamán sikerült a magyar kormánynak szerződésszerűleg biztosítani azt, hogy Ausztria új bortörvényét a kiegyezési megállapodás 10 éves tartama alatt nem fogja enyhíteni. Ezzel borértékesítésünk egyik nagy veszélyét: a hamisított osztrák borok beözönlését, sikerült, ha nem is egészen megszüntetni, de legalább a minimumra redukálni.

Hasonlóképen előnyös reánk nézve az Ausztriával kötött az a megállapodás, mely szerint a *mezőgazdasági termények, termékek és cikkek hamisításának üldözését* illetően a két állam azonos rendszabályok megalkotására kötelezi magát.

ad *β*) Az Ausztriával létrejött megállapodáson kívül a kormány a keleti államokkal is létrehozott kereskedelempolitikai egyezményeket. Ezek tekintetében a nyugati államokkal kötött szerződések már eleve is bizonyos irányt szabtak. A kormánynak okvetlenül úgy kellett a kereskedelmi és forgalmi viszonyok szabályozását eszközölni, hogy a balkán államoknak semmi esetre se biztosítson mezőgazdasági tekintetben több előnyt, mint amennyit nekünk a

nyugati államok, illetve legelső sorban a Németbirodalom nyujtottak. Erre nemcsak azért volt szükség, mert az egész világ közgazdasági politikájában megnyilvánuló mezőgazdasági vámvédelem nem engedte volna, hogy Magyarország kisebb biztosítékkal érje be, mint azok a nagy külföldi piacok, melyekre mezőgazdasági érdekeink legelső sorban utalva vannak, hanem figyelmet kellett fordítani mezőgazdasági érdekképviseleteink azon kívánságaira is, melyek a hazai termelés védelme érdekében megnyilvánultak.

A mezőgazdasági érdekképviseletek a balkán államokkal a 90-es évek folyamán létrejött állategészségügyi és kereskedelmi szerződések tekintetében többféle panasznak, illetve kívánságnak adtak kifejezést. Így szükségesnek tartották az állati és növényi betegségek behurcolásának veszélye elleni védekezést, kívánták, hogy határforgalmi kedvezmények címe alatt a jövőben egyetlen egy államnak se engedélyeztessenek a vámvédelmet csökkentő, oly vámkedvezmények, aminőket pl. az olasz bor, a szerb gabona, méz, szilva, bor és állatbehozatal élvezett. Kívánták, hogy azon keleti államok állatbehozatalával szemben, amelyek ellenében az állat-határzár a multban fennállott, továbbra is fenntartassék és az eddiginél hatályosabban ellenőriztessék. Általános elvként a mezőgazdasági érdekeltség azt a kívánalmat állította fel, hogy a keleti államok nyerstermény-behozatala csak oly mértékben kedvezményeltessék kereskedelmi szerződéseinkben, amily mérvű kedvezésben részesül a mi nyugat felé irányuló nyerstermény kivitelünk.

Ezekre a szempontokra való tekintettel az 1906. áprilisában megalakult kormány mindenekelőtt a keleti államokkal folytatandó kereskedelmi szerződési tárgyalások terén követendő gazdaságpolitikai alapvető irányelv tekintetében szándékozott a Monarchia másik államával megállapodást, illetve programmot létesíteni, amely alkalmas a gazdasági temelésünknek nyujtandó védelem terén a keleti és a nyugati határainkon való egyforma elbánás elvének érvényesítésére. Egyúttal abban is megállapodott a kormány, hogy az indítandó külkereskedelmi tárgyalások egyrészt, s a Monarchia másik államával folyó tárgyalások másrészt, párhuzamosan folytattassanak, de a megállapodások csak az Ausztriával kötendő szerződés sikeres létrejötte esetén finalizáltassanak.

Különös jelentősége volt mezőgazdaságunk szempontjából a monarchia és Szerbia közötti kereskedelempolitikai helyzet alakulása.

Minthogy a Szerbiával az 1906. év tavaszán folytatott tárgyalások sikertelenül megszakadtak, 1906. július 7-től kezdve Magyarország és Ausztria, valamint Szerbia egymás behozatala és kivitele tekintetében az általános vámtételeket alkalmazták. A magyar kormány pedig állategészségügyi és forgalmi szempontból autonóm álláspontra helyezkedve, szerbiai származású élő, vagy leölt szarvasmarhának, juhnak, kecskének, sertésnek, baromfinak, úgyszintén mindennemű húsnak Magyarországba való behozatalát megtiltotta. E helyzet 1908. augusztus 31-ig állott fenn, mely idő alatt Szerbia számos, kevés sikerrel járó kísérletet tett aziránt, hogy állatkivitele más piacon találjon elhelyezést.

1908. március 14-én Szerbiával kereskedelmi megállapodás jött létre, mely mezőgazdasági szempontból szakítást jelent a multban követett azzal a gyakorlattal, mely lehetővé tette, hogy túlnyomóan mezőgazdasági termeléssel foglalkozó s ezen termékek kivitelében érdekelt államok a mi piacainkon sokkal nagyobb kedvezményeket élveztek, mint hasonló termékekből való saját kivitelünk a minket érdeklő kiviteli piacokon. A szerződés kimagasló jellemvonása gyanánt tekinthető az az elv, melyért gazdasági érdekeltjeink éveken keresztül sikertelen küzdelmet folytattak és amely szerint mezőgazdasági termelésünket nekünk is ugyanolyan mértékű vámvédelemben kell részesíteni, mint amily mérvű vámokkal óvják hasonló termelésünket a mi nyugati szomszédaink, főképpen pedig a német birodalom. Hogy ez az elv a balkán államokkal az új szerződési korszak alatt kötött első szerződésben a maga teljességében érvényesült, kitűnik a szerződésnek mezőgazdasági termelésünket érdeklő vámengedményeiből és az ezekkel kapcsolatos fontosabb rendelkezésekből.

Első fontosabb vívmány volt, hogy az új szerződésből végérvényesen kiküszöböltettek azok a „határmenti kedvezmények" címen adott, de a valóságban az érdekelt szomszédos állam egész területére kiterjedő, messzemenő kedvezmények, melyek az előbbi szerződésben a magyar termelés nagy hátrányára felállíttattak. Az új szerződésben mindenek előtt arról történt gondoskodás, hogy a multban fennállott

és tulajdonképpen csak statisztikai illetékkel terhelt szerbiai gabona behozatal minden más külföldi behozatallal egyenlő elbánás alá vonassék. E feladatot sikerült megoldani, amennyiben új vámtarifánk minimális gabonavámjai Szerbiával is csorbítatlanul fenntartattak, úgy hogy Szerbia hasonló termékei hozzánk való behozataluk esetén ezeket a minimális vámokat fizették a szerződés ideiglenes tartamú fennállása alatt, a multban bírt különlegesen kedvezményes vámok helyett.

Hogy ez a multhoz képest mily nagyjelentőségű változást jelentett mezőgazdasági termelésünk javára, azt legjobban illusztrálja az a körülmény, hogy a búza vámja ezentúl 6 K. 30 f-t tett ki a multban fennállott 75 kr. helyett. A rozs vámja az ugyancsak 75 kr. eddigi vám helyett 5 K. 80 f.-re, az árpa pedig 25 kr-ral szemben 2 K. 80 f-re, a szőlő vámja 2 Frt-ról 40 K-ra emelkedett.

Ugyancsak jelentékeny vámemelés következett be az állatbehozatal tekintetében.

Pl. egy 600 kgr. súlyú szarvasmarha vámtétele 56 K. 40 f-t tett ki a régebben fennállott darabonkénti 4 frt.-al szemben. A sertés vámja, mely a multban darabonként, az állat súlyára való tekintet nélkül 1 frt. 50 kr.-ban volt megállapítva, a 110 kgr.-nál nehezebb súlyú sertésekre nézve az élősúly 100 kgr-ja után 10 K-ban állapíttatott meg, ami egy 200 kgr. súlyú sertés esetében 20 K-t jelent a régebbi 1 Frt. 50 kr-al szemben.

Az új vámpolitikai intézkedések még hatékonyabban védik állatállományunk egészségügyi érdekeit a külföldi élő állatbehozatal esetén fenyegetővé válható állati járványok behurcolásának megakadályozása céljából megállapított szigorú korlátozó rendszabályokkal. Gondoskodni kellett ezen kívül arról is, hogy az azelőtt a mennyiség szempontjából korlátlannak mondható behozatali lehetőség helyett a jövőben a Szerbiából behozható szarvasmarha és sertés számszerű mennyisége megfelelően korlátoztassék. Az új szerződés a Szerbiából behozható állatok számszerű mennyiségét évenkint aképpen állapította meg, hogy e mennyiség az átlagos behozatalnak csak egy részét teszi ki.

Figyelemre méltók továbbá az állatforgalomnak állategészségügyi szempontból való szabályozását célzó rendelkezések. Az új szerződés szerint Szerbiából hozzánk a ba-

romfi kivételével élő állat egyáltalán nem volt behozható, hanem azokat a határ közelében, de szerb területen, erre a célra szolgáló vágóhidakon kellett élő állapotban történt elvámolás után a mi állatorvosaink ellenőrzése és felügyelete alatt levágni és csak az ily módon leölt állatok húsát volt szabad az erre a célra kijelölt nagyobb belföldi városok piacaira behozni. E rendelkezéseket kiegészítik a magyar kormánynak azok a kikötései, amely szerint a keleti marhavésznek Szerbiában való fellépése a leölt állapotban való állatbehozatalt is azonnal felfüggeszti.

Az itt tárgyalt 1908. március 14-i szerb megállapodást a kormány 1908. szeptember 1-én ideiglenes hatállyal léptette életbe. A vonatkozó törvényjavaslat azonban az időközben beállott külpolitikai bonyodalmak következtében alkotmányos tárgyalás alá nem vétetett, hanem időközben 1909. március 20-án a kormány azt azzal a pozitív kijelentéssel vonta vissza, hogy azt többé előterjeszteni sem fogja, s az ideiglenes életbeléptetés hatályának március 31-én bekövetkezett lejárta után végérvényesen hatályon kívül helyezte. Ez idő óta Szerbiával szemben ismét autonóm vámtarifánk tételei emelkedtek érvényre.

Noha a szerb szerződés, hatályon kívül helyeztetett, viszont nagy értékkel bír az általa megteremtett szerződés-típus, amely alkalmas volt arra, hogy a többi balkáni szerződéseink is e schema alapján köttessenek meg. Darányi azt az álláspontot foglalta el e kérdésben, hogy azt a követelményt, mely szerint élő állatok semmi ürügy alatt be ne engedtessenek, jogosnak tartja; mert a hazai állatállomány épségét nem engedhetjük veszélyeztetni akkor, midőn nagy áldozatok árán és nagy fáradsággal e téren kedvező állapotokat létesítettünk és ezáltal napról-napra fontosabbá váló állattenyésztésünk fejlődésének és emelkedésének az alapját megvetettük. Azt a további követelményt azonban, hogy a balkán államokból származó állatoknak levágott állapotban való behozatalát is mereven elzárjuk, nem tartotta fenntarthatónak, mert az csak akkor volna indokolt, ha a mi hasonló kivitelünk is teljesen lehetetlenné tétetnék.

3. **A mezőgazdasági kísérletügyi intézmények.** A mezőgazdasági kísérletügyi intézmények feladata a mezőgazda-

sági terményértékesítésnek a megfelelő termelési eljárások megállapítása révén való előmozdítása. Az e csoportba sorozható intézmények között az államilag irányított agrárpolitika terén fontosabb szerep jutott a vegykísérleti-, vetőmagvizsgáló-, bakteriológiai-, állatélettani-, rovartani-, gyapjúminősítő-, tejkísérleti-, növénytermelési-, növényélet és kórtani-, dohánytermelési kísérleti-, szőlészeti kísérleti-, szeszkísérleti-, erdészeti- és végül a gazdasági gépkísérleti állomásoknak.

E kísérleti állomások rendeltetése egyrészt tudományos, másrészt gyakorlati. Feladatuk ugyanis a munkakörükbe tartozó tudományos vizsgálatok, kémiai elemzések végzése, a hazai viszonyok között legidőszerűbb termelési módozatok megállapítása. Másrészt működésük gyakorlati jellegű és ily szempontból feladatuk az illető termények és más növényi cikkek forgalmának ellenőrzése, a gazdák érdekeinek az előforduló hamisítások és visszaélések ellen való védelme és a mezőgazdálkodás terméshozamának fokozására alkalmas eljárási módok megállapítása. A háború előtt fennállott mezőgazdasági kísérleti intézmények nagy részének létesítése a XIX. század utolsó tizedére esik, vagy legalább is ez időszakban helyeztetett szélesebb szervezeti alapokra. Ezt megelőzőleg a kísérleti állomások többnyire valamely gazdasági tanintézettel állottak szoros kapcsolatban.

A kisérleti intézmények létesítését illetőleg figyelmet érdemelnek a következők:

A *vegykisérleti* állomások közül a m. kir. kémiai intézet és központi vegykisérleti állomás első formája a kormány által 1881-ben az akkori állatorvosi tanintézet épületében létesített borvizsgáló állomás volt. Ez intézmény feladatköre röviddel létesülése után, 1882-ben lényegesen kibővült, és ennek megfelelően a „magyar királyi vegykisérleti állomás" elnevezést nyerte. Ezenkívül a fontosabb gazdasági iskolák mellett (Magyaróváron, Debrecenben, Kassán, Keszthelyen és Kolozsvárt) is létesültek hasonló intézmények.

A M. Kir. Orsz. Kémiai Intézet és Központi Vegykisérleti Állomás munkaköre a mesterséges borok készítésének és forgalombahozatalának tilalmazásáról szóló 1893. évi XXIII. t.-c., valamint a mezőgazdasági termények, termékek és cikkek hamisításának tilalmazásáról szóló 1895. évi 46. t.-c. végrehajtása folytán tetemesen növekedett, ami szükségessé tette az intézet személyzeti létszámának és felszerelésének növelését. Az intézet 1899-ben új, modernül felszerelt épületbe költözött. Az inté-

zet munkakörének főként Darányi miniszterségе idejére eső gyarapodását mutatja az, hogy míg a megvizsgált minták száma 1890-ben 3693, 1895-ben pedig — vagyis Darányi miniszterré való kinevezése évében — 3987 volt, 1902-ben már 7989-re rúgott.

A *vetőmagvizsgálásnak* s egyáltalán a forgalomba kerülő vetőmagvak ellenőrzésének Magyarországon való meghonosítására az első elhatározó lépés 1878-ban történt, amidőn a magyaróvári gazdasági akadémián az első hazai „vetőmagvizsgáló és növényélettani kisérleti állomás" létesült. Később Budapesten, Kassán, Debrecenben, Keszthelyen és Kolozsváron kerültek felállításra megvizsgáló állomások, az ott fennálló gazdasági tanintézetek kötelékében.

Minthogy a mezőgazdasági termények, termékek és cikkek hamisításának tilalmazásáról szóló 1895. évi 47. t.-c. végrehajtási utasítása, mely a vető- és fűmagvakat különös figyelemben részesíti, új és felelősségteljes feladatot rótt valamennyi magvizsgáló állomásra. Darányi az állomásokat fokozatosan tovább fejlesztette. A budapesti állomás 1901 őszén mintaszerűen felszerelt, új palotába költözött. Az egyes állomásokon végzett vizsgálatok száma 1895-ben 21.291 volt, 1902-ben pedig már 64.280-at tett ki.

A m. kir. állami *bakteriológiai intézet* 1891-ben, az állatorvosi főiskolával (akkor még akadémiával) kapcsolatban létesült. Az intézet nyilvános működését az 1893. év elején kezdette meg.

Az *állatélettani állomás* a m. kir. állatorvosi akadémián létesült és 1897-ben kezdte meg működését. Az állomás működési köre részben tisztán tudományos, részben gyakorlati. Tudományos működését illetőleg az állomás a hasznos háziállatok okszerű takarmányozását tanulmányozza szabatos tudományos kisérletekkel, különös tekintettel a hazai viszonyokra, az országban tenyésztett állatfajtákra, az itt termelt és gyártott takarmányneműekre. Rendeltetésének megfelelőleg az állomás általános takarmányozási kérdéseken kívül elsősorban a hazai takarmányok kémiai összetételének és tápláló értékének megállapításával foglalkozik.

Juhtenyésztésünk és ezzel kapcsolatban gyapjútermelésünk évek óta észlelhető hanyatlása szükségessé tette egy külön tudományos alapon működő kisérleti intézmény létesítését. E célból alapította a kormány az 1899. évben Budapesten a M. Kir. Gyapjúminősítő intézetet. Ez intézet fontos feladatot végez azáltal is, hogy a budapesti gyapjúárveréseknél működő értékelő bizottságnak az áru tisztaságára és nedvességtartalmára nézve előleges útbaigazítást ad.

A földmívelésügyi miniszter az 1901. év elején vette át tárcája körébe a budapesti M. Kir. *Ornitológiai* Központot, amely 1893-ban alakult és eredetileg a vallás- és közoktatásügyi tárcához tartozott. Ez intézmény a Párisban 1900-ban tartott nemzetközi ornitológiai kongresszuson is képviselve volt.

A m. kir. *Rovartani Állomás* 1880-ban Országos Philoxera Kisérleti Állomás néven keletkezett és keletkezésének indítóoka azokban a

viszonyokban rejlik, amelyeket a szőlő filoxerájának Magyarországon 1874 óta való előfordulása a hazai szőlőgazdaságunkban teremtett.

Az Országos m. kir. *gyapjúminősítő* intézet 1898-ban alakult meg.

A M. kir. *Tejkísérleti Állomás* szervezetéről egy, 1903-ban kibocsátott földmívelésügyi miniszteri rendelet intézkedik.

A *növénytermelési* kisérleti állomás felállításáról egy, 1891-ben kibocsátott földmívelésügyi miniszteri rendelet intézkedik.

A növényi betegségek és kárveszélyek tanulmányozására és a védekezési módok kipróbálására létesült Magyaróvárott a M. Kir. Növény Élet- és Kórtani Állomás, mely 1898. évben kezdte meg széleskörű és ingyenes működését.

A M. kir. *Növényélet és Kórtani Állomást* Magyaróváron 1897-ben állította fel Darányi Ignác földmívelésügyi miniszter.

A földmívelésügyi miniszter a pénzügyminiszterrel egyetértőleg létesítette a debreceni M. Kir. *Dohánytermelési* Kisérleti Állomást, mely 1898-ban kezdte meg működését.

A M. kir. Központi *Szőlészeti* Kisérleti Állomást és Ampelologai Intézetet az 1897: V. t.-c. rendelkezése alapján létesítette 1898-ban Darányi Ignác földmívelésügyi miniszter.

A szeszkisérlet ügyének fejlesztésére a földmívelésügyi kormány *szeszkisérleti* állomásokat szervezett. Ezek rendeltetése a szeszipart érdeklő tudományos és gyakorlati kérdéseknek, szabadalmaknak ajánlott eljárásoknak felülbírálata és azoknak a kísérleti gyárban való kipróbálása külföldi szakirodalomnak, az erjedési iparral összefüggő gazdasági mozgalomnak figyelemmel kisérése és mindezen téren felmerült eseményeknek sajtóban, tanfolyamokon való közzététele.

Ily állomások állottak fenn Kassán (1901-től) és Gödöllőn.

Az *erdészeti* kisérleti állomások rendeltetése, hogy az erdőgazdaság körében felmerülő gyakorlati és elméleti kérdéseket kisérletek és tudományos kutatások alapján megfejtsék. Működésüknek iránya épen e cél érdekében főképen gyakorlati, munkásságuknak módját pedig a legszigorúbb tudományosság szabja meg.

M. kir. Gazdasági *Gépkisérleti* Állomás 1869-ben létesült. Az akkori földmíves-, ipar- és kereskedelemügyi m. kir. minisztérium 1870 február 5-ikén 1210. sz. alatt kelt leiratával helybenhagyta az állomás alapszabályait.

Ugyancsak a mezőgazdaság érdekeit szolgálták a következő intézmények:

A Budapesten fennálló M. Kir. Földtani Intézetet, melynek feladata Magyarország földtani és kőzettani viszonyainak tanulmányozása, a kormány a mult század végén jelentékeny költséggel kibővítette.

A M. Kir. Meteorológiai és Földmágnességi Intézet, mely az ország éghajlati és időjárási viszonyainak tanulmányozásával és jelzésével foglalkozik, 1896-ban új szervezeti szabályzatot nyert és működése lényegesen kibővíttetett. A megfigyelő állomások száma Darányi első minisztersége alatt, vagyis 1895—1902-ig 322-ről 1130-ra növekedett. Az intézet 1899-ben karolta fel a jég elleni védekezés ügyét. Figyelemre

méltó továbbá, hogy az intézményt a törvényhozás az 1899. évi állami költségvetés által rendelkezésre bocsátott jelentékeny hitellel kibővítette, amennyiben 1900-ban Ógyallán meteorológiai és földmágnességi obszervatóriumot létesített.

Az idők folyamán mindinkább szemetszúrt az, hogy a mezőgazdasági kísérleti és tudományos intézetek által végzett munka nem áll a kor által megkívánt színvonalon. A meglevő állomások fejlesztése és a szükséges új állomások létesítése mellett azért szükségesnek bizonyult egy oly intézmény létrehívása, amely a kísérleti állomások szakügyeiben a legfőbb tanácsadó szerep betöltésére alkalmas.

E célból Darányi még 1897-ben a földmívelésügyi minisztérium keretében „Mezőgazdasági kísérletügyi központi bizottság"-ot létesített, melyben minden mezőgazdasági kísérleti ágnak képviseletet biztosított. E bizottság feladatává tétetett az egyes kísérleti állomások tevékenységét előmozdítani, teljesítményeiket felülbírálni, közöttük az összműködést irányítani, a szükségesnek mutatkozó közérdekű kísérleteket elrendelni és általában véve a kísérleti ügy fejlesztése iránt a földmívelésügyi miniszterhez javaslatot tenni és e kísérletek eredményeiről a nyilvánosságot tájékoztatni. Utóbbi célt a „Kísérleti Közlemények" c. folyóirat szolgálta, mely 1898-ban indult meg és az érdeklődők között ingyen került szétosztásra.

Ez időponttól kezdődőleg a kormány részéről igen figyelemreméltó intézkedések történtek a mezőgazdasággal kapcsolatban kisérleti és tudományos intézmények fejlesztése terén. E tevékenység részben azzal áll összefüggésben, hogy a mutatkozó törvényhozási intézkedések az ily intézmények feladatkörét lényegesen kibővítik. Ez az illető intézmény költségvetésének növelését, továbbá megfelelő személyi és dologi kibővítését vonta maga után. A már fennálló intézmények bővítésén kívül a kormány a meglevő mezőgazdasági kisérletügyi intézmények számát új intézmények felállításával is szaporította. E téren azonban a legnagyobb jelentőségű intézkedésnek a mezőgazdasági múzeum felállítása tekinthető.

A magyar gazdaközönség egyik régi óhaja volt, hogy az ország mezőgazdasági érdekeinek és fontosságának megfelelő, a tudomány és gyakorlat vívmányait, valamint a mező-

gazdasági termelésünk multját és jelenét bemutató múzeum állíttassék fel Budapesten. Az O. M. G. E. már több ízben hangoztatta ezt az óhajt, különösen pedig az 1896. évi ezredévi kiállítás alkalmából, amidőn a magyar gazdaközönség tevékenysége hozzájárult az országos kiállítás mezőgazdasági részének egybeállításához és sikeréhez. E régi kívánságnak tett eleget Darányi, amidőn a kiállításon összehalmozott anyagból létrehozta a budapesti *M. kir. Mezőgazdasági Múzeumot.* A mezőgazdasági múzeum célja volt a magyar mezőgazdaság szempontjából fontos oly tényezők szemléltetése, amelyekből a gazdálkodó megbízható gyakorlati tanulságot meríthet és amelyek alapján úgy a belföldi, valamint a külföldi érdekeltek a magyar mezőgazdaság terményeit legközvetlenebbül és leghívebben megismerhetik.

Ez intézmény első alakjában 1897 szeptember 12-én nyílt meg és a keretei között kiállításra került anyag mintegy 250.000 K értékét képviselt. E múzeum a mezőgazdasági irodalmat felölelő könyvtárat is magában foglalt.

A törvényhozás 1900-ban 2,400.000 K-t szavazott meg, amelynek jelentékeny része az ezredéves kiállítás alkalmával létesített történelmi épületcsarnok újbóli felépítésére, illetve a múzeumnak ottan való elhelyezésére szolgált. Darányi minisztersége alatt a múzeum gyüjteménye jelentékenyen szaporodott és a keretei között elhelyezett tárgyak értéke a megnyitáskori 250.000 K-ról 1902 végéig 350.000 K-ra emelkedett.

E múzeum fejlesztésének ügyét a kormány később jelentékeny pénzügyi áldozatok árán mozdította elő.

A múzeum összes építkezési költségeit az 1904. évi 34. t.-c. 2,800.000 K-ban irányozta elő, belső berendezése pedig 400.000 K-t igényelt. Az újonnan berendezett múzeumot a király 1907 június 8-án nyitotta meg.

4. **A tőzsde.** A mezőgazdasági termények értékesítése terén korszakunkban nagyon fontos szerep jutott a tőzsde intézményének.

A legelső magyar tőzsde, a pesti áru- és értéktőzsde, 1864 január hó 18-án nyílt meg. Alapszabályai értelmében feladatát alkotta mindennemű kereskedelmi javaknak, veretlen arany és ezüstnek, pénznemeknek és váltóknak, a magyar ipari vállalatok által hatósági engedély alapján kibo-

csátott részvényeknek és törvényeknek eladását és vételét, végre a zálogbiztosítási és szállítási üzleteknek lebonyolítását megkönnyíteni. Az intézmény abból a gabonacsarnokból fejlődött, melyet 1854-ben a pesti Lloyd-társulat állított fel azzal a céllal, hogy a gabonaforgalom lebonyolításának központját alkossa. A gabonacsarnoknak nem voltak olyan szabályzatai, amelyek keretében árjegyzések kerülhettek volna nyilvánosságra. Ez intézménynek elvileg minden fedhetetlen jellemű egyén tagja lehetett, „aki a forgalomhoz, mint termelő, üzér, vagy alkusz tartozik és az általános törvényes határozmányok szerint vagyonát illetőleg érvényes kötelezettséget vállalhatott", lényegileg azonban ez az intézmény egyes kereskedők magánegyesületének volt tekinthető.

A tőzsde tagjai közé való szabad belépés jogát a tőzsdének az alkotmány visszaállítása után életbelépett alapszabályai is megerősítik. Noha ezek az alapszabályok később több ízben módosultak, e jog azonban elvileg továbbra is biztosíttatott. Tény viszont, hogy e rendelkezés gyakorlatilag alig érvényesült. Részint azért, mert a tőzsde vezetősége körében a kereskedelmi érdekeltek száma már kezdettől fogva túlnyomó volt, részint pedig azért, mert az ország távolabbi részein lakó és amúgy is kevésbbé mozgékony gazdák részére a tőzsde látogatása nehézségeket jelentett, a valóságban a tőzsde irányításában a vezető szerep a kereskedelmi érdekeltségek kezébe került.

Az, hogy a tőzsde tevékenysége általános közgazdasági jelentőségre tett szert, legfőképen abban gyökerezik, hogy a tőzsde intézménye széleskörű autonómiát élvez.

*A tőzsde autonómiája:* 1. a tőzsdei testület megalakulására, fenntartására, kiegészítésére, 2. a tőzsde igazgatására, a tőzsdei forgalom és elszámolás szabályozására, vagyis a tőzsdei szokványok megállapítására, a tőzsdei árak jegyzésére, továbbá 3. a szakértői, illetve a tőzsdei bíráskodásra terjed ki. Az autonómiában foglalt jogkört a tőzsde a tőzsdetanács útján gyakorolja.

1. A tőzsde autonóm jogköréből kifolyólag, tőzsdei tagok felvétele tekintetében saját maga jogosult határozni.

2. Az önkormányzati hatáskörnek a tőzsdei igazgatást illető része a tőzsde adminisztratív teendőinek ellátásán kí-

vül a tőzsdei forgalmat és leszámolást szabályozó rendeletek kibocsátásában, a tőzsdei árak megállapításában, a tőzsdei rend fenntartásában és tőzsdetagok, illetve tőzsdelátogatók feletti fegyelmi jog gyakorlásában nyilvánul meg. Az autonóm jogkörnek egyik másik fontos része a tőzsdei forgalom tárgyát alkotó áruk kereskedelmi forgalmának szabályozása, illetve a tőzsdei szokványok megállapítása.

A tőzsdei forgalmat és leszámolást szabályozó „tőzsdei szokványok" a tőzsdei forgalom tárgyát alkotó áruk kereskedelmi forgalmának rendjét a legrészletesebben szabályozzák. Figyelmet érdemel, hogy elvileg ugyan e szokványok érvényessége csak a tőzsdén létrejött üzletekre terjed ki, de azok alkalmazhatók mindazokra az áruüzletekre is, amelyek a tőzsdén kívül, de a tőzsdei szokásokra való hivatkozással jönnek létre. Minthogy a gyakorlatban a gabonaüzleteknél rendszerint a tőzsdei szokványokra történik hivatkozás, ily módon a tőzsde autonóm módon szabályozza a gabonaforgalom minden mozzanatát.

A tőzsdei szokványok az adásvételi ügylet összes fontosabb alkotó elemeit hitelesen értelmezik és megszabják, illetve megállapítják az adásvételből eredő kölcsönös kötelezettségeket, és az üzlet lebonyolításának módozatait.

A tőzsdei autonómia ily módon jogalkotó képességre tesz szert és ennek révén az állam szuverénitásának egy fontos részét gyakorolja.

3. Ezen kívül a gabonatőzsdének két olyan szerve is van, amely a jogalkotáson túlmenőleg, bírói funkciókat is gyakorol. Ezek közül az egyik az árutőzsdei szakértő bizottság, a másik a tőzsdei választott bíróság. Az előbbi kizárólag a minőségi differenciák, a másik pedig a tőzsdei ügyletek kapcsán támadt viták eldöntésére hivatott.

A budapesti *tőzsdebíróságot* az 1865. évben a magyar kir. helytartótanács által megerősített tőzsdei alapszabályok hívták életre. Feladata volt a tőzsdén kötött ügyletekből, továbbá a tőzsdén kívül létrejött oly ügyletekből kifolyólag keletkezett perekben ítélkezni, amelyek tekintetében a felek magukat e bíróság illetékességének alávetették. Önmagában véve a tőzsdei szokások irányadóul való kikötése is elegendő volt ahhoz, hogy a tőzsdebíróság illetékessége megállapítható

legyen. — A vonatkozó jogi helyzetet illetőleg tudnunk kell, hogy a kiegyezés utáni időkben létrejött és a polgári peres eljárást szabályozó 1868. évi 54. t.-c., az úgynevezett törvénykezési rendtartás, a tőzsdebíróságokról nem rendelkezett, aminek következtében a legfelsőbb bíróságok a tőzsdebíróságnak az 1868. évi 54. t.-c. életbe lépése után hozott ítéleteit megsemmisítették. Ezért szükségessé vált e kérdésnek újabb szabályozása. E törekvés a tőzsdei bíróságról szóló, 1870. évi 2. t.-c., illetve az 1881. évi 59. t.-c. (94—99. §.) megalkotására vezetett. Az elsőnek említett törvény a kérdés végleges rendezéséig a korábbi jogállapotot tartotta fenn, a végleges rendezést az 1881. évi 59. t.-c. tartalmazza. A Budapesti Áru- és Értéktőzsde választott bíróságának ez maradt az alaptörvénye, amely később csak kevés változtatáson ment keresztül.

Az 1881. 59. t.-c. szerint a tőzsdei külön bíróság hatásköréhez tartoznak elsősorban a tőzsdén kötött kereskedelmi ügyletekből származó perek akkor is, ha az illető ügylet csak az egyik szerződő fél szempontjából tekinthető kereskedelmi ügyletnek, ezenkívül — többek között — kereskedők között bármely kereskedelmi ügyletből kifolyólag felmerült vitás ügyek amennyiben a felek magukat e bíróság illetékességének kifejezetten alávetették. A tőzsdebíróság illetékessége ellen az ítélőtáblához lehet felfolyamodni.

*A tőzsde és az agrárérdekek.* Noha általában véve több kétely merült fel abban a tekintetben, hogy a tőzsde intézménye valóban biztosítja-e a mezőgazdasági termények árának egészséges alakulását, agrárpolitikai szempontból a legaggályosabb a tőzsdei határidőüzlet intézménye, illetve az a tapasztalati tény, hogy a tőzsde vezetésében és irányításában egyoldalú kereskedelmi érdekek érvényesültek.

A tőzsdei önkormányzati hatáskörnek a gabonahatáridőüzleti kötésekkel kapcsolatos részét nézték a tőzsdén kívül álló gazdasági körök a legnagyobb nyugtalansággal. A tőzsde autonómiájának ugyanis a tőzsde szokványok megállapítása révén igen nagy befolyása van a gabonaárak alakulására. Ez az oka annak, hogy az árutőzsdék szervezetének és működésének szabályozására irányuló állami intéz-

kedések túlnyomó része a tőzsdei határidőüzlet feltételeinek megállapítását célozza.

E kérdés helyes elbírálását nagyon megnehezíti az, hogy nehéz pontosan megállapítani azt a határt, amely a határidőüzletet az ú. n. kész vételi üzlettől elválasztja.[13] A tőzsdei üzletkötések e két alakja közt a különbségek a kereskedői körök megállapítása szerint a következőkben foglalható össze:[14] Kész vételüzletek azok, amelyek esetében az áru átadása és átvétele egyidejűleg történik, ezzel szemben a határidőüzlet esetében úgy az áru, valamint egyenértékének átadása a jövőben, egy jövőbeli „határidő" bekövetkeztekor történik. A határidőüzletek ismét kétfélék, ú. n. fix és díjüzletek. Az előbbiek esetében az üzlet mindkét felet kötelezi, az utóbbiak esetében viszont a szerződő felek valamelyike, vagy mindkét fél, bizonyos díj lefizetése esetén az üzlettől visszaléphet.

A határidőüzlet gazdasági jelentőségét illetőleg a kereskedelmi körök egy részének felfogása szerint a határidőüzlet a forgalomnak legtökéletesebb eszköze, amennyiben „a csere, a kész vétel, a hitel alakjában rejlő eszmét a legmagasabb hatványozásban és a legtisztábban testesíti meg". A határidőüzlet e felfogás szerint a közvetlen kereslet és kínálat közé, illetőleg mellé helyezkedik a piacon, mint vásárlásra mindíg kész vevő és mint eladásra mindíg kész eladó, ami által mérséklőleg hat az árak alakulására és biztosítja a kellő összhangot a kereslet és kínálat között. Ezért a gabonahatáridőüzlet e felfogás szerint a játékkal és fogadással ellentétben produktívnak mondható, mert gondoskodik arról hogy a gabona igazi ára megtalálható legyen.

Azt, hogy a gabonahatáridőüzlet önmagában véve, a termelők szempontjából is hasznos funkciót végezhet, az agrárpolitikusok sem vonták kétségbe. Ellenben a határidőüzleti kötések egyik fajtája, az ú. n. fedezetlen határidőüzlet[15] volt az, amelyet károsnak és elítélendőnek tartottak.

[13] E kérdésre lejebb még visszatérünk.

[14] A tőzsdei határidőüzletekről már az 1865-ben érvényben volt szokásjog tartalmazott rendelkezéseket.

[15] A „fedezetlen határidőüzlet" elnevezés Zelenski Róbert gróftól származik.

Agrárpolitikai szempontból kifogás tárgyává tették azt, hogy az ily határidőüzletek nem irányulnak valóságos üzletek kötésére, hanem a spekulációs nyerészkedés céljait szolgálják.

Az agrárpolitikusok álláspontja a részleteket illetőleg a következő gondolatmeneten alapult.

A tőzsdén kötött határidőüzletek, az esetek nagy többségében, nem irányulnak árunak tényleges adás-vételére, hanem az üzlet tárgyát csupán képzelt, fiktív áru (papiros búza, Windweizen) képezi. Ezért az ily üzletek csupán a különbözetek fizetése által is lebonyolíthatók, anélkül, hogy tényleges áru szállítására sor kerülne.

A határidőüzletek kötésének ez az alakja akkor válik közgazdasági szempontból károssá, ha azt a spekuláció a saját céljaira, pusztán nyerészkedési szándékkal használja ki. Az úgynevezett pénzemberek ugyanis, nem akarván a különleges áruszakismeret megszerzésével vesződni, minden más szempont félretételével csakis arra helyeznek súlyt, hogy az árkülönbözetek kihasználása révén nyereségre tegyenek szert. E törekvések honosították meg a gabonatőzsdéken a fedezetlen határidőüzlet intézményét és ez az oka annak, hogy a spekulatív tőke befolyása az áralakulásokra társadalmi szempontból káros jelenséggé válik. Ha a piac gyengül, vagyis, ha az áralakulás csökkenő irányzatot vesz, akkor a spekulatív tőke nem vesz részt az üzletekben tényleges effektív vásárlásokkal, hanem csupán biankó (fedezetlen) eladásokat eszközöl, ami nagy mértékben hozzájárul ahhoz, hogy az ár kezdődő csökkenő irányzata mellett az árak még inkább csökkenjenek és ez az irányzat lehetőleg soká megmaradjon. Ha pedig a piac szilárdul, vagyis, ha az árak emelkedni kezdenek, akkor a spekulatív tőke nem effektív árut vesz, hanem csupán a határidős piacon vásárol és így hihetetlen módon felszökteti az árakat.

A spekuláció kitűnő szervezettsége és főképpen az a képessége, hogy sok esetben célzatos híreket is sikerrel képes terjeszteni, oda vezet, hogy a fiktív eladások árjegyzései a valóságos áru árait is befolyásolják. Ez az oka annak, hogy a határidős gabonatőzsdék, illetve az azokon folytatott üzérkedés nagyarányú árhullámzást idéznek elő, hiszen a

spekulációnak az a legfőbb érdeke, hogy az árak alakulása állandóan változó legyen.

Nem helytálló az a nézet, hogy határidős üzletek kötése — a modern gabonakereskedelem által forgalomba hozott óriási gabonamennyiségekre való tekintettel — okvetlenül szükséges. A tények ezt a felfogást nem igazolják. Így pl. akkor, amidőn az új német tőzsdetörvény értelmében 1897 január 1-én a berlini tőzsdén a határidős üzletkötések lehetősége megszűnt, a berlini piacon az effektív forgalom egyáltalán nem csökkent.

Ha igaz is, hogy a határidős tőzsdén mindíg vevő és eladó állanak egymással szemben, ez még nem jelenti azt, hogy a határidős árak ezáltal tényleg a legmegfelelőbb módon egyenlítődnek ki, mert hiszen a vezető határidős spekulánsok egészen másfajta hatalmi eszközökkel rendelkezvén, mint a tőzsdetagok legnagyobb része, tetszésük szerint szabályozhatják az áralakulást. Az ilyen tőzsdei műkifejezések, mint pl. „a piac manipulálva van", „egy ember piaca", „a piacot megfejni", „fordított tőzsde", „a kapitány hivatalába menni, hogy ott az embernek az árat diktálják" stb. eléggé kézzelfoghatóan igyekeznek feltüntetni, hogy egyesek az árak alakulására milyen nagy és legtöbbször káros befolyással rendelkeznek.

Sokak szerint a határidős árjegyzéseknek az volna a hivatása, hogy bizonyos mértékben előre jelezzék a közeljövőben várható áralakulást.

Mindenekelőtt téves azt feltételezni, hogy azt a két ügyletkötőt, aki a határidős tőzsdén a határidős árra nézve megegyezik, az a cél vezérli, hogy eltalálja egy későbbi időpontban kialakuló árakat. Sőt ellenkezőleg, mikor a két fél megköti az üzletet, mind a kettő abban reménykedik, hogy az áralakulás az ő saját szempontjából kedvező lesz s hogy ennélfogva ő fogja zsebretenni a különbözetből származó nyereséget.

Igen elterjedt nézet az is, hogy a határidős tőzsde tulajdonképen biztosítási intézmény, amely a nagyobb árveszteségeket van hivatva megakadályozni. E felfogás szerint az, aki nagyobb mennyiségű árut vásárolt és azt nem akarja azonnal eladni, úgy biztosítja érdekeit, hogy a határidős

piacon eladásokat eszközöl. Ezáltal az illető akkor, ha az árak csökkennek, abba a kellemes helyzetbe jut, hogy amennyit veszít az effektív árun, annyit viszont nyer a határidős tőzsdén. Igaz ugyan, hogy ha a tényleges áru árai emelkednek, akkor viszont az ilymódon előálló nyereség a határidős eladásokból származó veszteségek fedezésére kell, hogy szolgáljon, de így — mondják — nagyobb veszteségeknek senki sem lehet kitéve és nagyobb üzleti vállalkozások jelentékenyen megkönnyíttetnek.

Az elméleti fejtegetéseknél nagyobb jelentőségűek a tapasztalati tények, amelyek azt mutatják, hogy a határidőüzlet intézménye a legtöbbször nem a gazdasági élet reális szükségleteinek kielégítését, hanem a spekuláció céljait szolgálja.

Figyelmet érdemel az is, hogy a gabona határidősüzleti usance-ok (szokványok) távoltartani igyekeznek a tényleges gabonaforgalmat a határidős piactól. E szabályok szerint tilos tetszésszerinti mennyiségű gabonát szállítani a határidős piacon. E minimális mennyiségek olyan magasan vannak megállapítva, hogy a közepes és kisebb termelőknek lehetetlenné válik a tőzsdei forgalomban való részvétel. A különbözeti játékot azonban a forgalomba hozható mennyiségek minimumának ily magasra szabása egyáltalán nem befolyásolhatja, mert a különbözeti játékos csak fiktív árut vásárol és ad el s hogy ezt tehesse pl. a csikágói szokványok megelégednek azzal, ha 1.000 kg-ként 3.60 korona játékbiztosíték kerül deponálásra. Azok a játékosok, akiket a tőzsde vezetősége személyesen ismer, semmiféle biztosítékot sem kötelesek lefizetni és ezek papirosbúza üzleteiket csupán hitelük igénybevételével is lebonyolíthatják. A spekulánsok körében sokszor előfordul, hogy a határidős tőzsdén szállítandó usance-árut maguk állítják elő erre alkalmas fajok keverése által. Minthogy a határidős tőzsdén a legtöbbször fiktív áru kerül forgalomba, a határidőüzlet az áralakulást is lehetőleg függetleníteni igyekszik a valóban meglévő készletek és a reális szükséglet közötti viszony hatásától, hogy így az árakat saját megítélése szerint, szabályozza. Csikágóban és Budapesten pl. már a folyó év július és augusztus havában jegyzik a következő évi termés határidős árait.

Pedig ilyenkor még senki sem tudhatja, hogy a világ búzatermése a következő esztendőben mekkora lesz.

Ha esetleg valami szenzációs jelentés nem érkezik a kedvező vagy kedvezőtlen időjárásról, akkor sok esetben megtörténik, hogy ily híreket a piac befolyásolása céljából a tőzsdén koholnak.

A tőzsdei határidőüzletkötések terén mutatkozó visszaélések a tőzsde vezetőségének figyelmét is felköltötték és azok ügyében a tőzsdetanács is állást foglalt. Érdekes, hogy erre elsőízben nem a mezőgazdasági, hanem a kereskedelmi érdekeltségek körébe tartozó budapesti és temesvári kereskedelmi és iparkamarák 1888. évi kezdeményezései adtak alkalmat, amelyek rámutattak az orvoslás szükségességére is. Különösen érdekes e szempontból a temesvári kamarának a kereskedelemügyi miniszterhez 1888 június 20-án intézett felterjesztése, amely arra mutat rá, hogy a gabonaáraknak az utóbbi időben mutatkozó, jelentékeny mérvű árcsökkenését úgy mezőgazdasági, mint kereskedelmi körök „a gabona határidőüzlet kizsákmányolásában", illetőleg „a határidő különbözeti játékban" látják. E felterjesztés nem a tényleges határidőüzlet, hanem „az árkülönbözeti játék" ellen fordul és megjegyzi, hogy a „szolíd gabonahatáridőüzlet eme kinövése ellen mezőgazdasági és kereskedő körökben észlelhető mozgalom teljesen jogosult".

A kamara felterjesztése elégtelennek mondja azt a javaslatot, amely szerint a gabonában létrejött határidőüzleti kötések csak abban az esetben tartoznának a tőzsde választott bíróságának illetékességi körébe, ha azokat bejegyzett céghez tartozó egyének kötik, mert cégét különös nehézség nélkül majdnem mindenki bejegyeztetheti. Ugyancsak helyteleníti a kamara azokat a javaslatokat is, amelyek ily üzletek esetében a jelenleg fennálló tőzsdebíróság, vagy a rendes bíróság illetékességi körét célozták megváltoztatni. Javasolja ellenben a tőzsdei szokások oly értelemben való megváltoztatását, hogy tiltassék meg, hogy a gabona határidőkötések oly rendelkezést tartalmazzanak, amely a szerződő felek valamelyikét arra jogosítaná, hogy a szerződés tartama alatti vételi, illetve eladási ár és a mindenkori napi árfolyamok közti különbözetek esetén a másik szerződő féltől bármi

címen pót- vagy utánfizetést követelhessen. Javasolja továbbá a kamara, hogy „gabonahatáridőkötéseknél éspedig búzánál és repcénél 1 forint, rozs, árpa, zab és kukoricánál pedig 50 kr. felpénz legyen adandó q-ként."

A tőzsdetanács által e kérdés megvizsgálására kiküldött bizottság jelentése egyrészt a gabonahatáridőüzlet szükségessége és hasznossága mellett foglalt állást, elismeri azonban, hogy e téren visszaélések merültek fel, amelyek intézkedéseket követelnek. Végeredményben az orvoslás módját a következőkben látja: mondja ki a tőzsdetanács, hogy az oly ügyleteket, amelyeknél az ügyletek tartama alatt bármily címen fedezet vagy ráfizetés nyujtása köttetik ki, reális kereskedelmi ügyleteknek nem tekinti, ennélfogva a tőzsdebíróság ezentúl nem fog megítélni oly követeléseket, melyek gabonahatáridőügyletek fedezet hiányában eszközölt lebonyolításából származnak.

A tőzsdetanács e javaslatot 1888 december 6-iki ülésében elfogadta, viszont később kimondotta (1889 február 15), hogy a teljes ülésnek az a határozata, amelynek értelmében a tőzsdebíróság oly követelést, amely gabonahatáridőüzletek pótfizetés hiánya miatt eszközölt lebonyolításából származik, meg nem ítél, nem vonatkozik az oly kötésekre, melyek bejegyzett kereskedők közt vagy oly személyekkel jöttek létre, akik gabona eladásával vagy vételével hivatásszerűen foglalkoznak.[16]

E rendelkezésekkel azonban a tőzsdén előfordult visszaélések nem nyertek orvoslást. A közvélemény sürgetése következtében e kérdéssel a kormány is kénytelen volt foglalkozni. Nyilvánvaló lett ugyanis, hogy a tőzsdei spekuláció körébe oly elemek is bevonattak, amelyek hivatásához a spekulációra irányuló ügyletkötések rendszerint nem sorozhatók, sőt nem is tartozhatnak, továbbá egyes tőzsdei cégek spekulációs üzelmei folytán a hivatlan érdekcsoportok köreiből kikerült üzletfelek, letéteik elsikkasztása által, anyagilag is károsodtak. Felhangzott ezenkívül az agrárpolitiku-

[16] E határozat a bécsi gabonakereskedő körökkel folytatott tárgyalások eredményének tekinthető, akik ugyanis az előbbi határozatot túlszigorúnak tekintették.

sok részéről az a panasz, hogy a gabonaneműekben túlságos nagy számban létrejött és könnyű feltételek mellett köthető határidőüzletek szintén okát alkotják a gabonaárak ez időben mutatkozott csökkenésének, végre, hogy a tőzsdén gyakorlatban lévő árjegyzési mód, a gabonára nézve fennállott ú. n. usance-standard, szintén nem felel meg a mezőgazdasági, illetve közgazdasági viszonyainknak. Végül kifogás tárgyává tétetett, hogy a tőzsdének az 1881: 59. t.-c. 94. §. oly jogkört biztosít, mely szerint jurisdictionalis hatásköre kiterjed a tőzsdén kívül kötött, sőt bizonyos esetekben a kereskedő és nem kereskedő közt létrejött kereskedelmi ügyletekre is. A közvélemény sürgette, hogy ez a hatáskör bizonyos mértékben megszoríttassék és az állami felügyelet a tőzsde működésére az eddiginél nagyobb mértékben kiterjesztessék.

A tőzsdereform kérdésével — nem sokkal az 1897. évi tőzsdeankét megtartása előtt, — az 1895. évi III. országos gazdakongresszus is részletesen foglalkozott. A tárgy előadója Polónyi Géza volt, aki — sok esetben gróf Tisza István álláspontjával kerülve szembe, — hosszasan indokolta meg a tőzsdei üzletkötési rend megváltoztatásának szükségességét. Előterjesztett határozati javaslatai, amelyek lényegileg összhangban voltak a vezető agrárpolitikusok felfogásával, a következő jelentékenyebb kívánságokat tartalmazzák: A tőzsde feletti állami felügyeleti jog gyakorlásának hatályosabb érvényesítése. A kivételes tőzsdei bíróságnak mostani alakjában való megszüntetése és ehelyett egy külön kinevezett s a bírói felelősségről szóló törvényeknek alávetett szakbírákból álló tőzsdei bíróság szervezése és végül a tőzsdén a mezőgazdasági érdekek képviseletének megszervezése.

*A tőzsdeankét.* Ily előzmények után Dániel Ernő, akkori kereskedelemügyi miniszter, 1896 december 21-re ankétot hívott egybe, amelynek feladatává tétetett a tőzsde intézménye ellen felhozott panaszokra rámutatni és egyszersmind megjelölni az orvoslás módját is. A tárgyalási anyag előkészítése során egy minisztériumi tisztviselő küldetett külföldre, az ottani tőzsdei üzletkötési rend tanulmányozása céljából. A miniszter az értekezlet tagjainak kérdőpontokat is tartalmazó felhívást küldött. E kérdőpontok tekintetében

a kormány előzetes javaslatokat nem készített, ellenben tájékoztatásképen egy összeállítást szerkesztett, mely azokat az intézkedéseket ismerteti, amelyek Németországban és Ausztriában e tekintetben történtek. Az értekezleten a kereskedelemügyi, földmívelésügyi, igazságügyi és pénzügyminiszterek megbizottain kívül résztvettek a bíróságok, a budapesti áru- és értéktőzsde, a fiumei tőzsde, a budapesti kereskedelmi- és iparkamara, a magyar kereskedelmi csarnok, a budapesti bankárok és pénzváltók egylete, a budapesti zsiró- és pénztáregylet, a pesti Lloyd-társulat, az országos magyar malomegyesület, továbbá az agrárpolitikai körök részéről az Országos Magyar Gazdasági Egyesület képviselői (gróf Dessewffy Aurél, az egyesület elnöke, dr. Bernát István, Rubinek Gyula és gróf Zelenski Róbert), végül a gazdasági és tudományos élet köréből a személy szerint meghívottak.

Az értekezlet tisztán informativ jellegű volt. A kormány által készített kérdőpontok lényegileg a tőzsdének az államhatalomhoz való viszonyára, a tőzsde vezetőségére, a tőzsde alanyaira, a tőzsde alanyai feletti fegyelem gyakorlására, a tőzsdei forgalom tárgyaira, a tőzsdei üzletek lebonyolítására szolgáló intézkedésekre és végül a tőzsde reformjával kapcsolatos más kérdésekre vonatkozó anyagot ölelték fel. A mezőgazdaság szempontjából az itt felsoroltak közül legfőképpen az államot a tőzsdével szemben megillető felügyeleti jog gyakorlását, továbbá a gabonahatáridőüzlet és a tőzsdei árjegyzés módját illető kérdések tekinthetők fontosaknak.

A tőzsdének az államhatalomhoz való viszonyát illetőleg a kérdőpontok lényegileg azt a kérdést vetették fel, nem volna-e kivánatos lehetővé tenni a tőzsdék működésének kormányrendelet útján való beszüntetését, illetve elrendelni, hogy a tőzsde autonom jogkörben való működése a kormány folytonos felügyelete alatt álljon, és hogy ez a felügyelet milyen keretek között mozogjon. Az e kérdésekre adott válaszok közül a kereskedelmi érdekeltségek köréből Matlekovits Sándor annak a felfogásnak adott kifejezést, hogy minél kevesebbet avatkozzék az állam a tőzsde életébe, ez annál jobb, mert nem vállal magára oly felelősséget, amelyet

tulajdonképen el sem vállalhat. Érdekes, hogy a kereskedelmi érdekeltek részéről felszólalt Kornfeld Zsigmond szükségesnek és jónak mondotta, hogy úgy a közérdek, mint a tőzsde érdeke szempontjából tőzsdetörvény alkottassék. (Ed dig ugyanis e tekintetben nem törvény, hanem kormányrendeletek intézkedtek.) Az agrárpolitikusok részéről Bernát István az állam felügyeleti jogának szükségességét hangsúlyozva, arra mutatott rá, hogy a tőzsde részére egyesek meglehetős nagyfokú kiváltságos jogkört akarnak biztosítani, miután a nemesség és a városi polgárság részére a multban biztosított privilégiumok megszűntek. Rubinek Gyula azt javasolta, hogy a tőzsdetanácsba a termelők képviselői kinevezés útján küldessenek ki.

Az értekezlet napirendjének legtöbbet vitatott pontja a gabonában lebonyolódó tőzsdei határidőüzletek kérdése volt.

A kereskedelmi érdekeltek itt kifejezésre jutott felfogása szerint a gabonahatáridőüzlet intézménye a jövőben is fenntartható éspedig azért, mert az már régóta fennáll és ezért lehetetlen, hogy ne volna meg a létjogosultsága. A gabonahatáridőüzlet intézménye, amelynek célja az árhullámzások kiküszöbölése, e felfogás szerint a mezőgazdák szempontjából is helyes és jogosult. A gabonahatár-időüzlet kapcsán kifejlődő spekuláció terjedelme csekély és csak átmenetileg idézhet elő illegitim hatást, egyébként azonban a határidőüzlet a gabona árának alakulására meglehetősen jelentéktelen befolyást gyakorol. Minden intézmény maga után vonhat bizonyos visszaéléseket, amelyek azonban nemcsak a gabonahatáridőüzlet velejárói. A gabonaárak esése nem kapcsolatos a tőzsdei intézmény működésével, hanem egészen más okok következménye. A határidőüzlet inkább biztosítás, mint tényleges üzlet és az a kifogás sem állhat meg, hogy a határidőüzletben olyanra vállal az egyik fél szállítási kötelezettséget, amely áru pillanatnyilag nincsen a birtokában; hiszen ilyen körülmények között más cikkeknek jövőben való szolgáltatására irányuló igéret is erkölcstelen volna. Általában véve a kereskedelmi érdekeltség, amelynek felfogásával Tisza István gróf is egyetértett, abból a felfogásból indult ki, hogy a gabonahatáridőüzlet elleni

agitáció csak jelszavaknak a következménye és a struccpolitika jellegével bír.

Az agrárpolitikusok, akik közül a vitában legnagyobb eréllyel Zelenski Róbert gróf, Károlyi Sándor gróf, Bernát István és Rubinek Gyula vettek részt, ezzel szemben mindenekelőtt arra mutattak rá, hogy részükről a reális határidőüzlet ellen nem irányul támadás és elsősorban, sőt kizárólag az ú. n. fedezetlen határidőüzlet intézménye az, amit lehetetlenné akarnak tenni. A kérdés ugyanis nincsen jól megfogalmazva, mert a határidőüzletet megtiltani nem lehet és az agrárpolitikusok azt nem is kívánják. A kereskedelmi érdekeltek azon felfogása ellen, hogy a határidőüzletek intézményének célja az árak állandóságának biztosítása, felhozható az, hogy ilyen körülmények között leghelyesebb volna a gabonamonopólium intézményének bevezetése, mert hiszen ebben az esetben a legbiztosabb módon volna elérhető az árak stabilitása. Ha tényleg megfelel a valóságnak az az állítás, hogy a határidőüzlet a mezőgazdaság érdekeit is szolgálja, csodálatos, hogy az alatt az idő alatt, amióta a határidőüzleti forgalom gyakorlatban van, a mezőgazdaság helyzete állandó romlást mutat. A határidőüzletnek lényeges hibája az üzletkötés természetében rejlik, mely árdepressziót hoz magával, mert azok, akik határidőüzletre játszanak, többnyire arra törekednek, hogy az árut olcsón vásárolják meg és drágán adják el. A kisebb birtokosoknak nem érdeke a határidőüzlet fenntartása, mert e rétegek nem jutnak abba a helyzetbe, hogy ily ügyleteket kössenek, részint azért nem, mert nem is értenek hozzá, részint pedig azért nem, mert a határidőüzletben szerepelhető mennyiségek legalsó határa túlságosan magasan van megállapítva. Téves az az állítás, hogy a spekuláció a fogyasztás érdekeit szolgálja, mert hiszen, ha a különbözeti játéknak tényleg befolyása van az árakra, ez mindkét irányban erkölcstelen és gazdaságilag káros. Amennyiben az árak emelésére irányul, akkor a fogyasztóra káros, ha pedig az árak csökkentésére irányul, akkor a termelő szempontjából jelent hátrányt.

Az agrárpolitikai álláspont egyik markáns és szokatlanul energikus képviselője, Zelenski Róbert gróf ez alkalom-

mal javaslatot terjesztett elő, amely szerint a mezőgazdasági és malomtermékekben a fedezetlen határidőüzlet eltiltatnék. Határidőre csak oly mezőgazdasági, vagy malomtermény lenne eladható, mely a szerződés megkötésének idején az eladónak ténylegesen a tulajdonában van. A létrejött ügyletek ellenőrzése ily szempontból hivatalból történnék és a hatóság megtévesztése pénzbírsággal, vagy szabadságvesztéssel volna büntetendő.

Szintén fontos részét alkotta a vitának, hogy a tőzsdei árjegyzés jelenlegi módja fenntartassék-e.

A kereskedői érdekeltségek felfogását képviselő Matlekovics Sándor szerint az ankéten a gabonaárjegyzések tekintetében pozitív hibákat vagy hiányokat senki sem hozott fel. Ez a legbiztosabb tanujele annak, hogy az eddigi állapot jó volt és itt változtatásra törvényhozási úton szükség nincs. A tőzsdeválasztmány kötelessége gondoskodni az árjegyzésről és a tőzsde alapszabályaiban meg kell határozni azokat a módozatokat, amelyek szerint az árjegyzést foganatosítja, de ezen túlmenőleg nem kell törvényhozási úton rendelkezni és hatósági apparátus beavatkozását a tőzsdén megvalósítani.

Az agrárpolitikusok részéről e kérdésben a legfigyelemreméltóbb felszólalások Zelenski Róbert, Károlyi Sándor és Rubinek Gyula részéről hangzottak el. Zelenski Róbert szerint minden létrejött ügyletkötés az illetékes tőzsdei szerv tudomására volna hozandó és a naponként közölt kötések alapján egyszerű számtani művelet útján volna megállapítandó az illető cikkek átlagos ára. Hiszen a fedezetlen határidőüzlet megtiltása és megszűnése után megszűnik a fiktív kötések zöme és ennek következtében az általa javasolt árjegyzési módszer gyakorlati megvalósítása nem fog nehézségekbe ütközni. — Károlyi Sándor gróf javaslata szerint az árjegyzéseknél szerep volna biztosítandó a hatóság képviselőinek is. Ilyen esetben az árjegyző bizottságban a földmívelés, az ipar és kereskedelem egyforma arányban volna képviselve. E javaslat továbbá azt kívánta, hogy állapíttassék meg az üzletkötésekre a bejelentési kényszer és az árjegyzéseket egy bizottság eszközölje.

Rubinek Gyula szerint az árjegyzésnek egyedüli helyes

módja az, hogy az összes üzletkötések pontosan nyilvántartassanak. Nem tartja helytállónak azt az aggályt, hogy ennek a végrehajthatósága sok akadályba ütközik.

Az árjegyző bizottság összeállítását illetőleg megnyugszik abban, hogy ott a földmívelésügyi miniszter útján legyen a mezőgazdaság képviselve.

Az itt ismertetett értekezlet gyakorlatilag jóformán semmi eredményt sem hozott. Határozathozatalra nem került sor és a tőzsdeügyet érintő kormányintézkedés nem került kibocsátásra. Mindössze annyi történt, hogy a tőzsdetanács az értekezleten nyert tapasztalatai alapján az áruüzleti szokásoknak kisebb jelentőségű módosítását határozta el.

Az új szokások 1897 augusztus 1-én léptek életbe és azok szerint: 1. a határidőüzleti kötéseknek valamely szerződésileg meghatározott, tehát egy hónap folyamán szokásszerű minőségben szállítandó gabonaneműekről kell szólniok, 2. a határidőüzletek lebonyolítása a Budapesti giro és pénztáregylet vezetése alatt álló leszámitoló iroda közvetítésével történik, 3. a felmondó levélben megjelölendő az a hely, éspedig a főváros belterületén, ahol az áru fekszik, s hogy a szállító az átvevő kivánatára köteles a felmondott árut két nappal az átvételi nap előtt pontosan megjelölni, bemutatni és neki megengedni, hogy az árut részletesen megszemlélhesse és belőle egy kilogrammnyi ingyen mintát vehessen.

A gabonaneműekre vonatkozó különös intézkedések kimondják, hogy a búza minőségi súlyának hektóliterenként 76 kg-ot kell nyomnia. Megállapították továbbá 75.5 kg minőségi súlyig — amelynél kisebb súlyú búza nem volt szállítható — azokat az értékmegtérítéseket, amelyek ellenében a vevő akkor is köteles az árut átvenni, ha ez a minőségi súly nem éretett el. Azonban a 76 kg-nál nehezebb fajsúlyú búzamennyiségek szállítása esetén a súlytöbblet nem vétetik tekintetbe.

E rendelkezést a termelők magukra nézve sérelmesnek tartották. E kérdésben a tőzsdetanács 1901. április 29-re értekezletet hívott egybe. Az ez értekezleten elhangzott érvelések hatása alatt a tőzsdetanács az áruüzleti szokásokat aképpen módosította, hogy a határidőre kötött magyar búza szállítá-

sánál, amennyiben az a szokásszerű minőségi súlyt meghaladja, a szállító 76 kilogrammtól 79 kilogrammig bezárólag, kilogrammonként 5 fillérnyi ráfizetésre tarthat igényt, 50 kilogramm súlyegység alapulvételével.[17]

A fedezetlen határidőüzleti ügyletkötések tehát továbbra is lényegileg az eddigi keretek között folytak tovább.

[17] L. Engel—Bartha idézett munkáját.

## III. KÖNYV.

# A TÁRSADALMI AGRÁRMOZGALMAK.

### I. FEJEZET.

## Az első lépések.

A magyar közvélemény tekintélyes része sokáig abban a hitben élt, hogy az 1848. évi törvényhozás gazdaságpolitikai intézkedései teljes mértékben alkalmasak az egész ország gazdasági helyzetének gyors és mélyreható megjavítására. A mezőgazdasági termelési és értékesítési rendet eddig szabályozó és e felfogás szerint elavultnak tekintendő jogi és gazdasági intézmények eltörlésében a legtöbben egy olyan új korszak hajnalhasadását látták, amely az eddigi igazságtalanságokat megszüntetve, biztosítani fogja mindenki részére mindazokat a gazdasági előnyöket, amelyekből a régi rendben fennállott, de immár elavult korlátozások a társadalom széles rétegeit kizárták. E nézet több mint két évtizeden keresztül meglehetős szívóssággal tartotta magát, noha akadtak olyan véleménynyilvánítások is, amelyek konkrét példákból kiindulva, nemcsak az új gazdasági rend alappilléreit alkotó intézmények fogyatékosságaira mutattak rá, hanem kifejezést adtak annak az aggálynak is, hogy az új gazdaságpolitikai korszak a széles néprétegek sorsán alig fog javítani.

Az ország gazdasági helyzetének helyes megítélését több körülmény akadályozta.

Az 1850-es, 1860-as évek kedvezőbb terméseredményei és a jobb gabonaárak egyelőre kedvezően befolyásolták a mezőgazdasági termelők helyzetét, másrészt pedig a közvé-

lemény érdeklődését a politikai események oly mértékben vették igénybe, hogy azok kedvéért sok igen fontos gazdasági kérdés megoldása a háttérbe szorult. Érdekes, hogy a kiegyezéskor megalakult első alkotmányos kormány, programmjának parlamenti ismertetése alkalmával, a gazdasági élet problémáiról jóformán meg sem emlékezett, a mezőgazdaságot érdeklő kérdéseket pedig még csak nem is érintette. Az akkori földmívelésügyi kormányhatóság első beszámolója meglehetősen optimista felfogást tükröz, sőt maguk az érdekelt mezőgazdasági körök sem igen adtak kifejezést annak, hogy súlyt helyeznének fontosabb kérdések megoldására, noha a kormány — bár szűk keretek között — módot adott arra, hogy véleményüket nyilvánítsák.

Lassanként azonban az agrárpolitikai körök is kezdenek öntudatra ébredni és az első gazdakongresszusok, továbbá az Országos Magyar Gazdasági Egyesület útján hangot adnak kívánságaiknak.

1. **Az első gazdakongresszus.** Gorove István, az első földmívelés-, ipar- és kereskedelemügyi miniszter, bízva abban, hogy az országban fennálló gazdasági egyesületekből hathatós támogatást kaphat a mezőgazdaság rekonstruálására illetve fejlesztésére irányuló munkájában, ez egyesületeket 1868 március 1-ről keltezett köriratával Pestre értekezletre hívta meg. Az értekezlet célja a gazdasági egyesületek működésére és általában véve a földmívelési érdekek fejlesztésére alkalmas programm együttes kidolgozása volt. Úgylátszik, e felhívás egyszersmint udvarias figyelmeztetésnek volt szánva, hogy a gazdasági egyesületek lássanak hozzá meglehetősen feledésbe merült eredeti feladatkörük ellátásához. A miniszter ugyanis tisztába akart jönni azzal is, hogy remélhető-e biztosan, hogy a gazdasági egyesületek a gazdasági érdekeket újból fel fogják karolni.

Az „országos tanácskozmány" — amelyet későbbi források az „első gazdakongresszus"-nak is szokták nevezni, —

1868 június 14., 15. és 16-án tartotta megbeszéléseit az országos köztelek helyiségeiben. A tanácskozásokon az akkor fennálló valamennyi 28 gazdasági egyesület kiküldöttei résztvettek, az elnöki tisztséget az első napon maga a miniszter töltötte be. — A napirend lényegileg két részre osz-

lott. Az egyik részbe sorolhatók a kormány és a gazdasági egyesületek közötti kapcsolatokat érintő kormányjavaslatok, a második részt pedig azok az indítványok alkották, amelyeket a gazdasági egyesületek terjesztettek elő a mezőgazdaságot érintő fontosabb kérdések megoldása tekintetében.

A kormánynak az első kérdésre vonatkozó javaslatait illetőleg az értekezlet kimondotta, hogy a gazdasági egyesületeknek a kormánnyal való állandó kapcsolatát szükségesnek tartja és helyesli, hogy azok évi működésük eredményéről és anyagi helyzetükről a minisztériumot rendszeresen tájékoztassák. Azt az indítványt, amelyet Gräfl József terjesztett elő, és amely szerint a kormány az Országos Magyar Gazdasági Egyesület tisztviselőinek fizetéséhez hozzájárulna, az értekezlet elvetette és hangsúlyozta az egyesület autonómiájának elvét.

A gazdasági egyesületek indítványai részint olyan teendőket öleltek fel, amelyek a mezőgazdaság részére a kormánytól közvetlen pénzbeli támogatást igényelnek, vagy pedig olyan természetűek voltak, amelyek közigazgatási, vagy törvényhozási úton lettek volna megoldandók.

A közvetlen állami támogatást igénylő teendők ügyében hozott határozat első sorban azt mondja ki, hogy az ország gazdasági életének újjászervezése céljából feltétlenül szükséges egy megfelelő pénzalap létesítése. (Ez alap forrásaira nézve azonban a határozat nem tesz konkrét javaslatot, hanem a minisztérium belátásától várja a körülményeknek megfelelő intézkedést). Szükségesnek tartja továbbá minél több gazdasági szakiskola felállítását, a gazdasági érdekeknek a kormány részéről való anyagi támogatását, állattenyésztési jutalmak kiosztását, a gyakorlati földmíveléstan és talajjavítás, illetve gazdasági vegyészet ügyének előmozdítását, a marhavész elleni küzdelem és a selyemtermelés támogatását.

A közigazgatási vagy törvényhozási úton megoldandó problémák között szerepelnek: a földadóreform, továbbá a cukor- és szeszadó reformjának ügye, a dohánymonopólium ügyének rendezése, a vasúti tarifa bizonyos módosítása, hegyrendőri szabályok alkotása, a marha-, juh- és lótenyésztés állami támogatása, önálló földmívelésügyi minisztérium

felállítása, mezőrendőri törvény és országos cselédrendtartás megalkotása, az országos mezőgazdasági statisztika fejlesztése. — E kívánságok között szerepel az az érdekes elvi jelentőségű állásfoglalás is, amely szerint az értekezlet helyteleníti azt a gondolatot, amely több gazdasági egyesület részéről nyilvánult meg, hogy a gazdasági egyesületek a kormány részéről közvetlen anyagi segélyezésben részesüljenek. Az értekezlet nem tartja tanácsosnak, hogy az egyesületek a kormánytól függő viszonyba kerüljenek és a mezőgazdasági érdekképviselet autonómiájának megóvása szempontjából állást foglal azon két indítvány ellen is, amely állami támogatásban részesülő országos közgazdasági testület, illetve országos gazdasági tanács felállítását kívánta.

Az értekezlet a napirend egyes pontjait nem tárgyalta le részletesen és így tulajdonképen a határozatok meghozatala minden érdemleges felszólalás nélkül történt. A rendelkezésre álló három nap egyébként is alig lehetett volna elegendő a napirenden szereplő 41 pont letárgyalására, de sem a minisztérium, sem pedig a gazdasági egyesületek részéről nem is történtek kísérletek a felvetett problémákba való elmélyedésre.

Ily körülmények között az 1868. évi gazdaértekezlet tárgyalási anyagának áttanulmányozásából csak fogyatékos tájékozódást nyerhetünk a mezőgazdaság akkori panaszairól és kívánságairól. A gazdasági egyesületek tevékenységét abban az időben inkább a napi politikával való foglalkozás, mint gazdasági kérdések megoldása kötötte le és talán kényelmetlenül érezték magukat, amidőn a kormányhatóság őket szakkérdésekkel zaklatta. Arról, hogy hivatásuknak megfelelően, az új korszak részére szerves agrárpolitikai programmot dolgozzanak ki, szó sem esett. Az érdekelt egyesületek nevében elhangzott az a kívánság, amely az állam anyagi támogatását egy büszke gesztussal elhárítja magától, imponálónak volna tekinthető, ha evvel egyidejűleg képesek lettek volna rámutatni oly eredményekre, amelyeket az egyesületek saját emberségükből értek el. Ilyenek hiányában közeli a gyanú, hogy itt nem annyira spártai, mint inkább kissé színpadias gesztussal van dolgunk.

Annak, hogy az 1868. évi első gazdakongresszus a

mezőgazdaság problémáiba való elmélyedésnél nem tanúsította azt az alaposságot, amely indokolt lett volna, többféle oka van. Az 1860-as években a gazdasági nehézségek súlyát a több éven át megismétlődő kedvező terméseredmények és a jó gabonaárak, mint tudjuk, lényegesen enyhítették. A kongresszus résztvevőit ennek következtében nem a válságos helyzetükből fakadó kényszerűség és elkeseredés érzése, hanem inkább a közügyek iránti általános érdeklődés hozta össze. E tanácskozások épen ezért az időszerű gazdasági kérdéseknek inkább akadémikus jellegű megbeszélésével foglalkoztak és ennek tulajdonítható, hogy a legfontosabb kérdések a lényegtelenekkel együttesen, és pedig meglehetősen gyors ütemben tárgyaltattak le, sőt mondhatni csupán rövid határozat kimondásával intéztettek el. Az ügyeket az akkori politikai optimizmus hatása alatt kurtán elintéző tárgyalási módnak ezen kívül még egy másik oka is volt, az ugyanis, hogy a tárgyalásra kerülő problémák alapos előkészítése nem történt meg, és több mint 40 kérdés ügyében kellett rövid néhány nap alatt állást foglalni. Pedig a napirend nem egy igen jelentékeny pontot is felölelt. — Így, mint láttuk, dönteni kellett a gazdasági szakoktatás megszervezéséről, a földbirtokot igen közelről érintő új adórendszerről, a vámtarifa-kérdésről, és a gazdasági törvényhozás egyéb nagy horderejű, de ezúttal még kellően nem értékelt problémáiról. A tárgyalások igazán eredményes és gyümölcsöző voltát kétségessé tette végül az a körülmény is, hogy nem kerültek az értekezlet elé oly konkrét indítványok, amelyek a napirendre került kérdések megoldása tekintetében az eszmecserék alapjául szolgálhattak volna.

2. **A székesfehérvári gazdakongresszus.** Az 1867. évi kiegyezés és az azt követő évtized a magyar mezőgazdaság részére nem hozta meg azt, amire az évszázados mulasztások helyrehozatala és a jelen bajainak orvoslása érdekében okvetlenül szükség lett volna: tudniillik az agrárpolitika tervszerű és egységes irányítását. A mezőgazdaság ügye a felelős magyar kormányban nem nyert önálló és független irányító fórumot, hiszen önálló földmívelésügyi minisztérium felállítása mellőztetett és az agrárpolitika elméleti és gyakor-

lati tennivalóinak elintézése az egy személyben a kereskedelem és iparpolitika kérdéseinek intézésére is hivatott földmívelés-, ipar- és kereskedelemügyi miniszternek tétetett feladatává. Ily módon tehát a modern Magyarország megszületése pillanatában az ország lakosságának zömét foglalkoztató mezőgazdasági termelés mindjárt avval a körülménnyel volt kénytelen számolni, hogy az állami végrehajtó hatalom irányító és támogató segítségében csak akkor és annyiban fog részesülni, amikor és amennyiben kívánságai az azokkal sokszor ellentétes kereskedelmi és ipari érdekekkel össze lesznek egyeztethetők.

A tulajdonképen magától értetődő állami gondoskodás e hiányát pótolni hivatott társadalmi szervezetek az időtájt teljesen hiányoztak. Mint láttuk, a túlnyomórészt társadalmi erőforrásokból táplálkozó Országos Magyar Gazdasági Egyesület e faladatkör betöltésére gyengének bizonyult. Az intézménynek amúgy sem valami tetterős szervezetét az abszolutizmusnak a gyülekezési és egyesülési jogot korlátozó intézkedései meggyengítették, a vidéki egyesületek taglétszámának csekélysége pedig már önmagában véve is lehetetlenné tette a Széchényi által megvont kereteknek eleven erővel való kitöltését.

A tetterős agrárpolitikai tényezők hiánya azonban nem jelentette azt, hogy az eseményeket világos fejjel megítélő közgazdasági körök sem érezték volna a gazdasági bajokat és ne lettek volna tisztában avval, hogy a hazai mezőgazdaságnak nemcsak a fejlesztése, hanem a megmentése érdekében is gyors, alapos, és főképen megfelelő tőkeerőt mozgósítani képes munkára volna égető szükség. Röviddel az alkotmányos korszak kezdete után már hangoztatja az akkori idők egyik legképzettebb és legmunkásabb agrárpolitikusa, Korizmics László, hogy a mezőgazdaság jogos szükségleteinek kielégítése érdekében milliókra volna szükség. E kívánság teljesítése azonban egyelőre csak a vágyak birodalmába tartozott és az új Magyarország első agrárpolitikai tényei a szerves és intézményesen megalapozott agrárpolitika helyett apróbb részletmunkákra, a feltűnőbb hiányok orvoslására szorítkoztak. Az ország kénytelen volt beérni avval, hogy a kormány az agrárpolitika terén egyelőre csak a fejlődés út-

jában álló akadályok elhárítását tekinti legfőbb kötelességének.

Az 1868 óta eltelt évtized alatt a mezőgazdaság helyzete rohamosan és jelentékeny mértékben megromlott és azok a nehézségek, amelyek eddig talán csak helyenkint mutatkoztak, országos jelentőségűekké fejlődtek ki. Fentebb részleteket láttunk a gazdasági élettel szoros kapcsolatban álló érdekképviseleti szervek beszámolóiból. Ezekből kitűnt, hogy az 1870-es évek folyamán a mezőgazdasági termelés és értékesítés ügye olyan válságos helyzetbe került, amilyenre azelőtt alig volt példa. A kiegyezés korának optimizmusát gazdasági körökben komoly aggodalmak kezdik felváltani, melyek agrárpolitikai vonatkozásban eleinte inkább általános panaszokban nyilvánulnak, de elég hamar konkrét formát is öltenek.

Gazdasági körökben mindinkább erősödik az a felfogás, hogy a mezőgazdaság rossz helyzetének oka első sorban e termelési ág szervezetlenségében található. Evvel kapcsolatos a katasztrófális hitel-ínség, mely útjában áll annak, hogy a termelés elérje a megkívánt színvonalat és ugyancsak az organizáció hiánya teszi lehetetlenné az értékesítés normális menetének biztosítását is. „Ha a magyar birodalom földmívelése helyesen szerveztetnék", — mondja az aradi kereskedelmi- és iparkamara 1879. évi jelentése, „ha a kis-, közép- és nagybirtokosok egyaránt saját körükben bizonyos határozott irányban és talán országosan kitűzött cél felé törekednének, óriási eredményeket lehetne rövid idő alatt elérni. Az ország termőképessége, valamint a meglévő nemzeti tőkék teljes kihasználása már egy pár év alatt is oly termelést tudna elővarázsolni, mely versenyképességünket a leghatalmasabb termelő országokkal szemben biztosítaná." — „A termelésnek sok helyen nemcsak a szeszélyes és végletekre hajlandó klima kedvezőtlen hatásával kell megküzdeni, hanem ha valamit termelünk is, képtelenek vagyunk azt értékesíteni. A hitelviszonyok szabályozatlansága az országban általában méltán képezte és képezi még most is (1879) hangos panaszok tárgyát."[18]

[18] Az aradi kereskedelmi és iparkamara jelentése az 1879. évről.

A mezőgazdaság nehéz helyzetét a kereskedelmi és iparkamarák, vagyis olyan körök is hangsúlyozzák, amelyek egyoldalú agrárérdekek szószólóinak alig tekinthetők. Nem a zsörtölődő gazdák, hanem ugyancsak az aradi kereskedelmi és iparkamara mutat rá arra (1878. évi jelentésében), hogy „általános már a meggyőződés az országban, hogy azon politika, amelyet pénz és gazdasági ügyeink intézésénél évek óta követünk, felette káros. E politikát az egyoldalú, kíméletlen fiskális irány jellemzi, mely az aránytalanul felszaporodott állami kiadások fedezéséhez szükséges költségeket kérlelhetetlen szigorral onnan hajtja be, ahonnan még behajthatók". — (Lehet-e kétséges, hogy ez a jó adóalap a mezőgazdaság?)

Érdekes, hogy az agrárpolitika szempontjából bevált, de a kereskedelmi érdekeltek részéről később annyi támadásnak kitett szövetkezeti gondolatnak az időszakban a kereskedelmi kamarák a szószólói. „A hitelviszonyok javítására hatni azonban" — mondja ugyancsak az aradi kereskedelmi és iparkamara már többször idézett 1879. évi jelentése, — „a szövetkezetek alig lennének valahol inkább hivatva, mint a kis birtokos gazdák körében, mert őket takarékosságra és számításra taníthatnák". — Ugyanaz a kamara még 1876-ban felterjesztést intéz a kormányhoz, amely többek között azt a javaslatot tartalmazza, hogy a kormány gondoskodjék egy oly hitelszerv életre hívásáról, „... amely egyúttal azon feladat létesítését is elvállalja, hogy a kisbirtokosok körében az önsegély és kölcsönös, esetleg korlátozandó jótállás alapján a személyes hitel kielégíthetése végett szövetkezeteket szervez és azokat azután a földhitel nyujtásánál maga is felhasználhatja". — Frappáns és szomorú kritikát mond egy másik kereskedelmi és iparkamara, a debreceni, az 1867-től eltelt 10 év közgazdasági politikájának hatásáról, amidőn arra mutat rá, hogy: „a szakadatlan rossz termések, a mind gyakrabban és nagyobb mérvben jelentkező elemi csapások, a termelést és fogyasztást egyaránt korlátozó rendkívüli adóterhek, kedvezőtlen kiviteli viszonyok és hitelkalamitások a földmívelési ipart immár oda juttatták, hogy a mellőzhetetlen mennyiségű szükségletnek is csak ideiglenes fedezésére kénytelen szorítkozni, sőt már

csaknem azon határnál állunk, amelyen túl az általános elszegényedés s a közgazdasági állapotok süllyedése következik."

A mezőgazdasági viszonyok itt vázolt romlásának kényszerítő hatása alatt az Országos Magyar Gazdasági Egyesület 1879-ben újabb gazdakongresszus megtartását határozta el, amelynek feladatává tétetett a mezőgazdaság fejlődését gátló okok, és az orvoslás módjainak megállapítása, illetve a szükséges javaslatok megtétele. E kongresszus az említett évben, Székesfehérváron tartatott meg és azon 37 gazdasági egyesület vett részt 289 kiküldöttel. A tanácskozások napirendjén az ország búzatermelését károsító külföldi versenyből származó nehézségek orvoslása és a mezőgazdasági érdekképviselet kérdése szerepeltek. Ez utóbbi probléma tulajdonképen a kérdéseknek nagyobb területét öleli fel, mint amekkorára a címből következtetni lehetne, amennyiben a kongresszus e kérdés felvetése alkalmával tulajdonképen nem csak a mezőgazdasági érdekképviselet intézményes biztosításának kérdését tartotta szem előtt, hanem általában véve arra törekedett, hogy úgy a legfőbb állami igazgatás megfelelő reformja, valamint a társadalmi erőtényezők felhasználása révén biztosíttassék annak a lehetősége, hogy a mezőgazdaság fejlődésének útjából az egyre nagyobb mérveket öltő akadályok eltávolíttassanak. A kérdésnek ilyen értelmezése kitűnik a vonatkozó határozatokhoz fűzött abból a kommentárból is, amely rámutat arra, hogy az első gazdaértekezlet megtartása óta eltelt 11 év alatt a kormány és a törvényhozás a földmívelés emelésére elenyésző keveset tett, és ezért a kongresszus elérkezettnek látja az időt e helyzet megváltoztatására. A kongresszus kisebb jelentőségű, vagy helyi érdekű intézkedések megtételén túlmenőleg, az egész ország érdekeit szem előtt tartó, céltudatos és átgondolt agrárpolitikai tevékenység megindítását tartotta szükségesnek.

A kongresszus által elfogadott határozatok a szűkebb értelemben vett mezőgazdasági érdekképviselet intézményes megvalósítását, a termelés irányának a körülmények által indokolt megváltoztatását, illetve a gazdasági termények értékesítésének megkönnyítését kívánják, intézkedéseket sürgetnek továbbá a mezőgazdaság különböző ágainak emelése

érdekében, végre egyes, a mezőgazdaságot közelről érintő adó-, vám- és kereskedelem, illetve hitelpolitikai kérdéseknek törvényhozási úton való szabályozását tartják szükségesnek.

A kongresszus állásfoglalása szerint a mezőgazdasági érdekképviselet ügyében az első teendő egy önálló földmívelésügyi minisztérium felállítása, az agrárpolitika legfelsőbb irányítása pedig egy életrehívandó országos gazdatanács bevonásával történnék. A mezőgazdasági érdekképviselet szerveit a megyénkint megalakítandó gazdasági egyesületek alkotnák. Ez intézkedésekkel egyidejűleg a gazdasági egyesületek szervezete az eddigi szabad társulási elv helyébe lépő kötelező érdekképviseleti elv szellemében megváltoznék. Az egyesületek fenntartási költségeinek viselésében — úgy, mint az a kereskedelmi és ipari érdekképviseleti intézmények rendszerében már meg is valósult — az összes földbirtokosok földadójuk arányában kötelezőleg részt vennének. (E hozzájárulás maximálisan ½ krajcárt tenne ki az egyenes földadó minden forintja után.)

A mezőgazdasági termelés iránya tekintetében a kongresszus a gabonatermelés csökkentését, illetve az állattenyésztés fejlesztését tartja szükségesnek. A növekedő terméshozam értékesítése, illetve állandó piac biztosítása céljából a mezőgazdaság érdekeivel számoló vasúti tarifa és kereskedelmi politika követése szükséges. Ennek lehetővé tétele miatt fonos, hogy legalább is egy, a magyar állam befolyása alatt lévő, és Magyarországot a külföld nyugati fogyasztói piacaival összekötő vasútvonal mielőbb megszereztessék.

A mezőgazdasági termelésnek az állattenyésztés irányában való eltolódása szükségessé teszi azt, hogy az állami költségvetésben a marhatenyésztés emelésére szánt összeg olyan mértékben felemeltessék, hogy a marhalétszám nagymérvű apadása, illetve az állatállomány minőségének romlása rövidesen orvosolható legyen. Ezenkívül a termények értékesítésének szabályozása céljából — az e szempontból alkalmas helyeken — közraktárak létesíttessenek, az állatértékesítés szabályozása céljából pedig marhavásárok rendezendők.

A mezőgazdaság különböző ágainak emelését kívánó határozatok meglehetősen sokfelé ágaznak el. Első sorban a gazdasági oktatás ügyével foglalkoznak és — minthogy a felső oktatási szervezetet kielégítőnek mondják, — e téren a legszükségesebb teendőnek az alsófokú és gyakorlati oktatás fejlesztését tekintik. Az egyes terményeket illetőleg a kongresszus kívánja a bormérési regále megváltásán és a borhamisítás megakadályozásán kívül a borkezelésben járatos pincemesterek kiképzésének fejlesztését, az okszerű termelés ellenőrzésére hegyrendőri törvény alkotását, a borértékesítés és borkereskedelem fejlesztése érdekében bortőzsde létesítését és a vámpolitikában a borkivitel érdekeinek védelmét.

A marhatenyésztés fejlesztésével kapcsolatban a kongresszus az arra alkalmas vidékeken, a gazdasági egyesületek által tejtermelő és értékesítő szövetkezetek felállítását, és azoknak kezdetben a kormány részéről való támogatását kívánja.

A dohánymonopóliummal kapcsolatban felmerült viszszásságokra való rámutatás után az értekezlet a mezőgazdasági statisztika rendszerének átdolgozására hívja fel a figyelmet, mert sajnálattal állapítja meg, hogy az az irány, amelyben a statisztika működik, teljesen haszonnélküli és céltévesztett. Az értekezlet véleménye szerint a statisztikai hivatal 9 évi működés után sem tud képet adni a hazai áru- és értékforgalomról, vagy a hazai marhaállományról és az évenkinti aratási eredményekről. — A mezőgazdasági ipar létfeltételeinek megteremtése, illetve ez iparág fejlesztése érdekében az arra érdemesnek látszó iparágak — az újonnan épült városi házaknak nyujtott kedvezményekhez hasonlóan — az állam az adómentesség kedvezményében volnának részesítendők. A mezőgazdasági szeszgyáraknak eddig adott kedvezmények kiterjesztendők. A szeszfőzdéket terhelő jövedelmi adó eltörlendő.

A határozatok továbbá rámutatnak arra, hogy a terményértékesítés nehézségeiben és a termények árainak esésében megnyilvánuló mezőgazdasági válság súlyosságát a hitel drágasága még fokozza és az egyformán érinti a birtokosok és bérlők minden osztályát. Minthogy a hitelínség

orvoslása — különösen arra való tekintettel, hogy egyébként a tőkeképződés az egész országban jelentékeny méreteket öltött, — az államnak feladatai közé sorozható, kívánatos, hogy az állam a mezőgazdaság részére személyi hitel alapján hosszú lejáratú, könnyű törlesztésű, készpénzhitel nyujtásával foglalkozó úgynevezett mezőgazdasági előleg egyletek létesítésére figyelmet fordítson.

A törvényhozás hatáskörébe tartozó intézkedések között, — a kongresszus felfogása szerint, — első helyen a viszonyoknak megfelelő mezőrendőri törvény megalkotása áll. Szükséges továbbá a földadóról szóló törvénynek oly értelemben való megváltoztatása, hogy a földbirtok tiszta jövedelmének az adókivetés szempontjából való megállapításánál az időközben megváltozott közgazdasági helyzet is figyelembe vétessék. Törvény által volna ezen kívül szabályozandó az állattenyésztést érintő kérdések közül a községi apaállatok tartásának, és az országos állategészségügy rendezésének kérdése, továbbá az, hogy egyes vasúttársaságok az élő állatok gyorsabb és olcsóbb szállítására intézkedéseket tegyenek..

Ugyancsak az állategészségügy törvényhozási rendezésével kapcsolatos a kongresszusnak az a kívánsága, amely az ország marhaállományát kelet felől fenyegető marhavész leküzdése ellen sürget rendszabályokat. Megváltoztatandónak tartja ezen kívül a belvizek lecsapolásáról szóló 1874 : XI. törvénycikket, a belvizek lecsapolásánál a hatóságok fokozottabb mérvű közreműködését kívánva. Végül sürgeti azt, hogy a vasúti társaságok működése, egy egységes közlekedési programm létrejövetele és a vasúti tarifaügy egyöntetű szabályozása céljából fokozottabb állami befolyás alá kerüljön, mert a mezőgazdasági termények értékesítésének egyik legfőbb akadályát a vasútügy rendezetlen voltában látja.

A kongresszus határozatainak ez ismertetésénél a kongresszus által szerkesztett szöveg gondolatmenetéhez alkalmazkodtunk. Látjuk, hogy a felsorakoztatott kívánságok előadása nélkülözi azt a logikai szabatosságot, amelyet az ily szempontokra nagy súlyt helyező elméleti közgazda bizonyára törekedett volna biztosítani. Ez azonban csak a külső

forma kérdése, és a hat évtized távlata sem homályosítja el az akkori tanácskozások eredményeiből levont megállapítások értékét.

Az 1879.-i székesfehérvári gazdakongresszus a magyar agrármozgalmak történetében korszakalkotónak mondható. Nagy jelentősége elsősorban a mezőgazdasági válságot előidéző okok helyes felismerésében van. A mezőgazdasági termelés erőinek kibontakozását és az értékesítés egészséges menetét gátoló hibákért és mulasztásokért első sorban az állami gazdaságpolitikát teszi felelőssé és ez álláspontnak megfelelően az állami gazdaságpolitika részére tesz konkrét alakban kifejezett javaslatokat. E kívánságok a mezőgazdasági termelők egyetemes érdekeit tartják szem előtt, és figyelemreméltó, hogy a cselédkérdés rendezésének hangsúlyozásával a mezőgazdaság szociális problémáira is gondot fordítanak. Noha a fejlődés során, mint látni fogjuk, az itt felsorolt kívánságokhoz újabbak is járultak, meg kell azonban állapítani, hogy a programm egyes pontjai, — például a mezőgazdasági érdekképviselet ügyének intézményes rendezése, — egészen a világháborút követő korszak kezdetéig megtartották aktualitásukat.

Nem szabad azonban figyelmen kívül hagynunk azt sem, hogy míg egyrészt a kongresszus határozatai nagy súlyt helyeznek az állam támogatásának igénybevételére, másrészt a kongresszus a gazdaosztály önerejéből alakuló szövetkezetek létesítésének szükségességét hangsúlyozza. Igaz, hogy e kívánság egyelőre csak nagyon szerény alakban jelent meg, annak kifejezésre juttatása azonban nagy jelentőségűnek mondható, mert kiinduló pontjává vált az önsegély fontosságát hangsúlyozó, később mindinkább nagy jelentőségre szert tett agrárszövetkezeti mozgalomnak.

E kongresszus a később nagyobb erővel kibontakozó agrármozgalmak előkészítése tekintetében jelentékeny szerepet töltött be. Abban, hogy az ez alkalommal létrejött határozatok a későbbi akciók forrásaivá váltak, igen nagy része van a szereplés terére akkor lépő gróf Károlyi Sándornak, aki a befolyását, agilitását, sőt áldozatkészségét főuraink részéről ritkán tapasztalt lelkesedéssel állította az agrárpolitika szolgálatába.

3. **Az Országos Magyar Gazdasági Egyesület termelési és értékesítési ankétja.** Röviddel a székesfehérvári kongresszus után, 1880-ban, az Országos Magyar Gazdasági Egyesület gróf Károlyi Sándor indítványa folytán széleskörű és az akkori hazai viszonyaink között meglepően alapos és sokoldalú értekezletet rendezett, amelynek feladata volt a mezőgazdaságunk fejlődését akadályozó tényezők megállapítása és az orvoslás céljából javaslatok tétele. Az e tárgyalások anyagából leszűrt következtetések éles szemmel mutattak rá a mezőgazdasági termelés, illetőleg a terményértékesítés nehézségére és a bajok orvoslását illetőleg több igen életképes javaslatot is tettek.

Az értekezlet tanácskozásai mezőgazdaságunk minden ágára kiterjedtek és úgy a növénytermelés és gabonakereskedelem, valamint az állattenyésztés, szőlőművelés, borkezelés, borértékesítés, valamint az erdészet és a terények vasúti szállításának kérdéseit megbeszélés tárgyává tették. A problémáknak ilyen széles körét felölelő eszmecserék során igen értékes megállapítások és javaslatok kerültek felszínre ezek között jelentőség dolgában első helyen említendők a búzatermelés kérdésével kapcsolatos fejtegetések, amelyeknek áttanulmányozása jellemző képet nyujt nemcsak ennek a terménynek, hanem általábanvéve a magyar mezőgazdasági termelésnek akkori helyzetéről is.

A búzatermelés és értékesítés tárgyában folytatott tanácskozások lényegileg a körül a megállapítás körül forogtak, hogy a búzatermelés nem jövedelmez annyit, mint azelőtt, illetőleg általában véve nem biztosít a termelésnek kielégítő átlagjövedelmet. Azt mondhatjuk, hogy nemcsak az ekkor megvitatott búzakérdésnek, hanem az értekezlet elé került összes problémáknak az a kiinduló pontja, hogy termelésünk jövedelmezősége az utóbbi évek folyamán figyelemreméltó csökkenést mutat. Ennek folytán megállapítandók e változás okai és az orvoslás eszközei.

Az értekezlet felfogása szerint a nehézségek forrása nem annyira a külföldi búza versenyének, vagy a gabonaárak alacsonyságának, hanem inkább a terméshozamok kedvezőtlen alakulásának és ebből kifolyólag a termelés drágaságának a rovására írható. Ennek oka, — az értekezleten kialakult

álláspont szerint —, nem a munkabérek drágaságában található, hanem abban, hogy a termelés hozama csekély. Ez viszont egyrészt az éghajlati viszonyok kedvezőtlenségének, másrészt pedig annak a folyománya, hogy termelőink a búzatermelést egyoldalúan is túlzott mértékben erőszakolják. Az éghajlati viszonyokkal áll összefüggésben az, hogy néha a termés hozama nagy mértékben az átlagon alul marad, máskor viszont azt messze túlhaladja.

A kongresszus a rendelkezésére álló termelési adatok alapján azt állapította meg, hogy a gabonatermelés az eddigi átlagtermések alapján nem jövedelmez eléggé és a baj még fokozódik akkor, ha a termés az átlagon jóval alul marad — „ebben és csakis ebben a körülményben" — teszi hozzá az ankétbizottságának a tárgyalás anyagát összefoglaló jelentése — „rejlik gazdaságunk válságos helyzetének kulcsa."

Az orvoslás érdekében a kongresszus a termelést illetőleg a gazdasági szakértelem fejlesztését, a gazdálkodási eljárás racionálissá tételét, a munkáskéz-hiány csökkentését, az értékesítést, illetőleg pedig a gazdák kereskedelmi ügyekben való jártasságának fokozását, a szállítási viszonyok javítását, illetve azt tartja szükségesnek, hogy az értékesítési lehetőségek javítása érdekében törekedni kell a különböző búzafajtáknak kiegyenlítésére, vagyis olyan egységes búzatípusok előállítására, amelyek a külföldi és belföldi piacok igényeinek megfelelnek. Rámutat végül a kongresszus annak a szükségességére, hogy a termelés és a reális kereskedelem érdekeit sértő űzelmek meggátolása céljából a tőzsde tevékenysége a kormány által kellő módon ellenőríztessék.

Az OMGE ankétjának tanácskozásaiból leszűrt megállapítások egyik nagy fogyatékossága az, hogy nem ismerik fel a külföldi gabona egyre élénkülő versenyében rejlő veszedelmet. Noha a kongresszus szakértői előtt nem volt titok, hogy az amerikai, indiai, orosz és ausztráliai eredetű búza figyelemreméltó mennyiségben gravitál az európai piacokra, azonban e tényező jelentőségét hajlandó volt lekicsinyelni. E kérdésben az értekezlet arra az álláspontra helyezkedett, hogy Amerika belső fogyasztásának várható növekedése az

onnan eredő kínálatot csökkenteni fogja, remélhető továbbá, hogy a külföldi gabona versenyével szemben belföldi termelésünk sikeres védelmet találhat a szállítási viszonyaink kellő megjavításában.

## II. FEJEZET.

## Kisérletek a korszerű agrárprogramm megalkotására.

1. **Aggasztó tünetek.** A fejlemények rövidesen rávilágítottak arra, hogy az 1880. évi ankét megállapításai és javaslatai, — noha sok értékes megfigyelést tartalmaztak, — önmagukban véve elégtelenek ahhoz, hogy a viszonyok által megkívánt agrárpolitika irányításának alapjául szolgáljanak. Már az 1880-as évek elején ismeretessé váltak olyan tények, amelyek világosan mutatták, hogy mezőgazdasági termelésünk megmentése érdekében az eddiginél nagyobb arányú, gyökeres intézkedések megtételére van szükség.

Az 1880. évi országos népszámlálás adataiból a közvélemény tájékozódott arról, hogy az ország népességének növekedése az utóbbi évtized alatt ijesztően csekély. Míg ugyanis a szűkebb értelemben vett Magyarország lakosainak száma, a katonaság leszámításával, 1869-ben kereken 13.561.000-re rúgott, 1880-ban pedig csak 13.728.000-et tett ki. A növekedés tehát mindössze 167.000.[20] A népszámlálási adatok egyúttal azt is szemléltették, hogy még e kis mértékű növekedés is a városi lakosság javára esik, a mezőgazdaságban foglalkoztatottak száma ellenben visszaesést mutat. A visszaesés a nyers és e tekintetben kissé homályos statisztikai adatokhoz fűzött egyes kommentárok szerint mintegy 23 %-ot tesz ki.[21]

E tények ismeretében az irodalomban olyan törekvések kezdtek érvényesülni, amelyek a mezőgazdaság talpraállítása érdekében a mezőgazdasági hitelügynek rendezését nö-

[20] E növekedés csekélységét megvilágítja az, hogy a következő évtizedben az emelkedés már 1.41 millióra rugott.

[21] L. erről: Pólya Jakab:

vekedő nyomatékkal sürgették, illetve olyan birtokpolitikai intézkedéseket kívántak, amelyek több tekintetben szembehelyezkedtek a gazdaságpolitikánk terén eddig uralkodó liberális elvekkel.

2. **A mezőgazdasági hitelügy kérdései.** A mezőgazdasági hitel rendezésének már akkor évtizedek óta időszerű ügyét az Országos Magyar Gazdasági Egyesület körül csoportosuló gazdaságpolitikai tényezők tűzik az 1880-as évek elején napirendre.

Még az 1879. évi gazdakongresszus kezdeményezése nyomán mozgalom indult meg, amelynek középpontjában Károlyi Sándor gróf személyén kívül egyelőre az Országos Magyar Gazdasági Egyesület állott. Az Egyesület az 1880-as években szövetségébe vonva a megyei és vidéki gazdasági egyesületeket, egy olyan intézményt hozott létre, mely alkalmasnak látszott a hitelszövetkezeti szervezkedés gondolatának továbbfejlesztésére.

E szövetség 1881-ben a mezőgazdasági hitel rendezésének ügyében a kormányhoz emlékiratot intézett, amely az ország különböző részeiben szervezendő kisbirtokos hitelintézetek működésének egységes irányítására egy központi közvetítő szervet ajánl. Ugyanabban az évben alakult meg a szövetségbe lépett gazdasági egyesületek szakosztályaként a „Gazdakör", amely — mint Károlyi Sándor gróf tevékenységének abban az időben központja — a mezőgazdák között a személyes tevékenység élénkítését és a társadalmi érintkezés könnyítését tűzte ki célul. A Gazdakörben külön bankbizottság alakult, amely egy mezőgazdasági bank felállításának ügyét készítette elő. E kérdés előadója dr. Gaál Jenő országgyűlési képviselő volt, a problémák megoldásának szellemi irányítása azonban az e kérdésekben rendkívüli tájékozottsággal rendelkező, hatalmas tudású és már akkor is nagy tekintélynek örvendő György Endre kezében volt. Az ő befolyásának tulajdonítható, hogy a hitelkérdés rendezése tekintetében kialakuló tervek a szövetkezeti szervezkedés gondolatát tették magukévá és ugyancsak ő volt az, aki Károlyi Sándor grófot e gondolat részére megnyerte.

A Gazdakörben György Endre hatása alatt az agrárkérdéseknek mindinkább a szövetkezeti szervezkedés útján

való megoldásának gondolata nyomult előtérbe, aminek jele az is, hogy a Gazdakör 1884 januárban a kisbirtokos osztály hitelügyének rendezése, illetve a hitelszövetkezeti gondolat terjesztése céljából „szövetkezeti szaktanácskozmány"-t hívott egybe. Az ez alkalommal tartott megbeszélések lényegileg arra mutatnak rá, hogy hitelviszonyaink egészségtelenek és a mezőgazdaság kedvezőtlen helyzetén a személyi és jelzálogi hitelnyujtás fejlesztésével kell segíteni. Az előbbi érdekében falusi, községi hitelszövetkezetek, ezek ellenőrzésére és támogatására pedig megyei hitelintézetek felállítását sürgették.

3. **Birtokpolitikai tervek.** A hitelellátás kérdésének megoldására irányuló kísérleteken kívül figyelmet érdemelnek azok a törekvések, amelyek ugyancsak a 80-as évek elején nyilvánultak meg és amelyek a magyar kis- és középbirtokos osztály megmentése érdekében birtokpolitikai téren sürgették az állam segítő közbelépését. E mozgalom, amely gróf Széchenyi Imre és gróf Adrássy Géza[22] nevéhez fűződik, rámutat arra, hogy mezőgazdasági népességünk körében az utóbbi időben az elszegényedési folyamat nagy méreteket öltött. A veszély forrása a hiteluzsorában, illetve abban van, hogy az elviselhetetlen hitelfeltételek miatt kis- és középbirtokaink képtelenek a kölcsöntőkék rendeltetésszerű felhasználására. Ennek következtében a hitel nem a fejlődésnek, hanem a hitelt igénybe vevő rétegek gazdasági tönkretételének válik forrásává.

A javítás módozatairól szólva e fejtegetések rámutatnak azokra a kedvező tapasztalatokra, amelyek az amerikai „homestead" (otthonmentesítés) intézményének meghonosítása nyomán kialakultak. Ez intézmény lényege az, hogy a mezőgazdasági ingatlan-birtoknak egy meghatározott része, amely a tulajdonos megélhetési feltételeinek, a létminimumnak, biztosítására szolgál, különleges jogi védelemben részesül, amennyiben az a tulajdonos tartozásai fejében bírói úton el nem árverezhető. Szerzők annak a felfogásnak adnak kifejezést, hogy a „homestead"-hoz hasonló intézmény-

[22] Andrássy Géza gróf: Az otthont mentesítő törvények. Bpest, 1883.

nek viszonyainkhoz mért helyes alkalmazása Magyarországra nézve is talán célszerűnek bizonyulhatna. — Megjegyzi azonban Andrássy Géza gróf, hogy egyedül az adósságokkal való megterhelés tilalma és az örökösödési rend megváltoztatása nem segítene teljesen a földmívelő nép bajain. A javaslatnak ezt a pontját, — amelyet 50 évvel később Hitler Németországa az Erbhof-ok intézményében meg is valósított, — tekinthetjük a Széchenyi Imre és Andrássy Géza grófok nevéhez fűződő mozgalom legjelentékenyebb termékének. Az ő mozgalmuk által felvetett azok a javaslatok azonban, amelyek ingatlanokra felvehető újabb jelzálogkölcsönök megakadályozását sürgetik, kissé homályosak és nincsenek kellőképen kidolgozva.

Míg a mezőgazdasági hitel rendezésének ügyét agrárpolitikusainknak sikerült állandóan napirenden tartani, a mélyebbre hatoló agrárpolitikai reformok megvalósításának tervei egyelőre nem voltak képesek sikert elérni. Gazdaságpolitikai téren uralkodó maradt az a liberális felfogás, amely a korlátlan gazdasági szabadság elvére támaszkodva ellenszegült minden olyan törekvésnek, amely az államtól azt kívánta, hogy a mezőgazdasági szociálpolitika érdekében beavatkozó lépéseket tegyen. E felfogás abban az illúzióban ringatta magát — és e nézetet még olyanok is magukévá tették, akik agrárpolitikusoknak számítottak, — hogy az agrárproblémákat a társadalom képes lesz az állam segítő beavatkozása nélkül is megoldani.

4. **Az 1885. évi gazdakongresszus.** Ily előzmények után ült össze az 1885. évi gazdakongresszus, amelynek már rendelkezésére állottak a legutóbbi évek agrárpolitikai tanácskozásaiból leszűrt megállapítások. E kongresszust az 1885. évi budapesti országos kiállítás alkalmával rendezte az O. M. G. E. és a szövetségbe lépett gazdasági egyesületek, a kormány felhívására és az állam támogatásával. A kongresszus napirendjének legfontosabb pontját az a kérdés alkotta, hogy a tengerentúli eredetű mezőgazdasági cikkek versenyével szemben az állam és a termelők részéről szükséges intézkedéseket megállapítsa és, hogy javaslatokat tegyen a mezőgazdasági hitelellátás rendjének reformja tárgyában. Agrárpolitikusaink körében tehát ekkor már ismeretessé

vált a tengerentúli gabona behozatalában rejlő veszély, és felismerik azt, hogy ez ellen a sikeres védekezés feltételeit csak nemzetközi együttműködés teremtheti meg.

A Károlyi Sándor gróf elnöklete alatt megtartott kongresszus, amelyen a kormány képviselőin kívül több külföldi kiküldött is részt vett, meglehetősen sötét színekben látta a mezőgazdaság helyzetének valószínű alakulását és ezért úgy belföldi, valamint nemzetközi vonatkozásban sürget védelmi intézkedéseket. A kongresszus amellett, hogy a hazai mezőgazdasági termelés irányának és a gazdálkodás módszereinek racionalizálását kívánja, oly értelmű javaslatot fogadott el, amely az egyre nagyobb arányokat öltő mezőgazdasági válság leküzdése érdekében a középeurópai országok együttműködését tartja szükségesnek. Amennyiben az összes szóbajövő ily országok együttműködése egyelőre nem volna elérhető, a kongresszus felfogása szerint helyesléssel kellene fogadni azok némelyikének az együttműködéshez való csatlakozását, amennyiben az a többi ország közreműködését nem tenné lehetetlenné. — E javaslattal kapcsolatban magáévá tette a kongresszus Apponyi Albert grófnak azt az indítványát, amely felkéri a magyar kormányt, hogy az együttműködésre irányuló javaslat megvalósítása érdekében lépjen érintkezésbe az érdekelt országok kormányaival, egyúttal pedig megbízta a kongresszus elnökségét, hogy a további teendők intézésére nemzetközi bizottságot alakítson.

A nemzetközi együttműködés a kongresszus által javasolt alakban nem jött ugyan létre, viszont a későbbi évek folyamán sikerült a magyar és az osztrák, illetve német agrárpolitikusokkal olyan, nem hivatalos kapcsolatokat létesíteni, amelyek több tekintetben bizonyultak termékenyeknek.

E kongresszus egy másik, rendkívül nagyjelentőségű eseménye a mezőgazdasági hitelellátás kérdésének az érdeklődés homlokterébe való állítása volt. Mint tudjuk, e problémával már az 1879. évi kongresszus is foglalkozott, az 1885. évi kongresszusé azonban az érdem, hogy e kérdés gazdasági vonatkozásait kellőképen megvilágítva, határozott ösz-

tönzést adott a mezőgazdasági hitelügy rendezésére irányuló mozgalomnak.

A mezőgazdasági hitelügy kérdésének előadója e tanácskozások alkalmával György Endre volt, aki mindenekelőtt széles körben mozgó előtanulmányai alapján mutatott rá a magyar mezőgazdasági hitelínség okaira és a kellő hitelszervezet hiányában beállott katasztrófális jellegű fejleményekre. Megállapította, hogy e szempontból különösen súlyos a kisbirtokos helyzete, akinek aránytalanul nagy adósságterhét az igénybe vett kölcsönök uzsorásnak mondható feltételei elviselhetetlenné teszik. Rámutatott továbbá arra, hogy hitelnek igénybevétele a mezőgazdaság szempontjából nemcsak hogy nem káros, hanem a fennálló gazdasági viszonyok között szükséges is, a bajok forrásait tehát a hitelszervezet hiányosságaiban és a hitelkamatok súlyosságában kell keresni. A mezőgazdaság szempontjából legmegfelelőbb hitelforma, a jelzáloghitel, a kisbirtokos szempontjából az akkori viszonyok között nemcsak azért nem volt kielégítő, mert az ily hitelek igénybevételével járó formalitások sok költséggel járnak, hanem egyéb okok miatt sem. Figyelembe veendő ugyanis, hogy a kisbirtokos legfontosabb aktivumait igen sokszor nem annyira ingatlana, mint inkább gazdaságának felszerelési tárgyai, különösen pedig személyes képességei, munkaereje, alkotják, amelyek azonban őt reálhitel igénybevételére nem teszik alkalmassá és így elzárják a hiteligénybevétel lehetőségétől.

A hitelszervezet hiányain tehát a reálhitel fejlesztése önmagában véve nem segít és ezért a kisbirtokosság érdekében okvetlenül szükséges a személyi hitelnyujtás lehetővé tételéről intézményesen gondoskodni.

Az itt vázolt gondolatmenet alapján György Endre oly hitelszervezet megalkotását javasolja, amelynek feladatát olcsó és a mezőgazdaság kívánalmaival összhangban álló feltételek alapján történő személyi hitelnyujtás alkotja. A hitelközvetítés akkori módja, vagyis a magán és részvénytársasági közvetítés helyett a közvetlen hiteligénybevételt, amennyiben azonban ez nem lehetséges, a szövetkezeti közvetítést ajánlja, a mezőgazdasági üzemmenetnek megfelelő alakban, állami támogatás alapján, de minden kényszer

alkalmazása nélkül. — A kongresszus e javaslatokat többek hozzászólása után elfogadva kimondotta, hogy egy központi mezőgazdasági bank alapítását szükségesnek tartja és megbízza a kongresszus elnökségét, hogy ily hitelintézet létesítéséről a szövetkezett gazdasági egyletek végrehajtó bizottságának közbenjöttével gondoskodjék. Ezzel kapcsolatban ugyancsak elfogadtatott Földes Bélának az az indítványa, amely a mezőgazdasági hitelszervezet fejlesztése érdekében kölcsönpénztárak és mezőgazdasági szövetkezetek szervezésére irányuló lépések megtételét kívánja.

## III. FEJEZET.

## A változások küszöbén.

1. **Az agrárválság felismerése.** Az a körülmény, hogy vezető agrárpolitikusaink állandó kapcsolatban állottak a nyugati országok eszmeáramlataival, nagyon megkönnyítette annak a ténynek a felismerését, hogy a magyar mezőgazdaság nehéz helyzete nem pusztán belföldi okok következménye, hanem itten az okoknak és okozatoknak olyan láncolatával állunk szemben, amelynek hatásai jóformán az egész művelt világra kiterjednek.

Mindinkább meggyökeresedett az a felfogás, hogy a magyar agrárpolitika a siker reményével csak abban az esetben veheti fel a küzdelmet, ha egyrészt tisztába jön a magyar agrárválság okaival, azoknak nemzetközi vonatkozásaival, másrészt pedig e logikai összefüggések felismerése alapján szerves és mélyrehatoló programmot állít fel.

Ha további fejtegetéseink során meg kívánunk ismerkedni azokkal az okokkal, amelyek mezőgazdaságunknak a mult századvégi válságos helyzeténél közrejátszottak, akkor elsősorban azt kell szem előtt tartani, hogy azok a fejlemények, amelyek Magyarország gazdasági életének alakulására az itt tárgyalt korszak folyamán befolyást gyakoroltak, szoros összefüggésben állottak azokkal a nagy horderejű átalakulásokkal, amelyeken a tizenkilencedik század második felében az egész világgazdaság termelési és értékesítési

rendje keresztülment. Jó agrárpolitikusnak lenni ezekben az évtizedekben nemcsak azt jelentette, hogy az ily feladatok megoldására vállalkozónak tisztában kell lenni a magyar gazdasági élet különböző vonatkozásaival, hanem e hivatás sikeres betöltéséhez okvetlenül szükséges volt a külföldi fejlemények állandó és kritikus szemmel való figyelemmel kísérése is.

Agrárpolitikusainknak tehát egyrészt tudni kellett azt, hogy gazdasági bajaink legnagyobb része összefüggésben állott a tizenkilencedik század közepén elsietett módon végrehajtott gazdaságpolitikai újításokkal, másrészt tekintettel kellett lenniök arra is, hogy a gazdasági élet normális menetét lényegileg hasonló akadályok gátolták a legtöbb külföldi országban, végül szem előtt kellett tartaniok azt a tényt is, hogy a XIX. század nagy horderejű gazdaságpolitikai változásai a gazdasági életnek egyes ágai szempontjából előnyösek voltak ugyan, de a mezőgazdaság az új gazdaságpolitikai irányzatnak túlnyomórészt csak a hátrányait érezte.

Azok a fontosabb változások, amelyeket az új gazdaságpolitikai elvek érvényesülése a mezőgazdasági termelés és értékesítés eddigi rendje terén előidézett, lényegileg a következők.

Az úrbérrendszer fennállása idején a mezőgazdasági termelési és értékesítési rend csaknem kizárólag a naturálgazdálkodáson alapult. Nemcsak a kis-, hanem a közép-, sőt a nagybirtokosok is a legtöbb esetben a saját gazdaságukban állították elő a gazdálkodásuk menetének biztosításához, vagy a személyes szükségletük kielégítéséhez szükséges cikkeket. Amennyiben idegen munkaerők, vagy idegen gazdaságok terményeinek igénybevételére került sor, az ellenérték szolgáltatása a legtöbbször terményekkel, vagy a saját munkaerő rendelekezésére bocsátása útján történt.

Ily körülmények között a gazdasági életben meglehetősen minimális szerepe volt a pénznek, mint olyan eszköznek, mely a leginkább alkalmas idegen gazdaságokban előállított cikkek megszerzésére. A közszolgáltatásoknak pénzben teljesítendő hányada aránylag csekély összeget képviselt és a földesúr, vagy a megyei hatóság bizonyára sok

esetben megengedte, hogy az úrbéres a pénzben megállapított kötelezettségeit terményekkel, vagy munkaszolgáltatással egyenlítse ki.

A jószágforgalomnak ez a módja úgy gazdasági, valamint lélektani szempontból is messzemenő következményekkel jár. A régi rend mezőgazdája olyan esetekben, amidőn valamilyen oknál fogva más gazdasággal, vagy pláne városi iparossal, kereskedővel, kerül kapcsolatba, a végletekig konzervatív. E magatartását megmagyarázza az a körülmény, hogy ilyen kapcsolatok ekkor még meglehetősen ritkák, a falusi és városi gazdaságok közötti érintkezés szűk keretek között mozog. A városi fogyasztó az élelmiszereket és más mezőgazdasági terményeket rendszerint a város közeléből, legtöbbször közvetlenül a termelőtől, minden közvetítés nélkül szerzi be és ilyenkor is a legtöbb esetben nem pénzzel, hanem iparcikkel fizet. A mezőgazda ezek szerint termésének esetleges feleslegeit olyan piacon értékesíti, amelynek igényeit, fogyasztási képességét a legmesszebbmenőleg ismeri és amelynek szükségletei hosszú időn keresztül alig változnak. Sok gazdaság nem is jut olyan helyzetbe, hogy feleslegek értékesítéséről kelljen gondoskodnia, ami saját gazdaságában megterem, azt házanépével együtt elfogyasztja. Ha az illető a jobbágyi rendhez tartozik, a saját szükségletének kielégítésén kívül csak a földesúrnak járó szolgáltatások teljesítésével törődik, viszont könnyebbséget jelent, hogy — e tartozások az évi termés egy bizonyos hányadában lévén megállapítva, — rosszabb termés esetén tartozásai is kisebbek.

A város és falu közötti gazdasági és lélektani kapcsolatok tehát a régi gazdasági rendben meglehetősen lazák, a gazda nincsen függő viszonyban a várossal szemben s a városi piacok eseményei, konjunktúrája és dekonjunktúrája csak távolról érdekli, de legtöbbször nem is kell azokkal törődnie.

Az a hatalom, mely a volt úrbéres jövedelmének egy részére a kezét ráteszi, a földesúr, szintén egészen másfajta egyéniség, mint a modern adószedés diktátora, az állam. Persze hatalmi helyzetükkel visszaélő földesurak külföldön is, nálunk is akadtak — és ezeknek a keménysége méltán

hasonlítható a modern adóbehajtási rendszer sok esetben könyörtelen kegyetlenségeihez, — viszont igen sok esetben a földesurat jobbágyai iránti kíméletre és azok támogatására a saját jól felfogott érdeke is késztette, mert hiszen a jobbágy erkölcsi és anyagi tönkretétele a földesurat egy-egy hasznothajtó gazdasági tényezőtől fosztotta meg. Joggal feltételezhető tehát, hogy a jobbágy és a földesúr közötti viszony a modern adóbehajtási rendszernél emberségesebb alapokon állott.

Az úrbéres szorult helyzetének adóelengedésben nyilvánuló méltánylásán kívül a segítésnek pozitív formáival is találkozunk a régi rendben, háború vagy elemi károsodás esetén gyakran előfordult, hogy a földesúr úrbéreseit anyagi támogatásban részesítette. Ez sok esetben a földesúr részéről nem is jelentett különösebb nagylelkűséget olyankor, mikor pl. arról van szó, hogy egyébként amúgy sem hasznosított uradalmi erdejéből a bajba jutott úrbéresnek nagyobb famennyiség felhasználását engedje meg.

A gazdasági életnek ebben a rendjében a parasztság olyan keretek között élt, amelyeken belül minden egyénnek megvolt a maga többnyire állandó szociális és gazdasági pozíciója, amelynek nemcsak felfelé, hanem lefelé való megváltoztatása is ritkán fordult elő. Az úrbéres egyszer elfoglalt pozícióját generációkon keresztül minden különösebb erőfeszítés nélkül képes volt megtartani, viszont arra, hogy helyzetét előnyös irányban változtassa — mivel erre alig volt kilátása — nem is igen tett kísérleteket.

Az úrbéres gazdasági helyzetének alakulása szempontjából tehát a város és falu közötti kapcsolat alig bírt komolyabb jelentőséggel, ennél fontosabbak voltak ellenben azok a szociális és gazdasági vonatkozások, amelyek a földesúr és úrbéres, továbbá az úrbéresek egymásközti viszonyából, továbbá azokból a jogokból eredtek, amelyek őket a közösen használható földterületek tekintetében megillették.

Az úrbéres életének egyik legfontosabb problémáját ezek szerint az urbáriumok rendelkezései, a valóságban pedig a viszonyának alakulása alkotta.

A földesúrhoz való viszonyát mint tudjuk, papírforma szerint az urbáriumok rendelkezései, a valóságban pedig a

földesúrnak és embereinek humánusabb vagy kevésbbé humánusabb magatartása szabályozta. Az úrbéresek egymásközti helyzetének alakulása szempontjából pedig fontos volt az a körülmény, hogy az úrbéresek kezén lévő földterületek a legtöbb esetben a többi úrbéres földjével elvegyült állapotban voltak, ami azzal a következménnyel járt, hogy a gazdálkodás sikeressége érdekében az egyes úrbéresek között bizonyos összhangnak kellett kialakulni. A sok közös érdek, — a közös földesúrtól való függés, a hosszú időkön való együttlakás gazdasági és lélektani tényezői, — az egyes úrbéresek között bizonyos közösséget alakítottak ki, ezek között szerepel a háború vagy elemi csapás esetén való kölcsönös segélynyujtás, illetve kölcsönös támogatás a nagyobb jelentőségű befektetéseknél (építkezések) és bizonyos hasznothajtó intézmények igénybevételénél. Végül jelentős tényező volt az a körülmény is, hogy az úrbéresek a községi földeket is közösen művelték.

Az úrbéres parasztgazdaságok ezek szerint egy nagyobb erkölcsi és gazdasági közösségnek voltak a tagjai, amelynek keretei között pozíciójuk biztosítva volt mindaddig, míg a földesúrral szemben fennálló kötelezettségeiknek eleget tettek. Mint tudjuk, e kötelezettségek teljesíthetősége tekintetében, rendkívüli körülményektől eltekintve az úrbérest nem igen érték meglepetések.

A mezőgazdálkodásnak eddigi rendje azonban az idők folyamán ellentétbe került a gazdasági élet kívánalmaival. A városi népesség számának és az állam pénzszükségleteinek egyre fokozódó emelkedése a gazdálkodásnak és értékesítésnek új rendszerét tette szükségessé: egyrészt fokozni kellett a terméshozam mennyiségét, másrészt gondoskodni kellett arról, hogy a mezőgazdasági termelők az állammal szemben fennálló kötelezettségeiket készpénzzel egyenlítsék ki.

Noha az úrbéri kötelékek megszüntetését jelentő jobbágyfelszabadítás menete országonkint sok tekintetben eltérő volt, az átalakulásra nézve azonban szinte mindenütt jellemző az, hogy az úrbéresek osztályának eddigi jogállása megváltozik és az a parasztosztály, amely eddig bizonyos jogokat nélkülözött, az új gazdasági és társadalmi rendben

részesévé lesz mindazoknak a jogoknak, melyeket az új jogrend a társadalom valamennyi tagja részére biztosít.

E változás azonban többféle következményekkel járt.

A földmíveléssel foglalkozók legnagyobb részét kitevő parasztosztálynak az új viszonyok között nemcsak az egyéni kezdeményezést megkívánó függetlenséghez kellett hozzászoknia, hanem biztosítania kellett gazdasági életfeltételeit egy olyan gazdasági rendben, amely számára sok tekintetben idegen volt és amelynek forradalmi jellegű vezető eszméi semmitől sem állottak távolabb, mint attól a világtól, amelyben e néposztály századokon keresztül élt.

Az új gazdasági rend — a régivel ellentétben — veszélyeztette mindazoknak a megélhetését, akik a létért való küzdelemben gyengébbeknek bizonyultak és rendkívüli gazdasági csapások esetén a földesúri kötelékektől mentesült úrbéres nélkülözni volt kénytelen azt a támogatást, amelyet azelőtt ilyen esetekben a földesúr részéről élvezett.

Mint önálló gazdálkodó a volt úrbéres gazdálkodása irányát immár saját maga szabja meg és — mint vásárló és eladó — kapcsolatba jut eddig ismeretlen tényezőkkel: a közvetítő kereskedelemmel, az eladósodási lehetőségekkel, a szabad gazdasági versennyel. Nem a saját szükségletének és köztartozásainak a régi gazdasági rendben előre ismert mérve lesz ezután döntő abban a tekintetben, hogy mennyit termeljen, hanem az, hogy a gazdasági verseny és az állami adóigény vele szemben milyen kívánalmakat támasztanak. Minthogy e tényezők állandóan a termelés fokozására késztetik, termelését racionalizálni törekszik, ezért, — minthogy kötelezettségeinek nem termények, hanem készpénz szolgáltatásával kell eleget tennie, — kapcsolatba kerül a pénz és hitelgazdálkodással. A fejlődést ily irányba tereli az is, hogy a termelésnél használt eszközök nagy részét immár nem tudja a saját gazdaságában előállítani, hanem kénytelen azokért pénzt adni.

Nehézségeket okozott ezenkívül a változott viszonyok közé kerülő volt úrbéresek szempontjából még az a körülmény is, hogy a közös birtokokon eddig élvezett haszonélvezeti jogait (közös legelőkön való haszonélvezeti jogok, makkoltatási jogok, faizási jog) elvesztette és ily irányú

szükségletei fedezéséről ugyancsak készpénzzel volt kénytelen gondoskodni. Hangsúlyozandó, hogy a községeknek épen gazdaságilag gyengébb tagjai voltak a hasznothajtó jogokra leginkább rászorulva, ezért ezek megszűnése sok esetben növelte a községek szegényügyi, iskolaügyi, útépítési stb. kiadásait. E változások a volt úrbéreseket arra késztették, hogy megbarátkozzék azzal az elvvel, amely eddig előtte alig volt ismeretes, hogy t. i. minél racionálisabb gazdálkodással törekedjék a többtermelésre, holott eddig csak annyit termelt, amennyire mulhatatlanul szüksége volt.

Jellemzi a megváltozott helyzetet az is, hogy a mezőgazda az értékesítésre kerülő terményeinek csak egy részét képes közvetlenül értékesíteni és ezért legtöbbször arra van utalva, hogy a közvetítő kereskedelmet vegye igénybe. Ily módon a volt úrbéres az eddigi nyugodt termelési eljárás helyett kénytelen a nyerészkedés elvéhez igazodni. Ez az elv őt üzemvitelének minél gazdaságosabb, racionálisabb vitelére készteti, megbarátkozik a technika legújabb vívmányaival, ami közte és a városi gazdálkodás között újabb és az eddiginél szorosabb gazdasági kapcsolatokat létesít.

E megállapítások bizonyos módosításokkal elmondhatók a nagyobb és középbirtokosok helyzetének alakulásáról is. Az átalakulások lélektani és gazdasági tényezői, a birtokosoknak ezeket az osztályait is lényegileg hasonlóan érintették. A gazdálkodás gondjait itt megnövelte az a körülmény, hogy az eddig ingyen rendelkezésre állott jobbágyi munkaerő helyettesítésére bérmunkások alkalmazása útján kellett gondoskodni.

Az új viszonyok között a boldogulás feltételeit igen nagy részben egy eddig csak kevéssé ismert tényező, tudniillik az illető gazdaság tőkeereje szabja meg: a legtöbb közép- és nagybirtokos prosperitása elsősorban attól függ, hogy milyen tőkeerőt képes a létért való küzdelem szolgálatába állítani.

A kötött gazdálkodás elvén alapuló régi gazdasági rendszer helyébe lépő új rendszert az elmélet kapitalista rendszernek szokta nevezni. Többféleképen értelmezik azt, hogy e gazdasági rendszernek mi a lényege. Egyesek szerint a kapitalizmus az őt időrendben megelőző rendszerektől gyö-

keresen különbözik, amennyiben azok a gazdálkodási elvek, amelyek az új rendszert jellemzik, teljesen eltérők a régebben szerepet játszó gazdasági elvektől. E felfogás hívei felhozzák, hogy a kapitalizmus korszakát megelőző gazdasági rend tevékenységét a gazdálkodó alany saját szükséglete kielégítésének elve irányította és pedig olyan értelemben, hogy a termelésnek egy bizonyos szintnél magasabbra való emelésére nem igen törekedett. A kapitalizmus uralkodó elve ezzel szemben a szükséglet kielégítésén felül a vagyonnak korlátlan mennyiségben való szaporítására törekszik és ennek elérése érdekében mindazokat az eszközöket alkalmazza, melyek révén a termelés fokozása elérhető. Az ezzel ellentétes felfogás viszont tagadja azt, hogy a gazdasági élet uralkodó eszméi az idők során megváltoztak volna és szerinte a kapitalizmus és a kapitalizmus előtti korszak gazdálkodási elvei között mindössze az az egy különbség állapítható meg, hogy a modern gazdálkodási rendszerben a gazdálkodásnak sokkal tökéletesebb segédeszközök állnak rendelkezésére, mint a régi rendszer emberének. Ettől a különbségtől eltekintve a régi és új korszak gazdálkodó alanya között lélektani szempontból semmi eltérés nincs.

Tárgyunk szempontjából nem okvetlenül szükséges, hogy e kérdést tüzetesen vizsgáljuk meg. Elegendő, ha mindössze azokra a tényezőkre mutatunk rá, melyek a régi gazdasági rendben egyáltalán nem, vagy pedig csak nagyon alárendelt mértékben éreztették hatásukat, viszont az új gazdasági rendszerben döntő befolyásra tettek szert.

A kapitalizmusnak nevezett gazdálkodási rendszerben a gazdálkodás legfőbb célja és uralkodó elve a gazdagodás, a vagyon folytonos és minél nagyobb mértékben való szaporítása. Noha kétségtelen, hogy a meggazdagodás eszméjét a régi gazdasági rendszer sem vetette meg, viszont tény az is, hogy a vagyonszerzés lehetőségei a régi korszakban sokkal korlátoltabbak voltak, eltekintve attól, hogy a szélesebb rétegek körében, — lehet, hogy a körülményekkel való megalkuvás következtében — a meglévő vagyonnak jelentékeny mértékben, ugrásszerűen való növelése nem is tartozott az elérhető ideálok birodalmába és az egyének leginkább csak arra törekedtek, hogy a maguk és családjuk részére, a tár-

sadalmi helyzetüknek megfelelő (ú. n. standesgemäss) életszínvonalat biztosítsák. A kapitalizmus rendszere szakít ezzel az ideállal akkor, amikor a gazdálkodás céljává a meggazdagodást teszi. E cél elérése érdekében az új gazdasági rendszer a gazdálkodás menetét a lehető legnagyobb mértékben racionalizálja, vagyis a lehető legminimálisabb munkateljesítménnyel a lehető legnagyobb gazdasági eredmény létrehozására törekszik.

Akkor, amidőn a régi gazdálkodási elveket az újak mindinkább növekedő erővel kezdik kiszorítani azok járnak rosszul, akik a változott viszonyok követelményeihez alkalmazkodni képtelenek. Nagyban egészben elmondható a mezőgazdálkodással foglalkozó egész osztályról, hogy vagy egyáltalán nem, vagy pedig csak nagyon nehezen volt képes életét az új és elsősorban az ipari és kereskedelmi termelés ideáljainak kedvező elvek szerint rendezni be. Ennek következtében a mezőgazdák osztálya egyre hátrányosabb helyzetbe kerül.

2. **Az agrárválság tünetei.** E hátrányos helyzet külső ismérveit az ú. n. „agrárválság" elnevezés alatt szokták összefoglalni. Ha e kritikus helyzetnek részleteit szemléljük, megállapíthatjuk, hogy a mult század második felében fellépett agrárválságnak lényegileg három jellemző megnyilatkozási formája van, úgymint *a)* a mezőgazdasági árkrizis, *b)* a mezőgazdasági munkaerő krizis és végül *c)* a mezőgazdasági hitelkrizis.

ad a) *A mezőgazdasági árkrizis*nek nevezhető jelenséget e korszakban két fontos vonás jellemzi. Ezek közül az egyik az, hogy a mezőgazdasági termények árai csökkenő irányzatot mutatnak, a másik pedig az, hogy a mezőgazdaság termelési költségeinek visszaesése nem volt olyan mérvű, mint a terményáraké, ami természetszerűleg a mezőgazdasági termelés rentabilitása szempontjából rendkívül nagy hátrányt jelentett.

A legfontosabb mezőgazdasági terménynek, a búzának, áralakulása a magyar piacon az 1867-től kezdődő korszakban rendkívül nagy hullámzást mutat. Az 1867. évi búzaár még viszonylag magasnak tekinthető, ettől kezdve 1873-ig, az 1869. évet kivéve, az áralakulás irányzata emelkedő. Ez év-

ben jelentékeny árhanyatlás következik be, amely 1882-ben rohamosabb méreteket ölt. Apróbb ingadozásoktól eltekintve 1895-ig az árcsökkenés állandóan tart és ebben az évben éri el mélypontját. 1895-től kezdve hirtelen árugrás mutatkozik, úgy, hogy 1898-ban az ár meghaladja az addig maximumnak tekinthető 1867—1877. évek átlagát. A következő években az ár ismét csökken és ettől kezdve kisebb-nagyobb áringadozásoktól eltekintve 1907-ig az árak alacsonyak maradnak, amikor ismét némi emelkedés mutatkozik.

A világpiaci árak alakulását véve szemügyre, szinte meglepő, hogy a részletekben való kisebb eltéréseket figyelmen kívül hagyva, mily egyöntetű irányzat jut kifejezésre a különböző országok árviszonyainak alakulásában, ami nyilvánvalóan bizonyítja, hogy e tekintetben azonos tényezők nagy szerepet játszanak. Figyelemreméltó mindenekelőtt az a hanyatló irányzat, mely a 70-es évek közepe felé veszi mindenütt kezdetét és elhúzódik a 90-es évek derekáig kétségtelenül igazolva, hogy minden ország árviszonyait valamely általános jellegű tényező érintette.

A terményáraknak éveken át szakadatlanul tartó hanyatlása (az 1891—1895. években előfordult átlagos magyarországi búzaár 37.5 %-kal volt alacsonyabb az 1871—1875. évek átlagánál) a mezőgazdaság készpénz bevételét nagy mértékben csökkentette, ezzel szemben a mezőgazdaság tartozásai — adók és adósságok kamata — készpénzben voltak megállapítva és így igen sok esetben a lecsökkent jövedelemből nem is voltak fedezhetők.

A liberális gazdasági felfogás a gabonaárak kialakulását a kereslet és kínálat eredőjének tekintve, nem talált az áralakulás ily irányában semmi kifogásolni valót. Az árcsökkenés kérdésében egyszerűen arra az álláspontra helyezkedett, hogy e cikkekben túltermelés állott elő. Legfeljebb, amennyiben szociálpolitikai szempontoknak mégis adott kifejezést, a mezőgazdasági árkrizis leküzdésére azt a tanácsot adta a termelőknek, hogy térjenek át az egyoldalú szemtermelésről más növényfélék termelésére. Bármennyire logikusnak látszik is ez a tanács az első pillanatra, rövid megfontolás után azonban kiderülnek fogyatékosságai.

Az e korszakban bekövetkezett árhanyatlás ugyanis oly

tényezőknek volt a következménye, amelyek egészséges volta a legnagyobb mértékben kétségbe vonható. Mint ugyanis látni fogjuk, a mezőgazdasági terményárak nagymérvű csökkenése nemcsak a kereslet és kínálat szabad erőinek, hanem igen nagy mértékben *α)* a külföldi eredetű gabona versenyének, *β)* az ezüst demonetizálásával kapcsolatos valuta-politikai intézkedéseknek és végül annak volt tulajdonítható, hogy *γ)* az értékesítés lehetőségeit olyan tényezők szabták meg, amelyek normális és egészséges gazdasági viszonyok között nem érvényesülhettek volna.

*α)* A világpiaci búzaáraknak 1873-ban megkezdődött és kisebb ingadozásoktól eltekintve állandóan csökkenő irányzatot mutató alakulása nem tekinthető a búzában bekövetkezett túltermelésnek. A tények világánál ugyanis megdől az az állítás, hogy ez időszakban a világ gabonatermelése a reális szükségleteket meghaladó méreteket öltött volna. Edmund Klapper, a Budapesten 1896-ban megtartott nemzetközi gazdakongresszus alkalmával érdekesen mutatott rá arra, hogy a népesség állandó szaporodása következtében a gabonaneműek iránti kereslet folytonosan növekedett, sőt a kereslet igényeivel a termelés nem is tudott mindíg lépést tartani. Így például számításai szerint az egész világon termelt gabona mennyisége az 1880-tól 1895-ig terjedő időszak 16 aratási éve közül csak négy évben haladta meg a szükséglet mértékét. Különösen figyelemreméltó ellenben az a körülmény, hogy az 1890-es évek elején, amidőn a világpiaci gabonaárak esése rendkívül nagy arányokat öltött, a terméshozam mennyisége lényegileg állandóan a kínálat szintje alatt mozgott.

Az itt tárgyalt időszakban az európai búzatermelésnek az északamerikai, az orosz, az indiai és az argentinai eredetű búza importja okozott veszedelmes méretű konkurrenciát.

Az *északamerikai* eredetű búza versenyének gyökerei még az 1840-es évekig nyúlnak vissza.

Azok az okok, melyek az ottani búzatermelés hatalmas méretű kifejlődését megalapozták és annak további izmosodását lehetővé tették, sajátosképen Európából indultak ki. Az európai kontinensről ugyanis az 1840-es évek folyamán, a politikai helyzet bizonytalansága miatt

jelentékeny tőke (mintegy 1.700 millió márka) vándorolt Amerikába, ahol legnagyobbrészt az akkoriban legjövedelmezőbbnek tekintett vasúti vállalkozásokba invesztáltatott.

A vasútépítés rohamos térhódítását elsősorban az államnak az az intézkedése tette lehetővé, amely alakulóban lévő vasúttársaságoknak ellenszolgáltatás nélkül hatalmas földterületeket bocsátott rendelkezésére, pusztán oly kikötéssel, hogy azok benépesítéséről, illetve mezőgazdasági kultúrájáról e társaságoknak kellett gondoskodni. Eredetileg a köztulajdonban lévő földterületek értékesítéséről intézkedő 1796. évi törvény értelmében az államilag felmért területek a legtöbbet igérőnek — azonban acre-ként 2 dollárnál nem olcsóbban és 9 angol négyzetmértföldnél (23.3 négyzetkilométer) nem kisebb parcellákban — kerültek eladásra. A kolonizációt az állam az 1850-es évektől kezdődőleg a nyugati országrészekben jelentékeny kiterjedésű földterületeknek ajándékozása útján támogatta, amire ugyancsak az 1796. évi törvény adott módot. 1857-től 1871-ig a vasúttársaságok 180 millió acre-t (757.000 négyzetkilométer) meghaladó területet kaptak az államtól ajándékba. (1880-ban az összes farmok területe 536 millió acre.).

Nagyrészt a vasúttársaságok telepítési tevékenységének tulajdonítható, hogy az Unió mezőgazdasági művelés alá vont területe az 1850-től 1860-ig terjedő időszak alatt 93.6 millió acre-ről 407.2 millió acre-re növekedett, az évi búzatermés összege pedig ugyanezen idő alatt 100.0 millió bushelről 173.1 millió bushelre emelkedett. Minthogy e hatalmas búzamennyiségeknek a belföldön való felhasználása nem volt biztosítható, a termelt mennyiség legnagyobb része búza és liszt alakjában kivitelre került.

A vasúttársaságok az Amerikába irányuló bevándorlás fokozására törekedtek, mert ily módon kilátás nyilt az államtól ellenszolgáltatás nélkül kapott földterületek gyümölcsöző kihasználására A kedvező konjunktura által az Unióba vonzott mezőgazdák a vasúttársaságoktól azokat a területeket, melyeket ezek annak idején az államtól ellenszolgáltatás nélkül kaptak, jó áron vásárolták meg, ami a vállalatoknak már magában véve is jelentékeny jövedelmet biztosított. Ehhez járult még az, hogy a vasúttársaságok a búzaszállításokból is igen nagy bevételekre tettek szert. Az 1873-ban kitört gazdasági válság során a meglévő vasútvonalok egyes tőkeerősebb vállalatok kezébe koncentrálódtak, ami az eddig követett üzleti politika hatályosabb folytatását tette lehetővé. A krízis következtében a tengeren túlról eredő bevándorlás csökkent ugyan, viszont a belföldi iparágakban munkanélkülivé vált munkástömegek nagy része a mezőgazdasági termelésben keresett elhelyezkedést, aminek következtében a művelés alá vett területek mennyisége ismét jelentékeny mértékben emelkedett. Néhány évvel az 1873-i válság után a bevándorlók száma ismét tekintélyes volt.

Az Unióból külföldre exportált búza mennyisége az 1870-es évek második felében kezd rohamosan növekedni. Míg a kivitelre került búza mennyisége 1868-ban 15.9 millió, 1873-ban pedig 39.2 millió bushelt tett ki, 1880-ban már 153.9 millióra rugott.

Az északamerikai búzaversenyhez az 1880-as évek folyamán az indiai és az oroszországi, a 90-es évek elején pedig az argentinai búza versenye csatlakozott.

Az *oroszországi* gabonaversenynek jelentőségét szemléltetik azok az adatok, amelyek szerint Oroszország rozsból, zabból, és árpából, az 1866-tól 1870-ig terjedő években átlagban 20.0 millió mázsát, 1896—1900. évek átlagában pedig már 62.0 millió q.-t exportált. A gabonaexport nagyarányú emelkedése részben azzal áll összefüggésben, hogy az úrbériség megszüntetése után a parasztság kezére jutott földterületek váltságösszege igen magas volt, ami a parasztságot a gabonatermelés fokozására késztette. Ugyancsak szerepet játszik az export nagyarányú fejlődésénél az is, hogy a vasútvonalak hossza rendkívül megnövekedett. (1860-ban a vasútvonalak hossza 1488 werstet, 1881-ben pedig már 21.166 werstet tett ki.)

Az *indiai* búzatermelés rohamos emelkedéséről, a kivitelre került mennyiségek nagy aránya tanúskodik. Míg az ugyanis az 1867/68. gazdasági év folyamán kereken 300.000 cwt-t (á 50.8 kgr.) tett ki, az 1883/84. gazdasági évben már kereken 21.000.000 cwt-re rugott. E mennyiségek legnagyobb része Angliába került kivitelre és 1884-ben már az a helyzet, hogy az Angliába importált indiai eredetű búzamennyiségeket csak az Egyesült Államokból importált búzamennyiségek haladják meg. A kivitelnek e rohamos növekedése főképpen valutáris okokkal (amiről lejebb fogunk szólni) és avval áll összefüggésben, hogy a cwt.-ként 6 pence-t kitevő behozatali búzavám 1873-ban eltöröltetett.

Érdekes ezzel kapcsolatban rámutatni arra, hogy az indiai búzaexportnak már a 70-es évek elején megindult rohamos fejlődése az indiai mezőgazdasági lakosság anyagi helyzetét alig javította meg. Erre vall legalább is az a körülmény, hogy 1879-ben törvény kibocsátása vált szükségessé, amely a mezőgazdasági adósok számára könnyítéseket tartalmaz. Az eladósodás fokáról fogalmat alkothatunk abból, hogy az 1880-as évek elején Punjab-ban a mezőgazdasági művelés alatt

álló földbirtokok területének évenként közel 10 %-a jutott a többnyire uzsorás kamatokat szedő hitelezők kezébe.

Az *argentinai búzatermelésnek* a normális mértékét lényegesen meghaladó fejlődésében döntő jelentőségű szerepe van az európai bankok hitelpolitikájának.

Az 1870-es évek elején ugyanis az európai pénzintézeteknek rendkívül kedvező feltételek felajánlása révén sikerült a lakosság széles rétegeinek megtakarított tőkéit a banküzletek részére megnyerni s ennek következtében a bankok rendelkezésére került tőkék összege lényegesen megnövekedett. A tőkepiaci viszonyok későbbi alakulása során azonban e tőkének a kamatoztatása a belföldön lehetetlenné vált és e tőkék kedvezőbb beruházási lehetőségeket kutattak. Erre az Argentinában való invesztálás látszott alkalmasnak. Az ugyanis, hogy Argentina, az 1880-as évek elején bevezetvén az aranyvalutát, az argentinai értékpapírok kamatait aranyban igérte megfizetni, a tőkéik részére elhelyezést keresőket ily értékpapírok vásárlására ösztönözte. Az 1892-ig Argentina részére különböző kölcsönök alakjában rendelkezésre bocsátott tőkék összege mintegy 4.400 millió frankra rúgott.

Az e tőkék gyümölcsöztetésére irányuló tevékenység Argentinában is vasutak építését, illetve a gabonatermelésnek mesterséges módon való fokozását tekintette a legalkalmasabbnak.

Az argentinai vasúthálózat és a búzaexport fejlődésének arányai az amerikai fejlődés rohamos ütemét is lényegesen túlszárnyalták. Míg ugyanis a búzával bevetett terület az 1872/73. gazdasági évben 130.000 hektárt tett ki, az 1902/3. gazdasági évben már 3.599.000 hektárra rugott. De még nagyobb emelkedést mutat a kivitelre került búzamennyiség, mely 1883-ban még csak 60.800 tonnát, viszont 1900-ban már 2.015.000 tonnát tett ki. A búzaexportot megkönnyítette az a körülmény, hogy a hajófuvar díjtételei ez idő alatt rendkívül rugalmasak voltak, amennyiben 40 köblábonkint 5.83 shillingtől 20.53 shillingig terjedő összeg között ingadoztak. A búzaárak pedig (a Buenos-Ayres-i piac jegyzése szerint) az 1886-tól 1902-ig terjedő idő alatt 5.79 márka és 23.4 márka között mozogtak.

*β)* A mezőgazdasági terményárak alakulását az itt említett okokon kívül nagy mértékben befolyásolták azok a *valutapolitikai események,* amelyek az 1870-es években játszódtak le a gazdasági szempontból fontos szerepet játszó európai országokban. Angliát kivéve ugyanis, — ahol már 1816. óta az aranyvaluta rendszere volt érvényben, — a leg-

több országban az arany mellett egészen az 1870-es évek elejéig az ezüst is fontos valutáris szerepet játszott. E tekintetben rendkívül fontos változást jelentett az, hogy 1873-ban Németország és az északamerikai Egyesült Államok valutarendszerüket az aranyalapra helyezték, míg igen sok, a gazdasági életben ugyancsak fontos szerepet játszó országban továbbra is az ezüstvaluta maradt érvényben.

A valutapolitikai intézkedések hatását illetőleg figyelmet érdemel az a körülmény, hogy az ezüstnek aranyban kifejezett ára 1873-tól, vagyis a valutareformok évétől kezdve, rohamosan csökkent. Ez egyrészt azzal áll összefüggésben, hogy e fém több országban megszűnvén fizetési eszköz jellegével bírni, többé nem alkotta oly kereslet tárgyát, mint azelőtt, másrészt pedig azzal magyarázható, hogy 1873 óta a kitermelésre került ezüst mennyisége emelkedett, a termelt arany mennyisége pedig figyelemreméltó mértékben visszaesett.

E fejlődés nyomán a közszükségleti cikkek árának alakulása terén nagyarányú változások mentek végbe, amelyek között a legfontosabb az, hogy több ily fontos cikk aranyban számított ára lényegesen csökkent. E csökkenés mérve egyes cikkeknél meghaladta a 60%-ot is.[23]

E fejlemények következtében a legnagyobb veszteségeket a mezőgazdaság szenvedte, ami avval magyarázható, hogy az ezüst vásárlóereje a túlnyomórészben mezőgazdasági termeléssel foglalkozó ezüstvalutájú országokban nem csökkent. Ennek következtében ez országoknak az aranyvalutájú országok felé irányuló gabonakivitele rohamos mértékben megnövekedett. Míg pl. az ezüst ára — Európában az 1843-tól 1894-ig terjedő időszakban 50%-al csökkent, — semmit sem csökkent pl. az ezüst valutájú Indiában, ahol megőrízte régi értékét. Ennek következtében India sokkal több gabonát küldött Európába, mint azelőtt. Ez a megállapítás azonban érvényes mindazokra az országokra, amelyek

[23] Alphonse Allard: La crise, la baisse des prix, la monnaie. — Bruxelles, 1885. Szerző számításai szerint Angliának 23 fontosabb közszükségleti cikkből felhalmozott készletei az árcsökkenés következtében értékük 47%-át elvesztették. Az értékveszteség abszolut számokban kifejezve mintegy 3.223 millió frankot tett ki.

ben a törvényes fizetési eszköz az ezüst volt, tehát a föld népességének mintegy kétharmadára.

A mezőgazdasági terményeket exportáló országok közül pédául az argentinai gabonexport fokozására is lényeges hatással voltak az argentinai valutapolitikai intézkedések. Az 1885. évi január 10.-i kormányrendelet ugyanis, amely kimondja, hogy az argentinai jegybank jegyei törvényes fizetési eszköz jelleggel birnak és egyszersmind úgy intézkedik, hogy a bank két éven át forgalomban lévő jegyeit beváltani nem köteles, lényegileg a kényszerárfolyamú papírvaluta rendszerét vezeti be. Ezzel egyidejűleg 1885-ben első ízben mutatkozik az aranynak agioja, mely ekkor 65 %-ot tett ki. Az agio mérve rendkívül jelentékeny volt, maximumát 360 %-kal 1891-ben éri el és a fejlődés időbelileg teljesen összeesik a gabonakivitel rohamos emelkedésével. Minthogy a papírvaluta a mezőgazdasági termelésben felhasznált fogyasztási cikkek és bérek tekintetében nagyon kevéssé, vagy pedig egyáltalában nem vesztett értékéből a valutáris viszonyok ily alakulása a mezőgazdasági termelést rohamos fejlődésre késztette.

A külföldi gabonaimport veszélye Monarchiánk szempontjából több tekintetben volt érezhető. Első sorban abban nyilvánult, hogy egyes külföldi piacokról a magyar gabona kiszorult, másfelől pedig némely ország kereskedelmi politikáját reánk nézve kedvezőtlen irányba terelte. Az amerikai és indiai gabona az angol piacokról kiszorította a német eredetű búzát, viszont a németek e veszteségért oly módon törekedtek magukat kárpótolni, hogy a német piacokat a belföldi eredetű gabona részére monopolizálták. A Monarchia búzakivitele 1868. óta állandóan csökkent és míg ez évben 5.852.000 q-t tett ki, 1875-ben már csak 1.005.000 q-ra rugott, de pl. 1873-ban a 385.000 q-t sem haladta meg. Az amerikai verseny visszahatása ezenkívül lisztkivitelünknél és marhakivitelünk visszaesésénél is éreztette hatását. (Monarchiánk szarvasmarhakivitele 1875-ben 176.000, 1877-ben 273.000, 1880-ban pedig már csak 95.000 darabot tett ki.)

*γ)* Az értékesítés lehetőségeinek alakulása szempontjából fontos jelentőségre tesz szert a tőzsde intézménye. Az evvel összefüggő kérdések tárgyalásával dolgozatunk más helyén részletesebben foglalkozunk. E helyen csak arra mutatunk rá, hogy a kapitalisztikus gazdasági rendszerben a gabonaárak kialakulásának a tőzsde intézménye egyik rendkívül fontos tényezője.

Sajnálatos azonban, hogy a tőzsdei gabonaárak alakulá-

sát sok esetben nem a reális kínálat és keresleti viszonyok határozzák meg. Bizonyítja ezt az, hogy a tőzsdén előforduló búzajegyzések jogosultaknak nem tekinthető tényezők hatása alatt naponként, sőt ennél rövidebb idő alatt is, ugrásszerű változásokat mutatnak. Ilyen eseteknél nyilvánvaló, hogy az árváltozásokat nem a gazdasági élet egészséges tényezői, hanem egyes befolyásos körök manipulációi irányítják. Régebben a rendelkezésre álló gabonakészletek megállapítása közvetlen tapasztalat útján történt, míg e tájékoztató művelet elvégzése az új gazdasági rendben a nagymértékben kifejlődött hírszolgálat feladata volna. Kétségtelen, hogy a modern technika vívmányainak felhasználása alkalmas lehet e feladat gyors és tökéletes elvégzésére. A tapasztalat azonban azt mutatja, hogy azok az eszközök, amelyek biztosítják azt, hogy a keresleti és kínálati viszonyokról pontos tájékozódás legyen szerezhető, a termelőknek vagy egyáltalában nem vagy pedig csak nagyon szűk viszonyok között állnak rendelkezésére. Míg a termelők legtöbbje kénytelen az eredetiséget nélkülöző és nem is mindig pontos értesülésekre támaszkodni, addig a közvetítő kereskedelem szervezeteinek, ezek között első sorban a tőzsdének, kitűnő hírszolgálati berendezések állnak rendelkezésére. Ez azután a kereskedelem részére csaknem monopolisztikus helyzetet biztosít. Részint ez a körülmény, részint pedig az, hogy a termelőkkel sok esetben érdekellentétben álló kereskedelmi érdekeltségek nyerészkedési lehetőségeit a gabonaárak mesterséges befolyásolása nagy mértékben növeli, végeredményben oda vezet, hogy a reális kínálat és kereslet viszonyainak az áralakulásra gyakorolt befolyása csökken és helyet ad olyan tényezőknek, melyek a tényleges helyzetet meghamisítva, a jogos termelői érdekeket igen nagy mértékben veszélyeztetik.

b) *A mezőgazdasági munkaerő krizis.* A mezőgazdasági munkaerő-krizis az úrbériség megszüntetését követő időszakban Magyarországon két jelenségben nyilvánul, amelyek közül az egyik az, hogy a munkabérek a termelés rentabilitása szempontjából túl magasak, a munkavállalók megfelelő életszínvonalának biztosítása szempontjából

azonban elégtelenek. E két jelenség egymással logikai ellentétben látszik lenni. Az ellentmondás azonban csak látszólagos és e válságjelenségek lényegileg azonos okokkal állanak kapcsolatban.

Közvetlenül az úrbériség megszüntetését követő időben, mint tudjuk, az ország jelentékeny vidékein, — a napszámbérek egyidejű emelkedése mellett, — munkakéz-hiány lépett fel. E jelenségnek ebben az időszakban sok esetben olyan okai vannak, melyek inkább lélektani, mint gazdasági okokkal magyarázhatók. Ezek között a legszembetűnőbb az, hogy az úrbéri terhektől megszabadult önálló munkások vonakodtak bérmunkát vállalni.

A hatvanas években és a kiegyezést követő két évtized folyamán is állandó a panasz a napszámmunka drágasága és a munkaerő hiánya miatt. Érdekes, hogy e hiányt sokszor épen azokban az években panaszolják a legnagyobb mértékben, amidőn a mezőgazdasági gépek alkalmazása nagyobb méreteket öltött és jelentékeny számú munkás munkája vált feleslegessé.

A munkabérek e korbeli drágasága több körülménnyel magyarázható, ezek között említhető különösen e korszak elején a papírpénz forgalomba kerülő mennyiségének szaporodása, a papírpénz iránt megnyilvánuló bizalmatlanság, másrészről az iparcikkek, munkaeszközök és gépek drágasága, végül az a körülmény, hogy a mindinkább növekvő közterhek a munkásrétegeket is érzékenyen érintik, akik ezért nagyobb munkabérigényekkel kénytelenek fellépni. A közlekedési lehetőségek javulása révén széles néprétegek kerülnek összeköttetésbe a nyugati államokkal, megismerkednek a legkülönbözőbb iparcikkekkel, luxusárukkal, amelyek megszerzése nem történhetik csere útján (mint eddig nagyon sok esetben), hanem csak pénzért. Egyes, eddig alig ismert cikkek — így pl. a kávé és cukor, amelyek azelőtt csak a jobb módú háztartásokban fordultak elő, — a munkások és napszámosok körében is mindinkább elterjednek. A ruházkodási szükséglet kielégítéséről eddig szinte kizárólag a saját gazdaság körében történt gondoskodás, az új korszakban azonban már ennek a lehetősége is megszűnt. A dohány- és a szeszadó bevezetése már magában véve is

magyarázatul szolgálhat az 1848. előtt olcsó napszámbérek jelentékeny emelkedésének, mert hiszen éppen ez a két cikk az, amelyet a munkásrétegek alig nélkülözhetnek. A szesz fogyasztása terén nagyobb méreteket ölt az ugyancsak pénzkiadással járó sörfogyasztás, és ez háttérbe szorítja más (talán házilag is előállítható és így pénzkiadással nem járó) italok fogyasztását, anélkül, hogy azokat feleslegessé is tenné.

A megélhetés költségeit növelte, hogy a szegényebb néposztályok is kénytelenek voltak a termelés differenciálódása miatt az árakat drágító közvetítő kereskedelmet venni igénybe. Az ennek következtében előálló drágulás mérve igen jelentékeny. Míg pl. ez időszakban a kincstári erdőkben, vagyis a termelőnél a tűzifa ára ölenként kb. 1 forintba kerül, ugyanannak a mennyiségnek az ára a városi kereskedőnél 16—20 forintra rug. Ugyanez a helyzet az állandóan nagyobb tért hódító szénfogyasztás terén is, a hazai kőszén ez időszakban városainkban és gyártelepeinken olyan drága, hogy a távolabb eső osztrák bányáktól 25—30 %-kal olcsóbban szerezhető be, mint a hazai forrásokból.

A mezőgazdasági kézi munkaerő elégtelensége és drágasága miatt állandóan hallatszanak panaszok. Az ez időben sokat emlegetett „mezőgazdasági munkaerő calamitas" elnevezés alatt e korszak gazdái ezt a két jelenséget szokták összefoglalni. Az ország nagyon sok vidékéről hallatszik a panasz, hogy a mezőgazdaság fejlődésének és virágzásának legnagyobb akadályát a mezőgazdasági munkáskéz elégtelensége okozza.

„A már közel 25—30 év óta meglepő mérvben fokozódó gabona és kereskedelmi növények termelése" — mondja a debreceni kereskedelmi és iparkamara 1876. évről szóló jelentése, — „s az utóbbi években keletkezett gyáripari és vasútépítési vállalatok a mezei munkáskéz szükségleteit úgyszólván geometriai progresszióval növelték, míg a lakosság szaporodása, főleg az Alföldön, alig képes a gyermekek óriásméretű halandósága mellett arithmetikai progresszióban emelkedni."

Ugyancsak a munkáskézhiány leküzdéséről folytat megbeszéléseket az O. M. G. E. 1880. évi ankétja és ezúttal reá

mutattak arra is, hogy az egyoldalú gabonatermelés az időszaki munkatorlódás hátrányát hozza magával. Oly panaszok, amelyek a munkáshiány egyik fő okának „népünk nagy részének dologtalanságát" tartják, még akkor is, — 30 évvel az úrbéri kötöttség megszüntetése után — hallatszanak.

A mezőgazdasági munkaerőkrizisnek a munkavállalókat sujtó vonatkozásairól lejjebb bővebben fogunk szólani.

c) *A mezőgazdasági hitelkrizis.* A mezőgazdasági termelők részéről e korszak folyamán állandóan hangoztatott panaszok, továbbá a hivatalos statisztikai felvételek megállapításai is rámutatnak arra a tényre, hogy a mezőgazdaság hiteligényeinek a kielégítése nem volt normális. Részint az a körülmény, hogy az úrbériség megszüntetése után a terméshozam fokozása egyre több tőkét igényelt, részint pedig az, hogy ingatlan tulajdonjogának átruházása esetén a földárak megállapítása a legtöbbször irreális módon történt, előidézték azt a jelenséget, amelyet a mezőgazdaság hitelkrizise elnevezéssel szoktak jelölni.

A magyar gazdasági körök a kiegyezés idejében teljes mértékben érezték, hogy a termelés menetének biztosítása csak megfelelő hitelforrások nyitása révén érhető el. E felfogás nyomán erőteljes lépések történtek az e tekintetben mutatkozó hiányok pótlására, melyek azután jelentékeny számú hitelintézet megalapítására vezettek.

A pénzintézetek működése magángazdasági szempontból tekintve, szép eredménnyel járt. Az 1880-as évek közepén fennállott takarékpénztárak között tekintélyes számmal vannak olyanok, amelyek tiszta jövedelme eléri a befizetett alaptőke 60—70, sőt 80 százalékát is. E fejlődés már aránylag korán, 1868-ban kezd mutatkozni, amidőn az összes takarékpénztárak átlagos tiszta jövedelme eléri a befizetett alaptőke 32 százalékát. A bankok tiszta jövedelme ennél kisebb volt, de azért pl. 1871-ben az is megközelítette átlagosan a 17 százalékot.

A hitelügy e fejlődése az ipar és kereskedelem hiteligényének kielégítése terén jótékony hatású volt, azonban a mezőgazdaság szempontjából nem volt kielégítő, mert a

pénzintézetek által nyujtott hitel kamatfeltételei e termelési ág szempontjából kedvezőtlenek voltak.

1875-ben, — hivatalos kimutatás ez időtől kezdve jegyzi a pénzintézetek kamatlábát — 85 magyarországi bank közül még a legalacsonyabb váltó leszámítolási kamat és díj is csak 35-nél állt 10 %-on alul, s voltak bankok, melyek 13—14 százalékos kamat és díj mellett számítoltak le. Ugyanezen évben 283 takarékpénztár közül a legkisebb leszámítolási kamat csak 66 %-nál állt 10 %-on alul, s voltak takarékpénztárak, melyeknél a legkisebb leszámítolási kamat is 15 %-ra rúgott. Hasonló magas, sőt némileg még magasabb volt a szövetkezetek által szedett kamat is.

A mezőgazdasági hitel helyzetének alakulása szempontjából figyelmet érdemel, hogy e korszak hitelintézeteinek legnagyobb része magánvállalkozásból eredt és ennek következtében üzleti politikájának szempontjai között a nyerészkedés elve jelentékeny szerepet játszott. A pénzintézetek által szedett magas kamatokat az ipari és kereskedelmi vállalatok általában véve képesek voltak elviselni, a más termelési elvek szerint igazodó mezőgazdaság azonban az ily súlyos kamatterhű hitelt nem tudta rentábilisan felhasználni. Figyelmet érdemel továbbá, hogy a pénzintézetek mezőgazdasági hitelek nyujtásánál csak bizonyos tárgyi biztosítékokra voltak tekintettel, általában véve azonban figyelmen kívül hagyták azt a szempontot, hogy a hitelösszeg felhasználása tekintetében ellenőrzést gyakoroljanak.

Ez a szempont nagyon sokáig még a kifejezetten mezőgazdasági irányú pénzintézeteknél sem tudott érvényesülni.

Az egyes mezőgazdasági birtokkategóriák hitelellátása terén a legkedvezőtlenebb a kisbirtok helyzete. Míg a nagyobb birtokoknak elviselhető feltételek mellett és tűrhető mennyiségben áll hitel rendelkezésére, addig a kisbirtokos legnagyobb részt uzsorás magánkölcsönökre van utalva.

3. **Az agrárválság és a magyar mezőgazdaság.** A mezőgazdaság fejlődését hátráltató válság Magyarországon az 1880-as évek végén és az 1890-es évek elején kezdett aggasztó eredményeket produkálni. Agrárpolitikai köröket ez időszakban különösen az nyugtalanította, hogy noha az ország népessége növekedett, az önálló birtokosok és bérlők száma

visszaesett. E visszaesés az 1890-től 1900-ig terjedő 10 év alatt kereken 50.000 főt tett ki. Ugyanezen idő alatt a gazdasági cselédek száma 30.000 fővel csökkent. Ezzel szemben a mezőgazdasági munkásoké, tehát azé a mezőgazdasági népelemé, amelynek megélhetése a legkevésbbé tekinthető biztosítottnak, 200.000-rel emelkedett. A fejlődés irányát világosan szemléltette az, hogy míg az 1890. évi népszámlálás adatai szerint minden 100 kereső mezőgazdasági egyénből 35 volt az önálló, 11 a cseléd, és 24 a munkás, 1900-ban e csoportok aránya úgy módosult, hogy ugyancsak 100 kereső mezőgazdasági egyénből az önállóak száma csak 31-et, a cselédeké 10-et, a munkásoké ellenben 27-et tett ki.[24]

A válságtünetek egyes csoportjait illetőleg megállapítható volt, hogy *a)* a mezőgazdaságnak a főterményekből származó bevételei, — dacára a terméshozam növekedésének, — jelentékenyen csökkent, *b)* a földbirtokok jelzálogos terhének növekedése aggasztó tüneteket mutat, *c)* a kisbirtokos osztály és a mezőgazdasági munkásosztály helyzete romlott, és végül *d)* a mezőgazdasági népesség számát nagy mértékben csökkenti a kivándorlás.

ad a) Mezőgazdasági termelésünk belterjességének, vagyis a termelésre fordított tőkének és munkának a növekedése dacára, e termelési ág jövedelmezősége nemcsak hogy nem emelkedett, hanem éppen ellenkezőleg, igen számottevő mértékben csökkent. E kedvezőtlen fejlődés oka a terményárak csökkenésében, illetve a közterhek egyidejű emelkedésében található.

A mellékelt táblázatból kitűnik, hogy az öt főtermény learatott területe az 1868-tól 1896-ig terjedő időszakban figyelemreméltó mértékben, 6.47 millió hektárról, 8.31 millióra, vagyis kereken 25 %-kal növekedett. Ugyanezen időszakban e termények terméshozama 59.31 millió q-ról 120.07 millió q-ra, vagyis 100 %-kal emelkedett. A terméshozam 100 %-os emelkedésével szemben e termények együttes mennyiségének pénzben kifejezett értéke ez időszakban csak mintegy 50%-kal növekedett. Különös figyelmet érdemel, hogy az 1880-as évek elejétől kezdve a területegységenkénti hozam

[24] Magyar Statisztikai Évkönyv. 1900. évf. 70. oldal.

**A fontosabb termények hozamának és azok pénzben kifejezett értékének alakulása.**

| | | 1868—71 | 1872—76 | 1877—81 | 1882—86 | 1887—91 | 1892—96 |
|---|---|---|---|---|---|---|---|
| Búza | átlag ár q-ként kor. | 21.88 | 24.74 | 23.29 | 18.89 | 16.81 | 15.31 |
| | termett mennyiség millió q | 16.62 | 13.34 | 22.02 | 29.63 | 35.96 | 40.75 |
| | egész termés értéke millió kor. | 363.65 | 330.03 | 512.85 | 559.71 | 604.49 | 623.88 |
| | learatott terület m. ha. | 2.02 | 2.26 | 2.47 | 2.65 | 2.88 | 3.15 |
| | 1 ha termés értéke kor. | 130.51 | 146.03 | 223.82 | 211.21 | 209.88 | 198.07 |
| Rozs | átlagos ár q-ként kor. | 15.90 | 18.17 | 17.06 | 14.50 | 13.67 | 12.63 |
| | termett mennyiség m. q | 11.49 | 7.56 | 10.23 | 11.53 | 12.58 | 13.58 |
| | egész termés értéke m. kor. | 182.69 | 137.57 | 174.52 | 177.19 | 171.97 | 171.52 |
| | learatott terület m. ha. | 1.27 | 1.26 | 1.21 | 1.11 | 1.08 | 1.10 |
| | 1 ha termés értéke kor. | 143.85 | 109.18 | 144.25 | 159.60 | 159.16 | 155.92 |
| Árpa | átlagos ár q-ként kor. | 13.22 | 14.19 | 13.54 | 13.35 | 12.31 | 11.03 |
| | termett mennyiség m. q | 8.17 | 7.97 | 10.79 | 12.79 | 13.18 | 15.18 |
| | egész termés értéke m. kor. | 108.00 | 113.09 | 146.10 | 170.75 | 162.25 | 167.44 |
| | learatott terület m. ha. | 0.82 | 0.94 | 0.95 | 0.99 | 1.01 | 1.02 |
| | 1 ha termés értéke kor. | 131.70 | 120.30 | 153.78 | 172.47 | 160.64 | 164.09 |
| Zab | átlagos ár q-ként kor. | 14.43 | 14.93 | 13.28 | 13.50 | 12.61 | 12.55 |
| | termett mennyiség m. q | 9.73 | 9.76 | 13.25 | 15.48 | 14.03 | 18.46 |
| | egész termés értéke m. kor. | 140.40 | 145.72 | 175.96 | 208.98 | 176.92 | 186.49 |
| | learatott terület m. ha. | 0.93 | 1.06 | 1.06 | 1.01 | 1.02 | 0.97 |
| | 1 ha termés értéke kor. | 150.98 | 137.47 | 166.00 | 206.91 | 173.45 | 192.05 |
| Kukorica | átlagos ár q-ként kor. | 12.62 | 14.28 | 12.92 | 12.63 | 11.38 | 9.92 |
| | termett mennyiség m. q | 13.30 | 13.68 | 21.91 | 25.97 | 27.53 | 32.10 |
| | egész termés értéke m. kor. | 167.85 | 195.35 | 283.08 | 328.00 | 313.29 | 318.43 |
| | learatott terület m. ha. | 1.43 | 1.68 | 1.84 | 1.87 | 1.91 | 2.07 |
| | 1 ha termés értéke kor. | 117.37 | 116.28 | 153.84 | 175.41 | 164.03 | 153.83 |
| A fenti 5 főtermény terméshozamának értéke millió korona | | 962.59 | 921.76 | 1.292.51 | 1.444.63 | 1.428.92 | 1.467.76 |
| A fenti 5 főtermény learatott területe millió hektár | | 6.47 | 7.20 | 7.53 | 7.63 | 7.90 | 8.31 |
| A fenti 5 főtermény termett mennyisége millió q | | 59.31 | 52.41 | 78.20 | 95.40 | 103.28 | 120.07 |

éppen a legfontosabb terények csoportjánál csökkenő irányzatot mutat.

A közterhek emelkedése terén különösen a közvetett adók és községi pótadók összegének állandó növekedése játszott nagy szerepet. A mezőgazdasági ingatlanokra kivetett földadó és a földtehermentesítési járulék együttes összege az 1867—1896-ig terjedő időszakban csak kisebb mértékben[25] — növekedett, azonban a földmívelő lakosságot is igen nagy mértékben terhelő fogyasztási adók hozama igen jelentékeny összeggel — Matlekovits adatai szerint 10.73 millió forintról 52.28 millió forintra — emelkedett.[26]

Ugyancsak rohamos növekedés volt e korszakban észlelhető a községi pótadók terén is. Míg a községi pótadók kivetett összege az állami adóalapnak 1881-ben csak 16.8%-át, 1898-ban pedig már 34.4 %-át tette ki. Az állami adók összege 1881-től 1898-ig csak 11.9%-kal növekedett, az emelkedés a községi pótadóknál ugyanezen idő alatt 127.9 %-ot tett ki. Az egy-egy lakosra eső községi pótadó összege az itt tárgyalt időszakban megkétszereződött, amennyiben az 1881. évi fejenkénti 1.1 forintról 1898-ig 2.2 forintra emelkedett.[27]

Noha az itt idézett számok tulajdonképpen a mezőgazdasági bruttó bevételek hanyatlásáról tanúskodnak, az agrárválság egyéb, — a következők során említendő, — tünetei határozottan mutatják azt, hogy a bruttó jövedelmezőséggel egyidejűleg a tiszta jövedelem is visszaesett.[28]

A mezőgazdaság jövedelmezőségi viszonyainak romlását,

[25] Lásd erről lejjebb.

[26] Matlekovits Sándor: Adatok Magyarország államháztartásának történetéhez. Budapest, 1894. 248, 255. oldal.

[27] Magyar statisztikai közlemények új sorozat 31. kötet Magyarország községeinek háztartása az 1908. évben. Budapest, 1913.

[28] Annak idején Pólya Jakab felhozta, hogy eféle számítások legfőbb hibája, hogy csakis a névleges értéket, de nem a vásárló erő alakulását tüntetik fel, illetve hogy mindig a bruttó és nem a nettó hozadékot veszik alapul. Ennek az érvnek elveszi az élét először is az, hogy az általa kifogásolt számítások konklucióját több más körülmény is megerősíti, továbbá az a tény, amit Pólya is kénytelen bevallani, hogy e tekintetben a tüzetesebb tájékozódást lehetővé tevő üzemtani adatok nem állanak rendelkezésre. (l. Pólya Jakab: A gazdasági válság. Budapest, 1890. — 265 és 283 oldalak.).

— az itt említetteken kívül, — szemléltetik egykorú íróknak a nemzeti vagyon megoszlásával foglalkozó kutatásai is. Ezek eredményei arra mutatnak rá, hogy a kiegyezést követő két évtized folyamán az egész nemzeti vagyon növekedett, annak megoszlásánál azonban kedvezőtlen eltolódás tapasztalható a mezőgazdaság, — különösen annak szegényebb rétegei, — kárára. E fejlődés következménye a városi lakosság tetemes gyarapodása, illetve a mezőgazdasági proletáriátus számának növekedése.[29]

ad *b)* A telekkönyvi adatok rávilágítottak arra, hogy a földbirtokok *jelzálogos terheinek növekedése* nem halad egészséges irányban. Az ily terhek növekedésének önmagában véve károsnak nem tekinthető tünetén kívül ugyanis megállapítható volt az is, hogy az ingatlanok kényszereladási eseteinek száma erősen növekedő irányzatot mutat. Konek Sándornak még az 1870-es évekre vonatkozó kutatásai[29a] szerint az ingatlanok kényszereladási eseteinek száma Magyarországon 1875-től 1879-ig évi 9.606-ról 19.213-ra emelkedett, vagyis megkétszereződött. Konek rámutat arra, hogy a fejlődésnek ez az iránya nemcsak az ingatlantulajdonosok, hanem a jelzálogos hitelezők szempontjából is káros, mert e hitelezők a kényszereladások során befolyó csekély pénzösszegekben nem találják meg követeléseik fedezetét. Évenként többezer esetben a birtokok jelzálogterhei csak azért töröltetnek a telekkönyvi nyilvántartásból, mert a birtokok kényszereladása alkalmával befolyt összeg nem elégséges a hitelezők teljes kielégítésére. Így a befolyt vételár elégtelensége miatt, vagy csőd esetében törölt betáblázott követelések összege 1875-ben 3.01 millió frt-ot, 1879-ben pedig már 8.18 millió frt-ot tett ki. E fejlődés az 1890-es évek során is tovább tartott. A mezőgazdasági ingatlanok ellen vezetett végrehajtási esetek száma ugyanis 1890-től 1900-ig 14.978-ról 19.228-ra, a végrehajtás alá vont ingatlanok értéke pedig 24.56 millió koronáról 41.21 millióra emelkedett.

ad. c) *A kisbirtokos és a mezőgazdasági munkásosztály*

[29] A vagyon megoszlása az újabb magyar társadalomban. Bernát István tanulmánya a Budapesti Szemle 1888. évi 134, 135. számaiban.

[29a] Nemzetgazdasági Szemle, 1882. júniusi szám.

*nyomoráról* a közvélemény, az egész országra kiterjedő rendszeres feldolgozás hiányában, az irodalom útján tájékozódott, az egyes vidékek helyzetét ismertető monográfiákból. Ezek megállapításai rámutatnak arra, hogy pl. Borsodban,[30] ahol az 1848-iki események még igen jómódú községeket és parasztgazdákat találtak, 1867-ben már kevés községben találhatók egész-telkes gazdák. 1867-től kezdve, főképpen a rossz termések és a közterhek növekedése következtében bekövetkezett eladósodás folytán a felaprózódás még tovább terjedt. A parasztbirtokok megvásárlói nagyrészt a korcsmárosok, vagy pedig a Lengyelországból bevándorolt zsidók.

Zemplén megyében[31] a parasztságnak 9/10 része forgótőke hiányában nélkülözésekkel küzd és rosszul táplálkozik. Egyes vidékeken még a kisbirtokok is 8—10 parcellára vannak szétforgácsolva. — A paraszttelkek nagymérvű eladósodása azért is szomorú jelenség, mert ilyenkor a gazdasági munkaidőn kívül, a téli hónapokban a parasztgazda alig talál foglalkozást. A parasztbirtokosoknak 50 %-a nyomorral küzd, állandó mellékkeresete pedig nincs. Pénzkölcsönöknél sok esetben a kamat meghaladja az évi 100 %-ot, a betáblázott kölcsönök között azonban vannak 180—200 %-os kamatterhűek is.

Az alsóbb mezőgazdasági néposztályok katasztrófálisan rossz helyzetére később az 1896-ban megindúló Magyar Gazdák Szemléjében megjelent cikkek, az ú. n. paraszt-monográfiák mutatnak rá erőteljes realitással, de a demagógia torzításai nélkül

E cikkek különös nyomatékkal hívják fel a közvélemény figyelmét a hiteluzsorának a felvidéki ruthén nép körében mutatkozó szörnyű hatásaira. Ezen kívül helyszíni kutatások alapján rajzolnak képet arról, hogy a nagyvárosok egyre fokozódó jólétével szemben a mezőgazdasági lakosságnak milyen nagy küzdelmet kell folytatni a mindennapi kenyér megszerzéséért. Megállapítják, hogy még az aránylag tehetősebb kisgazdák gazdálkodásának a mérlege

[30] Melczer Gyula: A parasztbirtok állapota Borsod-megyében. Budapest, 1884.

[31] Viczmándy Ödön: A parasztbirtok állapota Zemplén-megyében. Budapest, 1884.

is oly szomorú képet mutat, hogy a bevételek éppen csak a legszükségesebb kiadások fedezésére elegendők. A kiadások tételeinek emelkedése és a jövedelemnek legjobb esetben stagnálása miatt megtakarításról szó sem lehet. A mezőgazda jövedelmének mintegy 2/3 részét a táplálkozásra kénytelen elkölteni (míg a hasonló nagyságú jövedelemmel bíró német munkás csak 52 %-át), ami természetesen visszahatással van a többi kiadási tétel alakulására, mert a többi szükséglet kielégítését a táplálkozási szükséglet kielégítése kedvéért a minimumra kell redukálni.[32]

A mezőgazdasági munkásosztály helyzetének elbírálására nem tekinthető elégségesnek a munkabérek alakulásának szemügyrevétele. Figyelembe veendő ugyanis, hogy a kifizetésre került napszámbérek a mezőgazdasági munkásság megélhetési viszonyairól alig adnak hű képet. Tudvalévőleg a mezőgazdaságban e tekintetben igen nagy szerepet játszanak a munkások személyes körülményei, a helyi viszonyok és gyakran előfordul, hogy a napszámbérek sokszor minden ok nélkül 50—100 százalékkal emelkednek. Könnyen előfordulhat tehát az a hiba, hogy a rendkívül nagy szóródást mutató adatokból kiszámított átlagszám csak elméleti jelentőségű. Ezen kívül figyelembe veendő az is, hogy a mezőgazdasági munkás sok esetben a napszámbavételeken kívül még más jövedelemmel is bír s az egyéb forrásból származó jövedelmei gyakran igen lényeges összegekre rughatnak. Dékány Mihály számításai szerint pl. az 1894. évben Csongrád és Szentes vidékén egy napszámos (aki aratásban és cséplésben is részt vesz és évenként mintegy 240 munkanapot dolgozik), évi keresménye 133 forint, 70 kr.-t tesz ki. E jövedelem azonban tetemesen emelkedik abban az esetben, ha az aratást mint részes végzi, továbbá, ha vállalkozik nádvágásra, amivel napi 1 forintot is megkereshet, vagy falverésre, nyitásra stb. De a napszámkereset is lényegesen meghaladja az átlagot, ha ért pl. a szőlőmetszéshez, döntéshez, oltáshoz, tapasztáshoz, stb. — A tanyai ember növelheti keresményét, ha ráérő idejét ipari

[32] Lásd Magyar Gazdák Szemléje. 1897. márciusi és 1898. áprilisi számok.

kézimunkával (kosárfonás, szakajtókészítés, gereblyekészítés) tölti. Végül hangsúlyozni kell, hogy a munkáscsalád bevételeit lényegesen emelhetik a családtagok keresetei, amit az előbbi számítások szintén nem vettek figyelembe.[33]

Ezért a kifizetésre került munkabérek alakulása helyett sokkal helyesebb, ha a munkás életszínvonalának közvetlen szemügyrevétele útján alkotunk képet a mezőgazdasági munkásság megélhetési viszonyairól. E tekintetben legmegfelelőbbnek látszik a lakás és táplálkozási viszonyok számbavétele. Farkas Jenő dr.-nak az 1894. évben Budapesten tartott nemzetközi demográfiai kongresszus alkalmával nyilvánosságra hozott adatai rámutatnak arra, hogy pl. Trencsén megyében nem kivételesen, hanem rendszerint 2—3 család lakik együtt egyetlenegy alacsony és friss levegőt nélkülöző szobában. Adatai szerint azonban ugyanez a helyzet gazdagabb vidékek mezőgazdasági munkáscsaládainál is. A mezőhegyesi uradalomban a munkásházak padlója tapasztott föld, tetejük szalma és e berendezéshez viszonyítva a marhaistállók sokkal magasabb kultúrális nívón vannak. Ugyancsak Farkas Jenő adataira hivatkozunk, aki szerint a tótok és az erdélyi oláhok kivételével a fehérje és szénhydrátok a munkásoknak az aratás idején elegendő mennyiségben állnak ugyan rendelkezésre, azonban télen táplálkozásuk rendkívül rossz. Egyes hegyes vidékeken a szegényebb lakosság egyetlen eledele a burgonya, a kukorica vagy a zab, hús és zsír nélkül. Beregvármegye egyes vidékein a földmunkás száraz vagy kukoricaliszttel kevert babbal táplálkozik, sült vagy főtt burgonyával, káposztalevessel, nyers káposztával és nyomorult kukorica kenyérrel. Súlyosabbá teszi a helyzetet a pálinkaivás nagy elterjedtsége. Bihar vármegyében Vaskot és Belényes vidékén a legrosszabbak a táplálkozási viszonyok, a mezőgazdasági munkásság az év legnagyobb részében bőjtöl. Húst alig minden századik, zsírt alig minden háromszázadik fogyaszt, uborka, tök, saláta és kukoricakenyér a fő táplálékuk. Szatmár megyének 58 községében hiányosak a táplálkozási viszonyok, kukoricakenyérrel, bab-

[33] Dékány Mihály: A mezőgazdasági munkáskérdés Békés, Csanád és Csongrád vármegyében. Budapest, 1894.

bal, krumplival élnek, zsír helyett napraforgó és tökmagolajat használnak.

Ugyancsak megerősítik az itt elmondottakat Keleti Károly adatai, melyek szerint Szilágy megyében a munkásság majdnem az év fele részén át bőjtöl. Fő tápláléka a kukoricaliszt, bab és tökmag, zsír helyett pedig a napraforgó olaj. Húst ritkán, ellenben pálinkát gyakran fogyasztanak. Arad megyében 27 község él nagyon szűkösen és ezért a munkásság munkaképessége nagyon fogyatékos. Temes megyében ugyancsak sok községben hiányos a táplálkozás, bab, borsó, néha káposzta és sok pálinka kerül leginkább elfogyasztásra. Keleti megjegyzi, hogy egyáltalában nem kicsiny az a terület, melyen a mezőgazdasági munkásság a legnagyobb nélkülözésekkel küzd. A rossz táplálkozási viszonyok következtében nagy területek lakossága degenerált, különböző betegségek, pellagra, trachoma és éhségtífusz lép fel közöttük. Az éhségtifusz 1898-ban gazdagabb vidékeken is fellépett, még a gazdag Bácskában is előfordult.

ad *d)* A Magyarországból való *kivándorlás* az 1880-as évek elején kezdett figyelemreméltó méreteket ölteni. E népmozgalom leginkább Északamerika és Románia felé irányult és főképpen a mezőgazdasági foglalkozásúakat érintette. Arra nézve, hogy kivándorlás útján évenként és összesen hány magyarországi lakos hagyta el az országot, kimerítő és megbízható adatok nem állanak rendelkezésre. A kivándorlási rendszeres statisztikai adatok gyüjtéséről csak 1899. óta történt gondoskodás, ez adatok azonban, alkalmas végrehajtó közegek hiányában, hézagosak és megbízhatatlanok. Tájékozódás céljából bizonyos támpontot nyujtanak azoknak a külföldi kikötőknek az adatai, amelyeket a kivándorlók leginkább érintettek. Ezek szerint a tengeren túlra Magyarországból (a hiányos adatokat szolgáltató 1881—1885. éveket figyelmen kívül hagyva), az 1886—1890. évek átlagában évenként 28.307; az 1891—1895. évek átlagában 25.005, az 1896—1900. évek átlagában évenként 31.943 egyén vándorolt ki. Az egyes évek adatait szemlélve azt látjuk, hogy a kivándorlás 1898-tól kezdve ölt ijesztő arányokat, amely évben a kivándorlók száma 43.394 főt tett ki. E szám 1900-ban 54.767-re, 1901-ben pedig

70.941-re emelkedett. Az 1900-as évek első évtizedében a kivándorlók száma rohamos emelkedést mutat.[34]

## IV. FEJEZET.

## A változások útján.

1. **A célkitűzés.** A társadalmi tényezőkre támaszkodó agrárpolitika e tapasztalatok világánál a legsürgősebb teendőnek a mezőgazdasági hitel és értékesítés ügyének szövetkezeti úton való megoldását, illetve szerves és a problémák egész körét felölelő agrárprogramm alapján álló érdekképviseleti szerv megalkotását tartotta. E tennivalók közül első helyre a hitelkérdés megoldására irányuló törekvések kerültek.

2. **A szövetkezeti szervezkedés szükségessége.** Agrárpolitikusaink körében egyre nagyobb határozottsággal izmosodott az a felfogás, amely szerint a mezőgazdaság nehézségeinek legsürgősebb orvosszere a *hitelszövetkezetek szervezésében* található meg. Ez érthető is, hiszen a hitelínséggel és a hiteluzsorával kapcsolatos jelenségek voltak talán azok, amelyek a legnyomatékosabban vonták magukra a közfigyelmet. „A hitelszervezésnek kérdései lépnek minden ponton elénk" — mondja e korszak egyik kiváló agrárpolitikusa, — „Nyugateurópa államait a hitelre fektetett gazdálkodás emelte oly magasra, s ha elmaradni nem akarunk, nekünk is ez irányban kell a legnagyobb erélyt kifejtenünk."[35] Kétségtelen — mondja e felfogás — hogy a mezőgazdasági hitelviszonyaink terén fennálló kedvezőtlen állapotok — a hitel drágasága és nehéz hozzáférhetősége — igen nagy részben az általános közgazdasági helyzetnek rovására írhatók, de vannak olyan akadályok is, amelyek céltudatos szervező munka révén le volnának küzdhetők. A legfontosabb teendő tehát a szövetkezeti, illetve talán első sorban a hitelszövetkezeti szervezkedésben rejlő és éppen a

[34] Az 1903. évi 4. t.-c. miniszteri indokolása.
[35] Szövetkezés. 1890. január 15-i szám 1. old.

mezőgazdaság szempontjából nagyon fontos erők felhasználása. A cél a mezőgazdasági hitelkérdésnek az egész országra kiterjedő hitelszövetkezeti hálózat útján való megoldása.

*A hitelszövetkezeti szervezkedés* ügyének az 1885. évi nemzetközi gazdakongresszus adott erőteljes impulzust és a gyakorlati szövetkezeti munka számottevő arányú megindulása Magyarországon evvel az időponttal kezdődik.

A hitelszövetkezet szervezkedés kísérletei nálunk is tulajdonképen régebbi időkre nyúlnak vissza. Az első hitelszövetkezet, illetve takarék és kisegítő egylet 1851-ben alakult meg Besztercén, amelyet az erdélyi szászok több, hasonló jellegű alapítása követett. A magyarajkú lakosság körében ugyancsak Erdély végezte az úttörő munkát: 1865-ben Tordán, majd Kézdivásárhelyen alakultak, — legnagyobbrészt Schulze—Delitzsch szellemében— hitelszövetkezetek. Az anyaországban az 1864-ben Győrött megalakult önsegélyző egylet jelenti az első hitelszövetkezeti alakulást. Az ekkoriban alakuló hitelszövetkezetek — „kölcsönös és önsegélyző egyletek" — az úgynevezett évtársulati, vagy ciklusos rendszer alapján állanak, amelynek lényege az, hogy egy-egy hitelszövetkezet kebelében új „évtársulatok", betétcsoportok alakulnak 4—5 év tartamára, melyek tagjai kötelezettséget vállalnak törzsbetétek címén bizonyos összegeknek hetenkint vagy havonkint való befizetésére mindaddig, míg a befizetések a tagok által jegyzett üzletrészek névértékét elérik. 4—6 év után az évtársulat felszámol és a hitelszövetkezet a befizetett törzsbetétet, a reá eső nyereséggel együtt, a tagoknak visszafizeti. A tagok befizetéseiből a kölcsönös és önsegélyző egyletek a tagok részére kölcsönöket is nyujtanak.

Ezek az alakulatok azonban nem voltak alkalmasak arra, hogy a szövetkezeti pedagógai egyik legfontosabb célját, — a takarékossági hajlam fejlesztését — szolgálják. E rendszerben ugyanis a tag által igénybe vehető hitel nagyságát az az összeg állapítja meg, melynek kisebb (heti vagy havi) részletekben való összegyüjtésére magát kötelezte és a tag az általa felvett kölcsönre törlesztési részletet egyáltalán nem fizet, hanem annak csak kamatát fizeti meg. Az ily egyleteknél a kikötött idő leteltével az elszámolás tulajdonképen úgy történik, hogy a tagok beszolgáltatják a betétkönyveket és visszakapják az adósleveleiket. Az illető tag tehát e betétek elhelyezése révén nem tőkét gyüjtött, hanem az általa felvett kölcsönt kis részletenként törleszti.

A ciklusos rendszerű szövetkezetek rendszerét az 1885. évi gazdakongresszus elvetette, arra mutatva rá, hogy a takarékossági igényeknek csak oly szövetkezet tehet eleget, amely hosszabb időre alakul és amelynél a tőkegyüjtés és a szövetkezet irányában vállalt kötelezettség teljesítése, hitelszövetkezetek esetében a felvett kölcsön visszafizetése, teljesen független és önálló kötelezettséget jelent.

A hitelszövetkezeti mozgalom alapjainak a lerakása és fejlesztése első sorban a gróf Károlyi Sándor és munkatársai, — főképpen György Endre, Hajós József és Bernát István, — körül kialakuló társadalmi törekvésekhez fűződik. Károlyi Sándor ez időben több parlamenti felszólalásában is sürgette a hitelszövetkezeti szervezkedés szükségességét. E gondolat azután, mint tudjuk, az 1885. évi gazdakongresszuson nyert erőteljes megfogalmazást és annak hatalmas lökést adott ugyancsak gróf Károlyi Sándornak az az indítványa, amelyet Pestvármegye közgyűlésének 1886 április 12-én tartott ülésében terjesztett elő és amely azt tartalmazta, hogy a vármegye tegye lehetővé egy vármegyei hitelszövetkezet létesítését, amelynek feladatává tétetnék a helyi, falusi hitelszövetkezet szervezése. Ez indítvány alapján a közgyűlés 40.000 forintot, Károlyi Sándor pedig egyénileg 5000 forintot bocsátott rendelkezésre, ily módon megvetve alapját a Pestvármegyei Hitelszövetkezetnek. E szövetkezeti központ Károlyi Sándor gróf elnöklete alatt 1886. december 19-én alakult meg, 50.000 forint üzletrésztőkével, első köteléki szövetkezete pedig Mácsa községben, 1887-ben, létesült.

További lépést jelentett az, hogy 1894 május 24-én a Pestvármegyei Hitelszövetkezet átalakul a „Hazai Szövetkezetek Központi Hitelszövetkezetévé". Elnök ugyancsak gróf Károlyi Sándor lett. E szövetkezeti központ az előbbihez lényegileg hasonló jellegű volt, de kiterjeszti működését a takarékbetéti és biztosítási üzletágra is.

E mozgalom fejlődésének hatása alatt a kormány is kezdett nagyobb figyelmet szentelni a szövetkezeti fejlődés ügyének, ami abban nyilvánult, hogy előbb 600,000, később pedig 1,000.000 korona hitelt bocsátott a központ rendelkezésére.

E törekvésekkel párhuzamosan a figyelem a szövetkezetügyet rendező jogszabályok módosítására terelődött.

A szövetkezeti ügy jogi szabályozásáról Magyarországon első ízben, amint fentebb láttuk, az 1875. évi 37. t.-c.-ben, a kereskedelmi törvényben történt rendelkezés, amely a szövetkezetek eddig teljesen bizonytalan jogi helyzetét a

részvénytársasági jog kiegészítéseképen szabályozta, az 1873. évi osztrák szövetkezeti törvény mintául vételével.

A magyar kereskedelmi törvény a szövetkezeti ügy szabályozásánál az úgynevezett normatív szabályozás rendszerét követi, amely szerint szövetkezetek alapítása teljesen szabad, vagyis a kormány engedélyezésétől függetlenül történhet és működésük sincs különleges kormányfelügyeletnek alávetve, hanem az állam csak arra szorítkozik, hogy közérdekből bizonyos kötelező rendszabályokat és korlátozásokat ír elő, melyeknek betartásáért a szövetkezet nevében eljáró közegek magán- és büntetőjogi felelősséggel tartoznak.

A kereskedelmi törvény javaslatának előkészítői eredetileg csupán a közkereseti-, betéti- és részvénytársaságok jogviszonyainak szabályozására gondoltak. Később, a törvényelőkészítő tárgyalások során felmerült az az indítvány, hogy e törvénybe vétessenek fel a kölcsönösségi társulatok (a német Genossenschaft, a francia société à capital variable) is. Ezek szervezetére egyszersmind részletes javaslat készült, amelynek indokolása rámutat arra, hogy a munkafelosztásnak és a gépeknek hatalmas terjedésével a legtöbb iparnemnél a „nagy üzlet" oly túlsúlyt nyert, hogy a kisebb „ipart" elnyomással fenyegeti, ha a kölcsönösségre fektetett társulás elve okszerűen óvszerül nem alkalmaztatik.

Az indokolás szerint e társulatoknak, vagyis, a később általánosan elfogadott terminológia szerint, a szövetkezeteknek, három ismertetőjele van, amely megkülönbözteti őket más kereskedelmi társaságtól: tagjaik létszáma és üzleti tőkéjük nagysága nincsen meghatározva, tevékenységük pedig a tagok hitelszükségletének kielégítésére, illetve saját gazdálkodásuk eredményességének fokozására, továbbá a tagok közös gazdasági tevékenységének lehetővé tételére irányul.

Az indokolás szerint szükséges, hogy e társulatok jogi szabályozásáról is a kereskedelmi törvény gondoskodjék és ezáltal azok a kereskedelmi társaságok közé soroltassanak, mert hiszen a szövetkezetek többnyire kereskedelmi ügyletekkel foglalkoznak és azokat a külföldi törvényhozás is kereskedelmi vállalatoknak tekinti. De célszerűségi okok is a kereskedelmi törvényben való szabályozás mellett szólnak, nevezetesen az, hogy a szövetkezet jogköre, illetve felelőssége tekintetében ugyanazon elvek alkalmazhatók, mint a részvénytársulatok esetében.

A kereskedelmi törvény 223. §-a szerint „szövetkezetnek ezen törvény értelmében meg nem határozott számú tagokból álló azon társaság tekintetik, mely tagjai keresetének, hitelének vagy gazdálkodásának közös üzletkezelés mellett, illetőleg a kölcsönösség előmozdítására alakul."

A tagok szempontjából a szövetkezetek „korlátlan felelősséggel alakult szövetkezetek" és „korlátolt felelősséggel alakult szövetkezetek" lehetnek. Utóbbiak tagjai — ellenkező alapszabálybeli intézkedés hiányában, — csak lekötött üzletrészük erejéig tartoznak a szövetkezet kötelezettségeiért felelősséggel.

Rendeltetésüket illetőleg a szövetkezetek lehetnek: előlegezési és hitelegyletek; nyersanyag közös beszerzésére, közös raktár tartására, vagy közös termelésre alakult egyletek; fogyasztási egyletek; laképítő társaságok; kölcsönös biztosító társaságok.

*A szövetkezeti és részvénytársasági társulási alak közötti leglényegesebb különbségek* a törvénynek azokból a szakaszaiból (157 és 225. §) tűnnek ki, melyek egyrészt a részvénytársaságok, másrészt a szövetkezetek megalakulásának kellékeit, illetve alapszabályaik lényeges tartalmát határozzák meg.

A részvénytársaság megalakulásának a törvény értelmében főkelléke, hogy az alaptőke biztosítva legyen, a szövetkezet alakulásánál alaptőkéről szó sincsen. A szövetkezeteknél nem kívánja a törvény — úgy mint a részvénytársaság alapításánál — tervezet kibocsátását és nem szabályozza az alakuló közgyűlés szavazatképességét. Viszont, minthogy a szövetkezetek határozatlan számú tagokból állanak, a tagok belépésének és kiválásának különös feltételeit az alapszabályokban kell megállapítani.

A részvénytársasági alapszabályokban meg kell állapítani az alaptőke nagyságát, a részvények számát és névértékét. A szövetkezeteknél azonban nemcsak a tagok száma, hanem az alaptőke nagysága sincsen előre meghatározva. Minden szövetkezeti tagnak üzletrésszel kell ugyan bírnia, az egyes üzletrészeknek azonban nem kell szükségképen egyenlőknek lenni.

Mind a részvénytársaság, mind a szövetkezet megalakulásához alakuló közgyűlés szükséges, amelynek feladata az alapszabályok megállapítása, továbbá az igazgatóság és a felügyelőbizottság tagjainak megválasztása.

A szövetkezet leglényegesebb sajátsága — t. i. az, hogy tagjainak száma nincsen megállapítva — szükségessé teszi,

hogy a törvényhozás a tagok kilépésének módját behatóan szabályozza. Erre való tekintettel a törvény úgy intézkedik, (235. §.) hogy az egyes szövetkezeti tagnak még abban az esetben is, ha a szövetkezet meghatározott időre alakult, jogában áll a szövetkezetből egészen, vagy ha több üzletrésze volt, bizonyos számú üzletrészekre nézve a szövetkezet tagjai közül kilépni. A kilépés azonban csak előzetes felmondás alapján történhet.

A kereskedelmi törvénynek a szövetkezetekről szóló intézkedései már az 1890-es évek viszonyai között erős módosításra szorultak. A reformot kivánók e törvény megváltoztatását részint azért tartották szükségesnek, mert a szövetkezeti alapítások terén igen sok visszaélés történt, másrészt pedig azért, hogy a helyesirányú, a szövetkezeti pedagógiai elveknek is eleget tevő szövetkezetek megalakulása megkönnyíttessék.

E törvény ugyanis nem tudta elejét venni annak, hogy az eredetileg altruisztikus célokra, vagyis a gyengébb társadalmi osztályok felsegítésére szánt szövetkezetek később a tapasztalatlan és hiszékeny emberek kizsákmányolására fel ne használtassanak. E körülmény megérlelte azt a felfogást, hogy a szövetkezeti jogszabályok reformja a kereskedelmi törvénynek egyideig még halasztható általános revíziójától függetlenül és sürgősen megvalósítandó. E törekvéseknek ösztönzést adott az, hogy több külföldi országban történtek ebben az irányban példát mutató kezdeményezések. Németországban az 1889. május 1.-i szövetkezeti törvény nagyszabású és mélyreható változásokat eredményezett, de különösen Franciaország példaadása volt e tekintetben jelentékeny. Az ez időtájban készült szövetkezeti törvényjavaslat — mely a kereskedelmi törvénynek a szövetkezetekre vonatkozó intézkedéseinek gyökeres módosításától egyelőre tartózkodik — a szövetkezetek hatályosabb központi ellenőrzését, a szövetkezeteknek kedvezmények nyujtását és a szövetkezet hitelezőinek csőd esetére való hatályosabb védelmét célozza.

A szövetkezeti alapításokkal üzött visszaélések egyik megbotránkozást keltő esete volt az, amidőn a budapesti törvényszék, az 1890. év

folyamán kilenc hitelszövetkezetet fogott perbe. A panaszosok száma meghaladta az 1000-et, akiknek legnagyobb része külföldi honos volt.

A szövetkezetek működését szabályozó jogszabályok reformját a kereskedelmi körök is szükségesnek tartották, így pl. a fővárosi kereskedelmi kamara is készített oly szellemben javaslatot, amely szövetkezetek alapítását 3000 forint óvadék letételéhez köti, azonkívül megkívánja azt is, hogy az alapítástól számított hat hónapon belül 10.000 forint értékű alaptőke legyen lefizetve. E tervek azonban — amelyek kisebb szövetkezetek megalakulását lehetetlenné tették volna, — az agrárpolitikai köröket nem elégítették ki. A felmerült javaslatokat összességükben véve elégteleneknek ítélték, ellenben a visszaélések meggátlására, a szövetkezetek ellenőrzésére szerves és a kérdést lényegében szabályozó intézkedéseket sürgettek.[36]

Agrárpolitikai körök a szövetkezeti jog törvényhozási szabályozása terén a legsürgősebb teendőnek a szövetkezetek központi ellenőrzésének rendezését tartották. E kérdés szabályozása úgy a gyakorlati, valamint az elméleti gazdaságpolitikusokat élénken foglalkoztatta. Az aradmegyei gazdasági egyesület pl. rámutatott arra, hogy a megalkotandó hitelszövetkezeti központnak a fősúlyt a helyi szövetkezetek ellenőrzésére kell fektetni. E feladatnak a központ sikeresen csak akkor tehet eleget, ha oly közegekkel rendelkezik, akik a helyszínen a felügyeletet állandóan gyakorolják. Ily szervek hiányában az egyesület arra gondol, hogy valamelyik biztosító-társulat megyebeli ügynöki hálózatával támogathatná a szövetkezeteket. Ez esetben a célnak csaknem teljes mértékben való elérése biztosítottnak volna tekinthető. Érdekes az aradi törvényhatóság által a kisebb gazdák személyes hitelének megszervezése ügyében kiküldött bizottság állásfoglalása, amely arra mutat rá, hogy: „pénzintézetek létezvén, a kisebb gazdák és kisebb iparosok hiteligényeinek kielégítetlen volta nem a kölcsönkínálat hiányában, hanem a hitel szervezetlen voltában keresendő."[37]

[36] „Szövetkezés" 1890. ápr. 15. szám.

[37] Az Arad megyei hitelszervezet előmunkálatai. (Aradi Gazdasági Egyesület. Arad, 1886.)

Ugyancsak a szövetkezetek központi ellenőrzésének fontosságát hangsúlyozzák a szövetkezeti politika más tényezői is.[38] A megalkotandó szövetkezeti törvény, e körök felfogása szerint, többek között kiterjedne a hitelszövetkezetek forgalmának és működési területének megállapítására, taxatíve felsorolná azon intézkedéseket, melyeket az alapszabályoknak tartalmazniok kell. Intézkednék a tagok felvételének, kilépésének és kizárásának módozatairól, továbbá a tagok felelősségének szabályozásáról. Meghatározná a tagok jogviszonyát egymás közt és harmadik személyek, valamint a szövetkezet irányában. Meghatározná továbbá azokat a kedvezményeket, amelyek a hitelszövetkezeteknek az állam részéről nyujtandók lennének. Közvetlen támogatásról nem volna szó, csak bizonyos adó- és illetékkedvezményekről.

Az állam a szövetkezeti ügyet az által is támogatná, ha a hitelszövetkezeteket külön hatósági felügyelet alá vonná éspedig oly módon, hogy a törvényszékek egy kinevezendő szakértő által évről-évre megvizsgáltatnák a szövetkezetek ügykezelését, könyvvitelét és mérlegét abból a szempontból, hogy azok az alapszabályoknak megfelelnek-e. A működés helyes iránya és az alapszabályszerű hivatásnak betartása felett való őrködés azonban nem lehet a bíróságok feladata. A mezőgazdasági hitelszövetkezetek felügyeletének ellátására a községekben az elsőfokú iparhatóságok, így a szolgabíró, városi tanács és a rendőrkapitány volna alkalmas, aggályos azonban, hogy nem volna-e e megbízatás az illető szervekre nézve túlságosan terhes.

A szövetkezeti jelszóval űzött visszaélések, továbbá a szövetkezetek eddigi működése során szerzett tapasztalatok lassanként kialakították azokat a szempontokat, amelyeket — agrárpolitikusainak felfogása szerint — az új szövetkezeti törvénynek figyelembe kellene vennie. Kezdett erősödni az a felfogás, hogy a kereskedelmi törvénynek a szövetkezeti ügy egészséges fejlődése szempontjából több hiánya van. Hibáztatták többek között azt, hogy e törvény nem veszi figyelembe a szövetkezeti társulási alak szociális jelentősé-

[38] Lásd különösen: Dr. Imrédy Kálmán: A mezőgazdasági szövetkezetek s azok hivatása a kisbirtokos hitelügynek szervezése körül, Budapest, 1892.

gét. A szövetkezetek hivatásának elbírálása tekintetében ugyanis e törvény túlságosan materiális álláspontra helyezkedett és a társulásnak szövetkezeti alakjait csakis a vagyonszerzés eszközének tekinti. E felfogás rovására írható, hogy a szövetkezetek fejlődése nem a megkívánt irányban haladt és a fennálló hitelszövetkezetek legnagyobb része csak névleg volt szövetkezetnek tekinthető.

E visszás helyzet orvoslása céljából azt kívánták, hogy a megalkotandó szövetkezeti törvény intézkedjen arról, hogy a szövetkezetek alapítói és vezetői csak erkölcsileg kifogástalan egyének lehessenek. Lehetetlenné kellene tennie azt, hogy a szövetkezeti alapszabályok olyan célkitűzéseket tartalmazzanak, amelyek a nagyközönség megtévesztésére alkalmasak. Célszerűnek tartották intézkedni agrárpolitikusaink az iránt is, hogy a szövetkezet hatásköre területileg csak az alapszabályokkal megállapított községre terjedjen ki. Lehetetlenné kívánták tenni azt, hogy a cégjegyzékbe olyan szövetkezetek is bejegyezhetők legyenek, amelyeknek alapszabályai ellentétben állanak a szövetkezeti törvény elveivel. Evvel kapcsolatban szükségesnek tartották kimondani azt, amely szerint az a tény, hogy valamely szövetkezet a céglajstromba bevezettetett, még nem jelenti azt, mintha a bejegyzést foganatosító törvényszék e téren az illető vállalkozás sikerességét is biztosítaná.[39]

De nemcsak a kereskedelmi törvény vonatkozó intézkedéseinek a megváltoztatását tartották agrárpolitikai körök szükségesnek, hanem az adótörvények szóbajövő rendelkezéseinek a módosítását is kívánták. Eszerint szükség volna arra, hogy az adókedvezmények hatálya az összes kis szövetkezetekre is kiterjesztessék, továbbá, hogy a szövetkezet létesítésével kapcsolatos alakiságok egyszerűsíttessenek.

E gondolatmenet további fejlődése során Károlyi Sándor gróf arra mutat rá, hogy gondoskodni kell a hitelszövetkezetek hiteligényeinek kielégítésére alkalmas központi pénzintézet létesítéséről. E központ — Hajós József nézete szerint — pénzügyi jelleggel bírjon, vagyis többek között kötvény kibocsátási jogkörrel is felruháztassék.

[39] „Szövetkezés" 1892. évfolyam, 12-ik szám, 195. oldal.

Időközben a kormány megbízásából Nagy Ferenc, egyetemi tanár, készített javaslatot a szövetkezeti ügy rendezéséről. E javaslattól azonban agrárpolitikai körök nem vártak sok sikert. Nagy Ferenc javaslata intézkedik ugyan a szövetkezeti központ létesítéséről, annak azonban csak a szövetkezetek ellenőrzése terén juttatna szerepet, hitelpolitikai téren azonban nem. A javaslat a szociálpolitikai szempontokat figyelmen kívül hagyja és egyébként is csak a központban egyesült szövetkezetek ellenőrzéséről gondoskodik, a köteléken kívül állókat azonban nem veszi figyelembe.

Általában véve a Nagy Ferenc-féle javaslat nem tartalmazott új elveket és eszméket, hanem lényegileg az 1875. évi kereskedelmi törvény által vont keretek között mozgott. E törvény hiányosságait úgy igyekszik orvosolni, hogy a szövetkezeti jelszóval eddig elkövetett visszaéléseknek törekszik gátat vetni. Agrárpolitikai körök különösen azt kifogásolták, hogy a javaslat a szövetkezetek alakítása körül felmerült visszaélések és a szövetkezetek egységes központi irányításának kérdését megoldatlanul hagyta.[40]

E törekvések további fejlődése érdekében üdvös változást jelentett, hogy időközben az agrármozgalmak jelentőségét felismerő Darányi Ignác is helyet nyert a kormányban. Nagyrészt az ő közvetítésének köszönhető, hogy a társadalmi agrármozgalmak vezetői és a kormány között fennállott ellentéteket sikerült letompítani és az, hogy az így keletkezett kedvezőbb légkörben a szövetkezeti törvény megalkotásának ügye kedvező fordulatot vett. A gazdasági és ipari hitelszövetkezetekről szóló 1898. évi 23. t.-c. végleges elkészítésére Popovics Sándor nyert ugyan megbízást, végeredményben azonban tagadhatatlan, hogy e törvény megalkotása lényegileg a társadalmi agrármozgalmak munkájából sarjadt ki.

A fentebb már tárgyalt 1898. évi 23. törvénycikk alapján létesült Országos Központi Hitelszövetkezet megalakulása agrárpolitikai körökben nem találkozott általános megelégedéssel. Bizonyos fokú elkedvetlenedést idézett elő, hogy a törvény, — az eddigi Szövetkezeti Központ jelentőségét

[40] „Szövetkezés" 1894 évfolyam 172 oldal, 1895 évfolyam 6. oldal.

mintegy lekicsinyelve, — új szövetkezeti központ felállításáról intézkedik. Attól lehetett tartani, hogy az új központban a bürokratikus elemek túlsúlyra jutása meg fogja akadályozni azt, hogy az intézmény gyors és nagy sikereket érjen el. Kifogásolták, hogy az intézeti alapszabályok nem gondoskodnak arról, hogy a központ az alakuló szövetkezeteknek erkölcsi tekintetben is támogatója legyen, sőt azt hozták fel, hogy az alapszabályok megalkotói szándékosan mellőzték az e cél elérésére alkalmas intézkedések megtételét.[41]

Bizalmatlanságot keltett, hogy a kormány nem gondoskodott kellő időben a központ alapszabályainak nyilvánosságra hozataláról, illetve annak közléséről, hogy kiket szándékozik az intézet vezetésével megbízni. Később megütközést keltett gróf Károlyi Sándor személyének a vezetőség megalakításakor történt mellőzése. Aki helyett az új intézet elnöke gróf Széchenyi Sándor lett. Ilyen körülmények között sokáig kétséges volt, hogy a már fennálló hitelszövetkezetek az új központ kötelékébe be fognak-e lépni. Ezek az ellentétek azonban később letompultak. Már az 1899. évben ugyanis az O. K. H., és a Hazai Szövetkezetek Központi Hitelintézete között egyezmény jött létre, az utóbbi kötelékébe tartozó szövetkezeteknek az új központ kötelékébe való átvétele tárgyában. E szövetkezeteket az O. K. H. egyénenkénti elbírálás alapján vette át, a régi központ pedig rövidesen felszámolt.

A hitelszövetkezeteken kívül agrárpolitikusaink rendkívül fontos szerepet szántak a *fogyasztási* szövetkezeteknek is.

*A fogyasztási szövetkezeti mozgalom* gyökerei Magyarországon 1863-ig nyúlnak vissza, ebben az évben alakult meg az „Első Pestbudai Fogyasztási Szövetkezet", amelynek feladatát alkotta tagjai részére élelmiszerek beszerzése. A következő évtized során megalakult fogyasztási szövetkezetek (amelyek közül több még ma is működik), főképpen a városi lakosság érdekeit szolgálták.

[41] Ugyanott 1898. április 23. — A fentiek ismertetésénél felhasználtam a dr. Schandl Károly által szerkesztett „A magyar szövetkezés negyven éve. (Bpest, 1938.) című értékes munkát is.

A fogyasztási és beszerző szövetkezetek ügyének előmozdítása körül az időszakban nagy érdemeket szerzett az Országos Magyar Gazdasági Egyesület. Az ő nevéhez fűződik a *Magyar Mezőgazdák Szövetkezetének* 1891-ben történt megalakítása. E szövetkezet első üzletévében 229 taggal, 865 üzletrésszel és 173.000 korona alaptőkével rendelkezett és feladatát alkotta a hadsereg ellátási szövetkezettől átveendő működési körének kiszélesítésén kívül, tagjai részére az árubeszerzést, illetve a terménycikk értékesítését lebonyolítani, illetve részükre áruhiteleket nyujtani.[42]

Míg e szövetkezet működése első sorban a közép- és nagyobb birtokok szükségleteinek a kielégítésére irányult, a kisebb mezőgazdasági existenciák ügyének felkarolására a „Hangya" szövetkezet volt hivatott.

A *„Hangya", a Magyar Gazdaszövetség Fogyasztási és Értékesítési Szövetkezete,* 1898-ban alakult meg, a Magyar Gazdaszövetség közreműködésével. A szövetkezet feladata volt fogyasztási és értékesítési szövetkezetek létesítése, azok működésének ellenőrzése, továbbá a tagszövetkezetek fogyasztási és értékesítési igényeinek méltányos feltételek alapján való kielégítése.

De az új alakulásnak, amelynek első igazgatósági elnöke gróf Károlyi Sándor volt — ezeken felül még nagyobb célja, hivatása és rendeltetése is volt, tudniillik az, hogy a magyar népet a kereskedelmi tevékenység részére megnyerje és ez által a még hiányzó magyar nemzeti kereskedelmet megalapozza és felvirágoztassa.

A Hangya tevékenységének tervezete akként volt megállapítva, hogy e központot 50.000 koronával fogják megalakítani és ezt az összeget — bár szűkebb körben — aláírás útján fogják megszerezni. A valóságban az aláírók azonban csak 17.000 korona névértékű üzletrészt jegyeztek, amihez gróf Károlyi Sándor, kénytelen volt a sajátjából még 33.000 koronát jegyezni és befizetni. Így jött össze a szükséges 50.000 korona.

A „Hangya" központi kötelékébe tartozó vidéki szövet-

[42] L. „Szövetkezés" 1891. március 15. — „Köztelek" 1891. október 17. szám, továbbá Dr. Serbán Iván: A Magyar Mezőgazdák Szövetkezete. 1891—1921. Budapest, 1922.

kezetek feladata volt tagjaik olcsó és jó minőségű háztartási és gazdasági cikkekkel való ellátása és termékeik értékesítésének közvetítése. A falusi fogyasztási szövetkezetek a Hangya központtal szoros összeköttetésben állanak és kötelesek üzleti forgalmuk arányában központi üzletrészt jegyezni. Az első alapszabályok szerint a fogyasztási szövetkezet tagja lehet minden, a szövetkezet működési körének területén lakó egyén, vagy jogi személy. A tag a saját helyi (falusi) szövetkezete összes kötelezettségeiért csak az általa jegyzett üzletrészek értéke erejéig tartozik szavatossággal. Ez alapon a tagszövetkezet a Központi Hangya tartozásaiért jegyzett üzletrészeinek ötszörös összege erejéig felelős. A falusi szövetkezetek üzletrészeinek névértéke a helyi viszonyokhoz képest 20—50 koronában volt megállapítva.

A vidéki Hangya szövetkezetek nem fiókjai a központi Hangyának, hanem önálló jogi személyek, melyek külön igazgatósággal és felügyelő bizottsággal rendelkeznek. Velük szemben a Hangya központnak felügyeleti és ellenőrzési joga van. A vidéki Hangya szövetkezet aláveti magát a Hangya központ irányításának és könyvvezetését, ügyvitelét a központi igazgatóságnak útbaigazítása szerint rendezi be. A központ igazgatóságának jogában áll, hogy megbízottai által a vidéki szövetkezet könyvelését és üzletvitelét, továbbá pénzkezelését ellenőríztesse, ott leltárt vegyen fel, a felügyelő bizottság, valamint az igazgatóság ülésein magát képviseltesse. Az ülésekről felvett jegyzőkönyvekbe és általában a szövetkezet összes irataiba bármikor betekinthessen és a szükséges kimutatásokat és adatokat bekövetelhesse.

Az első falusi „Hangya" szövetkezet még a központ alakulási évében, 1898. évi április havában létesült, Brogyán községben, Bars vármegyében.

**3. Az agrárprogramm és az érdekképviseleti szervezkedés szükségessége.** Az akkori világgazdasági helyzet, mint láttuk, rendkívül sok nehézséget gördített a mezőgazdaság normális fejlődése elé. Ilyen körülmények között kilátástalan vállalkozás lett volna elszigetelt intézkedésektől várni javulást és agrárpolitikusaink tisztában is voltak avval, hogy a mezőgazdaság talpraállítása a szövetkezeti szervezkedésen túlmenőleg, más erőfeszítéseket is kíván és a cél

csakis egy nagyvonalú, szerves agrárprogramm megvalósítása révén érhető el.

Az eszmék ilyen irányban való fejlődésének jelentékeny impulzust adott az Országos Magyar Gazdasági Egyesület tevékenységének megélénkülése, illetve az 1895-ben megtartott gazdakongresszus.

E kongresszus előzményeit illetőleg rá kell mutatnunk arra, hogy a mezőgazdaság körében észlelhető nyugtalanságnak jelentékeny tápot adott az, hogy az 1894. évi termés rosszul ütött ki, a terményárak pedig ennek dacára nagyon alacsonyak voltak. Ily körülmények között élénk visszhangra talált egy vidéki gazdakör részéről az Országos Magyar Gazdasági Egyesület központjához intézett javaslat, amely oly országos gazdakongresszus összehívását sürgette, amely alkalmat adna arra, hogy a gazdaközönség sérelmeit kifejtse és azoknak orvoslását a törvényhozásnál nyomatékosan szorgalmazza. — E megmozdulás további izmosodása során az Országos Magyar Gazdasági Egyesület 1894 december 9-iki elnökválasztó közgyűlést megelőzőleg egy magát „független gazdák értekezleté"-nek nevező és közel 450 tagot számláló gazdagyűlés gróf Károlyi Sándor elnöklete alatt határozatilag kimondotta az országos gazdakongresszus megtartásának szükségességét és annak megszervezésére az Országos Magyar Gazdasági Egyesület és a szövetségbe lépett gazdasági egyesületek végrehajtó bizottságát szólította fel. Egyúttal a saját kebeléből is végrehajtó bizottságot küldött ki, amelynek elnöke ugyancsak gróf Károlyi Sándor lett. A gazdakongresszus rendezésében ezek szerint a „független gazdák" végrehajtó bizottsága és az O. M. G. E. által kiküldött bizottság, továbbá a szövetségbe lépett gazdasági egyesületek végrehajtóbizottsága vett részt. A rendezőség a kongresszuson való részvételre a kormányt is meghívta, e meghívásra azonban visszautasító választ kapott.

Az 1895. évi gazdakongresszus az agrármozgalmak történetében különös figyelmet érdemel azért, mert, mint látjuk, tisztán a gazdaközönség társadalmi megmozdulásának eredményeképen jött létre és ezért tárgyalásai a gazda-

rétegek panaszai és kívánságai megbízható tükrének tekinthetők.

A kongresszus előkészítő bizottsága tisztában volt avval, hogy a válság az állami életünk legerősebb oszlopait, a gazdaosztályt, különösen pedig a közép- és kisbirtokos osztályt támadja meg és fenyegeti elpusztulással. E problémák késztették a kongresszus rendezőségét arra, hogy a tárgyalás keretébe felvegye azoknak a kérdéseknek legnagyobb részét, amelyeknek helyes megoldásától a mezőgazdaság bajainak orvoslása, vagy legalább enyhítése várható és azok alapos megvitatását előkészítse.

Figyelmet érdemel, hogy a kongresszus az orvoslás eszközét az önsegély elvében látta. Egyik fő feladatának tekintette „keresni a mezőgazdaság bajai közepette az orvoslás módjait, keresni e módokat mindenekelőtt saját erőnkre támaszkodva, az önsegély, az egyesülés és a szövetkezés terén... főleg pedig felébreszteni, fokozni, és fejleszteni a gazdatársadalom kebelében az érdekegység, az összetartozandóság érzelmeit".[43]

Az 1895. évi gazdakongresszus legközelebbi céljának a mezőgazdaság szervezkedésének megindítását tekintette. E felfogásnak megfelelően részletesen foglalkozott az ezzel kapcsolatos teendőkkel és határozati javaslatot fogadott el a mezőgazdasági érdekképviseletről, az értékesítési és fogyasztási szövetkezetek alakításáról és a mezőgazdasági jogalkotás terén szükséges törvényhozási intézkedésekről.

A mezőgazdasági érdekek képviseletét illetőleg a kongresszus kimondotta, hogy a mezőgazdasági érdekképviseletnek az egész országra kiterjedőleg, egyöntetű és törvényhozási úton való megszervezését sürgősen szükségesnek tartja. A szervezkedésnek társadalmi úton és a közigazgatással kapcsolatban kell történnie. A társadalmi szervezet a szabad társulás elvi alapján épüljön fel és alapját a jelenlegi és a jövőben alkotandó gazdasági egyesületek alkossák. E szervezet teljesen autonóm hatáskörrel rendelkezzék. Szervezete, feladatköre, jogai és kötelességei, továbbá a köz-

[43] 1895. évi III. országos gazdakongresszus története. Szerkeszti és kiadja az Országos Magyar Gazdasági Egyesület. Budapest, 1896.

igazgatási hatóságokhoz való viszonya állapíttassék meg. Kívánatos, hogy az Országos Magyar Gazdasági Egyesület és a megyei gazdasági egyesületek egy országos gazdaszövetségbe való egyesülése törvényhozás útján szabályoztassék.

A kongresszus és határozatai tehát a szervezkedés terén az Országos Magyar Gazdasági Egyesületnek szántak jelentékeny szerepet. Ez a felfogás kitűnik a kongresszus által elfogadott abból a javaslatból is, amely szerint addig is, míg a mezőgazdasági érdekképviselet kérdése törvényhozási úton rendezésre kerül, a gazdasági egyesületek szövetsége átalakíttassék és az országos szövetségi nagygyűlés határozatainak végrehajtó bizottsága, illetve a megyei gazdasági egyesületek központi választmánya az Országos Magyar Gazdasági Egyesület igazgató választmányával azonos legyen.

Az értékesítési és fogyasztási szövetkezeti szervezkedés ügyét illetőleg a kongresszus a korlátolt felelősségű mezőgazdasági szövetkezetek alakulását tartja szükségesnek. Az ily szövetkezetek közötti kapcsolatok biztosítása tekintetében legcélszerűbbnek azt tartja, hogy a szövetkezeti központ feladatköre a Magyar Mezőgazdák Szövetkezetére ruháztassék.

A mezőgazdasági jogalkotás kérdései közül a legjelentékenyebb a kongresszuson elfogadott az a határozat, amely az általános magánjog folyamatban lévő, de mindeddig elhúzódó kodifikálásnak mielőbbi befejezését tartja szükségesnek. A javaslat egyes, a mezőgazdaságot különösen érdeklő pontjait illetőleg kívánja az Országos Magyar Gazdasági Egyesület, vagy az e célból összehívandó ankét választmányának meghallgatását.

E határozatok jelentékeny lépést jelentettek a mezőgazdasági érdekképviseleti szervezet létrehozatala felé. Azok körében, akik a mozgalmat megindították, kialakult az a felfogás, hogy mezőgazdaságunk hanyatlása nemcsak gazdasági, hanem politikai okokkal is összefüggésben áll. A meginduló szervezkedés vezetői közül a legtöbben a közjogi ellenzék köreihez tartoztak, akik, — minthogy egyelőre

[44] U. o. I. kötet 158 és következő oldal.

képtelenek voltak közgazdasági követeléseiket megvalósítani, — legalább gazdasági téren igyekeztek sikereket elérni. Nem látszott tehát helyesnek e küzdelmet az OMGE keretei között folytatni. mert ez az eljárás az egyesületet esetleg a feloszlatás veszélyének tette volna ki. Ezenkívül a megindúló szervezkedésénél figyelembe kellett venni azt is, hogy a mozgalomnak az alsóbb néprétegek érdekeit felkaroló, szociális szempontokat is messzemenőleg figyelembe kellett volna venni, ami az OMGE eddigi szervezete alapján csak nehezen lett volna megvalósítható.

Az érdekképviseleti szervezkedés szükségességét időközben agrárpolitikusaink egyre több és több érvvel indokolták. Rámutattak arra, hogy a kereskedői és iparos-osztály részére már az abszolutizmus teremtett érdekképviseleti intézményeket a kereskedelmi és iparkamarákban. Később megalkotásra került a külön ipartörvény, a kereskedelmi körök érdekében a magyar jogrendszer átvette a német váltótörvényt, felállította a külön váltó és kereskedelmi törvényszéket, az autonómiát élvező tőzsdét, illetve a tőzsdei bíróságot, külön hivatal létesült a szabadalmi ügyek intézésére is.

4. **A Magyar Gazdaszövetség.** Ezek voltak azok a szempontok, amelyek egy új érdekképviseleti egyesülés alakulásának tervét helyezték előtérbe és amelyek azután az 1896. január 19-én megalakult Magyar Gazdaszövetség létesítéséhez vezettek.[45]

A Magyar Gazdaszövetség tehát több évig tartó előkészítő munka után jött létre. Tevékenységének sikere nagy részben annak a programmnak az életképességétől függött, amely hivatva volt arra, hogy működésének alapjául szolgáljon. A körülmények helyes mérlegelése és a nyugati országok eszmeáramlataival fenntartott kapcsolatok ebben a tekintetben igen hasznos szolgálatot tettek a szövetség köré csoportosuló agrárpolitikusoknak. E tényezőkre támaszkodva oly programm megalkotására törekedtek, amely számol a világgazdasági helyzet megítéléséből származó tapasztala-

[45] A szövetség alapszabályainak kormányhatósági megerősítése eleinte kétségesnek látszott időközben azonban Darányi Ignác neveztetett ki földmívelésügyi miniszterré és neki volt köszönhető, hogy a szövetségi alapszabályok akadály nélkül nyerték el a megerősítő záradékot (Lásd Bernát István: „Az alakulás". 12 év a Magyar Gazdaszövetség életéből. 1896—1908. Bpest. Évszám nélkül.)

tokkal, másrészt pedig meg tudja jelölni a bajok orvoslásához vezető gyakorlati teendőket.[46]

A Magyar Gazdaszövetség elé tűzött programm utal arra, hogy a magyar mezőgazdaság súlyos bajainak enyhítése kitartó és a nemzeti gazdasági élet minden ágára kiható tevékenység nélkül nem érhető el. Ily rendszeres tevékenység lehetővé tétele érdekében mindenekelőtt szükséges, hogy a mezőgazdasággal foglalkozó és annak államfenntartó fontosságát felismerő elemek egy szabatosan megállapított programm alapján szövetkezzenek abból a célból, hogy e szövetség révén a célnak eléréséhez szükséges erőt kifejthessék és álláspontjukat megvalósíthassák. E programm, a pártpolitikai kérdések érintése nélkül, egyrészt hivatott gondoskodni arról, hogy a gazdaosztály sérelmei orvosoltassanak, másrészt arra is törekszik, hogy az iparnak, különösen a mezőgazdasággal kapcsolatos, valamint a kisiparnak, továbbá a reális kereskedelemnek az érdekei is kielégíttessenek. E programm tehát egyrészt a gazdaosztály érdekeinek érvényesítésére törekednék, szem előtt tartva azonban az általános nemzeti érdekeket is.

A Magyar Gazdaszövetség feladatává tett munkaprogramm alaki szempontból nyolc fő részre oszlik, amelyek a közteherviselés, a mezőgazdasági hitelügy, a mezőgazdasági termelés, illetve a jövedelem forrásainak fejlesztése, a mezőgazdasági munkásügy, a vámpolitika, a mezőgazdasági termelőket károsító visszaélések meggátolása, végül a mezőgazdasági oktatás és érdekképviselet körébe vágó teendőket ölelik fel.

A programm ez általános kereten belül a következők megvalósítását tűzi maga elé:

A földadó és még más, a mezőgazdaságot közelről érintő adónemek mérsékelése, viszont más, az ingó-tőkét terhelő adók felemelése;

a jelzálogos kölcsönök terheinek mérséklése, a személyi hitel megszervezése, a hitelszövetkezeti ügy erélyes felkarolása;

[46] Lásd Magyar Gazdák Szemléje, 1896 június.

a talajjavítási munkálatok előmozdítása, szőlők rekonstruálása;

telepítések, parcellázások, járadékbirtokok és kisebb bérletek alakításának előmozdítása, a házi ipari tevékenység fejlesztése;

a mezőgazdasági munkáskérdés rendezése és a cseléd-törvény reformja, a gazdatiszti jogviszony törvényhozási szabályozása, a végrehajtási törvények oly értelemben való módosítása, hogy a gazdasági felszerelési tárgyak és a kisipar folytatásához szükséges eszközök az eddiginél nagyobb mértékben élvezzenek mentességet árverés alól;

az autonóm vámtarifa reformja és általában véve a mezőgazdaság érdekeinek megfelelő vámpolitika folytatása;

az árakat jogosulatlanul befolyásoló intézmények (kartellek és tőzsde) létesülésének megnehezítése, illetve reformja;

gazdasági ismeretek terjesztésének és a szövetkezeti ügynek előmozdítása, illetve gazdasági főiskola felállítása.

A szövetségi alapszabályok kimondják, hogy a Magyar Gazdaszövetség a politikai pártokból és azok törekvéseitől független intézmény, amelynek célja a gazdaosztály társadalmi tömörítése és a mezőgazdaság érdekeinek a közélet minden ágában való érvényesítése, különösképpen a III. országos gazdakongresszus határozatai életbeléptetésének előmozdítása.

# HARMADIK RÉSZ.

# A TERVEK ÉS AZ ALKOTÁSOK.

# IV. KÖNYV.

# AZ ÁLLAMI AGRÁRPOLITIKA ALKOTÁSAI.

## I. FEJEZET.

## Az államilag irányított agrárpolitika elvi alapjai.

**1. Az állami agrárpolitika iránya Darányi Ignác fellépéséig.** Az első alkotmányos magyar kormány miniszterelnöke, gróf Andrássy Gyula, a képviselőház 1867 február 28-án tartott ülésén, programmja ismertetése alkalmával, csudálatosképen egy szóval sem emlékezik meg arról, hogy melyek azok a teendők, amelyeket az agrárpolitika terén feladatának tekint és amelyeknek megoldására törekedni szándékozik.[1] Igaz, hogy a miniszterelnök programmja túlnyomórészt csak az általános politikai kérdésekkel foglalkozott és a gazdasági vonatkozású problémákat alig érintette, mégis szemetszúró az, hogy egy agrárország kormánya egyáltalán nem tartotta szükségesnek megemlékezni azokról az agrárpolitikai kérdésekről, amelyek az egész magyar gazdasági élet szempontjából alapvető fontosságúak voltak. Ugyancsak hiába keresünk agrárprogrammot abban a beszédben, amelyet a kormánynak a főrendiházban való bemutatkozása alkalmával ugyanezen a napon tartott Wenkheim Béla báró, az Andrássy-kormány belügyminisztere.[2]

E körülmény magyarázata valószínűleg abban található, hogy az akkori kormány, — mint arról a kiegyezést követő korszak első, 1867-ik évéről szóló jelentése tanuskodik, — a magyar mezőgazdaság helyzetét általábanvéve meglehető-

[1] L: Az 1865/68-as országgyűlési ciklus naplója. III. kötet 187. o.
[2] Főrendiházi napló 1865/68 ciklus I. kötet 170. o.

sen optimisztikusan ítélte meg. E felfogásnak volt is bizonyos reális alapja: ez időszakban az ország terméseredményei kitűnőek voltak, tekintélyes gabonamennyiségek kerültek kivitelre és ennek következtében az ország gazdasági élete jelentékeny készpénzbevételhez jutott. Igaz ugyan, hogy a földmívesosztály ekkor bevételei legnagyobb részét az utolsó négy-öt év folyamán szenvedett veszteségek kiegyenlítésére (a hátralékos adók megfizetése, az elmaradt beruházások pótlása, adósságok törlesztése stb.) fordította, viszont jogosultnak látszott az a remény, hogy abban az esetben, ha a terményárak valamilyen előre nem látható ok következtében nagyobbmérvű csökkenést nem fognak mutatni, a mezőgazdaság képes lesz gondoskodni a beruházásokhoz szükséges tőkék megszerzéséről is.

A kormány ekkori beszámolója örvendetes jelenségként említi a gőzcséplőgépek számának jelentékeny mérvű szaporodását, ami azért is fontos, mert a kellő kézimunkaerőt nélkülöző magyar mezőgazdaság csak gőzcséplőgépek felhasználása révén képes a külföld részéről megnyilvánuló gabonakeresletnek idejében eleget tenni. A kivitelre került gabona mennyiségéről, — a statisztikai szolgálat akkori fejletlensége miatt, — pontos adatokat a jelentés nem közöl, annyit azonban tudunk, hogy az állami és déli vaspályákon, valamint a gőz és vontató hajókon szállított és számszerűleg is ismert gabonamennyiség önmagában véve is nagyon tekintélyes mennyiséget képviselt.

Az egyébként csak az általánosságokra kiterjeszkedő kormányjelentés mindössze két jelentékenyebb körülményt említ, amely okot ad a panaszkodásra.[3] Az egyik az, hogy a rendelkezésre álló szállítási eszközök a termény-értékesítés lebonyolítására elégtelenek. A másik kedvezőtlen körülményt a marhatenyésztés állapotának kedvezőtlenségében jelöli meg, aminek legfőbb oka a keleti marhavésznek már évek óta tartó pusztítása. Az ennek következtében szenvedett kár összege több millió forintra tehető és voltak olyan időszakok,

[3] A jelentés szövegét l. Gazdasági Lapok, 1868. febr. 5. és köv. számokban.

amidőn a megbetegedett marhaállomány 64 %-a el is pusztult.

Későbbi szemlénk folyamán mérlegelni fogjuk a kiegyezési korszak első évtizedeiben tett agrárpolitikai intézkedéseknek a jelentőségét és látni fogjuk azt is, hogy ezek az évek sem jelentik a teljes tétlenség időszakát. Tény, viszont, hogy a kormány már ekkor sem kényeztette el a mezőgazdaságot és figyelmét inkább az ipar és kereskedelem ügyei kötik le.

A mezőgazdasági érdekeknek az egyéb gazdasági érdekek mellett való eltörpülését az a tény is tükrözi, hogy a földmívelésügyi igazgatás kormányhatósági szerveként több, mint két évtizeden át olyan minisztérium — a földmívelésipar és kereskedelemügyi minisztérium — szerepelt, amely a mezőgazdasággal kapcsolatos kérdések intézésénél a mezőgazdasági érdekeket már szervezeténél fogva is csak annyiban tudta érvényesíteni, amennyiben az a másik két termelési ág szempontjából nem okozott kényelmetlenséget.

A földmívelés, ipar és kereskedelem ügyeit együttesen intéző minisztérium inkább a kereskedelem és ipar érdekeit tartotta szem előtt, ezeknek a foglalkozási ágaknak a fejlődését kívánta elsősorban szolgálni akkor, amidőn megalkotta a kereskedelmi, illetve a bánya- és ipartörvényt, viszont elmulasztotta azt, hogy a mezőgazdaság érdekében hasonló jelentőségű törvényhozási intézkedéseket tegyen.

Az 1882-ben földmívelési, ipari és kereskedelemügyi miniszterré kinevezett Széchenyi Pál gróf, aki, mint az Országos Magyar Gazdasági Egyesület egyik kiváló vezetője és mint ilyen, bizalommal töltötte el az agrárpolitikusokat, sem volt képes az agrárpolitika terén jelentékenyebb sikereket felmutatni. Első tevékenysége neki is az ipar előmozdítására irányult és csak ezután következtek a vízjogi, halászati és állategészségügyi törvények.[4]

A mezőgazdasági érdekek ily elhanyagolása miatt vezető agrápolitikusaink, így Károlyi Sándor gróf is, több ízben felszólaltak, azonban sikert csak több mint két évtized

[4] Erre mutat rá pl. Szemere Huba felszólalása a képviselőház 1892. május 3-i ülésén.

után tudtak elérni az 1889-ben felállított földmívelésügyi minisztérium alakjában. De az önálló földmívelésügyi minisztérium felállítása sem jelentette a visszás helyzetnek egy csapásra való megszűnését. Az új korszak egyik legjelentékenyebbnek szánt, — hosszas előkészületek után megvalósult, — intézkedése, a mezőgazdaságról szóló 1894. évi 12. t.-c., egyáltalán nem bizonyult olyan alkotásnak, amely alkalmas lett volna a mezőgazdaság igényeinek a kielégítésére. E törvény ugyanis lényegileg csak azoknak az elveknek a kodifikációját tartalmazza, amelyek alapján a földmívelésügyi minisztérium a mezőgazdaság fejlődésére eddig is törekedett. A törvény azonban ennél tovább nem megy és tartózkodik gyökeresebb újításoktól. Ez annál inkább rovására írható, mert már akkor európaszerte megnyilvánultak azok a törekvések, amelyek a mezőgazdasági foglalkozási ág sajátosságaival számoló agrárjogrendszer megalkotását sürgették és ekkor tulajdonképen nem is kívántak többet, mint azt, hogy a mezőgazdaság különleges igényei mindössze olyan mértékig honoráltassanak, mint amilyen elismerésben pl. a kereskedelem különleges kívánalmai részesültek.

2. **Az állami agrárpolitika új szempontjai.** Az államilag irányított agrárpolitika célkitűzései terén fordulópontot jelent Darányinak 1895-ben földmívelésügyi miniszterré történt kinevezése. A változást már Darányi első, nagyobb képviselőházi beszéde tükrözi, amelyben nemcsak a tárcája körébe vágó egyes ügyek tekintetében ad részletes, gyakorlati programmot, hanem körvonalazza működésének erkölcsi irányelveit, szellemét és olyan kérdésekre is kiterjeszkedik, amelyeket hivatali elődei, mint a földmívelésügyi tárcához nem tartozókat, eddig elutasítottak maguktól. Egy új, szervesen kiépített és a magyar közgazdasági élet minden tényezőjére kiterjedő, átgondolt gazdaságpolitikai programm megnyilatkozásával van itt dolgunk, amely a magyar gazdaságpolitika tengelyévé az agrárpolitikát teszi ugyan, e mellett azonban egy pillanatig sem feledkezik meg arról, hogy e törekvéseknek jogosságát csak az adja meg, ha alkotó részévé tud válni az egész nemzet gazdasági és szociális életére kiterjedő gazdaságpolitikájának.

A változás előidézésében nagy része van az ebben az

időszakban mindinkább erősödő társadalmi agrármozgalomnak, amelynek egyik vezető egyénisége, gróf Károlyi Sándor, éveken keresztül igyekezett a parlamentben egy radikális agrárpolitikai megindulást kiharcolni. Károlyi Sándor parlamenti felszólalásai során több ízben nyilatkozott elítélőleg a kormány gazdasági politikájáról és számos esetben tagadta meg a földmívelésügyi tárca költségvetésének a megszavazását, mert mint mondotta, a minisztérium tevékenységében nem lát összhangzatos működést.

Az új irányzat annak az elvnek a kifejezését jelentette, hogy az állami agrárpolitika tegye hatékonyabbakká a közgazdasági politikának eddig használt eszközeit, lépjen minden téren a gyakorlati cselekvés terére, ahol erre szükség van, ha mindjárt szakítania is kell egyes megcsontosodott elméleti felfogásokkal és ha olyan területekre is kell mennie, amelyek eddig a magyar földmívelésügyi miniszterektől távol állottak.

E felfogás gazdaságpolitikai téren különösen nagy szerepet kíván biztosítani a földmívelésügyi miniszteriumnak, ami érthető is, hiszen alig van közgazdasági kérdés, amely e tárcával összefügésben ne állana. Kifejezésre juttatja azt a kívánságot, hogy az eredményes munka érdekében e tárca tevékenységét bizonyos fontos kérdések megoldására kell koncentrálni. A magyar állami agrárpolitika nagy feladatok előtt áll, amelyek megoldása érdekében együtt kell működnie a társadalommal és élesztenie kell azokat a szunnyadó erőket, amelyek élnek ugyan a társadalomban, de mindeddig nem voltak képesek kibontakozni.

Az új irányzat egyik vezető egyénisége, Darányi Ignác, nem tartozott azok közé, akik valamely elmélet kizárólagos szolgálatában állva, tevékenységük céljait és irányát elvont tervek követelményei alapján szabják meg. Mint gyakorlati pályán működő jogász, bizonyára sokszor érezte azt, hogy még a legtökéletesebb logikával megszerkesztett elméleteknek is vannak olyan hibáik, amelyek a gyakorlatban végzetes tévedéseknek és igazságtalanságoknak lehetnek forrásaivá. Éppen ezért helytelen volna egyéniségével kapcsolatban olyan kérdésekre keresni feleletet, hogy ő, mint a szabadelvű politikai pártnak egyik jelentékeny tagja, gazdaságpolitikai működése során azoknak az eszméknek volt-e a

harcosa, amelyeket az elmélet a liberális felfogás rubrikájába soroz. Darányi annak az elvnek volt a képviselője, amelyet a római felfogás a „salus reipublicae suprema lex esto" jelmondatban juttat kifejezésre és amelyet ő a mi viszonyaink között úgy értelmezett, hogy a magasabb értelemben vett gazdaságpolitikának a különböző társadalmi osztályok egyetemes, jól felfogott érdekeinek szolgálatában kell állania. Az államnak nem elvont tervek megvalósítására, hanem arra kell törekednie, hogy a méltányosság és a szociális igazságosság elvi alapján állva, azokat a néposztályokat támogassa, amelyek arra a leginkább rászorulnak.

E felfogás tette őt agrárpolitikussá olyan korban, amelyben a különböző osztályok között éppen az egész gazdasági életünk szempontjából fontos mezőgazdasággal foglalkozók sorsa volt a legmostohább. Tisztában volt avval, hogy akkor, amidőn tevékenységének alapjául az agrárpolitikát teszi meg, nem egyetlen egy osztálynak áll a szolgálatába, hanem ennél sokkal nagyobb feladat elvégzésére vállalkozik, mert hiszen minden reális gazdasági fejlődésnek gyökerei a mezőgazdaságba nyúlnak vissza.

Természetes viszont, hogy felfogásának gyakorlati szelleme dacára is szükségesnek érezte, hogy bizonyos gazdaságpolitikai elveket is tűzzön maga elé, hiszen mindazokat, akik a problémákat kizárólagosan gyakorlati szemmel nézik, gyakran fenyegeti az a veszély, hogy nem látják meg a kérdések között meglévő magasabb összefüggéseket. Az ilyenek lehetnek valamely szakmának hasznos harcosai, de államférfiak sohasem.

Ha képet akarunk alkotni Darányi gazdaságpolitikai felfogásáról, akkor nem szabad azt feltételeznünk, hogy az agrárpolitikus Darányi elzárkózott volna attól, hogy a mezőgazdaság problémáit a hétköznapi küzdelmekből kiemelkedve, magasabb szemszögből nézze.

Nyiltan kifejezést adott annak a felfogásának, hogy a mezőgazdaság helyzetének nehézségeit sem lekicsinyelni, sem nagyítani nem szabad, mert attól lehet tartani, hogy e kérdés helytelen értékelése következtében a mezőgazda elveszti a jövőbe vetett bizalmat. Tény, mondotta, hogy a mezőgazdaság jelenleg súlyos helyzetben van, viszont e meg-

állapítás jelentőségét nem szabad túlozni. A jelenlegi gazdasági válság nem különlegesen magyar kérdés, hanem egész Európában megtalálhatók annak nyomai és az ebből származó hátrányokat nekünk is viselnünk kell. Tiltakozik az ellen a felfogás ellen, amely gazdasági nehézségeink okának az Ausztriához való közjogi viszonyunkat tekinti. Felfogása szerint nem lehet a mezőgazdaság helyzetét a mi különleges politikai, illetőleg közjogi helyzetünkkel hozni logikai összefüggésbe, mert hiszen olyan országokban, amelyek közjogi szempontból önállóan intézik ügyeiket, szintén nem jobbak a gazdasági viszonyok, sőt különösen a nyugati országokban sok helyen még rosszabb a helyzet mint nálunk.

A gazdaságpolitikai kérdések elbírálásánál nincs helye a közjogi vitáknak. Különösképen nem helyes e problémákkal kapcsolatban az Ausztriával létesült 1867-i kiegyezés ügyét feszegetni.

A földmívelésügyi miniszternek a mai viszonyok között sokoldalúnak kell lennie. Minden törvényjavaslatnál, amelyet a kormány a törvényhozás elé terjeszt, meg kell vizsgálni, hogy az illető javaslat a mezőgazdaság szempontjából nem esik-e kifogás alá. De a mezőgazdasági tárca összefüggésben van a mezőgazdasági iparokkal is, ezenkívül a pénzügyi és kereskedelemügyi tárcáknak számos kérdésével van szoros kapcsolatban. A földmívelésügyi minisztérium a viszonyok hatása alatt átalakult közgazdasági minisztériummá.

Nyomatékosan hangsúlyozza Darányi, hogy a gazdaságpolitikai feladatok megoldásánál nemcsak a kormányra várnak feladatok, hanem a munkából a társadalomnak is ki kell vennie a maga részét. A magyar nemzet a XIX. század folyamán oly gazdasági és szociális átalakuláson ment keresztül, amilyenhez hasonló aligha lesz több. A társadalmi osztályok e nagy átalakulása során alig tudták fenntartani saját existentiájukat és alig tudtak az új viszonyokba beleilleszkedni. Minthogy saját ügyeikkel és saját bajaikkal voltak elfoglalva, kevesebb figyelmet fordíthattak más osztályokra, azokra, melyekkel hivatva vannak együttműködni. A jelenlegi nehézségekkel szemben nem az a teendő, hogy a fennálló társadalmi osztályokat egymással ellentétbe állít-

suk, hanem a nagy célok érdekében minden magyar emberre, a nemzet minden rétegére és minden osztályára különbség nélkül szükség van.

Darányi mindjárt földmívelésügyi miniszterségének első idejében érdekes kijelentéseket tesz, amelyek alkalmasak voltak arra, hogy a kormánynak az akkoriban sokat tárgyalt mezőgazdasági árproblémának egyes kérdéseit illető álláspontját megvilágítsák. E kijelentések egyszersmind megmutatták azt is, hogy a kormány e tekintetben bizakodó álláspontot foglal el és távol áll attól, hogy valamely elméleti felfogásnak ily kérdések elbírálásánál kizárólagos jelentőséget tulajdonítson.

Sokan voltak akkor, akik felfogása szerint a gabona árának hanyatló irányzatát hosszú időn keresztül egyáltalában nem lehet megváltoztatni és éppen ezért az erre irányzott minden törekvés hiábavaló. Darányi azonban nem helyezkedett erre a pesszimisztikus álláspontra. Számolva az országos magyar gazdakongresszus kívánságával és a gazdakörök óhajával, a millenáris év ünnepségeit felhasználta arra, hogy a gabonaár alakulása okainak kutatása és a teendők megbeszélése céljából Budapestre nemzetközi mezőgazdasági kongresszust hívjon össze.

E kongresszus megnyitó ülése alkalmával tartott beszédéből érdekes képet nyerhetünk a földmívelésügyi miniszteri pályája kezdetén lévő Darányi Ignác agrárpolitikai felfogásáról. Noha lényegileg ez alkalommal is azokat az elveket hangoztatja, amelyeknek parlamenti működése és egész hivatali tevékenysége alatt több ízben adott kifejezést, mégis érdekes, hogy — talán a környezet hatása alatt — egyes megállapításait erőteljesebben és határozottabban fogalmazza meg.

Egyébként azonban a tárgyat illető felfogását ezúttal inkább csak általánosságban körvonalozza és a napirenden lévő kérdést illető állásfoglalást a kongresszus felszólalásaitól várja. „A közös bajok, közös csapások hoztak össze bennünket, a mezőgazdaság mondhatni súlyos napokat él s az a sajátszerű, hogy a termelő és fogyasztó államok egyaránt szenvednek ezen visszahatás alatt". „Két évtizede immár, hogy a tömeges fogyasztás tárgyát alkotó összes árucikkek,

különösen pedig a főbb mezőgazdasági termékek árában az egész világon általánosan érzett nagymérvű és mind aggasztóbb jelleget öltő s a termelő osztályokat sujtó hanyatlás állott be". „Az ez által előidézett s a világgazdaságban ha nem is először előforduló, mégis tartósnak és súlyosnak mondható mezőgazdasági válság a gazdák túlnyomó nagy részére nézve annál elviselhetetlenebbé kezd válni, mert egyéb segélyforrásaik is egymásután apadnak ki s így a gabonatermelés mindinkább összezsugorodó tiszta hozamát alig képesek pótolni".

„Azon szerves összefüggésnél fogva, mely az egész művelt világ gazdasági tevékenységének különböző tényezői közt fennáll, ma már minden gazdasági válságnak sokkal mélyrehatóbb következményei vannak, mint még az elszigetelt gazdasági élet idejében. Különösen a mezőgazdasággal foglalkozó népesség jövedelmének és attól feltételezett vásárlási képességének és fogyasztásának csökkenése igen érzékenyen sujtja a többi termelési ágakat is, úgy hogy a hosszantartó mezőgazdasági válság az ipar és kereskedelem válságát is maga után fogja vonni".

„Minthogy a közvagyonosság fejlődésének és a társadalmi osztályok legszélesebb rétegeinek alapját a legtöbb államban a földbirtok jövedelmezősége képezi, nyilvánvaló, hogy ennek ily nagymérvű csökkenése még a közgazdaságiaknál is károsabb társadalmi hátrányokkal járhat".

„A túltermelés réme számos világforgalmi árucikk tekintetében annak látszatát keltette fel, hogy a világ többet termel, mint amennyit a rendes fogyasztás igénybe vesz, vagy kevesebbet fogyaszt, mint amennyit termel".

Noha Darányi általában véve nem volt az elméleti fejtegetések embere, azoknak a gazdaságpolitikai feladatoknak a helyes elbírálása, amelyeknek megoldását maga elé tűzte, megkívánták azt is, hogy bizonyos elméleti kérdések tekintetében is állást foglaljon. Ily kérdések elbírálásánál azonban óvakodik attól, hogy valamely elmélet mellett túlzott mértékben lekösse magát. Az uralkodó szempont, mely e tekintetben vezette, mindig az volt, hogy az elmélet fegyvertárából olyan segédeszközöket válasszon ki, amelyek alkalmasak lehetnek gyakorlati céljai előmozdítására.

„Századunk uralkodó eszméi a változott viszonyokhoz képest különböző változásokon mentek keresztül, de annyi változással sehol sem találkozunk, mint a közgazdaság terén, mely maga is még folyton a legmélyrehatóbb átalakulás rázkódtatásainak van alávetve". — „Egy eszme azonban századunk végső tizedében is megtartotta erejét. Nem értem ezalatt azt, mintha a jelenlegi gazdasági rendszerben a „laisser faire, laisser aller" elve érvényesülne, mely szerint az államnak gazdasági ügyekbe való beavatkozása ki volna zárva, s az egyeseknek saját gazdasági érdekeik kielégítésére irányuló tevékenysége által a közérdek előmozdítása is minden esetben biztosítottnak volna tekinthető". — „Az állam beavatkozása ott szükséges, ahol az általános érdekeket kell az osztályérdekekkel összhangzásba hozni, hogy ekép minden egyesnek módjában és szabadságában legyen saját tehetségét és közgazdasági erejét a maga jólétének előmozdítására, mások szabadságának és gazdasági tevékenységének korlátozása, vagy sérelme nélkül fejleszteni".

Darányi mindjárt miniszteri pályája elején rámutat arra, hogy miniszteri tevékenysége során együtt akar haladni a társadalmi tényezők munkájával. Így megemlíti, hogy a társadalmi agrárpolitika egyes tényezői közül a kormány figyelmet kíván szentelni a szövetkezeteknek. Téves az a felfogás, mely azt állítja, hogy nemcsak a földmívelésügyi miniszter, hanem a kormány többi tagjai is, különösen a pénzügy és kereskedelemügyi miniszterek a szövetkezeti eszmének ellenségei lennének és mintha a kormány tagjainak ezen a címen komoly szemrehányást lehetne tenni.

A gazdatársadalmi mozgalmak eredményessége szempontjából azonban önmagában véve nem elégséges az a tevékenység, amely a szövetkezetek keretei között, anyagi célok érdekében folyik, hanem, ha eredményt akarunk elérni, akkor a gazdáknak magasabb közgazdasági célokra is kell törekedni. E cél érdekében Darányi a gazdasági egyesületek létesítését minden módon előmozdítani igyekszik, gondja van arra, hogy olyan esetekben, amidőn a gazdasági bizottságok és gazdaegyesületek között hiányzott a kellő összhang, azok egyesüljenek és együttműködjenek. Előmoz-

dította azt is, hogy a gazdasági egyesületek szövetsége megalakuljon és e törekvése sikerrel is járt.

Az állam feladatainak ily szellemben felfogott értelmezése alkalmas volt arra, hogy új korszakot nyisson a magyar agrárpolitikában. E felfogás hatása alatt az eddig is meglévő keretek új tartalommal és új energiával telnek meg és a megindúló munka aránylag rövid idő alatt oly eredményeket produkált, amilyenekre még eddig alig volt példa a magyar gazdaságtörténetben.

## II. FEJEZET.

## A birtokpolitika.

1. **A birtokforgalom és birtokrendezés jogi szabályozásának kérdései.** Az 1867. évi kiegyezéssel kezdődő korszak állami földbirtokpolitikájának első figyelemreméltó tényét az abszolut korszakban hozott fontosabb birtokpolitikai rendelkezéseknek a szentesítése alkotta. Gondoskodás történt arról, hogy az abszolut kormánynak mindazok a rendelkezései, amely az úrbériség intézményeinek megszüntetésével és az osztrák polgári törvénykönyv hatályának Magyarországra való kiterjesztésével kapcsolatosak, a magyar közjog kívánalmainak megfelelő módon törvényerőre emelkedjenek. Ennek egyik fontos következménye volt az is, hogy eltöröltettek mindazok a jogi korlátozások is, amelyek eddig ingatlanbirtokok feldarabolásának útjában állottak.

A *birtokforgalom* korlátlansága ellen úgy a külföldi, mint a belföldi agrárpolitikai körökben aránylag korán kezdtek megnyilvánulni oly törekvések, amelyek gazdasági, főként azonban szociális szempontból sürgették bizonyos jogi korlátok felállítását.

Az a felfogás, mely e törekvések forrásának tekinthető, abban az elvben gyökerezik, amely szerint a társadalomnak kötelessége minden tagja részére biztosítani az emberhez méltó megélhetést, az úgynevezett létminimumot. Az elméleti és gyakorlati gazdaságpolitikusok közül többen foglaltak állást e gondolat mellett és e követelések eredményeképen nagyon sok állam törvényhozása hoz ily szellemű in-

tézkedéseket, amennyiben egy bizonyos minimális jövedelmet mentesít az adózás alól, ingatlanok ellen vezetett végrehajtások esetében pedig a végrehajtást szenvedőnek a megélhetéséhez, illetve a foglalkozása gyakorlásához szükséges ingóságoknak a hitelező javára való igénybevételét megtiltja.

A létminimum elvének ily vonatkozásban történt elismerése joggal adott tápot azoknak a törekvéseknek, amelyek ez intézménynek a mezőgazdasági ingatlantulajdonosok javára való életbeléptetésére irányultak. Az ipari vagy más polgári foglalkozást űzők eszköztőkéjének végrehajtás esetén való kímélése ugyanis felkeltette azt a kívánságot, hogy bizonyos minimális birtokrészek, — a melyek a mezőgazdasági termelésnél ugyanilyen szerepet töltenek be, — ugyancsak hasonló elbírálásban részesíttessenek. Ha egy bizonyos bevételi minimum a kereskedelmi és ipari foglalkozásúaknál védelemre tarthat számot, logikus és szociálpolitikai szempontból ugyancsak indokolt ily védelemnek a mezőgazdasági tőke egy bizonyos hányadára való kiterjesztése is, hiszen az ingók elárvereztetésének korlátozása is bizonyos fokig a tőkében megtestesülő létminimumot veszi védelembe.

A mezőgazdasági foglalkozásúak létminimumának védelmét célzó törekvések között a legnagyobb jelentősége az északamerikai eredetű „homestead" mozgalom tett szert. A „homestead" (otthont védő jog) fogalma alatt leginkább használatos értelemben olyan birtokokat értünk, melyek kielégítési végrehajtás alá nem vonhatók. A homestead-birtok tehát olyan birtokterület, amely bizonyos feltételek betartása mellett a birtokosnak magánadósságai címén kényszer útján a hitelező javára igénybe nem vehető. E jogintézmény célja részint gazdasági, főképen azonban szociális irányú, amennyiben rendeltetése a gazdaosztály eladósodása elé korlátokat állítani, illetve részére a megélhetéséhez szükséges minimális birtokterületet konzerválni. Az ily jogvédelmet élvező birtokrész terjedelmének meghatározása rendszerint valamely maixmális pénzérték megszabásával történik, de az oltalmat élvező minimum megállapításánál más érték (pl. bizonyos minimális földterület megszabása) is alkalmazásra kerülhet.

A birtokminimumnak, mint nemcsak a gazdaságpolitika, hanem a szociálpolitika intézményének jogrendszerünkbe való bevezetésére irányuló törekvések tulajdonképen teljesen sikertelenek maradtak. E törekvések hajótörést szenvedtek a liberális felfogás azon érvelésén, amely az ingatlanok korlátlan feldarabolásának megengedését a racionális termelés érdekében tartotta szükségesnek. E törekvéseknek a meghiúsulása, de különösképen az azzal kapcsolatban álló parcellaminimum intézmény bevezetésének mellőzése annyival inkább is érdekes, mert mint láttuk, ez az intézmény jogunkban mégis helyet tudott találni olyan esetekben, amidőn a városi önkormányzatok építkezési szabályrendeletei parcellázási tilalmakat állíthatnak fel. Sajnálatos, hogy ennek az elvnek az alkalmazása a mezőgazdaságban nem tudott érvényesülni, ahol pedig egy ily irányú intézkedést nemcsak esztétikai és városrendezési, hanem elsősorban szociális szempontok tettek volna szükségessé.[5]

Az a körülmény, hogy a hazai jogrendszerünk a mezőgazdasági birtokforgalom részére teljes szabadságot biztosított, többek között azt a hatást idézte elő, hogy a földbirok kommercializálódása rohamos ütemben fejlődött, vagyis a birtokforgalom eseteinek száma és az elidegenítésre kerülő birtoktestek érték szerinti forgalma jelentékenyen megnövekedett. Míg ugyanis a szerződés alapján történő birtokváltozások eseteinek száma az 1891—95. évek átlagában 310.886 volt, 1901—1905-ben 424.301-et, 1906—10-ben pedig 463.000-t tett ki. Az ugyanilyen jogcímen történt birtokváltozások értéke az említett sorrendben 452 millió, 489 millió, 570 millió, illetve 934 millió volt.

A birtokforgalom jogi korlátozására irányuló törekvések sikertelenségét a kormány bizonyos fokig oly törvényhozási intézkedések megtétele útján pótolta, amelyek az ingatlanok ellen vezethető végrehajtási eljárást szabályozták.

E téren a kormány egyrészt azt kívánta elérni, hogy a végrehajtási eljárás folyamán mindaddig, amíg az nem okvetlenül szükséges, senki se legyen birtokától megfosztható,

[5] Mint tudjuk, napjaink kormányprogrammja a parcellaminimum intézményének megvalósítását is feladatának tekinti.

másrészt pedig azt óhajtotta biztosítani, hogy a birtok használhatósága, illetve a gazdálkodás menete a végrehajtási eljárás által lehetőleg ne szenvedjen fennakadást. A végrehajtási eljárásról szóló 1881. évi 41. t.-c. egyik legnagyobb hibája ugyanis az volt, hogy közös tulajdon esetén egy, vagy több, de nem valamennyi társtulajdonos ellen vezetett végrehajtásnál az árverést nemcsak a végrehajtást szenvedő, hanem a többi tulajdonostárs ellen is el lehetett rendelni. Ezen segített az 1908. évi 41. t.-c.-ben foglalt végrehajtási novella az által, hogy a végrehajtási törvénynek vonatkozó (156) szakaszát hatályon kívül helyezte és az árverés elrendelését a végrehajtás alatt nem álló tulajdonos hányadára csak akkor engedi meg, ha azt valamennyi tulajdonostárs kéri. Rendkívül nagy jelentőségű továbbá a novellának az az intézkedése, amely a legfeljebb 12 kat. hold szántóföld műveléséhez szükséges vetőmagot, igavonó jószágot, gazdasági eszközt és trágyamennyiséget teljesen kivonja a végrehajtás alól, ami által a kisebb mezőgazdák létminimumát szándékozik biztosítani. De a nagyobb gazdaságokról is gondoskodik azáltal, hogy az igavonó állatoknak és gazdasági eszközöknek végrehajtás alá vonását, — amely az eddigi eljárás alapján semmiféle korláthoz kötve nem volt, — olykép korlátozza, hogy ezek az ingók, az évnek március 15.-nov. 15-ig terjedő szakában, tehát a mezőgazdasági munkaidő legfontosabb részében, árverés alá nem vonhatók.

A földbirtokkal való üzérkedésnek és a földbirtokosoknak ezzel járó megkárosodásának meggátlása céljából elrendeli továbbá azt is, hogy a mezőgazdasági ingatlan esetében a kikiáltási ár kétharmadánál alacsonyabb áron az illető ingatlan el nem adható.

Figyelmet érdemelnek ezen kívül a kormánynak azok a törekvései is, amelyek a parcellázások kérdésének rendezésére irányultak. Noha a parcellázás megakadályozására a kormánynak a törvény módot nem adott, mégis Darányi ezirányban sem nézte a fejleményeket tétlenül és a helyes irányú parcellázásokat közbenjárásával igyekezett támogatni. Az ily ingatlanfeldarabolások közvetítésénél és támogatásánál az illető parcellázásoknak közérdekű voltát tekintette irányadónak. Kellő indokoltság esetén a kormány ingyen végeztette el

a birtok felmérését, parcellákba osztását, továbbá a szerződések megkötését és a telekkönyvi átírásokat. Nagyobb uradalmak parcellázásánál a birtokok időközi kezelését is a minisztérium kiküldötte intézte. Családrendezés módon, vagy uzsorás haszonnal dolgozó parcellázások esetében a károsulásnak kitett parcellavevő érdekeinek megvédésére jogvédő ügyvédet rendelt ki.

A birtokpolitika terén egyike volt a látszólag jelentéktelen, de lényegileg nagyon fontos kérdéseknek a *birtokrendezés* ügye. A megszünt úrbéri viszonyokból fennmaradt tulajdonközösségekkel szemben a mult század kilencvenes éveinek az eleje óta erős törekvések érvényesültek. Ezek a közösségek megbontására, valamint az egyéni tulajdonnak a régebbi úrbéri jogviszonyból fennmaradt korlátainak lebontására irányultak, és az illető birtokokból egyéni tulajdon alakítását célozták. Főkép az erdélyi részekben volt ez az irányzat észlelhető, ahol a nagytőke a kitűnő minőségű székelyföldi fenyőerdőségeket akarta a faárak emelkedése idején ily módon üzletkörébe vonni. Erre a célra az úgynevezett újraarányosítások szolgáltak, mely eljárás útján egyes élelmesebb és az arányrészeket tömegesen összevásárló illetményesek, vagy pedig ily arányrészeket vásárló spekulánsok a közös használatban lévő ingatlanokat egyéni tulajdonokká törekedtek átalakítani. Az igényjogosultakat e spekulatív eljárás súlyosan károsította. Káros volt először is az, hogy az igényrészeket az üzérkedők azok értékével arányban nem álló áron vásárolták össze. A kisemberek egzisztenciájának tönkretétele révén ez az eljárás nagy vagyonokat halmozott össze és latifundiumokat teremtett olyan helyen, ahol ilyenek eddig nem léteztek. A spekuláció ugyanis nem azért vásárolta össze a nagy értékű erdőségeket, hogy azokban tervszerű erdőgazdálkodást folytasson, hanem azért, hogy az erdőségeket a fapiac kedvező konjunktúráinak kihasználása révén minél előbb letarolja, a kitermelt famennyiséget értékesítse, ezáltal nagyon megkárosítva a székelyföld színmagyar lakosságát és az ország erdőgazdálkodását is.

Az arányosítás ilyen módon való végrehajtása egyrészt a régi igények elvesztése, másrészt jelentékeny egyéni tulajdonok alkotása és kihasítása által a továbbra is közösség-

ben maradó kis egzisztenciák érdekeit a legmesszebbmenőleg veszélyeztette. Már önmagában véve az is veszélyt jelentett, hogy a közösség számára megmaradó terület, csekélysége folytán, a helyes gazdasági kihasználásra alkalmatlanná tétetett. Ezenkívül a kisgazdák érdekeit a tagosítás révén is veszély fenyegette.

A régi jogállapot alapján ugyanis a tagosításnál a gazdasági érdekeket nem vették mindig kellő mértékben figyelembe. Már a tagosítás megengedhetőségének kérdésénél is hiányzott a gazdasági szempont figyelembevétele. Nem érvényesültek a gazdasági szempontok az eljárás folyamán sem, az annak legfontosabb részét kitevő osztályozásnál ép oly kevéssé, mint a becslésnél. Állandók voltak a panaszok a közreműködő mérnöki kar megbízhatatlansága és a tagosítási ügyek elintézésénél követett halogató eljárás ellen is.

E visszás állapotokon akart elsősorban segíteni az erdélyi részeket illető birtokrendezésről, arányosításról és tagosításról szóló törvények módosítását és kiegészítését elrendelő 1908. évi 7. t.-c., melyet a földmívelésügyi minisztérium az igazságügyi minisztériummal együttesen készített elő. E törvény gondoskodik az ú. n. arányvásárlás megszüntetéséről és a tagosításnak a gazdálkodás céljainak megfelelő végrehajtásáról. Ennek biztosítéka az, hogy a tagosítási eljárás elrendelése iránt beadott kérelmek gazdasági szempontból való elbírálásának jogát a földmívelésügyi miniszternek tartja fenn. A törvény megszünteti az eljárás eddigi hosszadalmasságát és a tagosítási eljárás gyors lefolyásának biztosítása érdekében gondoskodik az összes költségek állami előlegezéséről is. — Magyarországra nézve az 1908. évi 39. t.-c. az előbb említett törvénnyel teljesen azonos intézkedéseket tartalmaz, aminek következtében az ország egész területén a tagosítási eljárásra nézve egységes jogszabályok léptek hatályba.

A *kötött forgalmú* birtokok jogi helyzete tekintetében lényegesebb elvi jelentőségű változások nem történtek. Az 1867-el kezdődő liberális szelleműnek tekintett gazdaságpolitikai korszak nagyon jól megbarátkozott a „feudális" hitbizomány intézményével. Ez legjobban kitűnik abból, hogy ez időszakban a hitbizományi alapítások száma nagy emel-

kedést mutat. Míg ugyanis a hitbizományilag kötött birtokok területe korszakunk elején 463.352 k. holdra rúgott, 1914-ben már 2.27 millió holdat tett ki.[6]

2. **A birtokmegoszlás befolyásolása. (A telepítés és parcellázás.)** A földmívelésügyi kormány — és itt első sorban Darányi Ignácra kell gondolnunk, — egyrészt tudatában volt annak, hogy agrárszociális viszonyaink kedvezőtlensége sok esetben a helytelen birtokmegoszlásnak tulajdonítható. Különösen lélektani szempontból jelentenek veszedelmet azok a nagybirtokok, amelyek tulajdonosai távol tartják magukat a rájuk háramló erkölcsi és anyagi kötelezettségek teljesítésétől. Másrészt azonban tisztában volt a kormány a földbirtokpolitikai kérdésekkel űzött demagógia veszedelmével, hiszen a földbirtoknak szenvedélyek által fűtött, de minden józan előrelátástól mentes módon történő feldarabolására irányuló törekvés állandóan kísértő rémei a történelemnek. E két véglet között kellett tehát a kormánynak megtalálni a helyes utat.

Kétségtelen, hogy a normális birtokviszonyok kialakulásának a hitbizományi intézmény joggal kifogásolt akadálya volt, amire egyébként Darányi Ignác is rámutatott földmívelésügyi miniszter korában.[7] A helyzeten gyökeresen változtatni azonban nem állott módjában és ezért társadalmi úton törekedett arra, hogy e szempontból exponált helyeken a hitbizományi birtokok kezelésére befolyást gyakoroljon. Sajnos, ezek a törekvések alig jártak jelentékenyebb sikerrel.

A kormány a birtokmegoszlás terén a telepítés és parcellázás ügyének előmozdítása útján törekedett a kívánt eredmények elérésére. E tekintetben az első figyelemreméltó lépést még a telepítés ügyéről intézkedő 1873. évi 22. t.-c. teszi meg.

Az e törvény megalkotása előtt történt telepítések célja nem annyira szociálpolitikai, mint inkább az volt, hogy a kincstár szempontjából jövedelmező dohánytermelés részére állandó, földhözkötött munkások biztosíttassanak. Azok a

[6] Kormányjelentés 1914-ről.

[7] 1897. február 18-iki és 1900 márc. 14-i parlamenti beszédében.

telepes községek, amelyek dohánykertészeket haszonbérleti alapon telepítő kincstári uradalmakon létesültek, magánjogi célkitűzéssel keletkeztek és azok esetében nem lehet szó a modern értelemben vett telepítési tevékenységről. Az, hogy e haszonbérleti alapokon nyugvó községeknek a törvény alapján a föld tulajdonul engedtetett át, ugyancsak nem birtokpolitikai vagy szociálpolitikai, hanem pénzügycélszerűségi okokból történt. Lényegileg ez is csak magánjogi telepítés volt, amely avval járt, hogy a rosszul fizető kincstári nagybérlők helyébe a telepesek kerültek.

Az 1873. évi törvény hézagai a végrehajtás terén, mint láttuk orvoslást kívánó visszaéléseknek váltak a forrásává, ami már önmagában véve is indokolttá tette azt, hogy e kérdés rendezésével a törvényhozás is foglalkozzék. — A telepítési ügy revízióját ezen kívül az 1880-as évek folyamán újabb indokok sürgették. A közvélemény tájékozottabb rétegei kezdtek figyelmessé válni az ez időtájt jelentékenyebb mértéket öltő kivándorlási mozgalomra, amelynek ellenszeréül „a telepítési kérdéssel való tüzetes foglalkozást s annak helyes megoldását igen élénken követelték."[8] Szintén e kérdés felé terelte az érdeklődést ebben az időben az a körülmény, hogy a törvényhozás az állami birtokok igen jelentékeny részének, közel 300.000 kat. hold kiterjedésű mezőgazdasági ingatlannak, eladását engedélyezte. Sokan sürgették e területnek a visszavándorolni szándékozó bukovinai magyarság letelepítésére való igénybevételét is.

A telepítési ügy napirendre tűzésének azonban a legnagyobb impulzust azok a szocialisztikus jellegű munkászavargások adták, amelyek az 1890-es évek elején az Alföld déli részének több vidékén ütötték fel fejüket.

A modern irányú telepítési, illetve birtokpolitika irányában az első pozitív lépést az 1894. évi 5. t.-c. megalkotása jelenti. E törvény szakít a birtokviszonyokba való be nem avatkozás elvével, mert célul tűzi ki a kis- és középbirtokok szaporítását, sőt ennél is tovább megy, mert sikertelen, vagy egyébként nem kívánatos magántelepítési tevékenység beszüntetésén kívül kimondja a telepítés állami engedélyhez

[8] Érkövy Adolf. A telepítési kérdésről stb. Bpest, 1883.

kötésének elvét. Ez annyit jelent, mint a telepítés állami feladattá nyilvánítása, vagyis annak államosítása.

A telepítés ügye azonban egyáltalán nem mutatta a kívánt haladást. Ezen az 1894. évi törvény sem tudott segíteni. E törvény ugyanis, — amelyet egyébként hivatalos körök csak kezdeményező lépésnek tekintettek, — a magánosok telepítési tevékenységét oly szigorú feltételekhez kötötte, amelyek annak sikeres folytatását lehetetlenné tették, másrészt pedig az állami telepítési tevékenységet megbénította azáltal, hogy e célra rendkívül kevés összeget bocsátott rendelkezésre. A megkívánt szigorú feltételek alapján ugyanis a magántelepítési tevékenység gyakorlása megszünt jövedelmező lenni, viszont a törvény nem gondoskodott arról, hogy a településre szándékozóknak megfelelő hitelek álljanak rendelkezésre. Hiba volt továbbá az is, hogy nem létesült olyan szervezet, amely alkalmas lett volna a telepítéssel kapcsolatban felmerülő irányító, ellenőrző és a telepítés foganatosításával kapcsolatos egyéb teendők (a településre kívánók nyilvántartása, a telepítésre felkínált birtokok elbírálása stb.) intézésére. Kifogásolható volt, hogy a törvény nem gondoskodik azokról az eszközökről, amelyekkel a telepek állandósága biztosítható; nem szabályozza a telepes és telepítő közötti viszonyoknak a közérdeket érintő vonatkozásait s nem fordít kellő gondot a telepes támogatására. Nagy hiánya ezenkívül az is, hogy a telepítés fogalmának meghatározását elmulasztotta és így nem tette lehetővé azt, hogy az állam azt, aki engedély nélkül telepít, a telepítéssel járó kötelezettségek teljesítésére szorítsa — esetleg büntető szankciók alkalmazásával kapcsolatban. Minthogy továbbá e törvény az ingatlanfeldarabolást nem szabályozza, lehetővé teszi a telepítés és a parcellázás műveleteinek sok esetben rosszhiszemű módon történő összekeverését is.

Azon, hogy az 1894. évi 5. t.-c. által létesített alap tőkéje számottevő telepítési akció folytatására nem volt elégséges, a kormány átmenetileg úgy igyekezett segíteni, hogy az ország déli vidékein kincstári erdőterületeket jelölt ki és azokat fokozatosan betelepítette.

A telepítés kérdése a közvéleményt és a kormányt a háború előtti évtizedekben több ízben foglalkoztatta anélkül,

azonban, hogy sikerült volna a megoldás terén jelentékenyebb eredményt elérni. A telepítés birtokpolitikai súlyának nagy fontosságát, — amelyet az 1895. évi gazdakongresszus is nyomatékkal hangsúlyozott — az állami agrárpolitika irányitói közül Darányi Ignác érzi át legelőször, aki tízévet meghaladó miniszteri tevékenysége alatt állandó igyekezettel törekedett egy nagyobbszabású telepítési programm kidolgozására és megvalósítására.

Darányi mint földmívelésügyi miniszter, a telepítéssel kapcsolatos kérdések megvitatása céljából 1900 január 18—23. napjain széleskörű értekezletet rendezett, amelynek célja az volt, hogy a telepítési ügyről általános eszmecsere induljon meg és amely egyúttal hivatott volt ösztönzést adni az állami parcellázások és munkástelepítések előbbrevitelének is.

Darányi e tervei, amelyek érveléseihez sok anyagot szolgáltattak az időközben megtartott gazdakongresszusok, messzemenő célok szolgálatában állottak és nemcsak birtokpolitikai, hanem ezen túlmenőleg szociális célokat is kívántak szolgálni.

Darányi a telepítési és az ezzel kapcsolatos akciókban módot és alkalmat látott arra, hogy a birtokeladási folyamatot kedvezőbb irányba terelje és a birtokos osztályhoz a földmívelő népet közelebb hozza. E tevékenységet újabb kapocsnak tekintette, amely hivatva van földmívelő népünket a birtokos osztályhoz kötni, mert felfogása szerint a helyszínen a vezető, az irányító szerep a birtokos osztályt kell, hogy illesse.

Részint a korábbi telepítésekkel kapcsolatban szerzett tapasztalatok, részint e tanácskozások, továbbá a szakirodalomban s a napi sajtóban sokszor tárgyalt és kellően megvilágított eszmék figyelembe vételével Darányi a telepítésről két új törvényjavaslatot dolgozott ki, amelyek közül az első 1903-ban, a második pedig 1909-ben készült el.

Darányinak a telepítésről és birtokfeldarabolásról szóló 1903. évi javaslata mindenekelőtt megállapítja a telepítés fogalmát, a telepítési eljárás módjait és a telepítők kötelezettségeit. Kimondja, hogy telepítéssel úgy az állam, valamint magánosok is foglalkozhatnak, utóbbiak azonban csak előleges hatósági engedéllyel. Rendelkezései értelmében kö-

zépbirtokos (80—600 kat. hold) továbbá ú. n. munkás telephelyek (maximálisan 5 hold) is létesíthetők, egyébként az egyes telephelyek nagysága a viszonyokhoz képest gyakorlatilag állapítandó meg. A telepítési tevékenység folytatásának támogatása céljából arra kötelezi az államot, hogy 10 éven át legfeljebb 80 millió koronát bocsásson rendelkezésre, egy telepítési alap létesítése céljából. Ezen kívül a telepítéseknél, közérdekű birtokfeldarabolásoknál és a járadékadósságok megváltásánál jelentkező hiteligények kielégítése érdekében bizonyos állami támogatásokat biztosít azoknak a hitelintézeteknek, amelyek ily célokra kedvező feltételű hiteleket nyujtanak. A birtokfeldarabolási folyamat meggyorsítása céljából a javaslat kimondja, hogy minden korlátolt forgalmú ingatlant elidegenítés előtt az államkincstárnak megvételre fel kell ajánlani. Hitbizományi ingatlan, vagy annak egy része telepítés vagy feldarabolás céljából a hitbizományi bíróság jóváhagyásával elidegeníthető.[9]

Az 1909. évi javaslat, amely a telepítésről az ingatlanfeldarabolásról és egyéb birtokpolitikai intézkedésekről szól, az 1903. évinél lényegesen mélyrehatóbb intézkedéseket tartalmaz. Abból a felfogásból indul ki, hogy földbirtokviszonyaink komoly intézkedések megtételét sürgősen szükségessé teszik. A kivándorlás, a helyenként terjedő egy és kétgyermekrendszer, a vidékenként mutatkozó földéhség és még ezenkívül sok más kedvezőtlen gazdasági jelenség, mind szoros összefüggésben állanak a birtokelosztási viszonyokkal. Ezeken csak erős nemzeti birtokpolitikával lehet segíteni és Darányi javaslata ennek a birtokpolitikának kíván egyik eszköze lenni.

E javaslat a telepítésügy és az ingatlanfeldarabolás szabályozásánál tovább megy, amennyiben más birtokpolitikai kérdésekkel is foglalkozik — például beavatkozás az ingatlan árverésébe, intézkedés a síkvidéki birtokok erdővel való kicseréléséről, haszonbérlő társulatok létesítéséről, az állami elővásárlási jognak a korlátolt forgalmú birtokokra való ki-

[9] Törvényjavaslat a telepítésről és birtokfeldarabolásról (Előadói tervezet) Darányi Ignác m. kir. földmívelésügyi miniszter megbízásából kiadja a m. kir. földmívelésügyi minisztérium telepítési ügyosztálya. Bpest, 1903.

terjesztéséről, — *gerincét azonban a telepítés és ingatlanfeldarabolás szabályozása alkotja.*

A javaslat mindenekelőtt az eddigi birtokpolitikai rendelkezések legszembeszökőbb és legérezhetőbb fogyatékosságán, az anyagi eszközök hiányosságán és az állami irányító befolyás korlátolt voltán szándékozik segíteni, ezenkívül a telepítési és általában véve a birtokpolitikai intézkedéseknek új útakat törekszik nyitni. Utóbbi célt a középbirtokos telephelyek létesítésével, a járadékbirtok intézményének bevezetésével, haszonbérlő társulatok alakításának lehetővé tételével, a korlátolt forgalmú birtokoknak a birtokpolitikai tevékenység körébe való bevonásával, az ingatlanfeldarabolási műveletek szabályozásával, továbbá a külföldön élő magyar honosok visszatelepülésének megkönnyítésével kívánja elérni.

Az államnak rendelkezésére álló anyagi eszközök növelését a javaslat részben azáltal törekszik biztosítani, hogy a telepítési alap gyarapítására az 1909. évi költségvetésben megszavazott összeghez hasonlóan 12 éven keresztül évi 10 millió, tehát összesen 120 millió koronát szándékozik a földmívelésügyi miniszter rendelkezésére bocsátani, másrészt kimondja, hogy az állami ingatlanok, — a különleges rendeltetésűeket kivéve — a telepítési alap vagyonához csatolandók.

Az állam birtokpolitikai tevékenységét megbénító nehézségeken Darányi javaslata egyrészt az által kíván segíteni, hogy *a telepítési tevékenység irányítását az állam kötelességévé teszi,* másrészt a birtokmegoszlást érintő egyéb tevékenységekre is befolyást kíván az államhatalomnak biztosítani, ami azonban nem jelenti a magántevékenységnek a birtokpolitikai akciók sorából való kizárását. A javaslat magánosok telepítési tevékenységét is engedélyezi, azonban azt engedélyhez köti, ennek megfelelően bizonyos előfeltételek fennforgása esetén a magántevékenységnek kedvezmények nyujtását helyezi kilátásba.

A telephelyek nagyságuk és rendeltetésük szerint gazdálkodó-, munkás és középbirtokos telephelyek lehetnek. Abszolut mértéket e tekintetben a javaslat nem állapít meg,

hanem úgy rendelkezik, hogy konkrét esetben a telephelyek kiterjedése a viszonyok alapján állapíttassék meg.

Újítást tartalmaz a javaslatnak az a része, amely *középbirtokos telephelyek* létesítését tervezi. Ily telephelyet csak annak részére szabad átengedni, akinek megfelelő szakképzettsége van és aki a telepeseknek szellemi, társadalmi és gazdasági téren való vezetésére alkalmas. Bizonyos terjedelmet (1800 k. hold) meghaladó telepen középbirtokos telephely alakítandó.

A középbirtokos telephelyeknek az eddigi gazdasági és munkástelephelyek mellett való létesítését illető újításoknál Darányit az a meggyőződés vezette, hogy a középbirtokosban a kisebb telepes nemcsak hivatott vezetőt, hanem egyúttal gazdasági támaszt is talál, mert a középbirtokon előforduló munkaalkalom a kisebb telepesek gazdasági boldogulását előmozdítani alkalmas. Középbirtokos telephelyek azonban csak arra különösen alkalmas egyének részére létesíthetők.

A javaslat több olyan módozatot kíván meghonosítani, amelyek külföldön beváltak, vagy amelyeknek alkalmazása nálunk egyébként is kívánatosnak látszott. Ilyen a *járadékbirtoknak* külföldön bevált intézménye, amely lehetővé kívánja tenni arra alkalmas elemek részére ingatlanok vételét, vételári tőke fizetési vagy törlesztési kötelezettség vállalása nélkül is.

A járadéktelekké való alakítás abból áll, hogy a vevő megszerzi az ingatlant, de a teljes tulajdon e megszerzésével szemben állandó évi járadékot köteles az eladónak fizetni, amely az illető ingatlan tiszta hozadéka alapján állapíttatik meg. A járadék fejében vásárló tehát az adás-vétel megkötésekor és az állandó járadék szolgáltatásában tőkét nem fizet és ezért a járadékszolgáltatás a vevő szempontjából könnyebb, mint a vételári tőkének és kamatainak fizetése. A javaslatnak ez az intézkedése az ország egész területén a telepítési akción kívül állók részére is módot kíván nyujtani arra, hogy állandó évi készpénzbeli szolgáltatás révén földtulajdont szerezhessenek, ha bizonyos feltételeknek megfelelnek.

Járadéktelkeket az állam is alakíthat. Ily telek alakítá-

sának célja lehetővé tenni azt, hogy a bírói árverésre kerülő ingatlan ott, ahol magasabb közérdekű szempontok kívánatossá teszik, az önhibáján kívül eladósodott birtokos, vagy hozzátartozói részére megmentessék.

A járadékrendszer azáltal, hogy a járadék bármikor részben, vagy egészben megváltható, sőt a felek megegyezése esetén törleszthető is, az egyéni tevékenységnek és szorgalomnak erős ösztönzésére alkalmas.

Fontos része a javaslatnak az is, amely *haszonbérlő társulatok létesítéséről* intézkedik. Egyes vidékeken ugyanis szociális bajok kútforrása volt az, hogy a nagybirtokok kizárólag nagybérletek útján kerültek hasznosításra. A nagybirtokos azért fél birtokát szövetkezeteknek vagy társulatoknak adni bérbe, mert több bérbevevővel az egyesség nehezebb és azonkívül körülményesebb a járandóságok behajtása is. A kisebb bérlők pedig azért nem szeretnek ily módon társulni, mert egyesek rossz gazdálkodása és hanyagsága az összes bérlőtársakat nehéz helyzetbe hozhatja.

Épen azért akarja a javaslat a haszonbérlő társulatok intézményét életképessé tenni. Ennek biztosítása végett az ily társulatok működését állandó felügyelet alá szándékozik helyezni, a társulat körén belül való visszaélések megakadályozása céljából.

A javaslat szerint a földmívelésügyi miniszter a bérlők részéről leteendő óvadékhoz, valamint a közös gazdálkodásra alakult társulatoknál a gazdasági felszerelések berendezéséhez szükséges összeget kölcsönképen folyósítaná. Ez intézkedések alkalmasak annak biztosítására, hogy a földbirtokos ne legyen kedvezőtlen helyzetben akkor, ha a birtokát egyetlen egy bérlő helyett a társulatokba tömörült földmíves munkásoknak és kisgazdáknak fogja haszonbérbe adni.

A javaslat lehetővé kívánja tenni, hogy a *korlátolt forgalmú birtokok* a helyes birtokmegoszlásra irányuló akció keretébe ugyancsak bevonassanak. Ezért előmozdítani szándékozik a korlátolt forgalmú birtokoknak a birtokos beleegyezésével haszonbérleti alapon való betelepítését. A telepítés e módját azonban csak ideiglenesen engedélyezi, mert e formát lélektani okoknál fogva ily célra alkalmatlannak

tartja. Az ideiglenesség a telepítés e módjánál azt jelenti, hogy a haszonbéri telepítési jogviszony, mint ilyen, csak addig áll fenn, míg az tulajdonjogi alapon való jogviszonnyá át nem alakul. Ilyen esetekben a kiköthető haszonbér, illetve vételár bizonyos szintet meg nem haladhat és a telepes jogosult a vételár törlesztésének tartamát 50 éven belül tetszés szerinti évben megállapítani.

A törvényjavaslatnak egyik leglényegesebb részét az ingatlan feldarabolására vonatkozó intézkedések alkotják. Ezek egyrészről lehetővé kívánják tenni az e téren elhatalmasodott visszaélések meggátlását, másrészt módot akarnak nyujtani arra, hogy az állami parcellázási tevékenység menete helyes irányban történjék, illetve, hogy az állam a helyes irányú magánparcellázásokat hathatósan támogassa.

A javaslatnak *az ingatlan feldarabolásról* szóló rendelkezései más és más feltételeket szabnak a közönséges, a közérdekű, az állami parcellázás és a visszavándorlás előmozdítására szánt ingatlanok feldarabolása esetére. Ingatlan feldarabolása csak a telepítő hatóság előzetes engedélye alapján történhet. E rendelkezés alól azonban indokolt esetben vannak kivételek. Nevezetesen a parcellázások közvetítésével alapszabályszerűen foglalkozó pénzintézeteket a földmívelésügyi miniszter a hatósági felülbírálat alól felmentheti abban az esetben, ha működésük egyébként biztosítékot nyujt aziránt, hogy az ingatlan feldarabolását helyes irányban folytatják.

A magánosok által folytatott ingatlan feldarabolást indokolt esetben a földmívelési miniszter közérdekűnek nyilváníthatja. Ez avval jár, hogy a műszaki munkálatokat és a feldarabolás végrehajtása érdekében szükséges munkálatokat az állam díjtalanul végeztetheti.

Fontos újítást tartalmaznak a javaslatnak azok az intézkedései is, amelyek *a külföldön élő volt magyar lakosoknak* illetve azok utódainak a *telepítési akcióba való nagyobb arányú bevonását* célozzák. A visszatelepülők, ha állami telepen nyernek elhelyezést, a telephely elfoglalása előtt csak félakkora összeg befizetésre kötelezendők, mint az egyéb telepesek. Átköltözésük és a legszükségesebb gazda-

sági felszerelési tárgyak beszerzésének költségei részben vagy egészben a telepítési alap jövedelméből fedezhetők.

A javaslat végül egy független fórum, az országos telepítő tanács felállításáról gondoskodik, amelynek feladatává tétetnék, hogy a kormányt a birtokpolitika terén véleményadással támogassa.

Darányi e javaslatai kétségkívül alkalmasak voltak egy nagyarányú birtokpolitikai tevékenység megalapozására. Jelentőségük különösen akkor válik szembeötlővé, ha figyelembe vesszük azt, hogy a magyar agrárpolitika történetében az első jelentékenyebb lépést jelentették a szerves és reális birtokpolitika útján. A javaslatok, mint láttuk, a telepítési akciót a társadalmi tényezők bevonásával az állam kezében kívánják összpontosítani, ami elvi szempontból szerencsés álláspontnak tekinthető, mert egyrészt megteremti a lehetőségét annak, hogy az állam pénzügyi és szervező erejének igénybevételével az akció folyamatossága és céltudatossága biztosíttassék, másrészt pedig módot ad a társadalmi tevékenységben rejlő energiaforrások értékesítésére.

E javaslatok, mint tudjuk nem kerültek a megvalósulás stádiumába éspedig feltehető, hogy többek között azért nem, mert befolyásos bécsi körök attól tartottak, hogy a tervezett intézkedések a nemzetiségek rovására a magyar elemet az osztrák politika szemében nem kívánatos mértékben meg fogják erősíteni. Gyakorlati jelentőségükről ezért bírálat csak bizonyos fenntartásokkal mondható és különösképen hálátlan vállalkozás volna afelett vitatkozni, hogy a megoldásra váró birtokpolitikai kérdések telepítési akció útján sikerrel lettek volna-e rendezhetők. E bírálatnak azonban mindenesetre meg kell állapítani e tervek nagyvonalúságát, mely úgy a maga elé tűzött nagyszabású feladatkörnek szerves összefoglalásában, valamint a cél szolgálatára előirányzott anyagi eszközök tekintélyes voltában tükröződik. Másrészt azonban szem előtt kell tartanunk azt is, hogy Darányi telepítési javaslatai az agrárpolitikai teendőknek csak egy részét ölelték fel és nem terjeszkedtek ki — hogy csak a fontosabbakat említsük — a földtehermentesítés, a birtokminimum, a homestead és az ingatlanbirtokokra vonatkozó örökösödési jog kérdéseinek szabályozására. Egészen bizonyos

tehát, hogy e javaslatok teljes sikert önállóan nem, hanem csak az agrárpolitika más követelményeinek megvalósításával egyidejűleg lettek volna képesek elérni. A sors azonban úgy akarta, hogy e tervek az első kapavágásig se jussanak el.

Darányi mindkét javaslata az állam részére beavatkozást biztosít az eddig teljesen szabad magánparcellázások menetébe és megkísérli a jogilag megkötött birtokok valamilyen formában való lazítását. Az 1903. évi javaslat meg csak annyiban kíván az ingatlanfeldarabolás menetébe beleavatkozni, hogy a közérdekű parcellázás részére állami kedvezményt biztosít, ami által a más jellegű parcellázási tevékenység versenyképessége csökken. Az 1909. évi javaslat már az egész birtokeldarabolási eljárást államosítja, amennyiben azt hatósági engedélyhez köti. Darányi javaslatainak vezető gondolata az, hogy birtokpolitikai téren tisztán magánjogi eszközökkel közérdekű reformot nem lehet megvalósítani. A javaslatok szociális szempontjaira jellemző, hogy felveszik a telepítés céljai közé úgy a munkás, mint a kisbirtokos-telepítést. A kormány intenciója nyilvánvalóan a proletár elemek csökkentésére irányult, de igyekezett új, önálló birtokos elemet is létesíteni. Ezenkívül mindkét javaslat a középbirtokok szaporítására is gondol. Figyelemreméltó továbbá, hogy a kötött birtokok elidegenítésénél mindkét javaslat az állam részére elővételi jogot biztosít. E javaslatokon is végigvonul Darányi óvatos, konzervatív felfogása. Tulajdonképen javaslatai a nagybirtokok tulajdonosait törekednek meggyőzni arról, hogy a tervezett rendszabályok megvalósítása az ő érdekükben áll, de a törvény őket nem kényszeríti.

3. **A mezőgazdasági birtokállomány számbavétele.**

E helyen kell megemlékeznünk a mezőgazdasági birtokállomány számbavételére irányuló statisztikai munkálatokról.

Az 1868-ban megindult mezőgazdasági vonatkozású statisztikai adatgyüjtésünk elég nagy körre terjedt ki és részletekben is elég gazdagságot mutatott, sőt például szőlészeti, piaci, állatvásári és árstatisztikánk oly részletes volt, hogy akkoriban külföldön is párját ritkította. Az adatgyüjtésnek azonban két súlyos hibája volt és pedig az első az,

hogy nélkülözött egy oly alapvető felvételt, amely a további munkának bázisul szolgálhatott volna. A másik fogyatékossága pedig az adatszolgáltatás megbízhatatlansága volt.

A mezőgazdasági statisztikai adatgyüjtésünk tehát — amely sok esetben már a megszületése pillanatában sem állott a kor színvonalán — nem egészen három évtized alatt megérett arra, hogy gyökeresen reformáltassék. Szükségesnek mutatkozott úgy az adatszolgáltató szervek, valamint az adatgyüjtés irányelveinek a reformja, illetve az, hogy e munkának elvégzéséhez megfelelő szervezet létesíttessék, és hogy a statisztikai felvétel a birtokmegoszlási viszonyokra is kiterjesztessék.

E kívánságoknak törekedett eleget tenni az 1895. évi 8. t.-c. alapján készült tüzetes mezőgazdasági statisztikai adatfelvétel. E nagy munkálat már égetővé vált hiányt pótolt, mert nemcsak hiteles összehasonlítási alapul kínálkozott minden későbbi hasonló felvétel számára, hanem fontos útmutatásul is szolgált mindazoknak, akik ily kérdések iránt beható érdeklődést tanúsítanak. Ez az adatfelvétel kerek 40 évig volt forrása a kutatásoknak és helyébe új adatgyüjtés csak 1935-ben lépett.

4. **Összefoglalás.** Korszakunk államilag irányított birtokpolitikai tevékenységének eredményei nem tekinthetők olyan arányúaknak, amelyek alkalmasak lettek volna az e tekintetben felmerült jogos igények kielégítésére. Noha kétségtelen, hogy történtek figyelemreméltó kísérletek a szegényebb mezőgazdasági rétegek földigényeinek kielégítésére, illetve az arányosabb birtokmegoszlás előmozdítása érdekében, az ideális állapotot e tekintetben elérni nem sikerült. Sajnálattal kell rámutatnunk e helyen arra, hogy a háború előtti birtokpolitikának legnagyobbszabású kísérlete, Darányi Ignác telepítési tervei, a körülmények kedvezőtlen alakulása miatt még a megindulás stádiumáig sem tudtak eljutni. noha feltételezhető, hogy e szélesen megalapozott és nagy körültekintéssel kidolgozott programm messzemenően jótékony hatást tudott volna elérni.

Minthogy a hivatalos statisztikai szolgálat a birtokmegoszlás folyamatát nem kíséri végig egész korszakunkon, azért megbízhatónak tekinthető magánszámítások alapján

fogjuk megkísérelni e fejlemények megvilágítását. Tudjuk, hogy az első tüzetesebb hivatalos adatfelvétel csak 1895-ben történt. A későbbi éveket illetőleg hivatalos statisztikánk épen a kisbirtokok terén végbement változások tekintetében marad adós a tájékoztatással.

Az e kérdéssel foglalkozó gazdaságpolitikusok számításai szerint[10] 1880-tól 1900-ig Magyarországon a 100 kat. holdon aluli összes egyéni birtokok területe 18.40 millió kat. holdról 19.37 millió kat. holdra emelkedett, ami e birtokcsoportnak kereken 1 millió kat. holdat kitevő, 5.4%-nak megfelelő emelkedését jelenti.

Az, hogy a kisbirtokok eladása alkalmával előfordult földárak a szóbanforgó időszakban aránytalanul nagy mértékben, mintegy 100 %-kal emelkedtek, — a nagyobb birtokok eladási árainak 20 %—30 %-os emelkedésével szemben, — arra mutat, hogy a birtokfeldarabolásnak ez az üteme nem volt kielégítő.

Hibáztatható volt, hogy az új földterületekhez jutó birtokosoknak megfelelő anyagi tőkével való ellátása, illetve szakértelmének fejlesztése nem tudott lépést tartani a kor kívánalmaival. Az akkori termelési és értékesítési viszonyok ugyanis többek között a szemtermelésnek más mívelési ágak javára való háttérbe szorítását tették volna szükségessé. Ez azonban nem következett be, sőt ellenkezőleg, a kisbirtokokon a tőkeszegénységre valló, külterjesebb szemtermelés még jobban előtérbe nyomult. Míg ugyanis a 100 holdon alóli kisbirtokok szántóföldi területe az 1880—85. évek átlagában 63.9 %-ot tett ki, ez az arányszám az 1885—90-es évek átlagában csökkenés helyett 69.0 %-ra növekedett.

Ugyancsak jogos aggályokat keltettek birtokpolitikánk fejleményei magyar nemzeti szempontból is. Az említett 20 év alatt ugyanis, idézett forrásunk szerint, a magyar nemzetiségű, keresztyén birtokosok kezén lévő birtokok területe 12.76 millió k. holdról 11.05 millió holdra, vagyis 1.71 millió kat. holddal csökkent. Feltehető továbbá, hogy ugyanezen időalatt a kisebb birtokok területéből mintegy 1.90 millió kat. hold jutott idegen bevándorlók kezére.

[10] L. Porszem: Akié a föld, azé az ország. Bpest, 1908.

A magyar nemzetiségű földbirtokosok háttérbe szorulása az összes birtoknagyságcsoportoknál jelentékeny méreteket öltött. A vizsgált időszakban ugyanis a magyar birtokosok részesedési aránya a középbirtokok nagyságcsoportjában 86.8 %-ról 81.4 %-ra, a nagybirtokok csoportjában pedig 86.8 %-ról 76.3 %-ra csökkent. A magyarság területvesztesége tehát a két csoportnál együttesen 16 %-ot tesz ki.[11]

Magyar tulajdonban lévő földbirtokoknak más nemzetiségű tulajdonosok kezére jutása különösen Erdélyben — legfőképpen Kolozs vármegyében — öltött igen nagy méreteket, mint arra az e kérdés megvilágításával alapvető kutatásokat végzett gróf Bethlen István rámutatott. Az ő adatai szerint 1907-től 1911-ig a románok által lakott vidékeken 96.000 hold mezőgazdasági és 70.000 hold erdőbirtok, összesen tehát kb. 160.000 kat. hold, került magyar tulajdonból román tulajdonba, mintegy 70 millió korona értékben. A közel 100.000 kat. hold mezőgazdasági birtok a 100 holdnál nagyobb birtokcsoportba tartozik és az illető vidéken az e nagyságcsoportba tartozó magyar magánbirtokoknak mintegy 6.6 %-át tette ki. E számarány a tulajdonképpeni Erdélyben 8 %-ra emelkedett.[12]

Noha fentebbi adataink — magánosok adatgyüjtéséről lévén szó — abszolút pontosságra igényt nem tarthatnak, a fejlődés általános irányának szemléltetésére bizonyára mégis alkalmasak.

Ha azokat az okokat kutatjuk, melyek útjában állottak az egészséges birtokpolitika folytatásának, nem szabad hitelt adnunk a demagógia közkedveltségben álló frázisainak, amelyek ezért az ú. n. magyar feudalizmus rövidlátó önzését teszik meg bűnbaknak. Igaz, hogy a törvényhozás mindkét házában a feudálisnak nevezett magyar közép- és nagybirtokosság képviselői nagy számban foglaltak helyet. Ennek dacára azonban e rétegek alig tettek komoly kísérletet arra, hogy saját jól felfogott érdekeiket ott képviseljék. Tudjuk,

[11] Gróf Bethlen István: Az oláhok birtokvásárlásai Magyarországon az utolsó 5 évben. Bpest. 1912.

[12] U. o. 26. oldal. Továbbá Magyar Gazdák Szemléje.

hogy az agrárkérdések parlamenti boncolgatását még a legelső felelős magyar kormány korszakalkotó parlamenti bemutatkozása alkalmával sem tekintették szükségesnek, s később sem talált veszedelmes feudális ellenségre az a gazdasági kormánypolitika, amely a városi rétegek gazdasági megerősödése mellett alig vett tudomást a mezőgazdaság szükségleteiről.[13] De egyébként is, ha volt is ily feudális parlamenti befolyás, az alig tudott a tehetősebb magyar birtokososztályok javára érvényesülni.

A birtokpolitika terén elkövetett hibák és mulasztások forrásait tehát más utakon kell keresnünk.

Mindenekelőtt meg kell állapítanunk, hogy ezek lényegileg két forrásra vezethetők vissza, amelyek közül az egyik az, hogy tehetősebb birtokosaink agrárpolitikai kérdések iránt nem tanúsították a kellő érdeklődést, a másik pedig az, hogy radikális szellemű birtokpolitika folytatása az adott viszonyok között objektív szempontokból is súlyos nehézségekbe ütközött.

Közép- és nagybirtokosaink érdeklődésének hiányára jellemző, hogy e rétegek meglehetősen távol tartották magukat azoknak az érdekképviseleti szervezeteknek a munkájától, amelyek pedig első sorban az ő érdekeiket voltak hivatva képviselni. Fennállásának egész ideje alatt pl. az Országos Magyar Gazdasági Egyesület — mint azt fentebb láttuk is — a gazdaosztály tagjainak csak egy kis részét volt képes tevékenységi körébe bevonni. Feltűnő továbbá, hogy mily kevés azoknak a gazdaosztályhoz tartozóknak a száma, akik az agrárpolitika terén valóban irányító szerepet játszottak.[14] A viszonyoknak oly alapos ismerője, mint Darányi Ignác, nem egy ízben tett oly kijelentést, amelyből az tűnik ki, hogy erőteljesebb agrárpolitikai akciók támoga-

[13] Érdekes, hogy pl. a tőzsdeügy parlamenti tárgyalása alkalmával az 1892. május 7-i ülésben a „feudális"-ok soraiból kikerült mágnásminiszter, gróf Bethlen András, egészen a liberalizmus álláspontját képviseli. — (L. erről lejjebb.)

[14] Balogh Elemér, Dömötör László, Seidl Ambrus, Bernát István, Czettler Jenő stb., mind oly agrárpolitikusok, akiket nem annyira az osztályérdek, hanem főként az elvi meggyőződés tett agrárpolitikusokká.

tásánál nagyobb birtokosaink támogatására nem igen lehet számítani.[14a]

E birtokos rétegeket, mint tudjuk, erőteljes ütemben szorították ki az új — sok esetben bevándorolt, — birtokosok. Legtöbb esetben oly elemek térhódításáról van itt szó, amelyek más ipari, vagy kereskedelmi, — foglalkozási körben szerzett vagyonukat invesztáltak mezőgazdasági ingatlanokba. E birtokszerzők rugalmasabb, érdekeiket nagyobb elevenséggel képviselő egyénisége nagyobb nyomatékkal volt képes azoknak a nagybirtokosi érdekeknek az érvényesítésére, amelyek — érthető okokból — idegenül állottak szemben a magyar nemzeti birtokpolitika kérdéseivel.

Az itt említett okokon kívül azonban oly szempontok is szerepet játszottak, amelyek joggal keltettek aggályokat minden olyan törekvéssel szemben, amelyek a nagyobb birtoktestek gyors ütemű feldarabolásában látták birtokpolitikánk fő feladatait.

E meggondolások közül legnagyobb figyelmet érdemel az a felfogás, amely arra mutat rá, hogy a nagyobb birtoktesteknek feldarabolása és az igénylők közötti felosztása önmagában véve nem jelentené a földprobléma megoldását. E művelet súlyos veszélyekkel járna, mindaddig, amíg nem tudunk gondoskodni a földhöz juttatandóknak megfelelő üzemi tőkével való ellátásáról, illetve, amíg az új birtokosok gazdasági szakértelmét nem sikerül az eddiginél magasabb színtre emelni.

Ez aggályok alaposságát — külföldi, főleg oroszországi példákon kívül — igazolta az, hogy mezőgazdaságunknak tőkével való ellátása még korszakunk végén is nagyon fogyatékos volt. Ugyanez mondható a gazdasági szakismeretek általános színvonaláról is, amire — többek között — a gazdasági tanintézetek tanulóinak igen kis létszáma hozható fel jellemzésül.

Nem adatott meg korszakunk birtokpolitikai törekvései-

[14a] Néhai Darányi Ignác, mint azt volt munkatársai szerzővel közölték, olyan alkalmakkor, amidőn nagyobb birtokosainknak az agrárpolitikai akciókba való bevonásáról volt szó, rezignált kézlegyintéssel szokta véleményét nyilvánítani.

nek az a dicsőség, hogy ezeket a nehézségeket áthidalva, célját elérhesse. Meg kell állapítanunk azonban azt, hogy figyelemreméltó kezdeményezéseket igenis tud felmutatni, amelyek — szerencsésebb viszonyok között, — bizonyára nagyobb eredményeket tudtak volna felmutatni.

## III. FEJEZET.

## A terméseredmények fokozása és értékesitése.

Az államilag irányított agrárpolitikának egyik kimagaslóan fontos feladatát alkotta a mezőgazdasági *termelés eredményességének a fokozása.* E célt korszakunkban az állam 1. a talaj termőerejének fokozása, 2. egyes növénykultúrák és 3. az állatállomány fejlesztése, 4. a szakoktatás ügyének támogatása, 5. a termelésnek megfelelő hiteltőkékkel való ellátása és végül 6. a mezőgazdasági termények értékesítésének előmozdítása révén törekedett elérni.

1. **A talajjavítások.** Jelentékenyek azok az eredmények, amelyeket a talaj termőerejének fokozását célzó talajjavítási tevékenység ért el. E munkakörben a folyamszabályozási tevékenység foglal el kimagasló helyet.

E téren jogalkotási szempontból a vízjogi törvény megalkotása, a materiális segítés szempontjából pedig a folyamszabályozásoknak állami irányítás alá vonása, illetve állami tőkékkel való támogatása érdemel figyelmet.

A vízjogi törvény megalkotása annak a fejlődésnek volt a gyümölcse, amely az érdeklődést mindinkább a közgazdasági kérdések felé terelte. E törekvések egyszersmind a közérdekeknek a magánérdekekkel szemben való előtérbe helyezését kívánták. E tekintetben nagy nehézségeket kellett leküzdeni. A törvény feladatkörébe eső kérdések változatossága az általam érintett ezernyi érdek, a meglehetősen tisztázatlan előzmények, s végül a gazdasági élet egyes ágaiban, — főleg a vízhasználati kérdéseknél — mutatkozó fejletlenség, mind oly tényezők, amelyek a törvényhozó munkáját nehezítették.

A törvény legfigyelemreméltóbb elvi rendelkezése az,

amely elfogadja a „közvizek elvét", amely szerint magántulajdont csak a magánbirtokokon fakadó vizek alkotnak, addig, míg annak területét el nem hagyják. A más eredetű víz „közvíz", melynek használatáról az állam rendelkezik. Általában véve a törvény a legliberálisabb alapokon nyugszik, mégis a magántulajdont csak addig védi, míg az mások szerzett jogait nem sérti, vagy valamely magasabb érdekből korlátozást nem kíván. Fontos rendelkezése, hogy minden birtokos, — teljes és előleges kártalanítás fejében — tűrni tartozik, hogy birtokán keresztül, hatósági engedély alapján a víz át- vagy bevezettessék.

A magyar állam vízügyi politikájára jellemző, hogy míg más országokban a vízrendezés terhet nagyobbrészt az államra hárították, addig nálunk e valóban nagyarányú feladatot a vízi társulatok végezték, szigorú állami ellenőrzés alatt. Nincsen egyetlen kultúrállamban sem oly intézmény, mely az államnak aránylag kis megterhelése alapján a magyarországihoz hasonló nagyobbszabású és eredményes vízszabályozást hajtott volna végre.

A folyamszabályozás céljaira a magyar szent korona országai területén állami tőkékből az 1867-től 1914-ig terjedő idő alatt összesen 299.5 millió korona, a kezelési és fenntartási kiadásokkal együtt 331.5 millió korona fordíttatott. A felhasznált összegek legnagyobb része, 139.5 millió, a Duna folyam szabályozási munkálataira esik, második helyen, 90.4 millióval a Tisza, harmadik helyen pedig, 19.7 millióval, a Körös folyam áll.[15]

Ami e hatalmas összegű tőkék felhasználását illeti, az ármentesítés terén a társulatok főképen a XIX. század utolsó 10—15 évében fejtettek ki nagyarányú tevékenységet. A század végén ármentesítéssel és belvízszabályozással a Tisza mentén 42, a Duna völgyén pedig 28 társulat, illetve érdekeltség foglalkozott, amelyek 3.7, illetve 1.8, összesen tehát 5.5 millió katasztrális holdat ármentesítettek.

De nemcsak az ármentesítő munkálatok terén történtek figyelemreméltó lépések, hanem haladás mutatkozott az árvédelem szervezése és vezetése tekintetében is. Így tüzetesen

[15] Magyar Statisztikai Évkönyv. Uj folyam, XXII. kötet.

megállapíttatott a társulati, állami és törvényhatósági közegeknek az árvédelem körüli hatásköre; ezt kiegészítette a vízjelző szolgálat országos szervezése, ami lehetővé tette, hogy az összes érdekeltek az árvizek bekövetkeztéről és levonulásáról kellő időben pontosan tájékozódjanak.

Az ármentesítési munkálatoknál még sokkal nagyobb arányú tevékenységet fejtettek ki a vízi társulatok a belvízszabályozás terén. Az e téren végzett munka nem csupán nagyban emelte a mezőgazdálkodás terjedelmét és biztonságos menetét, hanem a gazdálkodásnak sok esetben új irányokat is nyitott. E talajjavítások és a kultúrmérnöki intézmény fejlődését megvilágítja az, hogy míg 1890-ben csak 8 és 1895-ben (Darányi hivatali működésének megkezdésekor) 11 kultúrmérnöki hivatal állott fenn, amelyek száma 1909-ig 19-re emelkedett. Az általuk végrehajtott munkálatok kiterjedése 800.000 hold körül van.

2. **Az egyes növényi kultúrák fejlesztése.** E törekvések között kimagasló helyet foglal el a filoxera által elpusztított szőlőterületek felújítására irányuló tevékenység. Ily célokra az állam az 1896. évi 5. t.-c. alapján 1910-ig ( e törvény alapján ily kölcsönök csak 1910-ig voltak folyósíthatók) 7764 igénylőnek 14.732 k. hold szőlőterület feljavítására, készpénzben számítva, 18.8 millió korona összegű kölcsönt folyósitott.

Az elpusztult szőlőterületek feljavítása az állam által nyujtott támogatással igen szép eredményeket ért el.

A jelentékeny részben állami támogatással permetezett szőlők területe az 1901—5 évek átlagában 208.000 hektárt, 1914-ben pedig 301.000 hektárt, a szénkéneggel gyérítetteké 18.000, illetve 26.000 hektárt tett ki.

**A szőlő termőterületének és terméshozamának alakulása.**[16]

| időszak | szőlőterület (hektár) | termett mustbor (1000 hl.) | holdankénti átlag hl. |
|---|---|---|---|
| 1881—5 átlag | 365.560 | 4.563 | 12.48 |
| 1896 | 206.897 | 1.446 | 6.99 |
| 1900 | 221.383 | 1.643 | 7.40 |
| 1913 | 324.272 | 3.316 | 10.24 |

[16] Kormányjelentés 1910-ről, illetve 1914-ről.

E helyen említjük meg, hogy az ugyancsak állami támogatást élvező selyem, illetve méhészeti termelés hasonlóképen jelentékeny fejlődést mutat. A tulajdonképeni Magyarország területén termelt selyemgubók mennyisége 1896-ban 1.05 millió kg-t, 1906-ban pedig 1.55 milliót tett ki. A méhészeti termelés hozama pedig az 1901—5 évek átlagában 29.4 millió q-t tett ki, 2.5 millió korona értékben, 1914-ben pedig 38.2 millió q-t, 6.1 millió korona értékben.[17]

3. **Az állatállomány fejlesztése.** A mezőgazdasági állatállomány fejlesztésére irányuló állami tevékenység, különösen korszakunk elején, elsősorban a lótenyésztés terén ért el figyelemreméltó eredményeket. Ez természetesnek is mondható, ha figyelembe vesszük azokat a jelentékeny összegeket, amelyeket az állami költségvetések erre a célra 1868-tól kezdve fordítottak. Az állami gondoskodás részéről különös figyelemben részesült lótenyésztésnek ez időszakban igen nagy közgazdasági jelentősége volt, hiszen az 1870-es években — mint arra a kormánynak 1876. évi költségvetési jelentése rámutat, — egész Európa, Oroszországot kivéve, nálunk szerezte be a hadseregei lóállományának kiegészítésére és egyéb célokra szükséges lóanyagot és így a több évi rossz termés miatt megakadt gabonakivitel által előállott hiányok a lótenyésztésből eredő jövedelemmel valamennyire pótolhatók voltak. — Az állami ménesek (különösen Mezőhegyes) példaadása igen jótékony hatású volt. Hibáztatható azonban, hogy e tekintetben az államot inkább a luxusigények kielégítése, nem pedig a célszerűségi szempontok vezették. — E fejlődés egyébként sem volt általános és a lótenyésztés helyzete az ország sok vidékén nagyon elmaradott volt.[18] — Egészen más volt a helyzet az állattenyésztés egy másik jelentékeny — és különösen a kisebb gazdák szempontjából életbevágóan nagyfontosságú — ágánál, a marhatenyésztésnél. A marhaállomány számbeli és minőségbeli lerolmása korszakunk elején állandó panaszok tárgya és sokan arra mutatnak rá, hogy

[17] Kormányjelentés 1914-ről.

[18] L. a Kassai Kereskedelmi és Iparkamara jelentését az 1879. évről. — E jelentés rámutat arra is, hogy sok helyen a szükségletet Galiciából importált lovakkal elégítik ki.

az országnak egyes vidékeit a depekorizáció veszedelme fenyegeti.[19]

Gazdasági körök helyzetjelentéseinek hosszú éveken át visszatérő panasza a marhatenyésztés szomorú helyzete. Azok a javaslatok, amelyeket e tekintetben az O. M. G. E. szerkesztett, csak nagyon lassan tudtak megvalósulni. Jelentékenyebb javulás csak az 1888. évi állategészségügyi törvény és az 1894. évi mezőgazdasági törvény hatálybalépése után kezdett mutatkozni.

Általában véve megállapítható, hogy meglehetősen egyenetlenek azok az eredmények, amelyeket az állami agrárpolitika a mezőgazdasági állatállomány fejlesztése terén fel tud mutatni. Az ily irányú állami törekvések egyik legnagyobb hibája a tervszerű és szerves állattenyésztési programm hiánya volt. Ottan, ahol, mint például a lótenyésztésnél, az illető tenyésztési ág fejlesztését sürgető okok tették szükségessé, az állami gazdaságpolitika igen szép, nem annyira mennyiségi, mint inkább minőségi eredményeket volt képes elérni. Az, hogy evvel szemben a marhatenyésztés ügyét elhanyagolta, nemcsak gazdasági, hanem szociális szempontból is hibáztatható, mert hiszen az állattenyésztés fejlesztése rendkívül alkalmas lett volna a kisbirtokosok termelési és szociális viszonyainak a megjavítására.

Haladás e tekintetben a mult század vége felé kezd mutatkozni, azoknak a szervesen átgondolt intézkedéseknek a nyomán, amelyeket a kormány a tenyésztés közvetlen támogatása, illetve az állati betegségek leküzdésére tett.

A szarvasmarha, sertés, juh és baromfitenyésztés közvetlen előmozdítására az állam 1896-tól 1903-ig kereken 11 millió koronát fordított. A haladás ekkori gyors ütemére jellemző, hogy az évenként ily célokra felhasznált összeg 1896-ban még csak 200.000 koronát, 1903-ban már 2,060.000 koronát tett ki. — A tenyésztés emelésére és támogatására rendelkezésre álló összegek főként tenyésztési célokat szolgáló apaállatok kiosztására, továbbá tenyészállatvásárok és díjazások pénzbeli segélyezésére használtattak fel. Örvendetes jelenség, hogy a kistenyésztés belterjes gondozása

[19] U. o.

folytán ez időszakban a kisgazdák is mindinkább törekedtek állatállományukat számbelileg és minőségileg fejleszteni s evégből a kormány támogatását szintén fokozott mértékben vették igénybe.

A támogatás mértékére jellemző, hogy a magyar birodalom területén az állam a köztenyésztés emelése céljából az 1900-tól 1914-ig terjedő idő alatt kereken 50.0 millió korona értékű apaállatot osztott ki. Ez összegből az állam segély címén 10.5 millió koronát a tenyésztőknek megtérített.[20]

Az állategészségügyi intézkedések jelentőségéről fogalmat alkothatunk abból a tényből, hogy állattenyésztésünket állatok elhullása által óriási veszteségek érték. A nyilvántartások szerint 1886-tól 1895-ig elhullott ragadós betegségben Magyarországon mintegy 22.6 millió K értékű állat. Ehhez még hozzászámítandók a kimutatásba fel nem vett sertések, továbbá a ragadós állatbetegségek miatt foganatosított zárlatok és forgalmi korlátozások következtében előállott veszteségek, pedig e veszteségek tetemesen felülmúlják azokat a veszteségeket, melyeket a tényleges elhullások pénzértéke kifejez.

Noha az állategészségügy érdekében ezekben az évtizedekben több törvény került megalkotásra, de ahhoz, hogy e törvények üdvös hatásai a gyakorlatban érvényesülhessenek, szükséges volt, hogy e betegségek felmerülése alkalmával a hatóságok rendszeresen járjanak el. Az állatorvosi közszolgálat államosításáról szóló 1900 : 17. t.-c. életbeléptetése nagy haladást jelentett e téren. E törvény egyszersmind az állatorvosok működési körének eddig igen aránytalan földrajzi elosztásán is hivatva volt segíteni. Eddig ugyanis állatorvosok aszerint kerültek alkalmazásba, amint a megyék vagy városok nagyobb anyagi erővel, illetőleg az állategészségügy iránt nagyobb vagy kisebb érzékkel rendelkeztek. A végleteket tekintve pl. míg Békés vármegyében 156 négyzetkm. területre és 5500 drb. nagy állatra, addig pl. Árva vármegyében 2077 négyzetkm. területre és kereken 65.000 nagy állatra jutott egy-egy állatorvos. Több vármegyei tör-

[20] Kormányjelentések 1900—1914. évekről.

vényhatóság volt, melynek egész területén egyetlen egy állatorvos volt hivatva a szolgálatot ellátni. A törvény az állatorvosok megoszlásának ez aránytalanságát megszűntette.

Az állategészségügyi törvény az államra tekintélyes terheket rótt ugyan, — (1893-ban az ily célra fordított összegek netto 637.163 forintot tettek ki), de az eredmény is jelentékeny volt, amennyiben a ragadós tüdőlobot rövid idő alatt jelentékeny mértékben sikerült korlátozni.

Az 1880-as évek elején kezdeményezett állati védőoltásoknak ugyancsak jelentékeny szerepük van az állati betegségek leküzdésében. Az ily irányú tevékenység terjedelmére jellemző, hogy míg a különböző betegségek ellen 1886-ban csak 4506 állatot oltottak be, a beoltott állatok száma 1895-ben már 5.23 milliót tett ki. A beoltott állatoknál az illető betegségben elpusztult állatok számát sikerült a legtöbb esetben az 1 % alá szorítani, míg az oltások előtt az állatállományokban a veszteségek sokszor a 60 %-ot is elérték.[21]

Az összes állami és helyhatósági állatovosok száma 1901-ben 1012, 1914-ben pedig a magánállatorvosokkal együtt 1459 volt.

Az állategészségügyi intézkedések következtében az állatok megbetegedési eseteinek száma jelentékenyen visszaesett. A tulajdonképeni Magyarország területén a szarvasmarha megbetegedési esetek száma az 1896—1900. évek átlagában 13.946 volt, az 1901—1905. évek átlagában 5.603-ra rúgott. A sertésmegbetegedési esetek száma ugyanazon időszakokban 356.668-ról 177.458-ra csökkent. A különböző állati betegségekben elhullt hasznos háziállatok száma az 1896—1900 évek átlagában 425.000 volt, az 1906. évben 251.000-et, 1910-ben pedig mindössze csak 161.000-et tett ki.[22]

4. **A mezőgazdasági szakoktatás.** Sok vonatkozásban a terméseredmények fokozásának szolgálatában állott a mezőgazdasági szakoktatás is.

A mezőgazdasági szakoktatás ügyének előmozdítása tulajdonképen az egész XIX. század folyamán foglalkoztatta

[21] Magyarország földmívelése. Kiadja a m. kir. földmívelésügyi miniszter, 1896. — 435. o.

[22] Kormányjelentés 1906-ról.

a hivatalos és társadalmi agrárpolitikusokat. Ennek ellenére az e tekintetben elért eredmény jelentékenynek nem mondható. A mezőgazdasági szakképzés még Darányi Ignác fellépésekor is ugyanabban a stádiumban volt, mint 28 évvel azelőtt, az 1867. évi kiegyezéskor.

A kiegyezéskori gazdasági szakoktatásnak szervei legfőképen a németországi példák nyomán létesültek, sőt ez intézetek legrégebbike, a magyaróvári, még a régi, 1867. előtti németországi eredetű tanárait is megtartotta. Nagy baj volt hogy az idők folyamán a mezőgazdasági oktatásügy terén fejlődés egyáltalán nem volt tapasztalható. Alakítottak ugyan új intézeteket — részben a magasabb, részben a gyakorlati szakképzés lehetővé tételére, — ez azonban fejlődésnek nem volt mondható. A meglévő intézmények újjászervezése tervszerűség nélkül történt és — annak ellenére, hogy az állami költségvetésekben a szakoktatási célokra előirányzott összegek évről-évre jelentékenyen emelkedtek, — az oktatásügy fejlődése évtizedeken át stagnált, mert az alapjául szolgáló rendszer híjjával volt a fejlődéshez szükséges pedagógiai és gyakorlati feltételeknek.

A gazdasági tanintézetek alapítása nem történt a legmegfelelőbb körülmények között. A kezdeményezés, illetve az intézetek létesítésének ügyét nem mindenütt az állam vette a kezébe, hanem e tekintetben szerep jutott a nagyközönség, továbbá a községek áldozatkészségének is. Ez magában véve nem lett volna kárhoztatandó, viszont az alapítók anyagi eszközeinek korlátolt volta miatt sok esetben az iskolai oktatás céljaira nem lehetett a legmegfelelőbb épületeket és felszerelési tárgyakat rendelkezésre bocsátani. Az alapvetés e hiányosságainak nyomai sokáig érezhetők voltak.

Ami a szakoktatási rendszer általános hiányait illeti, a szakkörök először is a gazdasági tanárképzés fogyatékosságait kifogásolták. Évtizedeken át nem volt Magyarországon oly intézmény, ahol a magasabbfokú gazdasági ismeretek rendszeresen elsajátíthatók lettek volna és a legtöbb tanárnak tulajdonképen csak későn, tanári működésének megkezdése után nyílt alkalma arra, hogy tudományágában a kellő jártasságra szert tegyen.

A tanárképzés alapját évtizedeken át az úgynevezett ösztöndíjas intézmény alkotta, amely abból állott, hogy a földmívelésügyi minisztérium évenkint több, önként vállalkozó, valamely gazdasági tanintézetet sikerrel elvégzett pályázónak kisebb összegű ösztöndíjat adott abból a célból, hogy a gazdasági tanintézeteken — legtöbbször azonban a földmíves iskolák valamelyikén — magukat a tanári pályára kiképezzék. Ilyen kiképzési rendszer alapján megfelelő színvonalú tanári kar alig tudott kialakulni, és az üresedések betöltése az illetékes köröknek nagy nehézségeket okozott.

Kifogásolható volt továbbá, hogy a szakoktatás szervezete nem nyujtott teljes elméleti és gyakorlati kiképzést és nem ölelte fel a mezőgazdálkodás összes ágait. A gyakorlati gazdák az intézetekből kikerült munkaerőket túlságosan elméleti képzettségűeknek mondották és rámutattak a földmíves iskolákban dívó rendszer helytelenségeire. Ezeknek az iskoláknak feladata lett volna a kisbirtokosokat és a nagybirtokok munkavezetőit tisztán gyakorlati módon képezni ki. A fennállott rendszer alapján azonban e cél nem volt elérhető. Ily iskolákban nem oda való elemek foglaltak helyet, amelyek, kikerülvén onnan, oly igényekkel léptek fel, mint a gazdasági akadémiának, vagy a gazdasági intézetek bármelyikének hallgatói. — Érdekes, hogy viszont az oktatószemélyzet arról panaszkodott, hogy képtelenek a megfelelő alapos elméleti képzettséget megadni.

A gazdasági szakoktatás újjáalakulásának irányelveit illetőleg az érdekelt körök éveken át élénk vitát folytattak, amelynek során az a vélemény alakult ki, hogy a reformnak általánosnak és az egész oktatási rendszerre kiterjedőnek kell lennie.

Mezőgazdasági körök a megoldandó problémák első feltételének a szaktanárképzés megfelelő biztosítását tekintették. E célból egy gazdasági irányú főiskola létesítését kívánták, amelyek egyszersmind feladatává tétetnék a mezőgazdasági közigazgatási szolgálat teendőinek elvégzésére alkalmas munkaerők kiképzése is. Utóbbi kívánságot különösen az indokolta, hogy a mezőgazdaságról szóló 1894. évi törvény végrehajtása a vármegyei közigazgatásban szélesebbkörű szakirányú tájékozódással bíró tisztviselői kar alkalmazását tette szükségessé.

A mezőgazdasági szakoktatás reformját érintő kérdésekkel behatóbban az 1895. évi országos gazdakongresszus foglalkozott. Az ez alkalommal elfogadott határozati javaslatok az egyetemi színvonalú gazdasági főiskola felállításán, továbbá közép- és alsófokú szakoktatási intézményeknek megfelelő reformján kívül az iskolán kívüli szakirányú oktatás megfelelő megszervezését sürgették.

A mezőgazdasági oktatásügy fejlesztése terén a századforduló körül következett be figyelemreméltó javulás, Darányi Ignác első és második miniszterségе alatt. Darányi nyomatékkal hangsúlyozta, hogy ha eleget akarunk tenni annak az elvnek, amely azt kívánja, hogy népünket a bajokkal és a gazdasági nehézségekkel szemben ellenállóbbá akarjuk tenni, akkor különös gondot kell fordítanunk a gazdasági szakoktatás reformjára. Noha az egész szakoktatásügy korszerű és gyökeres reformját megvalósítani nem is sikerült, az mindenesetre megállapítható, hogy Darányi tevékenysége figyelemreméltó eredményeket ért el e téren is.

A mezőgazdasági főiskola létesítésének előkészítése érdekében szakembereket küldött ki a külföldi hasonló jellegű intézmények tanulmányozására. Addig, míg ez a főiskola létre nem jön, a gazdasági szaktanárok képzése terén üdvös reformot vezetett be, amely szerint a gazdasági akadémiát jó eredménnyel végzett hallgatók ösztöndíjjal valamely szakirányú intézetnél nyertek alkalmazást, hogy ismereteik bővítése végett a tanításban is jártasságot szerezzenek. Az ily ösztöndíjas gazdasági segédeket és tanársegédeket ismereteik gyarapítása céljából Darányi külföldi tanulmányútra küldte ki. A felsőbb gazdasági iskolák tanerői, a növénytermelési és állattenyésztő üzemtan szakának kivételével, a tudományegyetemen szerezték meg képesítésüket. A földmívesiskolák tanulmányi személyzete és a vándortanítók hasonló módon nyerték képesítésüket, de nem a tanszékek mellé osztattak be, hanem az iskolák gyakorlati irányú oktatására való tekintettel, a gazdaságban foglalkoztattak segédek gyanánt és a népies tanításban kerültek alkalmazásra.

A szakoktatás fejlődése sikeresség szempontjából különösen az alsóbb fokozatokban ért el figyelemreméltó eredményeket. Mint fentebb láttuk, gondoskodás történt az e

csoportba sorozható tanintézetek számának emelésén kívül új oktatási módszerek rendszeresítéséről is. Az e téren megállapítható haladás azonban az oktatásban részesültek számát tekintve, távolról sem tekinthető kielégítőnek, hiszen a kisbirtokos osztálynak csak elenyészően csekély töredéke került abba a helyzetbe, hogy a szakirányú oktatás előnyeit élvezze, mégis bizonyos eredményről kell beszélnünk, mert hiszen sikerült a mezőgazdasági pedagógiának legalább a kereteit megvonni, illetve kiépíteni azokat az utakat, amelyeken haladva az ideális állapot megközelíthető.

Az elmondottakat számokkal megvilágítva azt látjuk, hogy az összes (tehát felső-, közép- és alsófokú) gazdasági irányú tanintézetek száma közvetlenül a háború előtt Magyarországon 61, az oktatásban részesülő tanulók száma pedig (az 1913—14. tanévben) 2331 volt. Ebből a főiskolai tanulók száma (7 intézetben)[23] 920, a földmívesiskolai tanulók száma pedig 657 volt.

5. **A mezőgazdaság tőkeellátása.** A mezőgazdasági hitelellátásnak az egész országra kiterjedő szerves rendezésével korszakunkban sem a törvényhozás, sem a kormányzás nem foglalkozott.

Az állam mezőgazdasági hitelpolitikájának feladata lett volna a fennálló terhes adósságok olcsóbbakra konvertálása és a mezőgazdasági üzem természetének megfelelő hitelforrások létesítése. Vagyis a modern hitelgazdálkodás előnyeinek a mezőgazdaság érdekében való hasznosítása.

Az 1868. évi 31. t.-c. eltörölte az addig fennállott uzsoratörvények hatályát és ezzel az uzsorának bírói úton való üldözését lehetetlennné tette.[24] Ennek következtében a mezőgazdasági adósok terhére felszámított hitelkamatok nagysága egészen fantasztikus méreteket öltött, a jelzálogilag

[23] Úgymint a selmecbányai m. kir. erdészeti főiskola erdőmérnöki szakosztálya, a budapesti m. kir. állatorvosi főiskola és az öt gazdasági akadémia.

[24] Érdekes, hogy e törvényt az akkori országgyűlés vita nélkül fogadta el, ami jellemző arra, hogy a liberalizmus frázisainak vakító fényénél a gazdaságpolitikai szempontok teljesen elhomályosultak. (L. a képviselőház 1868 okt. 10-i üléséről felvett jegyzőkönyvet.)

bekebelezett 30—50 %-os kamatkikötések mindennapiak voltak, de előfordult a 200 %-os hitelkamat is.[25]

E beteges helyzet gazdasági okai, mint tudjuk, nagyon szétágazóak és arra, hogy azok pusztán törvényhozási úton megszüntethetők legyenek, gondolni is alig lehetett. Az e tekintetben aránylag rövid idő alatt szerzett tapasztalatok alapján bizonyos fokig hatásos lépésnek mutatkozott az, ha a törvényhozás az uzsorásnak tekintett jogügyletek létrejövetelét megnehezíti. Arra nem igen volt kilátás, hogy az említett 1868: 31. t.-c. hatályának megszüntetése, illetve az uzsoratörvények hatályának helyreállítása önmagában véve célhoz fog vezetni, sőt attól lehetett tartani, hogy ily intézkedés, megfelelő gazdasági segítség nélkül, kétélű fegyvernek fog bizonyulni: minden adósnak módjában fog állani avval az ellenvetéssel élni, hogy az ellene indított kereset uzsorás ügyleten alapul, ami még a teljesen korrekt követelések biztonságát is veszélyeztette volna.

Ezen akart segíteni a törvényhozás akkor, amidőn megalkotta az 1878 : 8. t.-c.-et, amely az uzsora meggátlását célzó oly intézkedéseket foglal magában, amelyek az állami szervek révén gyakorlatilag is érvényesíthetők.

Helyt nem állónak bizonyult azonban a liberális gazdaságpolitikának az a felfogása, hogy a kereslet és kinálat törvényének érvényesülése a hitelviszonyok terén önmagában véve, minden állami beavatkozás nélkül is képes egészséges állapotokat teremteni. Hiszen a magyarországi pénzintézetek száma 1864-től 1874-ig 69-ről 594-re ugrott fel, anélkül azonban, hogy a nagy konkurrencia következtében a hitelkamatok számbavehető mértékben csökkentek volna. Sőt éppen ennek az ellenkezője következett be; a pénzintézetek, érdekeik közösségére támaszkodva, emelték a kamattételeket, tudva azt, hogy a hiteligénylők hiteligényeik kielégítésénél hozzájuk kénytelenek fordulni.

Az igazságügyi miniszter egy összeállítása szerint az 1870-es évek második felében a pénz- és tőkepiac viszonyai rendkívül egészségtelen helyzet képét tükrözték. A 296 magyarországi pénzintézet közül váltókölcsönök után 10 %-on

[25] L. az 1878. 8. t.-c. miniszteri indokolását.

aluli kamatot számít. A jelzálogkölcsönök esetében sem sokkal alacsonyabbak a kamattételek. Az intézetek közül 10 %-nál olcsóbb jelzáloghitelt csak 71 intézet folyósít, míg a többiek részéről felszámított kölcsönkamatok elérik a 16 %-ot is.[26]

A tervezett törvényhozási intézkedések ellen felhozott érvek közül a legfigyelemreméltóbb érv az volt, amely szerint a törvény által 10 %-ban megállapított legmagasabb kamatozás gyakorlatilag a legalacsonyabb kamattételt fogja jelenteni. Azonban ez az aggodalom nem látszott kellően megalapozottnak, mert hiszen reális számítás alapján a biztos kihelyezési kamatláb a 8 %-ot alig haladhatta meg és joggal volt feltételezhető, hogy szolíd és reálisan kalkuláló pénzintézetek a jövőben is tartózkodni fognak attól, hogy a komoly üzleti számítások szerint túlzottan magasnak tekinthető 8 %-nál magasabb kamatot számítsanak.

Az 1878. évi 8. t.-c. az uzsorásnak tekinthető ügyleteket kifejezetten nem bünteti ugyan, de eltiltja a közjegyzőket oly okiratok felvételétől, amelyekben 8 %-ot meghaladó kamat kikötése foglaltatik, eltiltja továbbá a bíróságokat attól, hogy ily kikötéseket tartalmazó egyezményekhez hozzájáruljanak.

Mezőgazdasági hitelügyünk további fejlődése az uralkodó politikai és társadalmi felfogás szelleméhez híven, a közgazdasági szabadság elvének oltalma alatt állott.

Csupán egyetlen egy nagyon óvatos kísérlet történt e liberális hitelpolitikai felfogás káros hatásainak orvoslása érdekében, az 1883: 25. t.-c.-ben foglalt uzsoratörvénnyel, mely azonban csak büntetendő esetekre terjedt ki s a büntethetőség fogalmát oly lazán állapította meg, hogy az a bírói gyakorlatban alig érvényesült.

A mezőgazdaság hitelszükségletének zavartalan és kellő mértékben való kielégítését nem annyira a rendelkezésre álló tőkék abszolut hiánya, hanem egyrészt a hitelkamatok magassága, másrészt pedig az a körülmény gátolta, hogy

[26] L. Perczel igazságügyminiszter beszédét. Képviselőházi napló, 1875—78. IX. kötet, 319. oldal.

azok a hitelforrások, amelyek megfelelő feltételek alapján képesek voltak ily hitelek nyujtására, a hitelnyujtásnál messzemenő konzervativizmust tanusítottak. Ilyen körülmények között a mezőgazdaság nem tudott kellő mennyiségű hitelhez jutni még olyan esetekben sem, amidőn a hitel felhasználási célja, valamint a hitelnyujtási alap biztonsága szempontjából egyébként képes lett volna megfelelő garanciák nyujtására.

A hitelintézetek a kölcsönök biztosítására felajánlott ingatlanok értékének megállapításánál a kataszteri értékadatok alapulvételével jártak el és általában véve azt a gyakorlatot követték, hogy az így kiszámított ingatlanértéknek legfeljebb 50 %-a erejéig nyujtottak kölcsönöket. Ez eljárás szigorának jogosultsága sok esetben alig vonható kétségbe. Tény ugyanis, hogy adott esetben valamely birtok tényleges értékének megállapítása rendkívül nagy nehézségeket okozott és a különböző alapon történő értékmegállapítások jelentékenyen eltérő eredményekre vezettek. A tényleges értéknél jóval alatta maradó kataszteri becsléseknek a hitelező szempontjából legalább meg volt az az értéke, hogy a birtok esetleges értékcsökkenéséből származó kellemetlen meglepetések szinte a lehetetlenségek birodalmába tartoztak. Az adós ellenben szinte kivétel nélkül elesett attól a lehetőségtől, hogy birtoka valóságos értékének megfelelő kölcsönhöz jusson, nem is szólva arról, hogy a beruházások folytán előálló értékemelkedés ilyen szempontból teljesen elveszettnek volt tekinthető.

Az egyéni szabadságnak a hitelügy terén biztosított nagy kedvezmények leginkább a kisbirtokos osztályt érintették károsan. E helyzet kedvezőtlen hatásait fokozták a kisbirtokososztály sajátos tulajdonságai.

A javítást sürgető gazdaságpolitikusaink, akik között kimagasló szerep jutott György Endre tudásának, rámutattak arra, hogy hitel igénybevétele nem jelent veszélyt a kisbirtokosra nézve, azonban az akkori hitelszervezet a kisbirtokos szempontjából nem volt kielégítő. Az uzsora nagymérvű dühöngése, a kényszerárverések statisztikája, Európa majdnem mindegyik államában igazolta ezt. Kényszereszközök alkalmazása nem lett volna helyénvaló, mert a hitel

bizalmon alapul és a hitelnyujtási készséget nem lehet kényszer útján fokozni. A jelzálogintézetek ellen a legsűrűbb panasz az volt, hogy szűken mérik a hitelt és az, hogy a biztosítékul szolgáló birtok értéke nem határoztatik meg helyesen. A reálhitel elnyerésével kapcsolatos formalitások drágítják a hitelt. A bizonyos határnál kisebb fedezetet nyujtani tudó kisbirtokosok hitelt nem vehettek igénybe és ezért a kisbirtokot még a legkedvezőbb esetben sem elégítheti ki a reálhitel. E gondolatmenetből az a tanulság volt levonható, hogy megfelelő intézkedésekkel elsősorban a kisbirtokosok hitelhelyzetén kell segíteni. A második tanulság pedig az volt, hogy a szövetkezeti elvben rejlő nagy szervezési erőt kell felhasználni és meg kell adni a kisbirtokosságnak az első személyi hitelek igénybevételének lehetőségét.

Az állami intézkedéssel létre hozott és állami támogatással működő mezőgazdasági hitelintézetek e tekintetben nem értek el kielégítő eredményeket.

A nagyobb birtokosok hiteligényeinek kielégítésére hivatott Magyar Földhitelintézet, a mezőgazdaság hiteligényeit távolról sem tudta kielégíteni. A belföldi tőkepiac az intézet jelzáloglevelei iránt nem mutatott kellő érdeklődést, és az elhelyezést kereső tőkék inkább állami kötvényekben invesztáltattak. Az intézet ezért kénytelen volt külföldi piacok felé fordulni, csak hogy a pénz itt sem volt olcsó. Az intézet még 1866-ban a törvényhozáshoz fordult és kifejtette, hogy újabb állami támogatásra volna szüksége. Kívánta az intézet tekintélyének emelése végett, hogy a Magyar Földhitelintézet létesítése törvénybe iktattassék és az addig 500.000 forintban megállapított állami hozzájárulás 3 millióra emeltessék fel és végül azt, hogy az országos alapítványok adósai tartozásukat a Magyar Földhitelintézet zálogleveleivel fizethessék vissza, ami tulajdonképen annyit jelentett volna, hogy a felmondható alapítványi adósságok helyébe egy bizonyos idő mulva a fel nem mondható zálogkölcsön lépett volna. Az intézet zálogleveleit ugyanis ekkor az állami hatóságok még nem fogadták el óvadékképes értékpapír gyanánt. Az intézet becikkelyezése 1871-ben meg is történt, az ez évi 36. t.-c. által, mely egyszersmind az intézetnek bizonyos kedvezményeket is biztosít. Az intézet működését

bizonyos fokig támogatták és szilárd alapra helyezték a záloglevelek biztosításáról szóló 1876. évi 36. t.-c. és a talajjavító kölcsönökről intézkedő 1889. évi 30. t.-c.-ek.

A kisbirtokosok hiteligényeinek kielégítése céljából 1872-ben megalakult Kisbirtokosok Földhitelintézete nem játszott nagyobb szerepet és néhány év mulva meg is szűnt. Az 1879: 39. t.-c. alapján szervezett Kisbirtokosok Országos Földhitelintézetének tevékenysége, — noha bizonyos eredményeket képes volt felmutatni, — ugyancsak nem jelentette a hitelkérdés kielégítő megoldását.

A mezőgazdasági hitelszervezet elégtelenségét hangoztató panaszok eredményeképpen jött létre az 1898. évi 23. t.-c., amely az Országos Központi Hitelszövetkezet alapításáról, illetve a hitelszövetkezeti ügy szervezéséről intézkedik és részére az állam erkölcsi és anyagi támogatását biztosítja.

Az O. K. H. életre hívása biztosította a szövetkezeti ügy erőteljesebb fejlesztésének lehetőségét. A szövetkezeti mozgalom támogatását a kormány azóta a törvényhozásnak az említett törvényben kifejezett intencióihoz képest, e központ közvetítésével eszközli.

A hitelszövetkezetek méltányos hiteligényeinek kielégítése az O. K. H. feladata, egyéb segélyezésre csak kivételes esetben van szükség. Ily kivételes segélyezés szüksége merül fel némely oly hitelszövetkezetnél, amelyek tagjainak tetemes része a jobbára vagyontalan mezőgazdasági munkások közül kerül ki, a különben is csekély összegű üzletrészek értéke pedig oly lassan és oly kis részletekben folyik be, hogy a szövetkezet első berendezésének költségeit nem képes megszerezni. Ily esetekben a szövetkezeteket a földmívelési kormány néhány száz korona adományozásával támogatja. A hitelszövetkezeti munka szembetűnő eredménye, hogy a mezei munkások kölcsönügyletei az O. K. H. megalakulása után sokkal kisebb kamatláb alapján bonyolódtak le, és országszerte megindult a drága jelzálogkölcsönök konvertálása.

Azok az eredmények, amelyeket a hitelszövetkezeti mozgalomnak elérnie sikerült, igen figyelemreméltóak ugyan, — a szövetkezetek kihelyezett kölcsönállománya 1899. végén 24.5 millióra, 1908. végén pedig már 174.0 millió koronára

rugott[27] — azonban még ez a siker sem jelentette az egész magyar mezőgazdasági hitelkérdés megoldását.

A kormány a segítés érdekében tervbe vette a szövetkezeti törvény reformját, ezenkívül, — s ez az akció nagy részben György Endre miniszterségéhez fűződik, — arra törekedett, hogy a még mindíg megoldatlan mezőgazdasági hitelprobléma rendezése tekintetében egységes terv alakuljon ki.[28]

A magyar mezőgazdaságot a mult század végén terhelő adósságok összegét 2000 millió forintra becsülték, melyből a zálogleveles kölcsönökre 600 millió, a jelzáloggal biztosított másfajta kölcsönökre 900 millió, a személyi hitel alapján felvett kölcsönökre 500 millió forint esett. A 64 millió forintot kitevő egyenes adóterhet 1500 millióval tőkésítve, a földbirtok összes terhei 3500 millió forintot, vagyis 7000 millió koronát tettek ki. Az egész magyar földvagyont 8—10 milliárd koronára értékelve, e szám mintegy 70—75 %-os megterhelést jelentett. A megterhelés szempontjából a középbirtok helyzete volt a legsúlyosabb, amelynek átlagos adósságterhe az érték 80—90 %-a körül mozgott.[28a]

Az új szövetkezeti törvény megalkotására irányuló törekvések nem vezettek pozitív eredményre. Hasonló sors érte azokat a terveket is, amelyek a mezőgazdasági hitelügy általános reformját célozták. Ez annál inkább sajnálatos, mert e tervek sok figyelemreméltó gondolatot tartalmaztak.

A vonatkozó javaslatok hármas irányban mozogtak. Hozzáférhetővé akarták tenni a gazdák részére a fel nem mondható jelzálogos kölcsönöket, biztosítani akarták a gazdának a személyes hitelt és végül orvoslást akartak nyujtani azokban a kérdésekben, amelyek a vételárhátralékok és betáblázott örökrészek révén előálló eladósodást illetik.

E tervek szerint a Magyar Földhitelintézet, a Kisbirtokosok Országos Földhitelintézete és az O. K. H. volnának a reálhitelakció körébe bevonandók, működési körük bizonyosfokú kibővítése mellett. Az O. K. H.-nál az amortizációs kölcsönök üzletága, — részben a szövetkezetek vezetőinek kevésbbé érvényesülő mozgékonysága miatt, — nem

[27] A hitelszövetkezeti mozgalom eredményeiről a társadalmi agrármozgalmak eredményeinek számbavételével kapcsolatban emlékezünk meg.

[28] A magyar mezőgazdasági hitel rendezésére vonatkozó hivatalos előterjesztések és jegyzőkönyvek. György Endre magyar kir. földmívelésügyi miniszter rendeletére kiadja a magyar kir. földmívelésügyi minisztérium, Bpest, Pallas R. T. nyomdája, 1905.

[28a] György Endre előadása a magyar középbirtokos hiteléről. Magyar Gazdák Szemléje. 1900. évf. októberi szám.

mutatott elég fejlettséget, valószínű azonban, hogy jól szervezett agitáció révén ez is el lett volna érhető. A kisbirtok olcsó hitelének biztosítása érdekében e javaslatok szerint bizonyos illetékkedvezmények volnának biztosítandók, ezenkívül az, hogy a visszafizetési részletek a közadók módjára lennének behajtandók. Ezúton kell lehetővé tenni azt, hogy a földet terhelő adósságok hosszúlejáratú törlesztéses kölcsönökké alakíttassanak át. A m. kir. postatakarékpénztár tartalék tőkéi nagyobb szociális és gazdasági feladatot teljesítenének, ha a kisemberekre támaszkodó záloglevelekbe fektettetnének.

A javasolt kedvezmények megadása és e három intézetnek egyetértő harmonikus működése, valamint az O. K. H. olcsó pénzzel való ellátása és szervezetének bizonyos kiegészítése mellett gondoskodni lehetne a kisbirtokosok reál és személyes hitelének kielégítéséről. Az O. K. H.-nak nagyobb beavatkozást kellene biztosítani a hitelszövetkezetek ügyvezetésében. Ez abban állna, hogy a szövetkezeti ügyvivő a központ által rendeltetnék ki. Ez lenne felelős a vezetés irányításáért is.[29]

E tervek azonban nem tudtak a megvalósulás stádiumába jutni és a mezőgazdasági hitelellátás korszakunk végén sem volt kielégítőnek mondható.

6. **Az állami gazdaságpolitika és a mezőgazdasági termények értékesítése.** A mezőgazdasági termények értékesítésére irányuló állami tevékenység csak kisebb arányú volt. Ez annyival inkább figyelemreméltó, mert hiszen tudjuk, hogy a kiegyezési korszak első idejében már több parlamenti felszólaló sürgette a mezőgazdasági terményértékesítés ügyének előmozdítását. Nagyon valószínű, hogy az állami intézkedések megtételét sok esetben azok a kereskedelmi körök gátolták, amelyeknek az értékesítés szervezetlensége saját üzleti műveleteik szempontjából jelentett nagy anyagi előnyt. Ilyen körülmények között az állami intézkedések csak ötletszerűek voltak, elvétve jelentkeztek és bizonyos terményekre nyujtott vasúti fuvarkedvezményekből és egyes értékesítési szerveknek kisebb mérvű támogatásából állottak. Javulás e tekintetben csak a század vége felé, a szövetkezeti értékesítés támogatásával kapcsolatban mutatkozik.

A mezőgazdasági termények *értékesítési viszonyainak* alakulása szempontjából különösen fontos szerepet játszottak *a)* mezőgazdaságot közvetlenül érintő adópolitika, illetve *b)* a vám- és külkereskedelmi politika intézkedései és

[29] Lásd ezekről a kérdésekről: Bernát István: A magyar földbirtok tehermentesítése. Budapest, 1905.

végül *c)* az a körülmény, hogy a mezőgazdaság érdekei a tőzsdén a kereskedelem érdekeivel szemben milyen mértékben tudtak érvényesülni.

ad a) Noha az 1850-ben bevezetett adórendszer a helyes adóztatás elméletének alig felelt meg, — amit bizonyít az ellene felmerült sok jogos panasz és felszólalás, amelyek egyes termelési ágak túlzott megadóztatását és az adóterhek súlyosságát hangoztatták, — e rendszer általában véve mégis összhangban állt az 1848-as szellem felfogásával. E rendszer egyrészt számolt az államháztartás fokozódó szükségleteivel és igényeivel, másrészt pedig alkalmas volt az állami bevételek állandóságának biztosítására. Mellette szólt az, hogy az alkotmány helyreállítása után az akkori magyar pénzügyminiszter által összehívott ankétek e rendszer változatlan fennállása mellett foglaltak állást és csupán egyes kirívóbb igazságtalanságok kiküszöbölésére tettek kísérleteket. Adóügyi törvényhozásunk évtizedeken keresztül az itt kifejezésre jutó felfogás szellemében állott és a mezőgazdaság megadóztatása terén elvi jelentőségű változtatások nem történtek.

A pénzügyi és gazdasági viszonyok változása következtében a kormány az 1890-es évek elején kísérletet tett az egyenes adórendszernek a kor kívánalmai szellemében való módosítására.[30] A földadót illetőleg azonban a kormány újabb szabályozást egyelőre nem tartott megengedhetőnek, noha felismerte, hogy a földadó kataszterünknek két nagy hibája van, amelyek közül az egyik az, hogy a kataszterileg megállapított tiszta jövedelem nem felel meg a valóságnak, a másik pedig az, hogy az ott megállapított jövedelem a legtöbbször nem is áll arányban a valóságos jövedelemmel.[32]

E két hiba azonban a kormány felfogása szerint a szolgáltatások elviselhetősége szempontjából az idők során inkább csökkent. Minthogy a megállapított kataszteri tiszta jövedelem — egyes kivételektől eltekintve — sehol sem haladta meg a valóságos tiszta jövedelmet, sőt annál alacso-

[30] Az egyenes adóreformok tárgyában összehívandó szakbizottsághoz intézett emlékirata a pénzügyminisztérium vezetésével megbízott m. kir. miniszterelnöknek. Bpest, 1893.

nyabb volt, a gazdálkodás belterjességének fokozódása és a forgalmi viszonyok javulása következtében e felfogás szerint a birtokok jövedelmezősége mindinkább emelkedett és így a birtokok földadó címén fennálló adóterhe mindig elviselhetőbbé vált.

A kataszteri munkálatok költségessége[32] és hosszadalmassága miatt újabb kataszteri földolgozásra gondolni nem lehetett. Be kellett tehát érni a meglevő földadó kataszter további fenntartásával. A földbirtok megadóztatásának más módjára pl. az értékkataszterre való áttérés lehetőségét az említett okokon kívül kizárta az a meggondolás is, hogy a földbirtok értékének hullámzása ugyancsak jelentékeny méreteket szokott ölteni.

Ily körülmények között a földadót illetőleg az volt a kormány álláspontja, hogy csak a még folyamatban lévő kataszteri munkálatok befejezésére, a kiáltóbb hibák orvoslására s a kivetésre kerülő földadó százalékának a földadókontingens leszállításáról szóló 1883. évi 46. t.-c. értelmében való meghatározására kell törekedni.

A kormánynak a földadórendszer reformját illető tervei az előző törvények kontingenseket megállapító rendelkezései helyébe a földadónak a földtehermentesítési járulékkal való egyesítését, illetve azt tartalmazták, hogy a földadó kulcsa a földtehermentesítési járulékot eddig is fizetett részeken 25 %-ban, az ily járulékot nem fizető, határőrvidékeken pedig 18 %-ban állapíttassék meg. E megállapítás egy újabb felvételig változatlanul maradna; az adóleírások, elengedések és adómentességek pedig az állam számlájára vitetnének át. E javaslat megvalósításaképen 1892. óta a földadó és a földtehermentesítési járulék egy összegben került kivetésre.

E művelet egyértelmű volt az 1883. évi 46. t.-c.-ben megállapított földadó kontingensnek 7.63 %-kal, a tényleg fizetett (vagyis a kivetett és tényleg befolyt összegek közötti különbség figyelembevételével) földadónak ½ %-kal való

[32] Érdekes megemlíteni, hogy az 1850-ben megkezdett kataszteri munkálatok költségei 25 millió, az 1875-ben megkezdett hasonló munkálatoké pedig 21.7 millió forintot tettek ki.

leszállításával. Végeredményben ugyanis a kontingens alapján kivetésre került 37.8 millió helyett az említett évre 37.1 millió került kivetésre, ebből fentiek szerint levonásra került 2.9 millió, a kivetés eredménye 34.2 milliót tett ki, vagyis az eddigi helyzettel szemben a csökkenés 3.6 millióra rúgott.

A változott viszonyokra való tekintettel agrárpolitikusaink is szükségesnek tartották egyenes adórendszerünk reformját és sok tekintetben helyeselték a pénzügyminisztérium emlékiratában kifejezésre jutó elveket. A földadó kérdésében arra az álláspontra helyezkedtek, hogy annak mértéke az adott viszonyok között nemcsak súlyos, hanem tarthatatlan. Ugyancsak túlzott megterhelést jelent ez adónemnek 25 %-ra kontemplált kulcsa is. A 8.4 %-os földtehermentesítési járulék pedig jogilag is indokolatlan, nincs létjogosultsága, mert hiszen a földtehermentesítési járulékot a földbirtok már legnagyobbrészt kiegyenlítette. A magyarországi földadó súlyosságának szemléltetése céljából pl. György Endre az 1895. évi gazdakongresszuson arra hivatkozott, hogy a földadó alá eső jövedelmet az angol törvények 3½ %-kal, az olaszok pedig 7 %-kal adóztatják meg. A kataszter megállapítása óta a viszonyok a gazdára kedvezőtlen irányban változtak. Agrárpolitikusaink új kataszteri felmérést — annak költségessége miatt — elleneztek, azt kívánták azonban, hogy a földadó kulcsa, az eddigi alapon számítva, ne haladja meg a 20 %-ot.

A földadót első sorban az tette elviselhetetlenné, hogy a kivetett adó összege nem símult a mezőgazdasági terményárak süllyedő irányzatához.

Az áralakulás adataiból ugyanis megállapítható, hogy a legfontosabb mezőgazdasági terményárak a kiegyezés évétől az 1890-es évek agrárkrizisének időszakáig, számottevő csökkenést mutattak. E csökkenés, — az 1867/71. évek átlagát az 1892/96. évek átlagával szembeállítva, — a gabonaneműek közül a búzánál 28 %-ot, rozsnál 21 %-ot, a kerti termények közül a babnál 21 %-ot, a gyapjúnál 21 %-ot tett ki. Feltételezhető, hogy a valóságban az árhanyatlás a statisztikailag kimutatottnál még nagyobb volt, minthogy az 1867. évi kimutatások általában véve az áradatokat a ténylegesnél inkább alacsonyabban vették fel. Mint tudjuk,

a terméshozam növekedése a termelőt a terményárak hanyatlásáért nem kárpótolta, mert a termelési költségek ennél nagyobb arányban emelkedtek.

Az áralakulás csökkenő irányzatával szemben az adóteher növekedést mutat. Ha csak a leglényegesebb és kizárólagosan a földmívelést terhelő adónemnek, a földadó, illetve a földtehermentesítési járulék kirótt összegének alakulását vesszük figyelembe, kitűnik, hogy ez adóknak az 1867-re kivetett együttes összege 32.4 millió forintot tett ki, viszont az 1896. évi költségben ugyanazon két adónem előirányzott összege 34.4 millió forinttal szerepel. A terményárak csökkenése ellenére tehát a földadó kivetett összege emelkedett. E diszparitást nem egyenlítette ki a terméshozamok időközben bekövetkezett emelkedése sem.

A mezőgazdaság helyzetét befolyásoló adóteher növekedése a valóságban bizonyára nagyobb volt annál, amennyi e két szám egybevetéséből adódik, mert hiszen nem szabad figyelmen kívül hagyni azt sem, hogy a földmívelő osztályt a fogyasztási adóteher növekedése is igen súlyosan érintette.

Találkozunk avval a nézettel, amely szerint az állattenyésztés izmosodása a mezőgazdaság adózási képességét fokozta. Ennek az érvnek a jelentőségét azonban csökkentik a következők.

Elsősorban figyelembe veendő, hogy a régebbi, az 1867. év körüli árhelyzet feltüntetésére hivatott statisztikai adatfelvétel rendkívül hiányos volt és megbízhatóság szempontjából sok tekintetben eshet kifogás alá. Még a későbbi adatfelvételek is hiányosak és különösen a betegségekben elhullott állatok számának kimutatásánál észlelhetők jelentékeny hiányok. A mezőgazdaságot azonban az állatbetegségek következtében ért közvetlen károsodások is igen jelentékenyek.

Figyelmet érdemel továbbá az, hogy az állatárak emelkedése nem jelent mindíg előnyt a gazda részére. Az állatárak emelkedésének ugyanis igen sok esetben az az oka, hogy jelentékeny az elhullott állatok arányszáma, ennek következtében sok esetben kisebb az állatlétszám a szükségesnél.

Felemlíthető ezen kívül az a tény is, hogy az ország állatállományának alakulása nem mutat általános emelkedést. Noha igaz pl. az, hogy az 1870-től 1884-ig terjedő időszakban a szarvasmarhaállomány valamivel emelkedett, uzonban ugyanezen idő alatt a lóállomány és a juhállomány csökkent.

Végül figyelembe veendő a mezőgazdaság adóterhei alakulásának elbírálásánál az a körülmény is, hogy a mezőgazda a legritkább esetben kerül abba a helyzetbe, hogy az adóalapeltitkolás eszközéhez nyuljon. Evvel szemben az adókönnyítés ilyen módjához más foglalkozási ágakhoz tartozók több esetben sikerrel fordulnak. Ennek folytán konkrét esetekben nehezen ellenőrízhető, de lényegileg igen súlyos visszásságok fordulnak elő a mezőgazdasági adóalanyok rovására.[33]

ad b) A magyar mezőgazdaság egészséges fejlődése szempontjából hátrányt jelentett az, hogy a külfölddel való kereskedelmi forgalmunk alakulása az Ausztriával közös vámterület érdekei szerint igazodott. E vámpolitikai helyzet előnytelen hatásai aránylag korán, már az 1870-es évek elején kezdtek nyilvánulni és azokra agrárpolitikusaink már akkor rámutattak. Felhozták, hogy a közösen irányított vámpolitika első sorban az osztrák ipar érdekeinek kedvez, ennek folytán ipar nálunk nem tud keletkezni, a mezőgazdasági termelők pedig kénytelenek a nyersanyagokat osztrák gyáraknál helyezni el. A magyar mezőgazdaság nem tud oly intenzívebb kultúrákra áttérni, amelyek csak az ipar szomszédságában fejlődésképesek. A mezőgazdasági iparágakat ily körülmények között ugyancsak az elpusztulás veszélye fenyegette.

E tényállás alapján mezőgazdasági köreink a kiegyezést követő évek folyamán (így pl. az O. M. G. E. még 1867-ben rendezett szaktanácskozásai alkalmával) az ipari védő-

[33] Arról, hogy adórendszerünk a gyakorlatban mily igazságtalanul súlyosan terhelte a mezőgazdaságot, érdekes adatokat közöl Zelénski Róbert gróf, a Magyar Gazdák Szemléje 1900. évi januári számában. Ezek az adatok egyszersmind azt is szemléltetik, hogy ezzel szemben a tőzsdetagok, orvosok, ügyvédek, kereskedők, stb. az adórendszer hézagait a saját előnyükre pompásan ki tudják használni.

vámok leszállítása, illetve a szabadkereskedelmi irányzat érvényesülése mellett foglaltak állást és sürgették azt, hogy a kormány a nemzetközi vámpolitikai megállapodások alkalmával Magyarország gazdasági érdekeinek is törekedjék érvényt szerezni. E hangok az 1880-as évek folyamán mindinkább erősödtek, azoknak sikerét azonban a középeurópai viszonylatban ez időtájt különös határozottsággal érvényesülő védvámos irányzat nyomása — Bismarck védővámpolitikája! — akadályozta.

Noha a gabonaárak ebben az időben még aránylag tűrhető szinten mozogtak, viszont akkor már tisztán látszott a tengerentúli országok részéről fenyegető verseny. Ennek ellenére a vámpolitika terén ebben az időben történik a legtöbb vétség agrárérdekeink ellen. A Balkánnal ez időszakban kötött kereskedelmi szerződéseink a Balkán agrár államaiban a monarchia ipara részére törekedtek piacot biztosítani és ezzel a magyar mezőgazdasági kivitelnek okoztak nagy károkat, míg Franciaország és Németország vámpolitikája csaknem lehetetlenné tette, hogy a tengeren túli eredetű termékek ellen sikerrel versenyezhessünk. Az, hogy Magyarország az osztrák érdekekkel szemben nem volt képes a vámpolitikában a saját érdekeinek érvényt szerezni, az akkori megalkuvásos politikai viszonyokkal áll összefüggésben.

Az 1880-as évek óta létrejött kereskedelmi szerződéseink a monarchia külkereskedelmi forgalmának alakulása szempontjából, általában véve sem mondhatók előnyösöknek, mert maguk után vonták a külkereskedelmi mérlegünk többletének állandó csökkenését. A magyar mezőgazdasági érdekek szempontjából a helyzet még szomorúbb. Így pl. behozatalunk alakulására jellemző, hogy 1897 körül, amidőn a közös vámterület behozatala eddigi legmagasabb szintjét érte el, az előző évekhez viszonyítva a behozott kerti és mezőgazdasági termékek mennyisége is tetemes növekedést mutat. Ugyancsak jelentékeny mértékben emelkedett a bőr, disznózsír és szalonna behozatalának mennyisége is. Figyelemreméltó továbbá, hogy az osztrák-magyar vámterületről kivitt élelmi- és élvezeti cikkek mennyiségének értéke (tehát oly cikkeké, amelyek túlnyomórészt Magyarországról szár-

maznak), 1893-tól 1897-ig lényegesen hanyatlott. Az európai államokkal kötött kereskedelmi szerződéseknek hatása alatt tehát a magyar mezőgazdaság és mezőgazdasági ipar külkereskedelmi forgalmának mérlege erősen közeledett a passzivitás felé. E jelenség annál feltűnőbb, mert ugyanezen idő alatt az egyéb cikkek kivitele jelentékeny mértékben emelkedett s az ily cikkek behozatali többlete évről-évre tetemesen csökkent. Megállapítható, hogy a jellegzetesen magyarországi cikkeknél — gabonánál, bornál, disznózsírnál, állati bőröknél — a behozatal mennyisége a követett vámpolitika hatása következtében emelkedést, ellenben a jellegzetesen osztrák cikkeknél — vasgyártmányok és gépek — csökkenést mutatott.

Az 1890-es évek végén bekövetkezett változásokkal kapcsolatban, a mezőgazdasági körökben az a kívánság alakult ki, hogy a mezőgazdasági behozatali vámok általában véve emeltessenek, legalább is a nyugati államok agrár vámtételei szintjéig. Az ipari vámok lehetőleg az eddigi szinten tartandók.

E kereten belül az agrárpolitikusok a gabonavámokra minimális vámtételek megállapítását kívánták, főképen azért, mert e tételek a keleti államokkal való viszonylatokban sem lennének csökkenthetők. Ezt nagy jelentőségű biztosítéknak tekintették belföldi viszonylatban is, mert belföldön is jelentékeny irányzatok mutatkoztak, amelyek a kereskedelmi forgalom fokozása érdekében hajlandók lettek volna a magyar mezőgazdaság legvitálisabb érdekeit feláldozni.

Noha az agrárkörök felfogása szerint az 1907. évi autonóm vámtarifa sem volt minden tekintetben kifogástalan, lényegileg kedvezőnek volt mondható. Legnagyobb jelentősége abban jut kifejezésre az ipari és mezőgazdasági érdekek kölcsönös előmozdítását lehetővé tette.

ad c) Ami az államnak a tőzsdével kapcsolatos állásfoglalását illeti, tudnunk kell, hogy a kormány sokáig fázott attól, hogy e kérdéshez, — amely az 1890-es évek agrárválságával kapcsolatban nyomult előtérbe, — hozzányuljon és arra az álláspontra helyezkedett, hogy itt tulajdonképpen a tőzsde belső ügyéről van szó.

A parlament 1892. május 7-i ülésében, amidőn agrárpolitikai részről ismételten sürgették a tőzsdei határidőüzletek körében felmerült visszaélések orvoslását, gróf Bethlen András, az akkori földmívelésügyi miniszter, rendkívül lakonikus módon intézte el ezt a kérdést. Hivatkozott arra, hogy e tekintetben már a tőzsde is állást foglalt és olyan kijelentést tett, amely a kormány e kérdésbe való beavatkozását lényegileg elutasítja. „Amikor tehát" — mondotta ez alkalommal „maga a börze sem volt képes orvosszert találni, azt hiszem meddő határozat volna az, ha a kormány utasíttatnék arra, hogy ezzel szemben találjon biztos orvosszert. Ez az oka annak, hogy ezen javaslatnak is mellőzését vagyok bátor a T. Háztól kérni."

Az 1896. évi tőzsde-ankét, — amelynek során agrárpolitikusaink legfőképpen a fedezetlen gabonahatáridőüzlet lehetetlenné tételét sürgették, — egyébként említésreméltó javulást nem hozott. A kormány ahelyett, hogy törvényjavaslatot készített volna a tőzsde reformjáról, mindössze arra szorította a tőzsdét, hogy saját autonómiája körében reformálja saját szervezetét. A tőzsde hosszas tanácskozás után bizonyos reformokat vezetett be az áruüzleti szokások és a leszámolási rend reformja alakjában. Ezek a változások nem voltak mélyrehatóak és ezért nem elégítették ki a mezőgazdaság követeléseit. Igaz, hogy a gazdaközönség kívánta a szokványbúza súlyának megállapítását, abból a célból, hogy a selejtes Balkán-búza, továbbá a spekuláció által a különbözeti üzletek alaki fedezése céljából beszerzett és beraktározott használhatatlan anyag lehetőleg versenyképtelenné váljék és egyszersmind a termelő is a jobb minőségre való törekvésre buzdíttassék. A gazdaközönség azonban e tekintetben az ú. n. mozgósztandardot kívánta, vagyis azt, hogy a tőzsde a termés évi minőségéhez képest évenként állapítsa meg a határidőüzleti számítások szempontjából alapul veendő szokványsúlyt. Ezzel szemben a tőzsde a szokványbúzák minőségét lineárisan emelte fel.

Az új szokások a szállítási határidőket két hónapról egyre szorították le, úgyhogy ezentúl csak egy hónap volt határidőül kiköthető. A két hónapos terminusnak azonban nem igen volt gyakorlati jelentősége nálunk, ahol a szállítás

az országnak bármely vidékéről, sőt a mai közlekedési viszonyok között a világ bármely tekintetbe jöhető részéről is eszközölhető egy hónap alatt.

Ezek szerint a tőzsdei autonómia keretei között végrehajtott reform a mezőgazdaság szempontjából alig jelentett változást. Azt mondhatjuk, hogy e reform az eddigi határidős üzletet nemcsakhogy helyesnek ismerte el, hanem ily üzletkötések esetén a szállítást egyenesen a különbözetek kiegyenlítésének útjára terelte és csak az egyenleg fennmaradó részét rendeli szállítandónak. Az új elszámolási rendtartás tulajdonképen feleúton maradt reform. Nemcsak az áru hollétének tüzetes megjelölése és az áru szállíthatóképességének előzetes bizonyítása maradt el, hanem elmaradt a kötelező likvidációnak egy más tartozéka, az időközi rendezés kötelező volta is. Ezzel a kötelező havi likvidációval a tőzsde, ha akarta volna, a nagy spekulációnak a féktelen túlkapásait egy kissé korlátozhatta volna. Az azonban, hogy ezt az intézkedést nem sikerült megvalósítani, annak tulajdonítható, hogy a tőzsde keretei között is azok az érdekcsoportok kerültek felül, akiknek továbbra is érdekében állt a spekuláció folytatása. Az új leszámolási rend, vagyis a leszámoló egyletnek az üzletkötésbe való bekapcsolása, a tőzsdén kívülállót teljesen kizárja a tőzsdei üzletkötésben való közvetlen részvételtől, minthogy az egyesületnek tagja csak az lehet, aki egyszersmind a tőzsdének is tagja. Nem tőzsdetagokra nézve tehát a reform a multtal szemben lényegileg semmiféle változást nem hozott.

Fentebb megvilágítottuk a fedezetlen tőzsdei határidőüzlet jelentősége körüli vita érveit. Az azóta eltelt négy évtized közgazdasági irodalma újabb és újabb argumentumokat produkált annak a felfogásnak az igazolására, amely szerint a tőzsdei jogosulatlan spekuláció igenis alkalmas arra, hogy széles rétegeknek okozzon károsodást.[34] Érdekes

[34] Legújabban pl. a tőzsdei üzletkötések módját kitűnően ismerő pénzügyi szakember, J. M. Keynes, foglalt állást a tőzsdei spekulációval szemben. Fejtegetései során többek között „reakciós" módon dicséri a londoni tőzsdei forgalmat nehezítő tőzsdeadó súlyosságát. továbbá azt, hogy e tőzsde a nagyközönség üzletkötései részére meglehetősen korlátolt mértékben vehető igénybe. Ezen túlmenőleg közérdekből szükséges-

megemlíteni, hogy a fedezetlen tőzsdei határidőüzletek ellen folytatott küzdelmükben magyar agrárpolitikusaink nem állottak egyedül és erkölcsi támogatást éppen a szélesebb látókörű kereskedelmi és hitelszervezeti körök részéről kaptak.

Érdekes például tudnunk, hogy a hasonló tárgyú németországi tőzsdeankét alkalmával meghallgatott kereskedelmi szakértők e kérdésben milyen álláspontot foglaltak el. Természetes, hogy a kereskedelmi szakértők egy része a határidőüzlet mellett nyilatkozik, mert felfogásuk szerint ez a mód az árak alakulására kiegyenlítő hatást gyakorol. Nyomatékkal kell azonban rámutatnunk arra, hogy ez a felfogás a kereskedelmi szakértőknek csak egy részénél találkozott helyeslléssel és bőven akadtak olyanok is, akik az ügyletkötések ily alakját károsnak és veszélyesnek tartották. Egyes kereskedelmi szakértők álláspontja szerint a gabona-határidőüzlet az árhullámzásokra nem kiegyenlítőleg, hanem éppen ellenkezőleg, kiélesítőleg hat. Más, ugyancsak a kereskedelem érdekköréhez tartozók felfogása szerint e határidőüzlet a normális áralakulást hátrányosan befolyásolja az által, hogy olyanoknak teszi lehetővé az üzletkötésekben való részvételt, akik a szükséges szakértelmet nélkülözik. Rámutatnak e szakértők arra is, hogy a kínálkozó nyerészkedési alkalmak kihasználása céljából nagyobb kereskedelmi cégek széles mezőgazdasági néprétegeket csábítanak a tőzsdei játékban való részvételre csak azon célból, hogy ezáltal közvetítői díjakból bevételüket növelhessék.

Az 1894. évi berlini tőzsdeankét alkalmával a kereskedelmi és a hitelintézetek képviselői részéről kifejezésre jutott megállapítások közül figyelmet érdemelnek a következők: Weidert bankár felfogása szerint a tőzsdei határidőüzletek révén az árhullámzások még fokozódnak. Breuninger malomügyi szakértő szerint az áralakulás a határidőüzlet nélkül nyugodtabb volna. Klepper molnár szerint az áralakulást azoknak az üzletei, akik a tárgyhoz nem érte-

nek tartaná egy jelentékeny mértékű tőzsdei forgalmi adó beszedését. (L. John Maynard Keynes: The General Theory of Employment Interest and Money. (London, 1936.) 158. s. köv. old.)

nek, hátrányosan befolyásolja. Samuel bankár szerint a határidőüzlet tőzsdei játékra csábít és azt megkönnyíti. Schmerfeld gabonakereskedő szerint a berlini cégek a falvakba ügynököket küldenek; akiknek az a feladata, hogy a gazdákat a spekulációra csábítsák, hogy ily módon közvetítői jutalékaikat növelhessék és hogy az árakra csökkentő befolyást gyakorolhassanak. Felfogása szerint a gabonahatáridőüzlet törlendő volna. Damme gabonakereskedő szerint a gabona határidőüzletekben nem a kereskedők, hanem magánosok vesznek részt. Mint elítélendő tényt említi fel, hogy egy párisi cég ügynöke készárukereskedőnek adott el búzát Chikagóba, a new-yorki tőzsde feltételei szerint. Klepper bankár szerint szélesebb gazdakörök részvétele a gabona határidőüzletekben nem szükséges és a legitim áralakulást a kapitalista körök károsan befolyásolják. Werner kereskedő szerint a határidőüzletekben csak szakembereknek volna szabad részvenni. Többek szerint a mezőgazdáknak a határidőüzletekben való részvétele nélkülözhető, sőt káros és a gazdasági élet egészséges követelményeivel ellentétben áll. E műveletek során a termelők azok, akiket a legnagyobb károsodás ér.

7. **Az eredmények a számok tükrében.** Fentebbi szemlénk során egyes jellemző vonások kiemelésével törekedtünk megvilágítani azoknak az intézkedéseknek a jelentőségét, amelyeket az állami agrárpolitika a mezőgazdasági termelés egyes ágainak fejlesztése érdekében tett. A következőkben megkíséreljük azt, hogy összefoglaló képet adjunk a mezőgazdasági termelésünk általános alakulásáról, illetve arról, hogy e változások a mezőgazdasági népesség anyagi helyzetének alakulását milyen irányban befolyásolták. Ennek szemléltetésére a legalkalmasabbnak látszik a mezőgazdasági termelés két főágának, ú. m. a szántóföldi termelés és az állattenyésztés sorsának a figyelemmel kísérése.

Mezőgazdasági termelésünk legnagyobb térfogatú és legértékesebb tényezője, a *szántóföldi termelés*, korszakunkban hatalmas arányban fejlődött. E fejlődés a szántóföldi művelés alá vont területek és azok terméshozamának emelkedésére, valamint a termelvények tápértékének növekedésére terjedt ki.

1870-től 1914-ig a szántóföldi művelés alá vont területek növekedése a tulajdonképeni Magyarországon abszolút számokban kifejezve kereken 5 millió holdat, vagyis 28 %-ot tett ki. Ez az emelkedés első sorban és túlnyomórészt az ármentesítési munkálatok érdeméül tudható be és csak kisebb részben tulajdonítható a parlagterületek művelés alá vételének.

E nagyarányú területnövekedés azonban önmagában véve még nem lett volna kielégítő, mert a 28 %-os növekedéssel szemben a népesség ugyanezen időszakban 37 %-kal növekedett. Örvendetes azonban, hogy evvel egyidejűleg a mezőgazdasági kultúra szintje is hatalmas arányokban emelkedett. Míg ugyanis az 1870-es években egész szántóföldi területünk vegyes termése — évtizedes átlagban — az összes terményeket beleértve, mindössze 215 millió q volt, vagyis 1 hold szántóföldre 11.25 q átlagos évi hozam esett, ez a mennyiség az 1911—14. évek átlagáig 667 millió q-ra, vagyis több mint háromszorosra emelkedett, úgyhogy, a területegységre eső átlaghozam a 30 q-t megközelítette.

Ugyanezen idő alatt a szántóföldi termelés szerkezete is megváltozott, a szemterményekkel szemben erősen előtérbe léptek a vizenyős, gumós, gyök- és szálas termények nagy tömegei. Végeredményben a termés tápértéke is hatalmas arányokban emelkedett. Míg ugyanis az 1870-es években 1 hold szántóföldön csak 3.6 q keményítőértéket termeltünk, átlag 0.4 q emészthető fehérjetartalommal, addig az 1911—14. évek átlagában a holdankénti terméshozam 8.0 q-t is meghaladó keményítőértéket képviselt, 0.9 q emészthető fehérjetartalommal.

Ezek szerint 1870-től 1914-ig Nagymagyarország népességének 37 %-os emelkedésével az összes mezőgazdasági termelvények mennyiségének 200 %-os emelkedése áll szemben. A fejlődésre jellemző továbbá az, hogy míg az 1870—80-ig terjedő időszakban 1—1 főre 504 kg., 1911—14-ben pedig 959 kg. keményítő érték jutott.[35]

[35] Ujlaky-Nagy Árpád: Szántóföldi termésünk fejlődése az 1870-es évektől a világháborúig. („Stud" Statisztikai Tudósító. 1938. június 16. sz.)

*Állatállományunk* e korszakbeli alakulását a következő adatok szemléltetik.

**A fontosabb háziállatok számának alakulása.**

| időpont | ló | juh | marha | sertés |
|---|---|---|---|---|
| | | (millió darab) | | |
| 1870 | 1.82 | 13.36 | 4.50 | 3.57 |
| 1880 | 1.82 | 9.25 | 4.60 | —[36] |
| 1884 | 1.75 | 10.59 | 4.88 | 4.80 |
| 1895 | 1.97 | 7.53 | 5.83 | 6.44 |
| 1911 | 2.00 | 7.70 | 6.18 | 6.42 |

Ezekből az adatokból kitűnik, hogy korszakunkban a fontosabb háziállataink száma, — a juhok kivételével — lényegileg állandó emelkedést mutat. E növekedés a legnagyobb arányú a sertések és legkisebb a lovak csoportjában. Az, hogy e mennyiségbeli növekedéssel a minőségi javulás lépést tudott-e tartani, exakt számok világánál alig állapítható meg pontosan. Ez legfőképpen statisztikai adatgyűjtésünk fogyatékosságával áll összefüggésben, hiszen modern értelemben vett és a jellemző sajátosságok szélesebb körére kiterjedő állatszámlálás hazánkban első ízben csak 1895-ben foganatosíttatott. Ebből az összeírásból tudjuk, hogy az állatok minősége, illetve értéke, — ugyanazon fajtacsoportokon belül — igen nagy eltéréseket mutat s az egyedenkénti értékkülönbségek a 200—300 %-ot is elérik. Egykorú szakértők tudósításai azonban világot vetnek arra is, hogy e fejlődés mennyiségi szempontból sem volt kielégítő. Az egyszerű mennyiségi adatok számbavételéből nem tudunk képet alkotni az állatállomány értékbeli változásairól sem. Tudnunk kell, hogy pl. a lóállomány számbeli növekedését a minőségi javulás túlszárnyalja, míg a szarvasmarha állomány minőségi javulása már szűkebb keretek között mozgott.

Korszakunk második, 1895. körül kezdődő és statisztikailag jobban megvilágítható részében az állatállomány relatív emelkedése ugyancsak nem volt kielégítőnek mondható. Jellemző arra, hogy pl. 1911-ben a lakosságnak és a háziállatok számának egymáshoz viszonyított aránya kedvezőtlenebb volt, mint 1895-ben. Tény azonban, hogy a földmívelésügyi kormány által a századforduló táján tett állat-

[36] A sertésállomány 1880-ban nem vétetett fel.

egészségügyi és különösen az 1907. és 1908. években tett vámpolitikai intézkedések — mint arra részben rámutattunk — e tekintetben kedvező hatással jártak. Különösen az állati termékek kiviteli alakulása mutat állandó és rohamosan növekedő irányzatot. Míg e cikkek exportfeleslege 1893-ban 346.000 q-t tett ki, 1913-ban, az utolsó békeévben pedig ennek kereken a háromszorosára emelkedett, amennyiben 1,044.000 q-ra rúgott.[37]

**Az állatok és állati termékek kiviteli feleslegének alakulása.**
(darabban, illetve q-ban.)

| | állatkiviteli felesleg | állati termények kiviteli feleslege |
|---|---|---|
| 1893 | 1.126.000 | 346.000 |
| 1895 | 1.105.000 | 385.000 |
| 1899 | 896.000 | 572.000 |
| 1900 | 828.000 | 664.000 |
| 1904 | 793.000 | 773.000 |
| 1905 | 790.000 | 767.000 |
| 1908 | 1.129.000 | 917.000 |
| 1909 | 1.310.000 | 1.028.000 |
| 1910 | 1.172.000 | 1.067.000 |
| 1913 | 1.399.000 | 1.044.000 |

A fejlődést illetőleg különösen figyelemreméltó az intenzívebb gazdálkodási módok térhódítására való állati termékek kiviteli mennyiségének nagyarányú emelkedése.

**A tej, vaj és friss hús kiviteli forgalmának alakulása q-ban.**

| év | tej | vaj | friss hús |
|---|---|---|---|
| 1890 | 115.000 | 7500 | 22.800 |
| 1892 | 120.000 | 8600 | 23.000 |
| 1894 | 126.000 | 8800 | 30.000 |
| 1896 | 147.000 | 10.800 | 95.600 |
| 1898 | 199.000 | 15.350 | 84.900 |
| 1900 | 263.000 | 35.000 | 79.400 |
| 1902 | 342.000 | 51.000 | 114.000 |
| 1906 | 534.000 | 42.000 | 97.000 |
| 1908 | 576.000 | 44.000 | 111.000 |
| 1909 | 637.000 | 43.000 | 118.000 |
| 1910 | 685.000 | 39.000 | 109.000 |

[37] A következőkben előforduló áradatokat a Magyar Statisztikai Közleményekben megjelent árstatisztika (Uj Sorozat, 44 kötet, Budapest, 1913.) c. munka, a kiviteli és termelési adatokat a Statisztikai Évkönyvek adatai alapján vettük fel.

*Mezőgazdaságunk jövedelmezőségének alakulása szempontjából* fontos tudnunk, hogy a termelés iránya hosszú időn keresztül ellentétben állott a piac kívánalmainak alakulásával. Termelőink az állattenyésztést háttérbe szorítva, csaknem állandóan a szemtermelés fokozására törekedtek, még olyankor is, amidőn a terményárak rohamos esése határozottan jelezte e törekvések helytelenségét. A terményárak esésével egyidejűleg az állatárak emelkedő irányzatot mutatnak, viszont állattenyésztésünk, kellő felkészültség hiányában, az áremelkedésben rejlő előnyöket csak részben tudta kihasználni.

E megállapítások túlnyomórészt korszakunk első, 1895 körül végződő, időszakára vonatkoznak. Ettől kezdve előnyös változás jelei mutatkoznak. Az, hogy a század vége felé a gabonaárak megélénkültek, figyelemreméltó javulásnak vált forrásává. Ugyancsak jelentékeny segítséget jelentett az, hogy — a feldolgozási eljárás intenzívebbé válásával kapcsolatban — az állati termékek egyre nagyobb tömegekben kerültek értékesítésre.

Az itt nagy vonásokban elmondottak egyes részleteit megvilágítják a következők:

**A fontosabb állatárak és terményárak jelzőszámainak alakulása.**[38]

| időszak | élőmarha | borjú | sertés | juh | búza | rozs | árpa | kukorica |
|---|---|---|---|---|---|---|---|---|
| | | | leölt állapotban | | | | | |
| 1876—80 | 100.0 | 93.1 | 84.5 | 103.1 | 96.5 | 99.1 | 98.5 | 96.0 |
| 1891—95 | 110.3 | 96.0 | 83.1 | 91.6 | 70.2 | 73.3 | 80.2 | 73.7 |
| 1901—05 | 135.9 | 103.6 | 92.3 | 103.0 | 72.1 | 78.2 | 93.5 | 96.2 |

Az áralakulásnak ez az iránya azonban nem vonta maga után a szemestermények termelésére szánt területeknek a takarmánytermelési területek javára való csökkentését, noha az állatkivitel révén elért eredmények is nyomatékkal emellett szóltak.

**A szemtermelésre és a takarmánytermelésre felhasznált területeknek az egész termőterületekhez viszonyított aránya.**

| | 1885 | 1895 |
|---|---|---|
| Szántóföld . . . . . | 43.42 % | 42.81 % |
| Természetes rét . . . . . | 11.22 % | 10.19 % |
| Legelő . . . . . | 13.90 % | 13.03 % |

[38] Az állatok a bécsi állatvásár, a terményárak a budapesti tőzsde adatai alapján.

**A búza és a takarmányozásra szolgáló fontosabb termények művelési területének alakulása.**
(millió hektárban)

| | 1886—90 | 1900 | változás | %-ban. |
|---|---|---|---|---|
| őszi búza | 2.69 | 3.18 | + | 19 |
| őszi árpa | 0.08 | 0.08 | — | 17 |
| tengeri | 1.90 | 2.22 | + | 12 |
| zab | 1.00 | 0.98 | — | 2 |

A vonatkozó külkereskedelmi adatok arról tanuskodnak, hogy a búza, búzaliszt, rozs, árpa, zab és tengeri összesen kivitt mennyisége 1868-tól 74-ig terjedő időszakban 9.93 millió q-t, értéke pedig 100.11 millió forintot tett ki. Ugyanezen cikkekből az 1888-tól 1892-ig terjedő időszakban 18.51 millió q vitetett ki, 163.29 millió forint értékben. E 25 év alatt tehát e termények kivitele megkétszereződött, míg a kivitt termények értéke, a bekövetkezett árhanyatlás következtében, csak 63 %-kal emelkedett.

A kivitt állatok és állati termények értéke, ugyanazon időszakokban, 26.25 millió forintról 91.51 millió forintra emelkedett, ami kereken 3 ½-szeres növekedésnek felel meg, noha a kivitel mennyisége ennél aránylag lényegesen kisebb volt. (A mennyiségi növekedés pl. a sertések csoportjánál kb. 4-szeres, míg az értékbeli növekedés ugyanazon csoportnál kb. 16-szoros).

A mezőgazdaság azonban az állatárak emelkedésének előnyeit is csak korlátolt mértékben tudta kihasználni. Ugyancsak az 1890-es agrárválság idején a takarmánytermelés országos viszonylatban még a rét és legelőterület tekintetbevételével sem állott megfelelő arányban sem a trágyaszükséglet fedezése, sem pedig állattartás szükségleteinek fedezése szempontjából. Szakértők megállapításai szerint az egész takarmánytermőterület ekkor mindössze 7 millió hektárt tett ki, vagyis a 18.5 millió hektárt kitevő gazdasági termőterületnek mintegy 36 %-át, holott a talajfenntartás szempontjából a két terület közötti aránynak 50 %-ot kellett volna kitennie.[37]

[39] Balázs Árpád és Hensch Árpád: Földmívelés. A m. kir. földmívelésügyi miniszter kiadásában, 1896-ban megjelent „Magyarország földmívelése" c. munkában.

A szemtermelés erőszakolásának előnytelen hatásai különösen az 1870-től 1895-ig tartó időszakokban mutatkoznak, ami különösen a hektáronkénti terméshozamnak a termés-eredmények emelkedése melletti jelentékeny elmaradásában tükröződik.

**A hektáronkénti terméshozamok és a hektáronkénti brutto bevételek alakulása.**

| | A ha-kénti terméshozam emelkedése %-ban. 1870-től 1895-ig | A ha-kénti brutto bevétel emelkedése %-ban. 1870-től 1895-ig |
|---|---|---|
| búza | 82 | 11 |
| rozs | 70 | 23 |
| árpa | 60 | 30 |
| zab | 79 | 60 |
| tengeri | 69 | 13 |

E táblázataink azt szemléltetik, hogy a szemtermelés erőszakolása mezőgazdaságunk bevételeinek alakulása szempontjából előnytelen volt. Ennek hátrányai különösen az 1890-es évek agrárválsága idején, a terményárak csökkenésével kapcsolatban jelentkeztek különös határozottsággal.

Egyrészt ugyanis azt láthatjuk, hogy a gabona területegységenkénti terméshozama a vizsgált egész időszakban jelentékenyen növekedik, ez emelkedéssel azonban az e termények-ből származó hektáronkénti bruttó bevételek hosszú időn keresztül nem tudtak lépést tartani. Ennek ellenére a búza termőterülete csökkenés helyett emelkedést mutat, az állattenyésztés szempontjából fontos szemestermények termőterülete viszont vagy csökken, vagy pedig csak alig kielégítő mértékben emelkedik. (A kukorica termőterületének számottevő növekedése nemcsak az állattenyésztés igényeit szolgálja, minthogy e termény az emberi táplálkozás szempontjából is fontos szerepet játszik.) — Nagyon érdekes az, hogy a legelőterületnek az egész termőterülethez viszonyított aránya az agrárkrízis éveiben csökkenést mutat.

## IV. FEJEZET.

# Az agrárpolitika szociális vonatkozásai.

1. **A mezőgazdasági munkavállalók gazdasági helyzete.** A mezőgazdasági munkavállalók gazdasági helyzetének alakulását legfőképpen az a körülmény befolyásolta, hogy mezőgazdálkodásunk mennyiben volt képes a változott termelési és értékesítési viszonyok követelményeinek eleget tenni. Az 1850—1860-as évek folyamán mindaddig, amíg a magyar búzakivitel konjunkturális helyzetet élvezett, a magyar mezőgazdasági bérmunkás középeurópai viszonylatban a legelőnyösebb munkabéreket élvezte, s így az úrbériség megszüntetésének hátrányait egyelőre nem érezte. Ugyancsak kedvező hatást gyakorolt a mezőgazdasági munkabérek alakulására eleinte az a körülmény, hogy az 1848. évi gazdaságpolitikai átalakulásokat követő évtizedek folyamán kerültek végrehajtásra a sok munkáskezet foglalkoztató vízszabályozási, illetve talajjavítási munkálatok.

E kedvező helyzet azonban nem tartott sokáig, gabonánk versenyképessége a külföldi piacokon rövidesen válságos helyzetbe jutott és ennek következtében mezőgazdálkodásunknak választani kellett a között, hogy áttér-e az intenzívebb gazdálkodási módokra, vagy pedig továbbra is kitart a szemtermelés mellett, egyúttal azonban számol az ezzel járó következményekkel.

Dacára a termelési irányok megváltoztatását sürgető szempontok nagy számának és súlyának, mezőgazdaságunk — főként a szükséges tőke és szakképzettség hiánya miatt — mint láttuk, továbbra is a szemtermelés régi, kitaposott útjain kereste boldogulását. Ezzel szemben nem volt képes megteremteni azokat a feltételeket — a gazdálkodás racionálisabbá tétele, a termelési költségek csökkentése és az értékesítési viszonyok javítása, — amelyek részére a nyugodt fejlődést biztosították volna.

A termelési és értékesítési nehézségek éppen a mezőgazdasági munkásosztály helyzetét befolyásolták hátrányosan, a mezőgazdálkodással foglalkozóknak ez a csoportja ugyanis akkor, amidőn gabonánk versenyképessége a kül-

földi piacokon csökkenni kezd, kénytelen a munkabérek jelentékeny mérvű csökkentését eltűrni.[40]

2. **Az 1890-es évek földmunkásmozgalmai.** Lényegileg tehát az itt vázoltakkal áll összefüggésben az a nyugtalanság, mely a mezőgazdasági munkavállalóknak, különösen az Alföld déli és délkeleti részén lakó tömegei körében az 1890-es évek egyre fokozódó agrárválságával kapcsolatban elemi erővel nyilvánult meg. A bajt fokozta az, hogy a mezőgazdasági munkásosztály sorait az úrbériség megszüntetése után jelentékenyen növelték azoknak a kisbirtokosoknak a leszármazói, akiket a gazdasági viszonyok alakulása az idők folyamán földbirtokuktól megfosztott és akik kénytelenek voltak eddigi önállóságukról lemondva, bérmunkát vállalni.

A mezőgazdasági munkavállalóknak ez a megmozdulása eredetileg nem a földéhség megnyilvánulásának, hanem a munkaalkalom fixirozása utáni vágynak volt tekinthető, amely a munkás jövedelmének növelésére és állandóbbá tételére irányult.

Mielőtt az alföldi nagyarányú kubikos munkálatok befejezést nem nyertek és mielőtt a cséplőgép az aratási munkaidő tartamát nem szorította le a régebbi időtartamnak egy kis hányadára és amíg a túlságos népszaporodás a munkaerő kínálatot aránytalanul meg nem növelte, és végül, amíg a kisbirtokos és munkásosztály között nem ment végbe a differenciálódás, addig a mezőgazdasági munkásság gondolatvilágában a birtokszerzés jogtalan úton kielégítést kereső mohó vágya sem talált termőtalajra. Később azonban, amikor a mezőgazdasági munkásság keresetének kizárólagos forrásává a szűkebb értelemben vett mezőgazdasági munka lett és amidőn a termelés egyoldalú iránya a munka tartamát a nyári hónapokra korlátozta, ennek következtében az alacsony munkabérek miatt a munkás évi jövedelme rendkívüli módon csökkent, viszont az alsóbb mezőgazdasági néposztályok megélhetése szempontjából nagy szerepet játszó feles kukoricaföldek sem állottak többé jutányos feltételek mellett a szegényebb osztályok rendelkezésére. Ekkor a szocia-

[40] E társadalmi osztály anyagi helyzetének alakulásáról fentebb szólottunk.

lista agitátorok fellépése nyomán elemi erővel tört ki a munkásságból a földszerzési vágy, amelynek kielégítésétől gazdasági és társadalmi bajai általános orvoslását várta.

A marxista mezőgazdasági munkásprogramm másképen öltött testet az alföldi bérmunkás eszmevilágában, mint ahogy azt a vezetők gondolták. A munkásság nagy többsége, ellentétben a kollektivizmust hirdető marxista tanokkal, az egyéni tulajdonnal kecsegtető földosztás gondolatáért lelkesedett. Természetesen a szocialista párt vezetői, akik a mezőgazdasági munkásság szervezése és általános sztrájkja által politikai vívmányokat véltek kicsikarni, nem siettek a népet fölvilágosítani, hogy ők a földbirtok köztulajdonná tétele alatt nem földosztást értenek, hanem felhasználták e félreértést agitációs célokra.

A munkástömegek tulajdonképen nem voltak tisztában azzal, hogy őket a szociálista agitátorok milyen eszmék részére kívánják megnyerni. Figyelmüket csak az ragadta meg, hogy akadtak olyanok, akik látszólag az ő sorsát viselik szívükön, elégedetlenségét táplálják és az orvoslás módjait előtte kifejtették. E programm azonban meglehetősen bizonytalan alapokon nyugodott. Ez nem is lehetett másképen, hiszen pl. az 1890-es évek elején kitört alföldi munkászavargások, nevezetesen az 1891. évi orosházai és az 1894. évi hódmezővásárhelyi kirobbanások idején a földmunkásság szocialisztikus szervezkedése nélkülözött minden egységes központi irányítást és stratégiát. Szervezett hadmozdulatokról csak 1896-tól kezdve, az ez évben megtartott szociáldemokrata kongresszusok óta lehet szó, amelyek megkísérelték azt, hogy a földmunkásmozgalom részére valamelyes, lehetőleg egységes, elfogadható programmot készítsenek.

A siker azonban nem volt valami nagy. A további nyugtalanságot inkább a rendszertelen agitáció, mint az egységes irányítás fűtötte. E kérdésnek egy szocialista krónikása[41] is megállapítja, hogy azok, akik e mozgalom alapkövét annak idején lerakták, nem számoltak a mezőgazdasági és

[41] Takács József: A földmunkásmozgalom története, Bpest, 1926. Kiadja: a Magyarországi Földmunkások Országos Szövetsége. Lásd továbbá: Ormos Ede: A hódmezővásárhelyi munkászendülés, Bpest, 1919. A Közoktatásügyi Népbiztosság kiadása.

ipari termelés közötti mélyreható különbséggel s a földmunkásmozgalom számára minden kritika nélkül átvették az ipari munkásszervezetek által használt módszereket és eszközöket.

A szociáldemokratikus irányzatú mezőgazdasági munkásmozgalom egységességét formailag sem sikerült biztosítani, csakhamar két, egymással éles ellentétben álló csoport, — a Várkonyi és Csizmadia-féle, — keletkezett és vindikálta a maga részére az egyedül üdvözítés dicsőségét.

Általában véve a hivatalosnak tekintett szocialista központ nem igen volt képes a földmunkásmozgalom irányítását a kezébe kaparintani. Ugyancsak szociáldemokrata forrás állapítja meg, hogy a szocialista párt belső zavarai a földmívelők ügye miatt csak az 1896. évi szocialista kongresszus után kezdődtek. A Várkonyi- és Csizmadia-féle frakciók közötti éles hírlapi polémia világot vet ezekre a zavarokra, amelyeknek egyik látható tünete volt az is, hogy e két csoport már 1897-ben külön-külön rendezett kongresszusok révén kísérli meg álláspontja tisztázását. A hivatalos szocialista álláspont Várkonyiék akcióját „pártellenes magánvállalkozásnak" mondja, amely „letérést jelent a szocialista alapról" és a „pártfegyelem megszegését" jelenti.

Figyelmet érdemel ezenkívül az is, hogy — ugyancsak szocialista forrást idézünk[42] — a mozgalom dolgát az 1897. évi kongresszusok sem tudták fegyelmezett irányba terelni. Az ez alkalommal hozott határozatok is főképpen a munkások munkaidejének és munkabérének szabályozására és bizonyos szociális intézkedések megtételére irányuló kívánalmakat tartalmaztak, de egységes agrárprogrammal adósak maradtak. E határozatok végrehajtására tervszerű előkészületek nem is történtek.

A földmunkásság radikális rétegeinek mozgolódása tehát, — egységes irányítás és egységes cél hiányában — a gerilla harcok jellegét viselte magán. E mozgalom komoly és, legalább a saját hívei által elfogadott agrárprogramm hiányában, csak zavarok keltésére, illetve a kormány által tett

[42] L. Takács idézett munkájának 25, 38, 40. és 49. oldalait.

orvosló intézkedéseknek a limine való elutasítására szorítkozott.

A zavarok keltésére irányuló törekvések azonban pompásan sikerültek. E tekintetben különösen az 1897. évi aratósztrájk tekinthető kimagasló jelentőségű eseménynek. E sztrájk az izgatók szempontjából fényes sikereket hozott, a munkáltatók kénytelenek voltak úgyszólván az egész vonalon kapitulálni.

Más kérdés azonban, hogy ezek a sikerek az általános közgazdasági érdekek — s így közvetve a munkások valódi érdekei — szempontjából mennyire voltak örvendeteseknek mondhatók. A munkások, követeléseik megállapításánál, a legtöbb esetben túlmentek a józanság határain: Bács-Madarason például, a birtokosok szorultságát kihasználva, — aratási illetményeket az eddigieknek háromszorosára sikerült felrugtatniok. Ennek azután az lett a következménye, hogy sok helyen még a 20.000 holdas uradalmak sem tudtak az azévi termésből búzát eladni, sőt előfordult, hogy cselédek részére szükséges búzát pénzért voltak kénytelenek beszerezni.

Ily körülmények között a kormány pillanatnyilag csak a karhatalom igénybevétele, illetve munkástartaléknak szervezése útján tudott segíteni.

A földmívelésügyi és a belügyminiszterek együttes intézkedéseket tettek a fenyegető veszély elhárítására, amelyek részint a félrevezetett munkások felvilágosítására, részben pedig erélyes rendőri jellegű rendszabályok foganatosítására irányultak.

Az esetleg sztrájkba lépő munkások pótlása céljából a földmívelésügyi miniszter összeíratta az országnak a sztrájkmozgalmaktól távolálló, aratási szerződések nélküli munkásait, e munkásokból tekintélyes számú csoportokat a sztrájk által veszélyeztetett vidék közelében, de a mozgalomnak ki nem tett helyen, a központi fekvésű mezőhegyesi ménesbirtokon készenlétbe helyezett.

Nehogy azonban ez az intézkedés annak a téves feltevésnek adjon tápot, hogy a kormány a bérharcban a munkások ellen foglal állást, a földmívelésügyi miniszter a tartalék-munkások igénybevételének módját idejében rendeleti-

leg szabályozta. Eszerint a szervezett munkástartalékból csak az a munkaadó kaphatott kisegítés céljából munkásokat, akinek aratásra tényleg szerződtetett munkásai, — a munkaadó hibáján kívül, — a szerződés teljesítését megtagadták. Ennek az az üdvös hatása volt, hogy oly vidékeken, ahol a tartalékmunkások megjelenése látható volt, a sztrájkra hajlamos munkások elállottak attól, hogy az előzetesen megkötött szerződések teljesítését megtagadják.

3. **A kormány alapvető szociális intézkedései.** A kormány azonban tisztában volt azzal, hogy e beteges jelenségek gyökeres orvoslást kívánnak. E cél felé az első jelentékenyebb lépést *a)* az 1898. évi 2. törvénycikk megalkotása jelentette, mely egyszersmind megnyitotta a kormány agrárszociális intézkedéseinek a sorát. Ugyancsak hasonló irányban halad *b)* az 1907. évi 45. t.-c. is. E két törvényes intézkedés az érdekelt munkáskategóriák jogi helyzetének javítására törekedik, míg *c)* a munkásbiztosításról szóló törvény az anyagi segítés terén kíván támogatást nyujtani.

E szociális jellegű intézkedések azok, amelyek a minden oldalról jövő kritika ostromainak a leginkább ki voltak téve. Támadó jellegű kritika legnagyobb erővel a baloldali radikális körök — a szociáldemokrata és a Jászi Oszkár körül csoportosuló polgári radikális párt — részéről nyilvánult meg. E kritikusok megállapításait nem annyira az objektív szakszerűség, hanem legtöbbször a demagógia stílusa jellemzi. Ezen nem is csodálkozhatunk, ha magunk elé rajzoljuk a századforduló eszmeáramlatainak nyugtalan képét. A marxista és az úgynevezett polgári radikalizmus betörésének első évei ezek, amidőn az ily kérdésekben szinte teljesen járatlan magyar társadalom ellen indít harcot egy oly csoport, mely kitűnően ért a demagógia és a látszattudományosság rakétáinak az elsütögetéséhez. E küzdelem célja — az akkori idők forró légkörében — nem egyik-másik szociális törvényhozási intézkedés helyességének, vagy helytelenségének a megállapítása, hanem az, hogy a magyar középosztályra támaszkodó kormányok agrárpolitikája kompromittáltassék és így a feltörekvő csoportok részére a hatalom átvétele megkönnyíttessék.

Ezek tudatában kell tehát néznünk azokat a kritikai esz-

mefuttatásokat, amelyekkel az állami agrárpolitika e korszakbeli két legnagyobb jelentőségű alkotását, az 1898. évi 2. t.-c.-ben és az 1907. évi 45. t.-c.-ben foglalt intézkedéseket a radikális körök fogadták.

ad *a)* A szocialista felfogás szerint az 1898. évi 2. t.-c. egyoldalú rendelkezéseinél fogva alkalmatlan arra, hogy a munkások és munkaadók közötti jogviszonyt igazságos módon szabályozza. A munkavállalók egyéni szabadságát lépten-nyomon sérti és a büntetésektől való félelem őket a munkaadók önkényének szolgáltatja ki. A törvény „a legnagyobbfokú igazságtalanságot" szentesíti akkor, amidőn a munkásokat magánjogi szerződésekből eredő ügyekben elzárásra ítéli."[43] Ez volt a szocialista politika legtetszetősebb kifogása e törvény rendelkezéseivel szemben. Ezenkívül nehezményezték azt is, hogy e törvény a munkásigazolványok kiváltását kötelezővé teszi, megállapítja a munkások egyetemleges felelősségét az általuk okozott károkért, és elrendeli azt, hogy az aratási szerződések mindíg írásban kötendők és azok az illetékes községi előljáróság által láttamozandók.[44]

Ha e törvény jelentőségét tárgyilagosan kívánjuk elbírálni, akkor mindenek előtt arra kell rámutatnunk, hogy intézkedéseinek célja a halaszthatatlan mezei munkák (aratás, cséplés, takarítás) zavartalan teljesítésének a biztosítása. Az ily munkálatok elvégzésére irányuló megállapodások betartásához fűződő igen nagy közgazdasági érdek késztette a törvényhozót arra, hogy az indokolatlan szerződésszegésért úgy a munkaadót, valamint a munkavállalót felelőssé tegye. Ez az oka annak, hogy a szerződésszegő munkást elzárással, a hibázó munkaadót pedig pénzbüntetéssel sujtja. A szerződésszegésnek szabadságvesztéssel való büntetése szokatlan ugyan, de nem példátlan. Angol törvények a községi víz-, illetve gázművekhez szegődött munkások szerződésszegésére állapítanak meg hasonló büntetést.[45]

[43] Takács József i. m. 67. o.

[44] Ecseri: Az alföldi munkáskérdés, Budapest, 1898. 113—114. o. Megjegyzendő, hogy Ecseri nem a szocialista álláspontot képviseli.

[45] Erre mutat rá a szocialista és radikális felfogással ellentétben jó-

E rendelkezések egyébként, — amelyek az akkori nyugtalan helyzetet tükrözik — a munkavállalókat alig érintették. A kiszabott büntetések ugyanis csekélyek és ezek alkalmazása a gyakorlatban lazán kezeltetett, úgyhogy a hatóság beavatkozása a munkásoknak a munkahelyen való visszatartásában, oda való visszavezetésében s a munkaadóval való egyeztetés megkísérlésében, vagy a szerződés felbontásának kimondásában, s a munkások eltávolításában állott.

Tudnunk kell egyébként, hogy a munkásigazolványok, a munkások egyetemleges felelősségéről és az aratási szerződések kötelező írásbani megkötéséről, szóló rendelkezéseket már a régebbi, 1876. évi 13. törvénycikk is tartalmazza.

Újak ellenben az 1898. évi törvénynek azok a rendelkezései, amelyek a munkás helyzetének javítását célozzák. Ez az első törvényünk, amely a jövedelemnek a tőke és munka közötti megosztásáról gondoskodik. Az aratási, hordási, nyomtatási és cséplési munkálatok tekintetében ugyanis kimondja, hogy abban az esetben, ha a szerződő felek a munkabért a remélt termés bizonyos hányadrészében állapítják meg, akkor a szerződésben a munkabér vagylagosan a munkaadó azon évi termése átlagos minőségének bizonyos hányad szerinti mennyiségében, vagy pedig készpénzben is megállapítandó. Ha a munkások munkabérüket nem a termésnek egy bizonyos hányadában kívánják megfizettetni, akkor erre vonatkozó elhatározásukat az illető munka befejeztével jogosultak és kötelesek a munkaadónak tudomására adni.

A munkavállalók szempontjából a törvénynek ez a rendelkezése a legfontosabb, amely a minimális munkabér megállapítása érdekében tesz jelentékeny lépést és amely megmenti őt a rossz termés esélyeitől, ellenben a jó termés előnyeiben való részesedéstől nem fosztja meg.

Fontos lépést jelent az is, hogy e törvény a munkás érdekében még arra is kötelezi a munkaadót, hogy a megbetegedett idegen községbeli munkás gyógyításáról nyolc napig gondoskodni tartozik.

zanságot tanusító Szántó Menyhért: Mezőgazdasági munkástörvényhozásunk kezdetei. Huszadik Század. 1900. évf. 39. s köv. old.

ad b) Noha az 1907. évi 45. t.-c.-ben foglalt új cselédtörvény meghozatalának közvetlen impulzust az 1905. és 1906. évi dunántúli arató és cselédsztrájkok adtak, illetékes körök a munkaadó és a gazdasági cselédek közötti jogviszony szabályozásának szükségességét ettől függetlenül is már régóta hangoztatták. Így már több mint egy évtizeddel e törvény meghozatala előtt, az 1895. évi országos gazdakogresszuson is sürgetik az 1876. évi cselédtörvény revízióját. Ez alkalommal többek között azt kívánták, hogy a gazdasági cselédekről a házi cselédekre vonatkozóktól eltérő rendelkezések intézkedjenek és a cselédek gyógykezeltetéséről, továbbá családonkinti külön lakásáról is történjék gondoskodás.

A kormány tisztában volt avval, hogy az a patriarchalis viszony, amelynek feltételezésén az 1876. évi cselédtörvény alapult, a viszonyok gyökeres átalakulása folytán eltűnt. A való élet és a törvény alapelvei tehát éles ellentétbe kerültek egymással.

Új cselédtörvény megalkotása tehát egyrészt a termelés folyamatosságának biztosítása szempontjából, másrészt pedig azért vált szükségessé, mert a régi törvényből hiányoztak oly szociális jellegű intézkedések, amelyeknek megtétele immár okvetlenül szükségesnek bizonyult.

Az 1907. évi cselédtörvény rendelkezései ellen ugyancsak a szocialisták és az úgynevezett polgári radikálisok intéztek együttes rohamot.

A szocialisták szerint e törvény alapjában véve büntetőtörvény jellegű, oly cselekményeket büntet azonban, amelyeket a polgári Európában nem büntetnek (t. i. a szerződésszegést.) A törvény a sztrájk erőszakos elfojtásával akarja biztosítani a nemzeti termelés zavartalan menetét, ami a nemzeti kivándorlás, a nemzeti degeneratio és a nemzeti gyermekhalandóság zavartalan biztosítását jelenti. A törvény a cselédviszony állandósítására törekszik, amennyiben kimondja, hogy annak, aki cselédül beszegődött, a szolgálati idő alatt, a gazda beleegyezése nélkül útlevelet kiadni nem szabad. — A törvény másfél milliónyi népességet a katonainál is szigorúbb fegyelmi alá helyez. Célja nem a munkásvédelem s a cselédek munkaszünetéről szóló rendelkezései nem érnek semmit. — Általában véve e kritikák azt hangsúlyoz-

zák, hogy e törvény elsősorban sztrájktörvény, a mezőgazdasági munkavállalóknak sztrájkra irányuló törekvéseit kívánja lehetetlenné tenni s csak másodsorban irányul a cselédség állandósítására a kivándorlással és a városba való költözéssel szemben.

Az úgynevezett radikális polgári intellektuellek Darányi cselédtörvényétől minden szociális segíteni akarási szándékot hasonlóképen el akartak vitatni, sőt ezen túlmenőleg azt mesteri jogászi furfanggal megalkotott oly instrumentumnak mondották, amelynek minden szakasza zsenialitással és ritka precizitással szolgálja a munkásnép megkötésére és a földesúri hatalom teljes fenntartására irányuló törekvéseket.[46]

E körök állításai szerint a törvény nélkülözi azt a humánus szellemet és szociális érzéket, amelyet indokolása „különös büszkeséggel emel ki, a régi (1876. évi) törvénnyel szemben". E felfogás igazolására a radikálisok legfontosabb érvként azt hozzák fel, hogy e törvény alapján a földesúr és a cseléd nem válnak egyenrangú szerződő felekké. Azoknak a §-oknak a fogalmazása, amelyek a cseléd javát volnának hivatva szolgálni, (a cseléd terménybeli járandóságainak kiszolgáltatásáról, a szegődményes földek juttatásáról, a tüzelőanyag rendelkezésre bocsátásáról szóló rendelkezések) nagyon laza, sok visszaélés és önkény elkövetésére hagyja nyitva az ajtót, továbbá a vitás eset eldöntését a földbirtokos által választott szolgabíróra és alispánra bízza.

Ugyanilyen szellemben nyilatkoznak e kritikusok a törvény más, ugyancsak szociális jellegű intézkedéseiről, mint pl. azokról, amelyek a munkaadónak kötelességévé teszik a cseléd és családtagjai orvosi gyógykezeléséről való gondoskodást, vagy amelyek a cseléd pihenőidejéről és munkaszünetéről rendelkeznek.

Természetesnek tekinthető, hogy e körök fokozottabb ellenszenvvel nyilatkoznak a törvénynek azokról a rendelke-

[46] Különösen: Rácz Gyula: A cselédtörvényjavaslat bírálata, Budapest, 1907. Huszadik Század, továbbá Rónai Zoltán: A magyar mezőgazdasági cselédjog reformja. „Szocializmus" 1907. május 16. Előbbi munka a polgári radikálisok, utóbbi pedig a szociáldemokraták álláspontját tükrözi.

zéseiről, amelyek a cseléd kötelezettségeit szabályozzák és amelyek büntetni rendelik azt a cselédet, aki a vállalt munkát a szerződés lejárta előtt abbahagyja, illetve egyébként is olyan magatartást tanúsít, amely a termelés folyamatosságának megzavarására alkalmas. Az e deliktumokra kiszabott büntetések „egy egész életen át nyomorítanak meg másfélmillió gazdasági éves munkást s ezek ugyanannyi számú családtagját". — E rendelkezések lehetetlenné akarják tenni a gazdasági cselédek mindennemű szervezkedését, a béremelési mozgalmat, a sztrájkot.

Hiba volna komoly kritika számba venni ezeket a megállapításokat, amelyeket az akkor nagy hevességgel terjeszkedni kívánó szélsőséges áramlatok elkeseredése fűtött. E törekvések vezető motivuma nem tárgyilagos meggondolásból, hanem abból a szándékból fakadt, hogy mindenek előtt a konzervativ agrárpolitika szociális törekvéseit kell kompromittálni. Ez a módszer látszott a legalkalmasabbnak a közvélemény bizalmatlanságának felkeltésére, illetve annak a nézetnek az igazolására, hogy komoly szociálpolitika folytatására csak a kormányon, a parlamenten, sőt a magyar eredetű középosztályon kívül álló tényezők alkalmasak. A radikális kritikának meglehetősen demagóg színezetű frázisai e tekintetben a félművelt rétegek megnyerésére kitűnő eszközöknek látszottak.

Mit szóljunk például ahhoz az érveléshez, amely a cselédtörvény hibájául rójja fel azt, hogy eltiltja olyan megállapodások kötését, amely szerint pl. a cseléd családtagjának előzetes egyességgel megállapított arányos, külön díjazás nélkül kellene valamely munkát, vagy szolgáltatást (dézsma, ingyen munka stb.) teljesítenie. „Mekkora lehet ott a valóságban a visszaélés", — mondja evvel kapcsolatban az egyik bíráló[47] „és milyen súlyos a munkásnép anyagi helyzete, ahol a főurak engedelmes eszköze, Darányi, kénytelen ily rendelkezést törvénybe iktatni". Hiszen ilyen érvelés alapján megvetéssel kellene illetni minden olyan államot, amely törvényt hozott, pl. a gyilkosságok megtorlására.

Ezeknek az érveléseknek a meggyőző ereje azonban meg-

[47] Rónai idézett helyen.

lepően csökken akkor, ha azt akarjuk megállapítani, hogy Darányi 1907. évi cselédtörvénye valóban tartalmaz-e olyan rendelkezéseket, amelyek az eddigi szociális törvényalkotásokkal szemben haladást jelentenek?

Mindenekelőtt tanulságos rámutatni arra, hogy a szociálista és egyéb radikális körök kritikájának az értékét nemcsak a tények, hanem maguk a szocialista írók cáfolják meg. Így vagyunk pl. mindjárt avval az érveléssel, amely e törvénynek, amelyet e körök a „derestörvény" becéző névvel illettek, legnagyobb bűnéül a mezőgazdasági munkavállalók sztrájkmozgalmának lehetetlenné tételét rójja fel. Nem más, mint egy szociáldemokrata gazdaságpolitikai író állapítja meg, hogy „mindezek ellenére nem lehet azt állítani, hogy a kormány és a birtokosok egyesületei által hozott rendszabályok és intézkedések eleve lehetetlenné tettek minden sztrájkot. Arató-sztrájkok 1907-ben is voltak, — előfordultak a következő évben is.[48]

Az 1907. évi törvény rendelkezéseit összevetve az 1876. évi cselédtörvény rendelkezéseivel, kitűnik, hogy az új törvény igen sok olyan üdvös intézkedést tartalmaz, amely szociális szempontból nagyjelentőségű segítésnek tekinthető. Tény ugyan, hogy a törvény biztosítani kívánja a munkaadónak azt a jogot, hogy a cselédek az általuk vállalt kötelezettségek teljesítésére a törvény erejével is kényszeríthetők legyenek és kimondja azt is, hogy a cseléd elbocsátó bizonyítvány nélkül a munkaszerződés tartama alatt útlevelet nem kaphat. Ezen előnyökkel szemben azonban a gazdára jelentékeny áldozatokat ró. Ezek között említendők azok a kötelezettségek, amelyek a gazdát a cseléd betegápolása tekintetében terhelik. A törvény biztosítja a cseléd számára a megfelelő egészséges lakást, a katonai gyakorlat egész tartamára a teljes fizetést, az elemi iskolai beiratási és tandíjakat. Biztosítja a cselédet a jogtalan kizsákmányolás, a „robot", ingyenmunka, és az egészségét veszélyeztető munka veszélyei ellen. Biztosítja számára a megfelelő pihenő időt, a munkaszünetet, a konvencio és eleség jó minőségét, elégségességét. Kellő indokoltság esetében az egy hónapi felmondás, illető-

[48] Takács József: i. m. 123. oldal.

leg esetleg a szolgálat azonnali elhagyásának lehetőségét, teljes fizetésének kiszolgáltatása mellett.

Mindezek az intézkedések jelentékeny lépéseket jelentettek a cseléd sorsának javítása tekintetében. Mint tudjuk, maguk a szocialisták kénytelenek a tapasztalati tények világánál megállapítani, hogy e törvény, — dacára az evvel ellentétes jóslásoknak, — nem tette lehetetlenné azt, hogy a gazdasági cselédek is élhessenek a sztrájk igénybevételének fegyverével. Végül ugyancsak e törvény mellett szól az is, hogy e törvény helyett új cselédtörvény megalkotása az azóta eltelt három évtized alatt sem vált szükségessé.[49]

*c)* Az 1900 évi 16. t.-c. által felállított Országos Gazdasági Munkás és Cselédpénztár működését 1901. január 1-én kezdte meg.

Az első üzletév eredménye a kötelező biztosítás terén nálunk sem volt jobb annál, amit más államok egy év alatt hasonló gondoskodásaikban elértek. Nevezetesen, míg az akkori népszámlálás mintegy 600.000 gazdasági cselédet mutatott ki, addig a kötelező biztosítás céljából összeírottak száma alig haladta meg a 250 ezret. Kétségtelen, hogy a visszamaradásnak fő oka az első évben nálunk éppen úgy, mint mindenütt máshol, elsősorban a törvény rendelkezéseiről való tájékozódás hiánya volt.

A mezőgazdasági biztosításügy fejlődésének nagyobb lendületet adott az 1902. évi 14. t.-c., amely a balesetbiztosítást kiterjesztette a gazdasági gépmunkásokra, amely intézkedést utóbb az 1907 : 19. t.-c. 3. §-ának utolsó előtti bekezdése bizonyos kiterjesztő rendelkezésekkel módosított.

E rendelkezések hatása alatt az 1901-től 1910-ig terjedő

[49] A magyar szociális agrárpolitika jelentőségének lekicsinylését kísérli meg Dr. Julius Bunzelnek a „művelt nyugat" részére szánt munkája. (Studien zur Sozial- und Wirtschaftspolitik Ungarns. Leipzig, 1902.) Megállapításainak — amelyek lényegileg a radikális körök fentebb vázolt gondolatkörében mozognak — tudományos értékét mindenesetre jelentékeny mértékben csökkenti az, hogy e dolgozat az 1900-as évek elején, a Monarchia két állama között különös élességgel folyó kiegyezési, ill. vámpolitikai küzdelmek idején készült. Célja volt, mint az előszóban a szerző megjegyzi, hogy e harcok során megmondja az „igazságot". Hogy a küzdő felek, háború idején mennyire szoktak tárgyilagosak lenni ellenfelükkel szemben, arra talán kár szót vesztegetni.

időszakban a kötelező balesetbiztosításban biztosítottak száma 263.211-ről 543.399-re, az önkéntes biztosításban biztosítottaké 6.081-ről 40.119-re, a baleseti segélyek címén történt kifizetések összege pedig az 1901. évi 19.513 K-ról 1910-ig 370.259 koronára emelkedett.[50] — Korszakunk végén, 1914-ben az Országos Gazdasági Munkás- és Cselédpénztár tagjainak száma 722.000 volt, a tagok részére folyósított segélyek összege pedig 502.000 koronát tett ki, amely összegből az orvosi és gyógykezelési segélyek összege 247.000 K-ra rúgott.[51]

4. **A szociális célú állami akciók.** Az állami agrárpolitikai szociális célú teljesítményei körül különös figyelmet érdemelnek azok a kormányakciók, amelyeknek feladatát alkotta az ország egyes, erre különösen rászoruló vidékein élő, mezőgazdasági népességének támogatása. Ez akciók közül különösen a *ruthén akció* sikeres folytatása kívánt meg igen nagy diplomáciai készséget. Az a körülmény, hogy a ruthén nép nyomorúságait előidéző okok közt igen nagy súllyal esett latba a galiciai eredetű zsidó kereskedők uzsorás tevékenysége, a közvéleményben zsidóellenes hangulat felkeltésére volt alkalmas. Attól lehetett azonban tartani, hogy e hangulat erősödése a közvélemény befolyásolásánál nagy szerepet játszó zsidó sajtót olyan, a szolidaritás elvén alapuló megmozdulásra fogja késztetni, amely e nagyfontosságú szociálpolitikai munka folytatását lehetetlenné teszi.

Egyesek például a „sok az eszkimó, kevés a fóka" elve alapján vették védelmükbe a zsidóságot, amely az elmaradt ruthén népet azért zsákmányolja ki, mert rendes üzletekből már nem tud megélni. A magyar kormányakció e felfogás szerint bizonyos fokig ebben a hibában szenvedett. Az akciót ellenző körök kritikája szerint a cél érdekében munkába állított hitelszövetkezeti intézmény az akció keretében nem vált be oly mértékben, mint várni lehetett volna.

Az állami szubvencióval alapított és fenntartott fogyasz-

[50] Az Országos Gazdasági Munkás- és Cselédpénztár első tíz évi működése (1901—1910) és X. évi jelentése a pénztár 1910. évi működéséről. Bp. 1911.

[51] 1914. évi kormányjelentés.

tási szövetkezetek pedig, e felfogás szerint, lehetetlenné teszik az egészséges versenyt és ezzel tönkreteszik a kereskedelmet. Egy évtizedek óta megállapodott társadalmi berendezkedést hirtelen él erőszakos eszközökkel megváltoztatni nem lehet. E tekintetben a lassú, fokozatos átalakulás okos előkészítése az egyedül helyes politika.[52]

A nehézség éppen abban állott, hogy nem fokozatos, hanem gyors segítségre volt szükség és megállapítható, hogy a kormány törekvései nem is maradtak minden siker nélkül.

Fokozta a veszedelmet az akciót vezető és máig is tisztázatlan körülmények között az akció területén hirtelen elhúnyt Egán Ede vérmérsékletének nyugtalansága is, mely őt sok esetben lényegileg talán indokolt, de a diplomatikus fegyelmezettség határait talán több ízben átlépő kijelentésekre ragadtatta. Darányi emiatt több esetben volt kénytelen hivatalos formában olyan kijelentéseket tenni, amelyeket egyesek talán Egán Ede dezavuálásának tekintettek. Ennek ellenére a Darányihoz közelállók tisztában voltak azzal, hogy Egánnal lényegileg egyetért, és legfeljebb tevékenységének egyes formáit helyteleníti.

E kérdésben Darányi több ízben nyilatkozott és reflektált azokra a vádakra, melyek a rutén akció folyatását antiszemita törekvésekkel hozták kapcsolatban.

A rutén akciót, mondotta egyik parlamenti beszédében, csak az veszélyeztethetné, ha abba idegen szempontok kevertetnének. Elutasít magától minden olyan feltevést, mintha olyan áramlatoknak tért engedne, melyek a jogegyenlőség jogelvével ellenkeznek. A magyar államban faji, felekezeti és nemzetiségi különbség nélkül, a törvény keretei között mindenki egyenlő oltalmat és védelmet talál. Az akciót változatlanul kívánja tovább folytatni és ilyen nagyfontosságú kérdésben a legnagyobb tárgyilagossággal fog eljárni.

Elvitázhatatlan tényként állapítható meg, hogy az állami akció működése már az első év alatt alapos és kedvező változást idézett elő a hegyvidéken. A tekintélyes számban létesült szövetkezeti intézmények áldásos hatása következtében a nép bizonyos fokú gazdasági önállóságra tett szert, a hitel s az azzal járó földérték — és munkabér viszonyok — örvendetesen javultak.

[52] Dr. Pap Tibor: A rutén akció és a kereskedelem. M.-sziget. 1903.

A létesített intézmények szemléltető hatása és az államnak az intenzivebb gazdálkodási rendszer meghonosítása céljából hozott pénzügyi áldozatai kezdtek kamatozni.

Az állami akciók során tett intézkedések közül figyelmet érdemel, hogy a gazdálkodó lakosság téli foglalkoztatása, munkához való szoktatása és a kereseti alkalmak növelése céljából az állam tetemes anyagi áldozatával bevezetett háziipar az erre nagy hajlammal biró lakosság közt elterjedt. 1909-ben e vidéken 17 háziipari szövetkezet állott fenn, s az e kereseti ágban dolgozó munkások száma ekkor 2000-et tett ki, akik részére munkabér címén ez évben mintegy 160.000 korona került kifizetésre.

Az állambérleti terület 10 év alatt 20039 k. holdra növekedett.

A 6612 k. hold területű beregvármegyei állambérleti havasok kihasználásában mintegy 33 község kisgazdáinak állatállománya részesült.

A hegyvidék fölös munkaerejének kihasználása és ezáltal megfelelő kereset biztosítása céljából a kirendeltség 1906-tól 1909-ig 30.000 egyén részére szerzett munkaalkalmat, miáltal a hegyvidék lakossága a tartalék munkásintézmény révén mintegy 1.5 millió koronát kitevő munkabérhez jutott.[53]

A hitelszövetkezetek által e vidékeken folyósított kölcsönök összértéke 1909-ig 5.4 milliót tett ki, a hitelszövetkezeti áruraktárak száma pedig 56-ra emelkedett, brutto bevétele pedig ugyanazon évben 1.4 millió koronát tett ki.

Ugyancsak figyelemreméltó eredményeket mutat fel a kormánynak a *székelység megmentésére* irányuló akciója is.

Az egyes különleges gazdasági ágak segítése e vidéken következőleg történt: a szőlőfelújítás könnyítésére kedvezményes áron kiosztatott 1907-ig összesen 3.6 millió drb. szőlővessző és 1.4 millió db. szőlőoltvány.

A szarvasmarhatenyésztés érdekében első intézkedés volt a jó apaállatok beszerzése.

Legfőként azonban a már meglévő, de végtelenül el-

[53] Kazy József: A hegyvidéki gazdasági akció 1907. évi működésének ismertetése. Bp. 1908. Továbbá: Három év Magyarország mezőgazdasági politikájában. Bpest. 1909. (Földmívelésügyi minisztérium kiadványa.)

hanyagolt nagykiterjedésű közbirtokossági legelők mívelés alá vétele körül nyilt a székely akciónak hálás feladata.

A székely akció első öt évi munkássága révén 92 község 45.177 k. hold kiterjedésű legelőjén folytak különböző legelőgazdasági munkálatok, amelyeknek végrehajtására összesen 113.654 korona állami segély fordíttatott.

A szövetkezeti mozgalom előmozdítása terén az akció úgy a fogyasztási, valamint a tejszövetkezetek ügyének felkarolása terén ért el figyelemreméltó eredményeket.

A fogyasztási szövetkezetek alakítása újabb keletű a székelyföldön s e téren a szövetkezeti élet fellendülése összeesik a székely akcióval. 1902-ben, mikor a székely akció megindult, a székelyföldön mindössze 2 fogyasztási szövetkezet működött, 300 üzletrésszel s 18.020 korona forgalommal, 1906. végére pedig a fogyasztási szövetkezetek száma 61-re, az üzletrészek száma 16.029-re, e szövetkezetek évi forgalma 1.309.113 koronára emelkedett.

A tejszövetkezetek elterjedése e vidéken teljesen a székely akció folyománya. Azelőtt itt egyáltalán nem volt tejszövetkezet. A tejnek nem is volt rendes értékesítése. 1907-ben már 40 ily szövetkezet működött 3771 taggal. E szövetkezetek eddig 5 millió liter tejet dolgoztak fel és e mennyiségért, valamint a mellékesen értékesített egyéb terményekért 967.681 koronát fizettek ki tagjaiknak.

Figyelemreméltó továbbá, hogy az akció első 5 éve alatt összesen 1.3 millió korona értékű tenyészállat került mérsékelt áron kiosztásra. Legelőjavítási célokra az akció ugyanezen idő alatt 114.000 korona segélyt engedélyezett. A legelőjavítási munkálatok 92 községre és 45.187 kat. hold legelőre terjedtek ki.[54]

1914-ben az egész ország területén 6 miniszteri kirendeltség állott fenn, amelyek működése 30 vármegye területére terjedt ki.

5. **A kivándorlásügy agrárszociális vonatkozásai.** Gazdaságpolitikusaink a kivándorlás hatalmas arányú terjedését úgy nemzeti, valamint gazdasági szempontból általában

[54] A székely akció öt éve. A magyar kir. földmív. miniszt. kiadása. Bp. 1907.

véve káros jelenségnek tartották. Csak kevesen voltak azok, akik e veszedelem jelentőségéről kialakult felfogást túlzottnak mondották, sőt felhívták a figyelmet e népmozgalmi jelenség előnyös oldalaira is. Azonban az utóbbiak által felhozott szempontok (a kivándoroltak jelentékeny pénzküldeményei, az új hazában szerzett tapasztalatok jótékony hatásai!) lényegileg eltörpültek azok mellett az aggodalmak mellett, amelyeket irányító szociálpolitikusaink hangoztattak.[55]

A Nyírségben az Amerikából visszavándorolt embernek gazdasága rendben van, az spekulál, dolgozik, előbbre viszi és tanítja a falubelijét. Nagy haszna van annak, ha az emberek Amerikában világot látnak, ott az élet megtanítja őket arra, hogy dolgozni kell. (A társadalom közreműködése a kivándorlók ügyeinek intézésénél. A Kivándorlási Tanács Iratai. Bp. 1914.)

A kivándorlási probléma alapos elbírálásának egyik legnagyobb akadálya az, hogy sem a kivándorlás, sem a visszavándorlás méreteiről, sempedig a kivándorlási mozgalom indító okairól tudományosan pontos adatok nem állanak a kutatás rendelkezésére.

Megbízhatónak tekinthető magánbecslések szerint a kivándorlók és a visszavándorlók számszerű adatait feltüntető hivatalos statisztika megállapításai a valóságtól lényegesen eltérnek.[56] Ezeknek az adatoknak a korrigálása szempontjából érdekes tényeket tartalmaznak a gyakorlati élettel szoros kapcsolatban álló megfigyelők, — főszolgabírák, papok, jegyzők, tanítók, — tudósításai, amelyek sok esetben világot vetnek a kivándorlási törekvések különböző összefüggéseire is.

[55] Kovács Alajos pl. néhány évvel a háború előtt a következőket hozza fel: Magyarországra nézve a kivándorlás, legalább is a mostani formájában nem olyan veszedelem, mint ahogy általában véve hiszik és feltüntetni szokták. Minket megijesztenek azok a számok, amelyeket a kivándorlásról általában véve közölnek, de ha figyelembe vesszük a visszavándorlást, a mi veszteségünk a kivándorlás következtében nem olyan nagy, mint ahogy általában véve gondoljuk. A kivándorlóknak csaknem a fele (évi 40—50 ezer ember) visszatér. Másodszor az utóbbi években a kivándorlás terén bizonyos visszaesés következett be. Harmadszor a kivándorlók 70%-a nem magyar anyanyelvű. (674.000 főnyi veszteségből 168.000 esett a magyarokra.)

[56] Érdekes adatokat és szempontokat tartalmaz e kérdésről: Farkas Pál dr. Az amerikai kivándorlás (Bpest, 1907) c. munkája.

A magánforrásokból származó megállapítások természetesen nem ölelik fel az egész ország kivándorlási mozgalmának alakulását az exakt statisztika módszereivel, de az általános tájékozódás szempontjából értékes adatokat tartalmaznak. Ezek világánál azt kell feltételeznünk, hogy a kivándoroltak jelentékeny hányada az országba ismét visszatér (a sztropkói járásban például azoknak 90—95 %-a), akik azután igen jelentékeny pénzösszegeket hoznak magukkal.[57]

Ez a megállapítás logikai összefüggésben áll avval a következtetéssel, mely szerint a kivándorlás okai között a legnagyobb szerepet az a remény játszotta, amely a tengerentúlra törekvőket a könnyű és gyors meggazdagodás lehetőségével bíztatta, amire a mostoha hazai viszonyok között alig volt kilátás.

A kivándorlás oka nem mindíg az illetők abszolút értelemben vett nyomorúsága, hanem nagyon sokszor az a remény is, hogy az új hazában megszerzendő tőkékkel sikerül az annak idején felvett itthoni terhes adósságokat letörleszteni. Erre vetnek világot Jankó Ágostnak, Torontál megye egykori alispánjának az egész megye területéről összeállított adatai, amelyek szerint az adatfelvétel évében hazaküldött kivándorlói pénzküldeményekből új ingatlanok vételére 1.9 millió, családtagok támogatására ugyancsak 1.9 millió, ingatlanok tehermentesítésére pedig 4.7 millió korona fordíttatott.[58]

A vonatkozó tudósítások arról tanúskodnak, hogy a kivándorlás okai nagyon szerteágazók. Ezek között az apróbb családi perpatvarokból eredő háborúskodásoktól kezdve[59] a gazdasági nyomorúság súlyos motivumáig a legkülönbözőbb természetű indítékok széles skálája játszik szerepet. Az általános ok azonban a hazai boldogulási lehetőségek siralmassága, a többi mind ennek a hatalmas tényezőnek a folyománya.

Biztosra vehetjük, hogy annak a kivándorlási folyamatnak az előidézésében és táplálásában, amely a századforduló

[57] Ezek számbavételére a hivatalos statisztikai szolgálat nem terjedt ki.

[58] Idézi Farkas Pál említett munkájában.

[59] Erre ugyancsak Farkas adatai mutatnak rá.

szociálpolitikusainak oly sok gondot okozott, igen nagy része volt annak a mágikus hatásnak, amelyet az Amerikában ezidőtájt kínálkozó gazdasági lehetőségek Európaszerte gyakoroltak. Tény, hogy a kivándorlási láz nemcsak a szegényebb néposztályokat, hanem a tehetősebbeket is elfogta. Nagy szerepet játszott e téren a közlekedési viszonyok fejlődése, továbbá azok a lélektani változások is, amelyek következtében egyre szélesebb rétegekben lazultak meg azok a kapcsok, amelyek őket a multban az otthonhoz fűzték.[60]

A kivándorlási mozgalom jelentőségének elbírálása terén kifejlődött eszmecserék során akadtak olyanok, akik e társadalmi betegségért a hazai birtokeloszlási viszonyokat okolták és akik szerint kétségtelenül megállapítható, hogy a munkáscsaládok elvándorlását népünk földéhségének kielégítésével lehetett volna leggyökeresebben megoldani. E felfogás azonban egyrészt szemet huny az előtt az igazság előtt, hogy a földhözjuttatás ténye még önmagában véve — a megfelelő tőke és szakértelem nélkül — semmi segítséget nem jelent, másrészt nem látszik tudni azokról a tényekről, amelyeknek megvilágítását Buday Barna kutatásainak köszönhetjük. Buday ugyanis rámutatott arra,[61] hogy a kivándorlás nem olyan egyszerű jelenség, amelyet a munkabérek emelkedésével vagy csökkenésével lehetne megmagyarázni. A statisztika adatai ugyanis azt mutatják, hogy a kivándorlás aránya a fizetett napszámbérátlagokkal szabályszerű összefüggésbe nem hozható. Buday rámutatott továbbá arra, hogy a munkáskereseti viszonyok egyenlő munkabérek mellett is a nagybirtoki vidékeken aránylag kedvezőbbek, mint a kisbirtoki vidékeken, továbbá arra, hogy a kivándorlás a nagybirtoki vidékekről aránylag kisebb, mint a kisbirtoki vidékekről.

Tudnunk kell továbbá, hogy a vonatkozó statisztikai adatokból egyáltalán nem olvasható ki az a vélt törvényszerűség, amely szerint egyes vidékek kivándorlási hajlama egyenes arányban volna avval az aránnyal, amely az illető vidékeken a nagybirtokok, illetve a korlátolt forgalmú bir-

[60] A Magyar Gyáriparosok Országos Szövetsége által tartott országos ankét tárgyalásai. „A Kivándorlás", Bp. 1907. Hegedüs Lóránt, Thirring Gusztáv és Bernát István felszólalásai.

[61] Buday Barna: Időszerű kérdések. Bpest, 1909.

tokok és a többi birtokcsoporthoz tartozó birtokok között fennáll.

**Kivándorlás a lélekszámhoz viszonyítva törvényhatóságként az 1899/1913. években.**[62]

| | 1000 lélekre esett kivándorlás az 1899—1913 évek átlagában | A gazdaságok összes területéből esik a 100 holdnál nagyobb birtokokra | a kötött forgalmu |
|---|---|---|---|
| 1. Békés vm. . . . . | 1.3 | 36.69 | 12.94 |
| 2. Somogy vm. . . . . | 1.8 | 58.94 | 35.62 |
| 3. Moson vm. . . . . | 1.9 | 35.69 | 37.45 |
| 4. Fejér vm. . . . . | 1.9 | 63.51 | 22.88 |
| 5. Baranya vm. . . . . | 1.9 | 34.52 | 36.43 |
| 6. Sopron vm. . . . . | 2.7 | 41.21 | 44.28 |
| 7. Heves vm. . . . . | 3.2 | 44.49 | 32.24 |
| 8. Bács-Bodrog vm. . . | 4.8 | 18.24 | 20.47 |
| 9. Nyitra vm. . . . . | 4.9 | 32.38 | 25.50 |
| 10. Győr vm. . . . . | 6.2 | 35.28 | 23.93 |
| 11. Szabolcs vm. . . . | 8.1 | 44.71 | 20.25 |
| 12. Torontál vm. . . . | 8.6 | 22.85 | 20.84 |
| 13. Ugocsa vm. . . . . | 9.0 | 12.01 | 17.37 |
| 14. Liptó vm. . . . . | 9.7 | 23.24 | 26.18 |
| 15. Fogaras vm. . . . | 10.6 | 8.57 | 48.46 |
| 16. Turóc vm. . . . . | 11.8 | 31.01 | 33.51 |
| 17. Modrus-Fiume vm. . | 12.3 | — — | 47.31 |
| 18. Kis-Küküllő vm. . . | 13.01 | 14.89 | 24.81 |
| 19. Zemplén vm. . . . | 16.3 | 50.40 | 26.18 |
| 20, Nagy-Küküllő vm. . . | 16.5 | 8.22 | 40.76 |
| 21. Abauj-Torna vm. . . | 18.7 | 34.31 | 27.06 |
| 22. Sáros vm. . . . . | 19.1 | 30.22 | 21.09 |

Azok a törekvések, amelyekkel az állam a túlnyomórészben mezőgazdasági rétegekre kiterjedő kivándorlási mozgalom korlátozását kívánta elérni, két törvény megalkotásában öltöttek testet. E törvények jótékony befolyása nagyon szűk körben mozgott, amit minden esetre megmagyaráz az, hogy a törvénynek túlnyomórészt rendőri természetű intézkedései nem is lehettek alkalmasak egy ily széles körben elágazó problémának a gyökeres orvoslására.

Hiba volna ezért kizárólag a törvényhozást kárhoztatni, hiszen a gondolkodók előtt alig lehet kétséges, hogy a kiván-

[62] Magy. Stat. Szemle XXIV. k. 1900. III. rész, 10. oldal és IV. rész 64. old.

dorlás egyre gyorsuló ütemeért a felelősség sok olyan tényezőt is terhelt, amelyek gyors és gyökeres megváltoztatása senkinek sem állott módjában.

A társadalom részéről is mutatkoztak komoly törekvések, amelyek rendészeti intézkedéseken kívül kultúrális és gazdasági intézkedések megtételét sürgették. E kívánságok még a századforduló előtt, az 1895. évi III. gazdakongresszus alkalmával juttattak kifejezésre. Később pedig, az Országos Magyar Gazdasági Egyesület tett lépéseket a kivándorlás indító okainak megállapítására.[63]

A nép földéhségének kielégítése tetszetős frázis volt és lesz is minden időben mindazok előtt, akik nem tudják, vagy nem akarják megérteni azt, hogy a föld még önmagában véve nem jelent értéket annak a kezében, aki a megmíveléshez szükséges tőkével és munkaerővel nem rendelkezik. Azonban nincsen semmi nyoma annak, hogy gazdasági életünknek feles tőkével rendelkező rétegei hajlandók lettek volna e logikai folyamatot végig gondolva a földhöz juttatandóknak a szükséges tőkét a kellő mennyiségben és a megfelelően olcsó feltételek alapján rendelkezésre bocsátani.

Ilyen körülmények között tehát csak a tájékozatlanság vagy rosszhiszeműség okolhatja a kivándorlás ijesztő arányáért kizárólag a magyar birtokos osztályt, amely — mint mondják — a földbirtokok gyökeres méretű felosztásának ellene szegülve, százezreket kergetett idegenbe.

Amennyiben a felelősség kérdése ily szempontból felvethető, nyugodt lélekkel állapítható meg, hogy az ódium az egész magyar társadalmat illeti, amely részint tájékozatlanságból, részint nemtörődömségből lehetetlenné tette a mezőgazdasági rétegeknek megfelelő erkölcsi és szellemi, valamint anyagi tőkékkel való ellátását. Nem utolsó sorban hibák terhelik e tekintetben korszakunk pénzügyi- és adópolitiká-

[63] Az említett törvények alapján megalakult Országos Kivándorlási Tanács több ízben panaszolta, hogy az állam felkészültsége elégtelen a problémának sikeres orvoslására. Ezért nyomatékkal sürgette a társadalom támogatásának igénybevételét. Erre a háborús események miatt már nem került sor. (L. Kivándorlási Tanács iratai: A társadalom közreműködése a kivándorlás ügyeinek intézésénél. Bpest, 1914. 3. és köv. oldalak.)

ját, amely — idegen szempontok által vezettetve — az adóügynek olyan rendszerét valósította meg, amely a mezőgazdaságból származó jövedelmet sok esetben elképesztő módon igazságtalanul terheli.[64]

A kivándorlás betegsége agrárpolitikai vonatkozásban csak annak az átfogó szerves agrárprogrammnak a gyors megvalósulása révén lett volna orvosolható, amelynek végrehajtását sok esetben épen azok akadályozták, akik akkor, amidőn a felelősség kérdéséről volt szó, szeretnek frázisokkal hadakozni.

6. **A szociális intézkedések és a szociális feladatok.** Szemlénkből tehát kitűnik, hogy az államilag irányított magyar agrárpolitika, különösen az 1890-es évek második fele óta, igen figyelemreméltó kísérleteket tett az agrárszociális bajok orvoslására. E munkája során úgy a jogszabályalkotás, mint a közvetlen materiális segítés eszközeihez fordul és meg kell állapítanunk, hogy törekvései nem maradtak minden siker nélkül. Az elért eredmények egyes részleteit fentebb igyekeztünk szemléltetni, hangsúlyozva, hogy mindezek ellenére e téren eszményien tökéletes álláspontokat nem sikerült biztosítani. Dolgozatunk során rámutattunk azokra a hibákra és mulasztásokra, amelyek e tekintetben egyrészt az állami gazdaságpolitika, másrészt az érdekelt agrárkörök terhére írandó.

Meg kell azonban állapítanunk, hogy e tekintetben jelentékeny szerepet játszottak olyan akadályok is, amelyek leküzdése csakis gazdasági életünk összes számottevő tényezőinek hathatós támogatásával lett volna elérhető. Mezőgazdasági szociálpolitikánk sikerességének korszakunk folyamán a legnagyobb akadálya az volt, hogy mezőgazdaságunk állandóan nélkülözni volt kénytelen azt az anyagi tőkét, és azt a szellemi felkészültséget, amely képes lett volna részére a megfelelő jövedelmezőséget biztosítani. A mezőgazdaság tőkével való ellátásának ügye mindvégig megoldatlan

[64] L. Magyar Gazdák Szemléje, 1903. évfolyamában közölt összeállítást, amely szerint egy erdélyi kisgazda, aki 43 K 14 f-es kat. tiszta jövedelmű ingatlannal rendelkezik, közterhek címén 61 K 12 f-t köteles fizetni, míg a 3000—4000 korona tiszta jövedelemmel rendelkező szatócs évi adója 61 K 66 fillért tesz ki.

kérdés maradt, azonkívül sohasem került sor olyan mezőgazdasági törvény megalkotására, amely — a kereskedelmi törvényhez hasonlóan, — e termelési ág különleges vívmányaival számolva, alkalmas lett volna arra, hogy részére a boldogulásához szükséges előfeltételeket megteremtse.[65] Ezeknek az aktivumoknak a hiányát elsősorban az alsóbb mezőgazdasági rétegek sínylik meg. Ilyen körülmények között a radikális mezőgazdasági szociálpolitikának elsősorban ezeknek a hiányoknak az orvoslására kellett volna kiterjednie, e munka azonban, — az agrárpolitika körén túlmenőleg, — az általános gazdasági politika területére nyúlik át. Agrárpolitikánk sikereinek hiányaiért tehát igen nagy számban azok a tényezők hibáztatandók, amelyek általános közgazdasági politikánk irányát megszabták.

[65] Különösen nagy károkat okozott a mezőgazdaságnak az, hogy pl. törvényeinknek az uzsorás ügyleteket üldöző rendelkezései képtelenek voltak a mezőgazdaság jogi érdekeinek a védelmére.

# V. KÖNYV.

# A TÁRSADALMI AGRÁRMOZGALMAK JELENTŐSÉGE.

## I. FEJEZET.

## A társadalmi agrármozgalmak lényeges vonásai.

1. **Az agrármozgalmak indítóokai.** Az 1870-es évek végén meginduló, majd az 1890-es évek második felében hatalmas lendülettel izmosodó társadalmi agrármozgalmak legfőbb indítóoka abban található, hogy az államilag irányított agrárpolitika önmagában véve képtelen volt a mezőgazdaságból élő néposztályok érdekeiről megnyugtató módon gondoskodni. Az állam gondoskodása, mint tudjuk, e téren eleinte még formailag is nagyon hiányos volt, aminek egyik legvilágosabb bizonyítéka, hogy évtizedeken át önálló földmívelésügyi minisztérium nem is létezett. Igaz ugyan, hogy e hiány később pótoltatott, jogosak voltak azonban azok a panaszok, amelyek ennek az intézkedésnek az elégtelenségét hangoztatták.

Kétségtelen, hogy az új földmívelésügyi tárca első vezetői kezdik felismerni az egyre veszélyesebb méreteket öltő agrárválság körvonalait. Gróf Festetich Andor, az akkori földmívelésügyi miniszter, 1894-ben e kérdést illetőleg már hangoztatja, hogy „itt nem egy mai bajjal állunk szemben" és hogy „rendszerbe kell illeszteni mindama tevékenységet, melyet a válság parancsolólag miránk ró."[1] Ugyancsak ő mutat rá a túlzott arányú szemtermelés káros hatásaira és

[1] 1894. dec. 1.-i képviselőházi beszéde. (Képviselőházi Napló, 1892—97. ciklus. 21 kötet. 130. s köv. old.).

erélyesen hangsúlyozza a termelés racionalizálásának szükségességét. — A földmívelésügyi kormány célkitűzései azonban a megoldandó kérdéseknek csak bizonyos csoportjait látták meg, különös hiányuk volt, hogy nem vették észre az agrárpolitika égetően sürgős szociális kérdéseit és hogy tartózkodtak olyan mélyrehatóbb intézkedések megtételétől, amelyek a mezőgazdaság érdekében bizonyos áldozatok vállalásával jártak volna.

Tudjuk, hogy ez az időszak a magyar mezőgazdaság szempontjából igen kritikus volt. Egyrészről azok a liberális gazdaságpolitikai elvek, amelyek első sorban a városi lakosság érdekeit szolgálták, a korlátlan szabadverseny érvényesítésére való törekvésükkel a válságos helyzetben lévő mezőgazdaság fejlődésének feltételeit veszélyeztették. Az a politikai párt, mely ez időszakban Magyarországon kormányon volt, túlnyomórészt az ú. n. liberális gazdasági politika híveiből állott. Ezek felfogása a mezőgazdasági érdekeket illetően abban csúcsosodott ki, hogy a mezőgazdaság válságáról nem akart tudomást venni és a mezőgazdasági termelés és értékesítés terén mutatkozó visszás állapotokat egyszerűen a túltermelés frázisával törekedett elintézni. E felfogás vonakodott minden olyan mélyebbre ható gazdaságpolitikai lépés megtételétől, amely alkalmas lett volna a mezőgazdaság ügyének felkarolására és a nehézségekkel küzdő mezőgazdaságot aképpen igyekezett megnyugtatni, hogy előtte a termelés racionalizálásának szükségességét hangoztatta. Ha ugyanis — mondja ez a nézet — a mezőgazdaság terén is érvényesülnek azok a gazdaságpolitikai elvek, amelyek az egyéb termelési ágak terén beváltak, bízvást számíthatunk arra, hogy a fennálló nehézségek mintegy önmaguktól meg fognak szűnni.

A mezőgazdák körében egyre erősödött az a felfogás hogy jogos panaszaik orvoslása az államtól nem várható és hogy ily körülmények között a társadalmi úton való szervezkedés tekinthető az egyetlen célravezető eszköznek.

2. **Gazdasági szempontok.** Az 1890-es évek folyamán erőteljes fellendülést mutató agrármozgalmaknak egyik legfőbb erőssége az volt, hogy a mezőgazdaság részéről panaszolt gazdasági bajok okait nem szólamokkal, hanem tudo-

mányos érvekkel világították meg. Rámutattak arra, hogy a termelési nehézségek legfőbb oka a mezőgazdaság hitelinsége, az értékesítési zavaroké pedig a szervezetlenség. E felvilágosító munka egyes részleteit fentebb már szemügyre vettük. Tudnunk kell azonban, hogy e törekvések nem merültek ki akadémikus jellegű panaszkodásokban, hanem világosan és határozottan megjelölték az orvoslás módjait is. E megállapítások végeredményében az érdekképviseleti és szövetkezeti szervezkedést teszik a társadalmi agrárpolitika tengelyévé.

3. **Szociális szempontok.** A gazdasági szempontok hangsúlyozása azonban nem nyomja el a szociális kérdés megoldását sürgető hangokat. Az agrárszociális téren végzett munka egyik részét az alsóbb mezőgazdasági rétegek nyomorúságos helyzetének feltárása, a másikat pedig az orvoslásra irányuló javaslatok megtétele alkotta. E korszak agrárpolitikai irodalma részletekig hatoló alapossággal és egyszersmind tárgyilagosan szemlélteti az ú. n. „kis emberek" nyomorúságos helyzetét, rámutatva arra is, hogy az újabbkori gazdasági rendben a nemzeti jövedelem és vagyon megoszlása a mezőgazdaság rovására alakul. Az orvoslás érdekében olyan törvényhozási intézkedéseket sürget, amelyek — a kereskedelmi törvény mintájára — a mezőgazdaság sajátos viszonyaival számoló, főként az uzsora meggátlására alkalmas jogszabályokat tartalmaznak, ezenkívül fontos feladatának tekinti a céltudatos és első sorban a parasztosztály megerősítésére irányuló birtokpolitika folytatását. E meggyőződés alapján foglal állást a homestead és a birtokminimum intézményének bevezetése, és az agrárörökösödési jog megfelelő (a birtokelporlást megakadályozó) reformja mellett. Ugyanezért tekinti feladatának a kivándorlás egészségtelen jelenségének orvoslását is.

## II. FEJEZET.

## Az agrármozgalmak eredményei.

1. **Az érdekképviseleti szervezkedés.** A mezőgazdasági érdekképviseleti munka, mint tudjuk, a Magyar Gazdaszövetségre hárult.

A szövetség működése lényegileg kettős irányban haladt. Mint érdekképviseleti szerv megfelelő propaganda és felvilágosító munka útján törekedett tájékoztatni a közvéleményt és az érdekelt gazdaosztályt az időszerű gazdasági kérdések agrárpolitikai vonatkozásairól, ezen kívül olyan jogi és gazdasági természetű intézmények megalkotását és fejlesztését tekintette feladatának, amelyek alkalmasak a mezőgazdák osztályának talpraállítására.

A felvilágosító munka céljait szolgálták az ország különböző vidékein rendezett gazdagyűlések, továbbá azok az előadások, amelyek a Szövetség által rendezett szociális tanfolyamok keretei között tartattak. E tanfolyamok feladata volt elsősorbn a főiskolai ifjúságnak, de általában véve a társadalom műveltebb rétegeinek a szociális munkára való kioktatása. Az első ily előadássorozatot 1904. áprilisban rendezték és azt több éven át megismételték. Az előadások főképpen az agrárpolitika, azonkívül az általános közgazdasági politika, illetve szociálpolitika körébe tartozó tárgyakat ölelték fel.[2] Figyelmet érdemel, hogy a tanfolyamok egyik eredményeként 1905-ben megalakult a főiskolai ifjúság országos Széchenyi Szövetsége.

Ugyancsak az érdekképviseleti szervezkedés szolgálatában állott a szövetségnek a vidéki gazdakörök alakítására irányuló tevékenysége. A gazdakörök a Magyar Gazdaszövetség irányítása alatt állottak és feladatuk — a szövetség 1902. június 11.-iki nagygyűlésén elfogadott alapszabályok szerint — úgy erkölcsi, valamint anyagi természetű. Rendeltetésük volt a falusi népesség számára a személyes érintkezésre, illetve művelődésre és a gazdasági irányú kezdeményezésekre alkalmat adni, továbbá a tagok alkalmi érdekcsoportokba való tömörülését megkönnyíteni. E kezdeményezés életrevalóságát bizonyítja, hogy mindjárt az első évben az ország területén több, mint száz gazdakör alakult meg és lépett a Magyar Gazdaszövetség kötelékébe.

A gazdakörök jelentőségét a földmívelésügyi kormány is elismerte akkor, amikor a székelyföldi kirendeltségnek elsősorban községenkénti gazdakörök alakítását tette fel-

[2] Lásd Magyar Gazdák Szemléje 1904. májusi szám 344. oldal.

adatává. E gazdakörök a székely nép körében is igen nagy népszerűségre tettek szert és 1907-ben e vidéken már 170 ilyen kör állott fenn.[3]

Ugyancsak e helyen kell megemlékeznünk arról a munkáról is, amelyet a szövetség folyóirata, a Magyar Gazdák Szemléje fejtett ki. E folyóirat tulajdonképpen a magyar gazdaosztály érdekeit képviselő első tudományos organumnak tekinthető. A Szemlében közölt fejtegetések híven tükrözik annak a munkának a jellegét, amelyet a szövetség hosszú éveken keresztül kifejtett. A Szemle volt az, amely tudományosan kidolgozott cikkekben mutatott rá állami gazdaságpolitikánk olyan fogyatékosságaira, amelyek hátrányait gazdaosztályunk kénytelen viselni. Nem egy ízben hívta fel a figyelmet a mezőgazdasági munkásság és a kisemberek nyomorúságos helyzetére. Felkarolta ezenkívül a középbirtokosság érdekeit és számos cikkében tett kísérletet arra, hogy felsőbb néposztályaink is belekapcsolódjanak az agrárpolitika munkáiba.

A Szemle különös érdemének tekinthető, hogy, noha hivatását elsősorban az agrárpolitika művelése alkotta, mégis állandóan szem előtt tartotta azt az elvet, hogy a mezőgazdasággal foglalkozókat nem szabad a többi foglalkozási ággal szembeállítani és az agrárpolitikának összhangban kell állania a nemzet egyetemes érdekeinek megvalósítására törekedő általános közgazdasági politika követelményeivel.

A Gazdaszövetségnek az a törekvése, amely a gazdaosztály érdekeit szolgáló intézmények megalkotására és fejlesztésére irányult, a hazai viszonyok között szokatlanul tág körre terjedt ki. E munka legjelentékenyebb mozzanatait *a)* a szövetkezeti szervezkedés előmozdítására, illetve a szövetkezeti ügyet rendező jogszabályok modernizálására, *b)* a kereskedelmi törvénynek a mezőgazdaság szempontjából hátrányos rendelkezéseinek megváltoztatására, *c)* az egészséges birtokpolitikára, illetve *d)* a helyes hitel- és *e)* vámpoli-

[3] Falusi gazdaszövetségek szervezése és haszna. Magyar Gazdaszövetség kiadványai Budapest, 1902. — Magyar Gazdák Szemléje 1907. szept. 65. oldal.

tika alapelveinek tisztázására és azok megvalósítására irányuló törekvések képviselik.

ad *a)* A szövetség gazdaságpolitikai tevékenységének első figyelemreméltó ténye a „Hangya" szövetkezeti központ megalakítása volt. Ugyancsak a szövetkezeti mozgalom fejlesztését szolgálta a Szövetkezetek Szövetségének 1904-ben történt megalakítása is. Ez az eszme nálunk első ízben komoly formában még 1893-ban merült fel, amidőn Wekerle Sándor akkori pénzügyminiszter elnöklete alatt tartott szövetkezeti tanácskozások alkalmával Nagy Ferenc indítványára kimondották egy szövetkezeti tanács felállításának szükségességét, amelynek feladata lett volna a szövetkezetek általános érdekeinek előmozdítása. Az eszmét később a Magyar Gazdaszövetség is magáévá tette. A szövetség megalakulásában igen nagy része volt Károlyi Sándor gróf kitartó munkásságának, továbbá annak a körülménynek, hogy az 1904-ben Budapesten megtartott nemzetközi szövetkezeti kongresszus a szövetkezeti ügyre széles néprétegek figyelmét felhívta.

A Magyar Gazdaszövetség, mint érdekképviseleti intézmény, hivatásának megfelelően törekedett arra, hogy a fennálló magánjogi rendszernek a mezőgazdaság szempontjából káros rendelkezéseinek a megváltoztatását kieszközölje. E munkája során tanulmány tárgyává tette azokat a panaszokat, amelyek az 1875. évi kereskedelmi törvénynek a szövetkezeti jogot szabályozó intézkedései ellen irányultak. A leszűrt tanulságok alapján a szövetség szükségesnek mondotta ki a szövetkezetekről szóló törvényes intézkedéseknek oly irányban való módosítását, hogy az uzsorás szövetkezetek visszaélései megszüntettessenek és a szövetkezetek felügyeletének kérdése szabályoztassék. Az erre irányuló mozgalom eredményeként az igazságügyminiszter megbízta Nagy Ferenc egyetemi tanárt egy teljes szövetkezeti törvénytervezet előkészítésével. A Magyar Gazdaszövetség e törvényjavaslat letárgyalására 1904. novemberben tanácskozást tartott. Noha a törvénytervezet több tekintetben vívta ki az agrárpolitikai körök elismerését, ellene mégis több igen nyomós kifogás hangzott el, amelyek később elnyomták az elismerés hangját és így e reformtörekvések nem vezettek pozitív eredményre.

— Különösen kifogás tárgyává tétetett az, hogy a javaslat nem domborítja ki a szövetkezet erkölcsi céljait, továbbá, hogy a javaslat szerint vitás esetekben a cégbíróságok szövetkezeti kérdésekben a kereskedelmi kamarák által kiküldött szakértőket alkalmaznának. A tervezetnek egy másik újítása, amely szerint a fogyasztási szövetkezetek részére megtiltanák a nem tagoknak való árusítást, fokozottabb mértékben keltette fel az agrárpolitikai körök ellenzését.

ad *b)* A szövetkezeti szervezkedés fejlesztése önmagában véve nem volt elégnek tekinthető a gyengébb néposztályok erkölcsi és anyagi érdekeinek védelmére. Ezt felismerve, a Magyar Gazdaszövetség, — a sűrűn felmerülő visszaélések lehetetlenné tétele céljából, — az ország különböző vidékein fellépő uzsorás ügyletek ügyét tette tanulmány tárgyává. E kutatások során megállapítást nyert, hogy vannak vidékek, ahol a nép állandóan csak uzsorás ügyletek révén képes pénzhez jutni és a folytonos veszteségek következtében egész falvak népessége jut anyagi romlásba. Az uzsorás üzelmek felderítését megnehezítette az, hogy a szegényebb néposztályoknak a megrövidítése a legkülönbözőbb jogügyletek leple alatt — tehát látszat szerint kifogástalan módon — ment végbe. A bíróságok, a formai jogszabályokhoz ragaszkodva marasztalták el a jóhiszemű földmíveseket és hoztak felmentő ítéleteket az uzsorások elleni perekben.

E kérdés orvoslása érdekében Károlyi Sándor gróf indított erélyes akciót, amelynek eredményeképen a Magyar Gazdaszövetség 1902-ben előkelő jogtudósok bevonásával szaktanácskozmányt tartott, amelynek tárgyalásai alapján a Szövetség felterjesztéssel fordult az igazságügyminiszterhez, kérve egy új uzsoratörvény megalkotását. A Szövetség javaslatai szerint az uzsora büntetendő tényálladéka a visszterhes szerződésekre általában véve ki volna terjesztendő, az uzsorás cselekedetek jogi minősítése revízió alá veendő és büntetési tételei szigorítandók, bizonyos esetekben a bíróság jogosult volna eltiltani az uzsoradeliktum tettesét azon ipar vagy foglalkozástól, melynek gyakorlása közben az uzsorás cselekményt elkövette. Ily deliktumok elkövetői ezen kívül az ország területéről ki lennének utasíthatók. Végül a javaslat szerint szabályozandók volnának az uzsoradeliktum magán-

jogi következményei, éspedig olyan értelemben, hogy az uzsorás ügylet bűnvádi eljárás körén kívül, polgári per útján semmisnek legyen minősíthető.

ad *c)* Igen nagy fontosságot tulajdonított a Szövetség a birtokpolitikával kapcsolatos kérdések megoldásának. E tekintetben a fejlemények állandó figyelemmel kísérésén kívül a megfelelő javaslatok kidolgozására törekedett.

Meglehetősen sokfélék és szerteágazók voltak azok a kérdések, amelyek a birtokpolitikával valamilyen módon összefüggésben állottak. Noha akadtak olyanok, akik az agrárszociális bajokat a nagyobb birtoktesteknek minél nagyobb mérvű felosztása révén szinte kivétel nélkül orvosolhatóknak hitték, e felfogást azonban a szakértelemre támaszkodó birtokpolitika nem tette magáévá. Az agrárpolitikával higgadtan foglalkozók előtt ugyanis nem volt kétséges, hogy a komoly sikerrel kecsegtető birtokpolitikai tevékenységnek az avval kapcsolatos kérdéseknek egész tömegére kell tekintettel lennie.

E kérdések között nagyobb jelentőséggel bírnak a következők: a földbirtokvagyon állami nyilvántartásának jogi és technikai követelményei (telekkönyvi nyilvántartás, illetve a telekkönyvi jog reformja), a társadalompolitikai és nemzeti szempontból legcélszerűbb birtokegységcsoportnak kialakítása, illetve az erre irányuló tevékenység eszközeinek megállapítása (tagosítás, parcellázás, telepítés, a kötött forgalmú birtokok, továbbá a közös birtokok kérdésének rendezése), a földbirtok üzemképességének biztosítása (a földhitel kérdése, a mezőgazdasági munkáskérdés, a mezőgazdasági szakoktatás), végül a földbirtokkal kapcsolatos magánjogi jogszabályok reformja (az örökösödési jog, földbérleti jog, jelzálogjog, illetve ingójelzálogjog kérdései).

A birtokpolitikával összefüggő kérdéskomplexum megvilágítását illetőleg tudnunk kell azt, hogy már a mult század végén is több oldalról hallatszottak olyan hangok, amelyek az agrárpolitika egyik fontos tényezőjének a földbirtokviszonyok radikális megváltoztatását tekintették. Különösen a kivándorlási mozgalom leküzdését vélték sokan ilyen módon elérhetőnek.

A magyar földbirtok megoszlásának kérdését a Magyar

Gazdaszövetség szellemével azonos légkörben mozgó gazdakongresszusok is beható tárgyalás alá vették és így ezen a téren éppen azok a körök voltak a kezdeményezők, amelyek a radikális földosztók részéről annak idején a legnagyobb támadásoknak voltak kitéve.

Igen behatóan foglalkozott a telepítés ügyével és az evvel kapcsolatos kérdésekkel pl. az 1895. évi gazdakongresszus, amely részletes javaslatokat terjesztett az akkori kormány elé. E javaslat azt kívánta, hogy létesítessék szövetkezeti alapon egy országos járadék-intézet, amely a telepítés közvetítése céljából járadékkötvényeket bocsát ki. A kötvények feladata lett volna, hogy a telepes által megvett birtokrészlet vételárhátralékát fedezzék. A telepest terhelő járadékkölcsön annuitásainak beszedése a közadók módjára történt volna.

A javaslat továbbá azt kívánta, hogy a földmívelésügyi minisztériumban már akkor kezdeményezett telepítési ügyosztály oly módon fejlesztessék ki, hogy képes legyen a telepítési ügy összes érdekeinek állami szempontból való képviseletére és a telepítési akció menetének ellenőrzésére.

Az 1902-ben megtartott pozsonyi gazdakongresszus ugyanebben a gondolatkörben mozogva, az agrárválság egyik főokát a földbirtok túlságos eladósodásában látva, a földtehermentesítés ügyének megoldását sürgette. Kívánta továbbá, hogy nagyobb birtokok parcellázásánál vagy új telepes községek létesítésénél legalább egy-egy középbirtokos telephely is létesíttessék, továbbá azt sürgette, hogy a törvényhozás a kormány részére birtokpolitikai szempontból az árverésre kerülő birtokok tekintetében elővételi jogot biztosítson.

Elsősorban tehát az a kívánalom jut e határozatokban kifejezésre, hogy a birtokmegoszlás törvényes szabályozása több olyan törvényes intézkedéssel hozassék kapcsolatba, melyek, ha nem is szoros értelemben vett telepítést és parcellázást tartalmaznak, de evvel nagyon is szoros kapcsolatban állanak. Figyelmet érdemel, hogy mind a két kongresszusi határozat az államra csak a telepítési akció ellenőrzését akarja bízni, tehát nem óhajtja, hogy az állam mint szerződést kötő fél vegyen részt a birtokpolitikai tevékenységek-

ben, hanem csak azt kívánja, hogy az állam e munkakört tisztán állami és közigazgatási szempontból ellenőrizze.

Az itt kifejezésre jutott elvek képviselik a Magyar Gazdaszövetség álláspontját is.

A Gazdaszövetség felfogása szerint[4] a földbirtokpolitikának abból a gondolatból kell kiindulnia, hogy a nemzeti fejlődés legbiztosabb alapja az erőteljes parasztosztály. Miután pedig a közelebb lefolyt évtizedek végzetes közgazdasági politikája következtében a parasztosztály nálunk egy részében egészen megsemmisült, más részében nehéz élethalálharcot vív: a birtokpolitika célja egyfelől a még küszködők megsegítése, másfelől pedig annak lehetővé tétele, hogy az elesettek helyét új, arra méltó elemek töltsék be.

A Magyar Gazdaszövetség vezetőségének az volt az álláspontja, hogy egymagában véve semmit sem segít az, ha földet adunk a népnek, azonban nem gondoskodunk arról, hogy azt képes legyen meg is tartani, hiszen önmagában véve a föld még nem elegendő, a népnek inkább jövedelem kell, amelyből megélhetését biztosíthatja. Törekedni kell tehát a mezőgazdaságból származó jövedelem emelésére, a mezőgazdaságot indokolatlanul terhelő közterhek csökkentésére, gondoskodni kell továbbá arról, hogy a földművelők létfenntartásához okvetlenül szükséges vagyontárgyak végrehajtás alól mentesíttessenek.

E felfogásnak megfelelően a szövetség birtokpolitikai téren főképpen az otthonmentesítés (homestead) intézményének bevezetésére, illetve egy egészséges telepítési és parcellázási politika megvalósítására törekedett.

Az otthonmentesítés intézményének megvalósítása érdekében 1908-ban az akkori igazságügyminiszter törvényjavaslatot készített, amelynek szövegét a Magyar Gazdaszövetségnek is megküldötte. A szövetség e javaslatot gondos mérlegelés tárgyává tette és az abban foglalt kérdések tekintetében több külföldi szakember tanácsát is kikérte. Ez előkészítés után maga is javaslatot dolgozott ki, amely azokat az irányelveket foglalja magában, amelyeket felfogása szerint a

[4] Agrárpolitikai megbeszélések. Kiadja a „Hazánk" szerkesztősége. Bpest. 1905.

törvényjavaslatnak tartalmaznia kellene. E szerint a törvény mentesítené a kisbirtokos birtokainak egy részét olyan adósságoktól való megterheléstől, amelyek nem altruista alapon álló, illetve állami ellenőrzésnek alávetett, törlesztéses kölcsönöket nyujtó intézetektől erednek, vagy pedig bizonyos feltételeknek nem felelnek meg.

Ez intézkedésekkel kapcsolatban a törvénynek biztosítani kellene az Országos Központi Hitelszövetkezet megerősítését, hogy az iránta a homestead intézménynek megkönnyítésével kapcsolatban fokozatosan megnyilvánuló hiteligényeknek képes legyen eleget tenni.

Ugyancsak nagy súlyt helyezett a Szövetség a telepítés és birtokfeldarabolás (parcellázás) ügyének megfelelő rendezésére. A telepítés kérdését illetőleg azt hangsúlyozta, hogy szükséges egy megfelelő telepítési törvény megalkotása, éspedig azért, hogy ennek a tevékenységnek az irányítása ne esetről esetre kibocsátott kormányrendeletekkel történjék, hanem a követendő irányelvek hosszabb időre szólóan, törvényhozási úton állapíttassanak meg, továbbá azért, hogy az e cél szolgálatára jelentékeny összegek biztosíttassanak, hogy a sikeresen megindult telepítési akció Erdélyben és az ország határain fokozottabb eréllyel legyen folytatható és végül azért, hogy az akció során a középosztálynak az őt megillető vezető szerep biztosíttassék.

Tudjuk, hogy a telepítés ügyének rendezésére Darányi Ignác, mint földmívelésügyi miniszter nagyszabású törvényjavaslatot készített, amely azonban egymagában véve nem lett volna elegendő az összes agrárszociális bajok orvoslására. Ezért a Szövetség szükségesnek tartotta hangsúlyozni azt, hogy a földbirtokmegoszlás kérdését a törvényhozás minél előbb rendezze. E szabályozásnak nem szabad szűk keretek között mozognia és nem szabad megelégednie a telepítés, ingatlanfeldarabolás, járadékbirtok stb. kérdésének intézményes szabályozásával, hanem ezenkívül szükséges még a birtokminimum megállapítása és ezzel kapcsolatban az agrárörökösödési jognak a német Anerbenrecht mintájára való módosítása, valamint a földtehermentesítés ügyének rendezése.

Minthogy azonban nem volt kilátás az itt említett összes

feladatoknak azonnali megoldására, a Szövetség az átmeneti helyzet áthidalására a szövetkezeti alapon való földbérletek alakítását tartotta szükségesnek.

A Szövetséget ily szövetkezetek alakításánál az a szempont vezette, hogy e módon azok a földmívesek jussanak földhöz, akiknek megvan a kellő munkaerejük, de azt — a megkívánt saját földbirtok hiányában — a saját gazdaságukban nincs módjukban felhasználni és akik földet szerezni önerejükből nem tudnának. Ezért azt az elvet tartotta szem előtt, hogy a földbérlőszövetkezeti szervezkedésbe a kisebb birtokosok vonassanak be, akiknek lehetővé tétessék az, hogy a bérelt területen egyéni gazdálkodást folytassanak. A kisebb földbérlőszövetkezetek alakítására irányuló mozgalomnak lendületet adott az Országos Központi Hitelszövetkezetnek az az elhatározása, amely módot ad arra, hogy hitelszövetkezetek kebelében földbérlőcsoportok alakuljanak és a bérleteket maga a szövetkezet finanszírozza.[5]

A birtokfeldarabolási ügy kérdésének törvényhozási rendezését ugyancsak napirenden tartotta a Szövetség. E rendezést feltétlenül szükségesnek tekintette, éspedig egyrészt azért, hogy a kisgazdaosztály javára szolgáló parcellázások törvényhozási intézkedésekkel előmozdíttassanak, másrészt pedig azért, hogy a parcellázás örve alatt űzött uzsora és a kisgazdák kizsákmányolása korlátoztassék és lehetetlenné tétessék.

*d)* A Szövetség azon munkáját illetőleg, amely a mezőgazdaság szempontjából helyes hitelpolitika szolgálatában állott, — az uzsoratörvény reformjára és a földtehermentesítés kívánalmainak megvalósítására irányuló fentebb említett törekvéseken kívül, — megemlítendő, hogy a Szövetség arra törekedett, hogy a gazda hiteligényeinek kielégítése a gabonaértékesítés szövetkezeti megszervezése és a mezőgazdasági ingó hitel jogi szabályozása útján intézményesen rendeztessék.

[5] Bernát István: Földvásárlás és szövetkezeti bérletek. (A Magyar Gazdaszövetség kiadványa) Budapest, 1907. — továbbá dr. Vantsó Gyula: A földbirtok megoszlása és a szövetkezeti földbérletek. Magyar Gazdák Szemléje 1911. február.

E tekintetben György Endrének vannak jelentékeny érdemei, aki e kérdést beható tanulmány tárgyává tette és a Szövetség által 1902-ben rendezett szakértekezleten előadott javaslataiban sürgette a gabonaraktár szövetkezetek országos hálózatának és központjának megalkotását, illetve a belga-francia eredetű „credit agricole", az ú. n. ingójelzáloghitel intézményének Magyarországon való bevezetését. Felfogása szerint úgy a raktárszövetkezetek, valamint az ingójelzálog intézménye jogilag biztosított tárgyi alapot lennének alkalmasak biztosítani a mezőgazdasági hitelek részére.

*e)* A Szövetség a mezőgazdasági érdekeknek nagy szolgálatot tett az időszerű vámpolitikai kérdéseknek állandó napirenden való tartásával. E problémák különösebb fontosságra a háborút megelőző évtized folyamán tettek szert. A magyar mezőgazdaság ugyanis az Ausztriával 1907-ben létrejött gazdasági kiegyezésben több cikk vámtételének megállapításánál előnyöket ért el. E kedvezmények az osztrák ipar túlzó köreiben oly törekvéseknek adtak tápot, amelyek arra irányultak, hogy a magyar mezőgazdasági termények vámvédelme külföldi cikkek (balkáni és argentinai hús) behozatala révén tétessék illuzórikussá. A Szövetség legfőbb törekvése e téren a mezőgazdasági termények vámvédelmének biztosítására irányult.

Így a Szövetség 1910. évi nyíregyházi nagygyűlésén határozati javaslat került elfogadásra, amely kéri az élőállat behozatal megtiltását és a Balkán államokkal szemben fennálló húskontingentálási intézkedések szigorú betartást. E határozat továbbá tiltakozik az argentinai húsbehozatal ellen is. Az 1911. évi lugosi gyűlésen Darányi Ignác utalt az osztrákoknak az argentinai és szerbiai eredetű húsbehozatalra irányuló követelései folytán állattenyésztésünket fenyegető veszedelemre. Ugyanez a gyűlés határozati javaslatot is fogadott el, amely a külföldi húsbehozatal megtiltását sürgeti. Ugyancsak Darányi Ignác mutatott rá a szövetség 1912. évi siófoki nagygyűlésén a magyar vámpolitika nagy függő kérdéseire és evvel szemben megvilágította a magyar gazdaközönség állásfoglalásának szükségességét. Végül ugyancsak a vámpolitika nagy kérdései kerültek megvitatásra a szövetség 1913. évi kassai nagygyűlése alkalmával is.

2. **A szövetkezeti szervezkedés.** A szövetkezeti mozgalom két alapvető tényezője, — a hitelszövetkezeti és a fogyasztási szövetkezeti szervezet, — ugyancsak a társadalmi agrártörekvésekből sarjadt ki.

A törvényhozás túlnyomórészt a társadalmi propaganda útján erősödő sürgetéseknek engedve alkotta meg a *gazdasági és ipari hitelszövetkezetekről szóló 1898. évi 23. t.-c.-et.* E törvény tartózkodik attól, hogy a szövetkezeti ügy előmozdítását közvetlen állami feladattá nyilvánítsa. E tekintetben érdekes például szolgált az 1898. július 31-i porosz törvény, mely egy államilag dotált és köztisztviselő jelleggel bíró alkalmazottak által vezetett szövetkezeti hitelintézet alakításáról intézkedik. E példa követését azonban a magyar törvényhozó nem tartotta ajánlatosnak, mert azt a szövetkezetek önálló fejlődése szempontjából ártalmasnak ítélte. Az 1898. évi 23. t.-c. intézkedik a szövetkezetek állami támogatásáról, éspedig egy oly szerv igénybevételével, amely saját maga is szövetkezet, viszont az állami közigazgatástól független pénzintézet jellegével bír. Alaptőkéjéhez az államkincstár megfelelő anyagi eszközökkel hozzájárul és e szervezet kötelékébe maguk a szövetkezetek is bele vannak vonva. Az e törvény alapján létesült Országos Központi Hitelszövetkezet elsősorban a szövetkezetek köteléki szervezete, amely a kormány részéről a törvényben megállapított összegű támogatásban részesül, viszont a kormány vele szemben az okvetlenül szükséges ellenőrzést és felügyeletet gyakorolja. A törvény ezenkívül a támogatásban részesülő szövetkezetek jogi helyzetét is szabályozza abból a célból, hogy az állami segély kizárólag közgazdasági célokra fordíttassék. A régi kereskedelmi törvény ugyanis megengedi szövetkezeteknek nyerészkedési céllal való alakulását is, ezt a lehetőséget tehát a törvénynek ki kellett zárni, illetve megakadályozni azt, hogy a szövetkezet egyesek szempontjából nyerészkedési célokat szolgáljon. A felállítandó kötelékbe belépni nem szándékozó szövetkezetek tekintetében a kereskedelmi törvény intézkedései egyelőre hatályban maradtak.

E törvény elvileg csak a gazdasági és ipari hitelszövetkezetekről intézkedik, indokolt esetben azonban a szövetke-

zeti központ más rendeltetésű szövetkezeteket is felvehet kötelékébe.

Az Országos Központi Hitelszövetkezet jelentékeny haladásnak vált a forrásává. Különös jelentőséget adott az intézménynek az a körülmény, hogy működése során személyi hitelek nyujtása révén számos kisbirtokosnak tette lehetővé hitelek indokolt igénybevételét olyan esetekben, midőn a kellő reális biztosíték talán nem is volt meg, az adósnak személyes tulajdonságai azonban a részére való hitelnyujtást lehetővé tették. Ugyancsak jelentékeny munkát végezett a hitelszövetkezeti központ a kötelléki szövetkezetek révén a felsőmagyarországi hegyvidéki rutén nép érdekében kifejtett akciónál.

A szövetkezet eleinte főleg személyi hitelen alapuló kezesség, vagy jelzálogos fedezet alapján folyósított 1—5 éves lejáratú kötelezvény-kölcsönöket, később áttért az 5—30 éves lejáratú, törlesztéses kölcsönök folyósítására. Működése kezdetén hitelműveletei között a váltókölcsönök játszottak nagy szerepet. E tevékenységét megkönnyítette az, hogy visszleszámitolási hitelt az összes nagyobb pénzintézetek részéről élvezett, éspedig a mindenkori jegybankkamatlábnál kedvezőbb leszámitolási feltételek alapján. Az intézet rövidesen (1905-ben) rátért a kötvénykibocsátásra, ami lehetővé tette azt, hogy hosszabb lejáratú kölcsönöket is folyósíthasson. E tekintetben jelentékeny újítás volt az, hogy a Kisbirtokosok Országos Földhitelintézetével oly értelmű megállapodást létesített, amelynek alapján lehetővé vált a biztosítéki ingatlan értékének 75%-áig terjedő kölcsönök nyujtása, oly módon, hogy az illető kölcsön 50%-át a Kisbirtokosok Országos Földhitelintézete, a hátralévő 25%-át pedig az O. K. H. nyujtotta. E kölcsönök után az adós egységes annuitást fizetett a helyi hitelszövetkezetnél.

Az O. K. H. a tagok hitelszükségletének kielégítésén kívül más irányú tevékenységet (gazdasági eszközök beszerzése, tejgazdaságok létesítése) is folytatott és résztvett birtokparcellázások lebonyolításában is. Az intézet fejlődésére jellemző, hogy üzletrésztőkéje a működésének első 10 évében 3,043.000 K-ról 4,329.000 K-ra, takarékbetétállománya 4.1 millió K-ról 22.9 m. K-ra, tagszövetkezeteinek száma 712-ről

2096-ra, ezek taglétszáma 141.623-ról 551.514-re, a tagszövetkezetek üzletrésztőkéjének összege pedig 14.79 millió koronáról 50.64 millió koronára emelkedett.[6]

A szövetkezeti szervezkedés másik fontos tényezőjének, a „Hangya" szövetkezeti központ körül csoportosuló *fogyasztási szövetkezeteknek* fejlődése kezdetben igen nagy nehézségekkel küzdött és csak évek mulva kezdett kielégítő ütemet mutatni.

A Központi Hangya Szövetkezet 1898. április hónapban kezdette meg működését és ezzel kezdetét vette a vidéki Hangya szövetkezetek alakítása is. Már az 1898. évben 17 köteléki falusi fogyasztási szövetkezet alakult.

A kezdeti nehézségek súlyosak voltak. Mindjárt az első üzletév végén veszteség mutatkozott. Ekkor az igazgatóság tagjai — elsősorban tehát gr. Károlyi Sándor, — saját egyéni felelősségükre 160.000 korona bankkölcsönt vettek fel a Hangya részére.

Nagy lendületet adott a fejlődésnek gróf Károlyi Sándor elnök azzal az elhatározásával, hogy 1902-ben a „Hangyá"-nál újabb 270.000 K értékű üzletrészt jegyzett és fizetett be.

Eleinte a központi Hangya a vidéki szövetkezeteinek áruval való ellátását kizárólagos közvetítés útján végezte, mégpedig a nagykereskedő és a vidéki Hangya fogyasztási szövetkezet, illetve a gyáros és a vidéki Hangya szövetkezet közt, amennyiben az élelmicikkeket a nagykereskedőnél vagy a gyárosnál megrendelte és közvetlenül az illető falusi szövetkezethez küldötte. De már az első év végén kis raktárt rendezett be, ahonnan fűszert és egyéb élelmiszereket szállított szövetkezeteinek. A raktár folyton nagyobb és nagyobb terjedelmet öltött. Általában a központ arra törekedett, hogy a nagykereskedők mellőzésével, a belföldön gyártott árukat közvetlenül a gyártól, a külföldieket pedig a behozatallal foglalkozó külfödi cégektől közvetlenül juttassa a vidéki szövetkezetek üzleteibe.

Az első üzleti évben, amely 21 hónapot foglalt magában

[6] Jelentés az 1898. évi 23. t.-c. alapján alakult Országos Központi Hitelszövetkezet s az ahhoz csatlakozott szövetkeztek tíz évi működéséről. (1899—1908) Bpest. 1909.

és az 1899. évi december 31-én végződött, a központi „Hangyá"-nak kötelékében 70 fogyasztási és értékesítő szövetkezet munkálkodik és ezek mintegy félmillió korona áruforgalmat bonyolítottak le. Ez idő alatt körülbelül 12.000 korona hiány keletkezett. Ezen a nehézségen ismét gr. Károlyi Sándor segítette keresztül a Hangyát. Fedezte a hiányt és így vált lehetségessé, hogy az első üzleti év mérlege 76 korona 36 fillér tiszta haszonnal zárult. Mindamellett a Hangya végleges szilárd alapját az 1903. évi rendes közgyűlés adta meg, mikor az Országos Központi Hitelszövetkezet mintája után, úgy módosította alapszabályait, hogy az alapítói üzletrészeken felül 1.000 koronás elsőbbségi üzletrészek jegyzését is lehetővé tette. Elsőbbséginek ezek az üzletrészek azért nevezhetők, mert a tiszta nyereségből elsősorban ezeknek az üzletrészeknek kell 5%-os osztalékát kifizetni, akár jut osztalék a rendes 100 koronás üzletrészekre, akár nem.

3. **Az állam és a szövetkezeti mozgalom.** A szövetkezetek fejlődését érzékenyen befolyásolta az, hogy a kormány e mozgalommal szemben milyen álláspontot foglalt el. Bizonyos jóindulat jelei már kezdettől fogva mutatkoztak, a kormány gazdaságpolitikája a szövetkezeti mozgalom iránt azonban komolyabb érdeklődést csak az 1890-es évek vége felé kezd mutatni, ami nagy részben az időközben földmívelésügyi miniszterré kinevezett Darányi Ignác befolyásának tudható be.

Darányi a szövetkezeti mozgalomról vallott és az akkori hivatalos kormányálláspontot kifejező felfogásának a hitelszövetkezeti központ felállításáról szóló törvényjavaslat tárgyalásával kapcsolatban tartott beszédében (1898. május 13.) adott kifejezést. Rámutatott arra, hogy a kormány az elmúlt években több tekintetben támogatta a szövetkezeti mozgalmat. Szerinte Károlyi Sándor gróf szövetkezetei nem értek volna el olyan nagy sikereket a pénzügyminiszter támogatása nélkül. A kormány sohasem volt ellensége a szövetkezeti mozgalomnak, sőt mindig annak támogatására törekedett. Tény azonban, hogy az eddig megalakult hitelszövetkezetek működése nem minden tekintetben bizonyult kifogástalannak. Éppen azért, mert a kormány a mezőgazdaság szempontjából fontosnak tartja a fogyasztási és értékesítő szövetkezetek

alakítását, a maga részéről Darányi is kötelességének tartotta, hogy a szövetkezeti eszmét minden rendelkezésére álló eszközzel népszerűsítse.

Darányi felfogását, mint minden kérdésben, úgy a szövetkezeti probléma tekintetében is nagyfokú óvatosság jellemzi.

Károlyi Sándornak a szövetkezetek ügyében tartott felszólalására (1897. február 24.) érdekes kijelentéseket tesz. Az elmúlt évek tanulságai a hitelszövetkezetek alapítása tekintetében fokozottabb mértékben óvatosságra késztetnek. Ezért figyelmeztet, hogy elhamarkodni a dolgot és valami életképtelen dolgot csinálni könnyű, de veszélyes. Olyan szövetkezeteket, amilyenek a százával megbukottak, a kormány alapítani nem akar. Károlyi Sándor azt is említette, hogy Darányi fél a magyar mezőgazdaság felébresztésétől. Rámutat arra, hogy ezt semmivel sem árulta el, ellenkezőleg, maga hangsúlyozta, hogy a magyar gazdák társadalmi tevékenységét nemcsak szükségesnek tartja, de örömmel üdvözli és azt a maga részéről előmozdítani szükségesnek tartja. —

A földmívelési kormánynak a szövetkezeti eszme terjesztésére irányuló tevékenysége eleinte főképpen arra irányult, hogy a szövetkezetek alapelveit és gazdasági vonatkozását mentől szélesebb körben ismertté tegye. E célból támogatta azoknak a törekvéseit, akik a szövetkezeti ügy tanulmányozását tűzték ki célul. A földmívelésügyi minisztérium által rendezett téli gazdasági tanfolyamok és vándor előadások egyik fontos tárgya és törekvése volt az, hogy a szövetkezeti kérdéseket a nép megismerje. A szövetkezeti kérdést ismertető népies irodalmat a minisztérium állandóan segélyezte, az 1897. évben pedig a szövetkezetek alapelveit ismertető népies munkára pályadíjat tűzött ki.

A szövetkezetek céljaik elérésére a kormánytól a szükséghez képest esetről esetre megfelelő támogatást kaptak. E támogatás bizonyos esetben abból állott, hogy a földmívelésügyi miniszter a szövetkezet megalakulásának előmozdítására tárcája részéről, vagy a kezelése alatt álló állami birtokok, intézetek, vagy alapok nevében üzletrész jegyzéssel a szövetkezet tagjai sorába lépett. — Néha az állami támogatás bizonyos közhasznú célhoz és feltételhez kötött pénzbeli

segítségből áll (így pl. a Magyar Gazdák Vásárcsarnok-ellátó Szövetkezete államsegélyben részesült, amellyel a tojásgyüjtést törekedett a kisebb gazdák körében is megszervezni és szövetkezeti úton úgy belföldön, valamint külföldön is értékesíteni).

A szövetkezeteknek nyujtott állami támogatások közül figyelmet érdemel még az is, hogy a kereskedelemügyi miniszter a Magyar Mezőgazdák Szövetkezete részére az erőtakarmányok vasúti szállítására fuvardíjmérséklést engedélyezett. A „Hangya" fogyasztási szövetkezetnek a szövetkezeti eszme terjesztése érdekében kifejtett tevékenységét a földmívelésügyi tárca ugyancsak támogatta. Támogatta ezenkívül a kormány a tejszövetkezetek működését is.

A kormány a hitelszövetkezetek segélyezéséről több módon gondoskodott. Segélyezés szüksége merült fel némely oly szövetkezetnél, amely tagjainak tetemes részét a jobbára vagyontalan mezei munkások soraiból toborozza. Ily esetekben a földmívelésügyi kormány a segélyre szorult szövetkezeteket az első felszerelésük beszerzésében néhány száz korona adományozásával támogatta. Minthogy a kormány a hegyvidéki lakosság helyzetének javítására a szövetkezeteket tartotta a leghatékonyabb tényezők egyikének, e vidéken a lakosságnak hitelszövetkezetek alakítását nemcsak ajánlotta, hanem példaadás és a szövetkezetek hitelképességének emelése céljából mindegyiknél üzletrészeket jegyzett és a legtöbb ily szövetkezetnél több ezer korona kamatmentes betétet is elhelyezett. Ugyancsak e vidéken a kormány mind az áruraktárakat, mind pedig az önállóan alakult fogyasztási szövetkezeteket szükség esetén külön támogatásban részesítette.

A kormány ezenkívül a gazdasági termékek jobb értékesítése céljából figyelmet szentelt a tej-, tojás- és borértékesítő szövetkezeteknek, az 1900. év folyamán pedig felkarolta a gabonaértékesítő szövetkezet alapítását.

A szövetkezetek ez ágát illetően a kormány törekvése oda irányult, hogy ily szövetkezetek az O. K. H. közreműködésével egyelőre csak ott alakuljanak, ahol működésüket túlnyomórészt kisgazdák veszik igénybe és ahol az ilyen szövetkezet sikeres működéséhez szükséges hitel a központi

hitelszövetkezet révén rendelkezésre áll. Ezeket Darányi a szövetkezeti magtár befogadó képessége arányában a befektetési költségek egy részének megtérítésével segélyezte.

A célból, hogy a szövetkezeti elv a kárbiztosítás terén is meghonosodjék, a kormány közreműködött a Gazdák Biztosító Szövetkezetének megalapításához szükséges üzletrészek gyüjtésében és az intézetnél 400 ezer korona értékű alapítványi üzletrészt jegyzett az országos közgazdasági alapból.

## III. FEJEZET.

## Az agrármozgalmak a közvélemény tükrében.

1. **A vádak.** A társadalmi agrármozgalmak megindulását és célkitűzéseit a közvélemény széles rétegei hosszú időn keresztül meglehetősen rossz szemmel nézték. E hangulat hűvösségének, sőt ellenségességének egyik főoka természetesen az volt, hogy azok a gazdasági körök, amelyek eddig a mezőgazdaság rovására előnyöket élveztek, az agrármozgalmak célkitűzéseinek megvalósításától a saját érdekeiket féltették. Ezen elvégre nincsen okunk csodálkozni, megütközést kelthet ellenben az, hogy az agrármozgalmak sokáig még egyes mezőgazdasági körök részéről sem találtak megértést.

Az 1880-as évek folyamán kialakuló agrármozgalomról pl. egy agrarius színezetűnek látszó folyóirat, a „Földmívelési érdekeink" ezt írja: „Eklatáns példája a túlkapásnak a nálunk is megindult agrármozgalom, melynek holmi német professzoroktól szedett-vedett elveit határt nem ismerő vakmerőséggel odaállítják a magyar közvélemény piedesztáljára. De a magyar föld a szabadság földje, az igazság előretörő eszméi mindíg mély gyökeret vertek ebben, a retrográd irány csak holmi csenevész hajtásokat növelt és növel. Nem is fog ama kis, de nagyhangú csapat, mely fekete zászlójára a feudal-szocializmust írta, veszélyes táborrá növekedni, mert egyetlen tan sem számíthat nálunk sok követőre, ha nem a szabadság valósítását tűzte céljául. A modern állam összes intézményei az egyenlőség és szabadság hatalmas oszlopain nyugodnak, ki avatatlan kezekkel csak egy követ is durván

megsért, az egésszel összeütközésbe jő. Ez azon nagy port verő, kínosan vajúdó s majdan kis egeret szülő agrártörekvés jövőjének képe is, mert nem más e mozgalom, mint agrárkérdés lovagköpenyébe bújt antiszemitizmus."[7]

Ilyen és ehhez hasonló, részint tudatlanságon, részint rosszhiszeműségen alapuló frázisok fogadták még egyes agrárkörök részéről is azokat a törekvéseket, amelyek a magyar mezőgazdasági néprétegek sorsának javítását tűzték ki célul maguk elé. E felfogás a parlamentben is visszhangra talált és érdekes, hogy a liberalizmus frázisait még olyanok is hangoztatták, akik pedig származásuk és foglalkozási körük szerint az agrár törekvések harcosai közé tartoztak volna. A középbirtokos származású Szily Pongrácz pl. egyik parlamenti beszédében nem hagyhatja szó nélkül, hogy: „Akkor, mikor a gazdasági helyzet mind súlyosabb és súlyosabb, keletkezik az országban egy irányzat, mely külföldről behozott agrárius tendenciákkal a gazdákat maga köré csoportosítva bizonyos feudális és reakcionárius irányban állított fel programmot. A programm legveszedelmesebb része az, hogy osztályokat akar egymással szembeállítani és elsősorban a nagytőke ellen fordul."[8]

Aránylag korán kezd tehát kialakulni a társadalmi agrármozgalmak ellen az a vád, hogy „reakciós" célokat szolgál. Hogy ez a vád tulajdonképpen mit tartalmaz, azt nagyon bajos volna tudományosan szemléltetni. Hiszen tudjuk, hogy a „reakció" fogalma, társadalomtudományi szempontból, rendkívül határozatlan. Olyan törekvések, amelyeket egy adott korszak reakciósaknak bélyegez, sokszor néhány év mulva mint radikalisan progresszivek kerülnek ismét felszínre. Így például napjainkban az agrárpolitika terén tanúi lehetünk annak, hogy az „Anerbenrecht" — „Homestead" „bir tokminimum" stb. egykor reakciósnak tartott intézményeit a progressziv agrárpolitika írja zászlajára.[9] Az akkori libera-

[7] *F. E. 1883. évf. 127. old. „Az agrárius kérdéshez" c. cikk.*

[8] *Szily Pongrácz felszólalása az 1896—901. évi országgyűlési ciklusban. Képviselőházi jegyzőkönyvek IV. köt. 50. ü. 47. o.*

[9] *Így Hitler agrárpolitikája is. Ujabban a magyar kormány feladatának tekinti a birtokminimum intézményének bevezetését.*

lis korszakban azonban a „reakció" vádjának igen nagy súlya volt és evvel az elnevezéssel könnyen lehetett kényelmetlen törekvéseket agyonütni.

Az agrármozgalmak célkitüzései ellen legtöbbször hangoztatott „reakció" vádját az érdekcsoportok különbözőképen értelmezték és lehetőleg arra törekedtek, hogy belőle saját érdekeik részére kovácsoljanak tőkét. Elsőnek — és ez könnyen érthető, — az ingótőke érdekeinek képviselői ásák ki a csatabárdot, az osztályok elleni lázítás vádjait hangoztatva. „Elértük tehát" — mondja egy kereskedelmi körökből származó röpirat — „hogy az agrár érdekek támogatásának címe alatt immár nyilt támadás intéztetik a kereskedelem és ipar ellen. Tisztelt szomszédaink agrár vezérférfiainak[10] kevés hálával tartozom azért, hogy magas elveiket hazánkba is átplántáltatták még pedig nem is eredeti, hanem eszmékben silányult, érvekben pedig gyengült, azaz mindössze semmiképp sem szépített kiadásban. S köszönjük mindezt az agrárizmus jelszava alatt meghonosult áramlatnak, mely vörös fonálként áthúzódik közgazdasági életünk minden ténykedésén és minden mozzanatán."[11]

E pamfletszerű megmozdulásokon kívül azonban ugyanezek az érdekcsoportok tudományos színvonalra törekvő eszmefuttatásokban is igyekeznek kimutatni azt, hogy az agrármozgalmak megállapításai és tervei a komoly kritika részéről csak rosszalóan tarthatnak számot. E felfogás legjelentékenyebbeknek tekinthető érvei lényegileg a következők:

A mezőgazdaság helyzete nem olyan sötét, mint amilyennek azt oly sokan festik. Igaz, hogy a gabonaárak az utóbbi évek folyamán visszaestek, azonban jelentékenyen fokozódott a területegységenkénti terméshozam és jelentékenyen növekedett a kihasználásra kerülő földterület. A gazda meg tudta találni a módját annak, hogy a jobb míveléssel ellensúlyozza az árhanyatlás rossz hatásait. Csak annyi a tény, hogy a gazda megfeszített munkásságának ma nincsen nagyobb eredménye, mint a krizis előtt a kisebb munkának

[10] T. i. a németeknek.

[11] *Az agrárizmus harca a kereskedelem és ipar ellen. Egy kereskedő véleménye, Budapest, 1899.*

volt. Ez pedig — teszi hozzá e felfogás, — olyan tény, amelyet a világ haladásával elkerülni nem lehet. Ez a tény szinte a természeti törvény erejével nyilvánul az emberi tevékenység minden mezején, úgy hogy az ellen zúgolódni, az ellen fellázadni nem lehet. A kultúra haladásával a tőke jövedelmezősége csökken.

Alaptalan állítás, mondja továbbá ez a nézet, mintha a mezőgazdaság adósságterhe aránytalanul súlyos volna. A mezőgazdasági adósságteher kérdésével túlzások történtek. Nem áll meg továbbá az az állítás sem, mely szerint az állam nem törődik a mezőgazdaság érdekeivel.

Tény evvel szemben, hogy az állam nem gyámolítja az ipart a mezőgazdaság rovására.[12]

Ugyancsak ellenséges felfogásnak adnak kifejezést a századforduló szociáldemokrata és ú. n. polgári radikális tudósai is. Az ő vádjaik, — tovább fűzve a reakció jelszavait, — azt szeretnék bebizonyítani, hogy lényegileg itten a sötét feudalis hatalmak megmozdulásáról van szó, amelyek rabigába akarnak hajtani minden demokratikus irányú megmozdulást.

A szociáldemokrata felfogás elsősorban azokban az invektivákban jutott kifejezésre, amelyeket az agrármozgalmak szocialis törekvéseivel szemben vonultatott fel. Ezeknek egyes részleteit fentebb már volt alkalmunk szemügyre venni és láttuk, hogy azok főképpen ezeknek az alkotásoknak a lekicsinylésében csúcsosodnak ki.

Polgári radikálisaink rosszaló kritikájának ugyancsak ez a vezető gondolata. E körök sok esetben úgy látszik méltóságukon alulinak tartották azt, hogy a „reakciós agráriusokkal" vitába bocsátkozzanak. Radikalizmusuknak megfelelően, a legtöbbször mellőzik reformjavaslatok megtételét, mert ők a történelmi felsőbb és középosztályok elpusztítását és azok helyébe más néposztályok ültetését látnák szívesen, még akkor is, ha ez a változás a demokratikus fejlődés ügyét egyébként nem is vinné előbbre.

„Ha tehát" — mondja ennek az irányzatnak egyik kori-

[12] Ez érveket foglalja össze: *Pap Dávid: Az agrár mozgalom. Magyar Gazdák Szemléje. 1896. okt.—dec. számok. — Érdekes, hogy szerző — noha megigéri — az agrárbajok enyhítésére nem tesz javaslatokat.*

feusa, — „Magyarországon a feudalis nagybirtok romjaiból egy új nagybirtok, mondjuk a banknagybirtok alakulna is ki a jövő folyamán, még akkor is szükségképi és óhajtandó ez a fejlődés, mert az új koncentráció nem hűbéri jellegű többé, hanem ipari jellegű. Vagyis tényleges gazdasági fölény eredménye, nem pedig árulások és a dinasztiának tett egyéb szolgálatok jutalma. Mondjuk úgy: nem fegyveres koncentráció többé; hanem marxi koncentráció. És ez óriási különbség, mert a hűbéri nagybirtokkal együtt odaveszett a középkori főrendiház, a középkori adórendszer, a grófok és főpapok uralma, a nagybirtokot védő erkölcs, tudomány és irodalom. Helyette itt van a haladásra sokkal kevésbbé veszélyes polgári Magyarország és vele szemben legsúlyosabb bilincseitől felszabadulva a napról-napra erősbödő proletáriátus."[13]

2. **A vádak és az elismerések.** Azok az érdekcsoportok, amelyek ezeket a vádakat hangoztatták, e küzdelem során mindenesetre nagy előnyt jelentő energiaforrással rendelkeztek: jóformán teljesen az ő érdekeik szolgálatában állott a napi és időszaki sajtó jelentékeny része. Ennek ellensúlyozására a kevésbbé mozgékony és sokszor a saját érdekeik iránt is közömbös mezőgazdasági rétegek megfelelő erőt alig tudtak sorompóba állítani. A sajtó irányító tényezőinek nagy része meglepő fogékonyságot mutatott a „feudalis" körökkel szemben álló ingótőke panaszai iránt, különösen akkor, ha számíthatott arra, hogy jó szolgálatainak jutalmát földi javakban hamarosan élvezni fogja.

Evvel szemben az agrármozgalom egyik leghatalmasabb aktivumát az jelentette, hogy alaposan kidolgozott, szervesen felépített és a részletekre is kiterjedő agrárprogramm alapján állott, amelyhez foghatót ellenfelei képtelenek voltak produkálni.

Az ingótőke körei, az ú. n. merkantilisták — nem is tettek számbavehető kísérletet arra, hogy a véleményük szerint elhibázott agrárprogrammal szemben oly „tökéletes" agrárprogrammot adjanak, amely alkalmas a mezőgazdaság jogos

[13] *Jászi Oszkár: A latifundium elleni küzdelem. (Huszadik Század 1907. I. 478.).*

panaszának az orvoslására. Ilyesmire e körök alig gondoltak és inkább arra szorítkoztak, hogy egyes felmerülő konkrét kérdések tárgyalása alkalmával törekedjenek az agrárius álláspont megcáfolására.[14]

Polgári radikális részről ugyancsak semmi sem történt ebben az irányban, aminek talán az a magyarázata, hogy e körök agrárpolitikai felfogása lényegileg a marxista gondolatkörben mozgott.[15]

Nem mondható el ugyanez a szocialdemokrata pártállás elméleti tudósairól, akik nagy erőfeszítéseket tettek abban az irányban, hogy a marxi elvek alapján oly agrárprogrammot kovácsoljanak össze, amely az érdekelt osztályok igényeinek a kielégítésére is alkalmas lett volna. Ezek a kísérletek azonban teljesen kudarcba fulladtak, elannyira, hogy a fiaskót maguk a szocialisták is kénytelenek voltak beismerni.

Az erről beszámoló szocialdemokrata közlések különböző okfejtésekkel törekednek e mulasztásukat igazolni. A siker azonban a semmivel egyenlő. E programmalkotási kísérlet eredendő és végzetes hibája az, hogy a marxista tudósok az ipari viszonyok testére szabott elméletekkel kísérleteztek az agrárpolitika terén is. Az ipari munkás szeme előtt tetszetős színben tünhetett fel a termelési eszközök köztulajdonba vitele, kollektivizálása, a mezőgazdasági néprétegek azonban a kollektiv tulajdon gondolatáról nem akartak tudni. Első sorban ennek tulajdonítható, hogy a marxi eszmeáramlatok a mezőgazdaságban csak itt-ott tudtak átmeneti sikereket elérni, meggyökeresedni azonban e rétegek körében semmiképpen sem voltak képesek. E programmalkotási kísérlet során áthidalhatatlannak mutatkozott az az ellentét is, amely a városi munkásság és a mezőgazdasági termelők között a mezőgazdasági termények árának alakulása tekintetében állott fenn. Hiszen előbbiek érdekei az alacsony, utóbbiaké pedig a minél magasabb terményárakat kívánják. E problémát csak alaposan átgondolt, szerves és a társadalmi osztályokon felül álló, nem pedig egyetlen egy osztály érde-

[14] *Így pl. a fentebb ismertetett tőzsdeankét alkalmával.*

[15] L. a polgári radikálisok közé számított Dávid Arnold vonatkozó fejtegetését. (Huszadik Század 1906. évf. 1. szám.)

keit szolgáló közgazdasági program révén lehetett volna megoldani.

„A fő nehézség" — mondja e kérdésről a később bolseviki népbiztossá előléptetett Varga Jenő, — „abban áll, hogy a mezőgazdasági munkások többsége, nemcsak munkás, hanem kisebb-nagyobb mértékben önálló termelő is. Míg az iparban a legnagyobb ritkaság az olyan munkás, aki egyben bérmunkás és önálló termelő, a mezőgazdaságban ez a mindennapos, rendes eset. A legszegényebb mezőgazdasági munkásnak is van valami jószága: baromfija, esetleg disznója, tehene."

„Az olyan programm, amely a mezőgazdasági munkásokat csak mint munkásokat fogja fel," folytatja Varga, — „amely szemet huny azelőtt a tény előtt, hogy minden mezőgazdasági munkás kisebb-nagyobb mértékben termelő és mint ilyennek más érdekei is vannak, mint puszta bérmunkásérdek, a mezőgazdasági munkásság összes igényeit nem elégítheti ki. Ha ilyen program alapján szerveznők a mezőgazdasági munkásokat, mindig fennforog az a veszedelem, hogy más polgári pártok a munkásság termelőérdekeit kiragadva, magukhoz vonják őket, elhódítják a szociáldemokrata táborból."

Mi módon lehet gondoskodni a mezőgazdasági népesség földszükségletéről, az általános szociáldemokrata mozgalom sérelme nélkül?

Hiába emelkedik a munkabér, ha a munkanapok száma évente 120—150-re zsugorodik össze. A mezőgazdasági munkásnak tehát feltétlenül szüksége van a földre, hogy különben munka nélkül töltött idejét ott hasznosítsa.

De tagadhatatlan, hogy a fejlődés menete, a föld fölaprózása, a kis, egyéni földtulajdon felé visz.

Nem tapasztaltuk-e itt Magyarországon is számtalanszor, hogy földműves elvtársaink, mihelyt földhöz jutottak, elszakadtak a mozgalomtól és a munkásság ellenségei lettek? Nemcsak, hogy otthagyták a mozgalmat, hanem ellenségei lettek.

Ha a termelőt védjük, úgy nemcsak arról kell gondoskodnunk, hogy földhöz jusson, amelyen termelhet, hogy ezen a földön lehetőleg sokat tudjon termelni, hanem következe-

tesen arról is, hogy termékeit, amelyeket nem maga fogyaszt el, jó áron tudja értékesíteni. Ez a gondolatmenet vitte oda a német elvtársak egy részét, hogy az agrárvámokat különösen a húsvámokat, mint a parasztság érdekeinek megfelelőt, támogassák. És vajjon az ipari munkásság nem hagyná-e ott tömegesen az olyan szociáldemokrata pártot, amely az agrárvédelmet venné programmjába?

„Azt azonban beláthatják az elvtársak, hogy itt a szociáldemokrácia legbelső gyökeréig terjedő elvi nézeteltérések forognak fönn, amelyeket sem parancsszóra elkészített agrárprogrammal, sem többségi szavazással a valóságból kiküszöbölni nem lehet."[16]

Úgylátszik, ezeknek a fejtegetéseknek a tanulságait vonta le Kunfi Zsigmond, amikor lehangoltan állapítja meg:

„Ma valóban le kell mondanunk még annak elméleti lehetőségéről is, hogy a mezőgazdasági népesség többségét megnyerjük.[17]

*

Végeredményében e vitát nem az elméleti harcok kimenetele, hanem a gyakorlati élet terén elért eredmények döntik el. Ezek azt mutatják, hogy az agrárius mozgalmak teoretikusai lényegileg helyesen állították fel a diagnozist és szerencsésen választották meg az orvoslás munkájának eszközeit. A fejlemények — többek között — rávilágítanak arra, hogy a kijelölt út nem volt reakciós sem politikai, sem pedig szocialis és gazdasági értelemben. Ha e mozgalom kezdetben bizonyos fokig a közjogi ellenzékiség színében jelent meg, — s így a szabadelvű párturalom reakciójaként lett volna felfogható, — ez nem tartozott lényegéhez, amit bizonyít az is, hogy rövidesen a mezőgazdasági néposztályok politikai pártok felett álló törekvéseinek vált a kifejezőjévé. Tanúi lehetünk annak, hogy pl. a szabadelvű párti Darányi Ignác egy arcvonalba kerül az ellenzéki Károlyi Sándor gróffal, sőt bi-

[16] *Varga Jenő: Miért nem készült el az agrárprogramm? „Szocializmus" c. folyóirat VII. évf. 1912—1913. év 507. old. Budapest, 1913 Népszava.*

[17] *Kunfi Zsigmond: Két millió munkás pártja. „Szocializmus" folyóirat 1910—11. évf. évf. 268. old.*

zonyos vonatkozásokban a „forradalmi gondolkozású" Károlyi Mihály gróffal is, viszont a mozgalom egyik markáns harcosa, Zelenszki Róbert gróf politikai barátságot köt, — eddigi elvi álláspontjához ragaszkodva — Tisza István gróffal.

De legkevésbbé áll meg a reakció vádja a mozgalom szocialis és gazdaságpolitikai tevékenységével szemben. Igaz, hogy e törekvések nem hangoztatták a földosztás veszélyes, de rendszerint sikerrel alkalmaztató frázisait, hanem a birtokpolitikai kérdéseket átgondolt, szerves programm alapján szándékozták megoldani. Úgy ezek, valamint a mozgalom többi törekvései első sorban a kisexisztenciák javát kívánták szolgálni. Már pedig alig képzelhető, hogy ily tevékenység reakciósnak legyen nevezhető.

A társadalmi agrármozgalmak által életrehívott hitelszövetkezeti szervezkedés pl. közvetlenül a háború előtt, 1914. évben 685.000 csaknem kizárólag a kevésbbé tehetős mezőgazdasági rétegek közé tartozó taggal rendelkezik, akik részére ebben az évben 111.429 kölcsönt folyósított 40 millió korona értékben. Ez összegből földvételre 10 millió, adósságok converziójára ugyancsak 10 millió, gazdasági gépek beszerzésére pedig 1 millió esik.[18] A fogyasztási szövetkezeti hálózat ugyanakkor 1540 szövetkezettel, illetve közel 300.000 taggal rendelkezik, amelyekkel (1915-ben) 80.000 millió korona áruforgalmat bonyolít le.

E szövetkezeti munka nemcsak gazdasági, hanem erkölcsi jelentőségű is volt. Pedagógiai jelentőségére rávilágít az, hogy ekkor a Hangya szövetkezeteinél 15.000, a hitelszövetkezeteknél pedig 10.000, összesen tehát mintegy 35.000 földmívesember volt foglalkoztatva mint könyvelő, pénztáros és üzletvezető.

A Magyar Gazdaszövetségben testet öltő mezőgazdasági érdekképviseleti szervezkedés, ugyancsak a szó legigazabb értelmében demokratikus volt és azt csak a rosszhiszeműség, vagy a tudatlanság mondhatta reakciósnak. Hogy a Szövetség milyen hatalmas tömegeket volt képes megmozgatni, arra nézve jellemző, hogy például a röviddel a háború kitörése előtti

[18] *Dr. Schandl Károly: A szövetkezetek eredményei hazánkban. Bpest. 1917.*

temesvári nagygyűlés 15.000 kisgazda jelenlétében folyt le.[19]

E munkát tehát joggal sem hamis színben feltüntetni, sem pedig lekicsinyleni nem lehet. A gondolkodók ezt érezték és tudták. E tényt még a mozgalom ellenfelei is kénytelenek voltak elismerni.

„De így is láthatjuk", — mondja a Szövetség egyik szocialista bírálója, — „hogy a Gazdaszövetség az egyetlen polgári párt, mely állandó tagok, jól szervezett intézmények, folytonos agitáció és pártélettel rendelkezik, hogy ő a legkomolyabb veszély, mely a munkásság osztályként való szervezkedésének útjában áll."

„Csak gondolnunk kell a nagyszerű szövetkezetekre s gazdakörökre, melyek kötelékébe tartoznak, a birtokpolitikai tevékenységére; a birtokközvetítésre, telepítési mozgalmaira és a földbérlő szövetkezetekre, ami tevékenységének legfőbb ága; hogy sikerült neki az egész megyei közigazgatást, a papokat s tanítókat a mozgalmába vonni; nő- és diákszervezeteire, melyek kiszállásokkal támogatják propagandáját, a nagy sajtójukra, röpirodalmukra s szociális kurzusaikra; a nagy anyagi eszközeikre, miket nem a tagok, hanem főleg az állam fedez, s könnyű meglátnunk, hogy nagy erővel állunk szemközt, mit megbolygatnunk mindenekelőtt való feladatunk, amit csak a mezőgazdasági munkásság sztrájkmozgalmaival s erőteljes szocialista szövetkezeti akcióval érhetünk el."[20]

[19] Schandl Károly: A szövetkezetek eredményei hazánkban. Budapest. 1917.

[20] *„Szocializmus" szoc. demokr. folyóirat III. évf. 1908/9. Bpest. 1909. 139. old. Basch. I. „A Magyar Gazdaszövetség".*

## ÖSSZEFOGLALÁS.

Az újkori magyar agrárpolitika egyik legjelentékenyebb lépését Mária Terézia királynő kormánya teszi meg az úrbéri szolgáltatások rendezésére irányuló intézkedéseivel, amelyek a földesúr és jobbágy viszonyát szilárd, törvényes alapokra helyezik. Ezt követőleg az államilag irányított agrárpolitika terén évtizedeken keresztül nagyobb jelentőségű események nem történnek. A későbbi fejlődés során, az 1830-as és 40-es évek folyamán tartott országgyűlések agrárpolitikai tényei már azt mutatják, hogy az ország közvéleménye kezd tisztába jönni az agrárpolitikai kérdések nagy jelentőségével. Az ez alkalommal hozott törvények a fennálló úrbérrendszer keretei között törekednek reformok megvalósítására és a fontolva haladás jegyében már olyan lépéseket is tesznek, amelyek mérföldköveknek tekinthetők az úrbéri viszony megszüntetésére irányuló törekvések útján.

Az 1848. évi, még a rendi országgyűlésen alkotott törvények eltörlik az úrbériség intézményét, anélkül azonban, hogy gondoskodnának azoknak a feltételeknek a megteremtéséről, amelyek a mezőgazdaság fejlődését a változott viszonyok között biztosítanák.

Lényegileg e törvények szellemében jár el az abszolut korszak agrárpolitikai jogalkotása, amelynek feladata volt az 1848-ban dekretált birtokpolitikai elveknek a gyakorlati térre való átültetéséről gondoskodni. A megtett intézkedések legnagyobb hibája, hogy nem gondoskodnak a teljesen megváltozott viszonyok közé került mezőgazdaság szellemi és anyagi tőkeszükségletének biztosításáról.

Ilyen körülmények között hazai mezőgazdaságunk magára volt utalva és fejlődésének irányát nem céltudatos intézkedések, hanem a gazdasági konjunkturák változó viszonyai szabták meg. Rövid néhány év mulva már kezdenek

nyilvánvalóakká válni az átalakulások hátrányai. Az új gazdasági rendben az eddig szegény néposztályok sorsa nem javul, hanem tovább romlik és a liberalizmus szellemének megfelelően, az eddig is erősek és tehetősek boldogulnak.

A világgazdasági helyzet alakulása fokozza a mezőgazdaság nehézségeit. A fejlettebb termelési és értékesítési viszonyok között élő országok hazai termelésünket elnyomással fenyegetik, kormányunk pedig több szempontra való tekintettel e bajokon nem tud, vagy nem akar segíteni.

Az államháztartás pénzszükségletének állandó növekedése a kormányt olyan gazdaságpolitika követésére készteti, amely azoknak a foglalkozási ágaknak kedvez, amelyek lehetőleg gyorsan és minél nagyobb mértékben képesek az államháztartás viteléhez szükséges pénzügyi eszközöket rendelkezésre bocsátani. Erre a célra a mezőgazdaság nem bizonyulván alkalmasnak, az állam részéről mostoha elbánásban részesül. Történnek ugyan az állam részéről a mezőgazdaság érdekében egyes adminisztratív jellegű támogató intézkedések, szerves és átgondolt agrárpolitikáról azonban hosszú ideig nem lehet beszélni. Evvel szemben megállapítható, hogy az állami gazdaságpolitika a mezőgazdaságon kívüli termelési ágak fejlesztése terén céltudatosságot és áldozatkészséget mutat, ami a mezőgazdasági érdekeknek háttérbeszorulásával jár.

Az államilag irányított agrárpolitikának fogyatékosságai oly törekvések forrásaivá váltak, amelyek a társadalomra támaszkodva kívánták a mezőgazdaság fejlődésének feltételeit megteremteni.

E törekvések legnagyobb érdeme az egységes, szerves és az adott viszonyokkal számoló agrárprogramm és az ennek megvalósítására alkalmas szervezetek megalkotása.

A társadalmi agrártörekvések izmosodásával egyidejűleg a kormányzat agrárpolitikai tevékenysége terén is lényegbevágó változások történnek. Az új irányzatnak, amely Darányi Ignác nevéhez fűződik, legkiemelkedőbb jellemvonása az, hogy az állami agrárpolitikát eddig jellemző tervszerűtlenség megszüntetésére, illetve egységes és az agrárszociális szempontokat is kellő figyelemben részesítő agrárpolitika folytatására törekszik.

Evvel egyidejűleg, — nagyrészben Darányi befolyása következtében, — kapcsolat jön létre az állami és a társadalmi agrártörekvések tényezői között, ami jelentékenyen megkönnyíti a kitűzött célok megközelítését.

A legújabbkori magyar agrárpolitika eredményei tehát úgy az állam által irányított, valamint a társadalmi tényezőkre támaszkodó törekvések gyümölcseinek tekinthetők. Azoknak számbavétele során megállapítható, hogy a mezőgazdasági terméseredmények fokozására és az alsóbb mezőgazdasági néprétegek helyzetének javítására irányuló lépések figyelemreméltó sikereket értek el. Evvel szemben nem hunyhatunk szemet az előtt, hogy életbevágóan fontos problémák kérdései megoldatlanúl maradtak. Fejtegetéseink során törekedtünk rámutatni e pozitivumok és negativumok részletkérdéseire és igyekeztünk feltárni azokat az okokat is, amelyek e helyzet előidézésében szerepet játszottak.

Napjaink kormányai, mint tudjuk, ismét az érdeklődés homlokterébe állították az agrárkérdés jelentőségét, és annak egyetemes fontosságát még olyanok is hangsúlyozzák, akik erről eddig nem látszottak tudomást venni. Az agrárpolitika megoldatlan kérdései most sürgős orvoslást követelnek, de félő, hogy a gyógyítaniakarás ütemének esetleges gyorsasága az alaposságot fogja veszélyeztetni. Ezért a magyar agrárpolitikának az a korszaka, melyet dolgozatunk tárgyal, nem csak történeti, hanem gyakorlati szempontból is érdeklődésre tarthat számot, mert tervei és megvalósítatlan javaslatai — és erről mindinkább meggyőződhetünk — az aktualitás eleven erejével bírnak.

# FORRÁSOK.

## I. RÉSZ.

*A magyar mezőgazdaság helyzete a kiegyezés korában.*

I. Karl Freiherr von *Czoernig:* Oesterreichs Neugestaltung. 1848—1858. Stuttgart. 1858. — *Galgóczi Károly:* Magyarország a szerb vajdaság és a temesi bánság mezőgazdasági statisztikája. Budapest, 1855. — *Hunfalvy* János: Az osztrák birodalom statisztikája. Pest, 1855. — *Konek* Sándor: Az ausztriai birodalom, jelesen a magyar korona országainak statisztikai kézikönyve. Pest, 1865. — *Haller* Károly dr.: Gazdasági jogisme, a gazdasági tanintézetek növendékei és a mezei gazdák szükségletéhez alkalmazva. Bpest, 1878. — *Bernát* Gyula: Az abszolutizmus földtehermentesítése Magyarországon. 1935. (Az egyes jogforrások megjelölését lásd ott.)

II. *Hain,* Joseph: Handbuch der Statistik des österreichischen Kaiserstaates. Wien, 1852, 1853. — *Gazdasági Lapok* 1850—53. — *Dr. Kautz* Gyula: Az ausztriai birodalom statisztikája. Pest, 1855. — *Fényes* Elek: Az ausztriai birodalom statisztikája és földrajzi leírása. Pest, 1857. — *Fillunger,* I.: Vergleichende Statistik über die Real- und Productionswerte der Landwirtschaft, der Montan-Industrie, der Verkehrs-Comunications-Anstalten, dann Erörterung des Staatshaushaltes im österreichischen Kaiserstaate. Wien, 1868. — *Jahrbuch für Industrie und Handel in Österreich.* 1866. — *Hivatalos statistikai közlemények.* 1868. — *Hunfalvy* János dr.: Az osztrák birodalom rövid statistikája, különös tekintettel a magyar államra. Pest, 1867. — *Kovács* Ferenc: Magyarország és Ausztria statisztikája. Debrecen, 1869. — *Hivatalos statisztikai közlemények.* 1868. — *Az agrárreformok tárgyában a m. kir. pénzügyminiszter által összehívott szakbizottságok munkálatainak összeállítása. I. rész. A földadó.* Buda, 1870. — *Magyar statisztikai évkönyv.* Az Országos Magyar Statisztikai Hivatal Kiadása I.—III. évfolym 1872. és 1875. — *Keleti* Károly: Hazánk és népe a közgazdaság és társadalmi statisztika szempontjából. Pest, 1871. — *U. a.* A magyar-osztrák monarchia rövid statisztikája. Bpest, 1874. — *Schwicker,* I. H.: Statistik des Königreiches Ungarn. Stuttgart, 1877.

III. *Fest* Imre: A földmívelés-, ipar- és kereskedelemügyi magyar királyi miniszteriumnak öt évi működése. 1867-től 1872-ig. Pest, 1872. —

*Korizmics* László: Levelek a rétöntözés érdekében. Gazdasági Lapok 1851. 377. és 803. oldal. — *Glevitzky* Sándor: Mezőgazdasági kamarák. Sárospatak 1888. — *Lónyay* Menyhért: A Tiszaszabályozás története. (Akadémiai székfoglaló beszéde 1860. április 2-án.) — *Gazdasági Egyesületek monográfiái.* Bpest, 1896. — *Korizmics* László levelei a jószágrendezés tárgyában. Bpest, 1883. — *A magánkereskedelmi és iparkamarák keletkezésének, fejlődésének és működésének története 1850—96.* Bpest, 1896. — *Eszmecserék a jószágrendezés tárgyában.* Bpest, 1884. — *I. Conrad:* Grundriss zum Studium der politischen Ökonomie. Jena, 1924. — *Meitzen* u. Fr. *Grossmann:* Der Boden und die Landwirtschaftlichen Verhaeltnisse des Preussischen Staates. Berlin, Parey 1901. — *Szávay* Gyula: A magyar kamarai intézmény és a budapesti kamara története. Budapest, 1927. — *Dr. Schmidt* Elek: A vízszabályozás fejlődése és jelen állása Magyarországon. Budapest, 1929. — *Balás* Árpád: Magyarország mezőgazdasági szakoktatási intézményei 1896. Magyaróvár, 1897.

IV. *Gazdasági Lapok.* 1854—1860. évf. — *Tafeln zur Statistik des Steuerwesens im Oester. Keiserstaate.* (K. K. Finanzministerium Wien, 1858.) — *Lónyay* Menyhért: Hazánk földterületi és adóviszonyai. Statisztikai közlemények. I. kötet. 1861. Pest. Tudományos Akadémia. — *Csengery* Antal: A magyar földhitelintézet ügyében. Pest, 1866. — *Szepessy* Mihály: Ausztria birodalmi adórendszere. Pest, 1867. — *Az 1867. évre megállapított egyenesadók eredményeinek statisztikai átnézete.* (A m. kir. Pénzügyminiszterium kiadása.) — *A magyar korona országaiban az 1867. évre megállapított egyenesadók eredményeinek statisztikai átnézete.* (M. kir. Pénzügyminiszterium kiadása.) — Adolf *Beer:* Die Finanzen Österreichs im XIX. Jahrhundert. Prag, 1877. — Comte de *Mülinen:* Les finances d'Autriche. Paris et Vienne 1875. — Felix *Hecht:* Der europaeische Bodenkredit. Leipzig, 1900. — Dr. Fritz *Schulte:* Die Bodenkreditinstitute der Oesterreichisch-Ungarischen Monarchie. München u. Leipzig 1912. — *Faragó* Miksa: A Kossuth bankók kora. Bpest, Nyugat. 1912. — *Hermann* Mauer: Agrarkredit. (Grundriss der Socialöconomie, Tübingen 1922.

V—VI. *Gazdasági Lapok. 1850—1867.* — *Jószágismertetés.* Kiadja a Magyar Gazdasági Egyesület I. f. Korizmics László: A mágocsi uradalom Csongrád vármegyében. Pest, 1860. — *Fekete* Ferenc kossuthi gazdasága Pozsony vármegyében. Jószágismertetés. Pest, 1862. — *Jószágismertetés III. f. A kisjenői uradalom Arad vármegyében.* Pest. (Országos Magyar Gazdasági Egyesület) 1864. — *Wessely* József: A Herceg Esterházy-féle katastropha. Társadalmi és gazdasági tanulmány. Pest, 1865. — *Matlekovits* Sándor: A földbirtok a nemzetgazdaság jelenlegi állapota szerint rendezve, különös tekintettel Magyarország törvényhozásra. Pest, 1865. — *Ditz,* Dr. Heinrich: Die ungarische Landwirtschaft. Volkswirtschaftlicher Bericht an das königl. bayerische Staatsministerium des Handels und der öffentlichen Arbeiten. Leipzig, 1867. — *Keleti* Károly: A magyar mezőgazdaság. Pest, 1867.

## *1. Az állami agrárpolitika fejleményei 1867-től 1914-ig.*

*I. A föld. A Corpus juris vonatkozó kötetei. — Osztrák polgári törvénykönyv. — Grundbuchs-Angleichung in den Königreichen Ungarn, Kroatien und Slavonien. Wien* 1861. — *A földmívelés-, ipar- és kereskedelemügyi miniszteriumnak 5 évi működése.* Összeállította Fest Imre. Bpest, 1872. *Andrássy G.:* Otthont mentesítő törvények. Bp. 1883. — *Magyarországi telekkönyvi rendtartás.* Bpest, 1877. — *Láng* Lajos: Minimum és homestead. Bpest, 1883. — *Bosnyák* Zoltán dr.: A birtokminimum, mint agrárreform Magyarországon. Bpest, 1885. — *Dr. Katona* Mór: A magyar családi hitbizomány. Bpest, 1894. — *Baross* János dr.: Részleges jelentés az O. M. G. E. által a magyar parasztbirtokok öröklési módjaira vonatkozólag elrenedelt adatgyüjtés eredményeiről. — *Mattyasovszky* Miklós: Magyarországi öröklési szokások. Bpest, 1904. — *Márkus* Dezső: Magyar jogi lexikon Bpest, 1904. — *Sebess* Dénes: Földbirtokjogi törvényjavaslatok és azok indokolása. Bpest, 1916. — *Közgazdasági Enciklopédia* (Athenaeum kiadása.)

*Keleti* Károly: A mezőgazdasági termelés. Pest, 1869. — *Major* Pál: A magyar birodalom gazdasági viszonyainak statisztikai táblázata, vonatkozással több külország párhuzmos adataira. Bpest, 1874. — *Mezőgazdasági statisztika. Emlékirat és javaslat a mezőgazdasági adatgyüjtés, főleg az aratási statisztika fejlesztése ügyében. 1878.* — *Fiáth* Miklós br.: A mezőgazdasági statisztika szervezése. Bpest, 1888. — *Láng* Lajos: Magyarország statisztikája. Bpest, 1884. — *Láng* Lajos: Hazánk értelmi és anyagi fejlődése 1870—1880-ig. Bpest, 1885. — *A mezőgazdaságról és mezőrendőrségről szóló javaslat tárgyában 1888. április hó 23—27. napjain megtartott értekezlet jegyzőkönyvei.* Bpest, 1888. — *Péch* Béla: A lecsapoló és vízhasználati társulatok. Bpest, 1902. Földmívelésügyi miniszterium kiadása. — *Józsa* László: A kultúrmérnöki intézmény története. Bpest, 1902. Földmívelésügyi miniszterium kiadása. — *A m. kir. Földmívelésügyi miniszterium évi jelentései 1890-től 1903-ig.* — *Országos kataszteri felmérés 1895—1905.* (Bpest, 1910. m. kir. pénzügyminiszterium.) — *Sering,* M.: Die Verteilung des Grundbesitzes und die Abwanderung vom Lande. Berlin, 1910. — *Antalffy* Andor: Országos kataszteri felmérésünknek jelenlegi állása és iránya. Bpest, 1911. — *Dr. Schmidt* Elek: A vízszabályozás fejlődése és jelen állása Magyarországon. Bpest, 1929. — *Hampel* Antal dr.: Magyarország földmívelésügyi közigazgatása. Bpest, 1913. Földmívelésügyi miniszterium kiadása.

*II. A mezőgazdasági munkaerő. Kenessey* Kálmán: Mezőgazdasági munkaerő calamitás. Pest, 1868. — *Brentano,* Lujo: Das Arbeitsverhältnis gemäss dem heutigen Recht. Leipzig, 1877. — *A 1895. évi III. országos gazdakongresszus tárgyalásai.* Bpest, 1895. — *Dékány* Mihály: A mezőgazdasági munkáskérdés. Bpest, 1895. — *Rubinek* Gyula: Parasztszociálizmus. Bpest, 1895. — *Földmívelési értesítő 1896.* — *Gaál* Jenő dr.: Az al-

földi munkásmozgalom. Bpest, 1896. — *Balázs* Árpád: A magyar mezőgazdasági szakoktatás intézményei. Magyaróvár, 1897. — *Mezei munkát és mezei munkásokat keresők kimutatása.* Bpest, 1897. — *Ecseri* Lajos dr.: Az alföldi munkáskérdés és a mezőgazdasági válság. 1898. — *Horváth* János dr.: Mezőgazdasági munkaviszonyaink és az 1898. II. t. c. Bpest, 1898. — *Milhoffer* Sándor: A mezei munkásviszonyok hazánkban. Bpest, 1898. — *Vadnay* Andor: A Tiszamellékről. Bpest, 1900. — Dr. Emil *Kun:* Socialhistorische Beiträge zur Landarbeiterfrage in Ungarn. Jena, 1903. — *Majláth* József gr.: Magyarország mezőgazdasági munkásainak helyzetéről. Bpest, 1904. — Graf Josef *Majláth:* Studien über die Landarbeiterfrage in Ungarn. Wien und Leipzig, 1905. — Endre *Lukács:* Die wirtschaftliche und soc. Lage des Feldarbeiters in Ungarn. Heidelberg, 1909. — *Rudnay* Lajos: A mezőgazdasági cselédek viszonya Hont vármegye északi részén. Bpest, 1905. — *Sohnrey,* Heinrich: Der Zug vom Lande und die soziale Revolution. — Dr. Jenő von *Czettler:* Landwirtschaftliches Gesinde in Ungarn. Berlin, 1910. — *Dr. Nikolaus* Sándor: Die Lage der ungarischen Landarbeiter. Leipzig, 1912. — *Paur* Ödön: Arató és cselédsztrájkok. Veszprém, 1905. — *Rácz* Gyula: A cselédtörvényjavaslat bírálata. Bpest, 1907. — *Ágoston* Péter: A munka rabsága. Bpest, 1909. — Dr. G. H. *Lederer:* Agrarstatistische Beitraege zur Alfölder Landarbeiterfrage. Halle a. d. Saale, 1910. — *Dr. Czettler* Jenő: Magyar mezőgazdasági szociálpolitika, Bpest, 1914. — *Takács* József: A földmunkásmozgalom története. Bpest, 1926.

*Csanádmegye közigazgatási bizottságának a pénzügyminiszterhez terjesztett jelentése 1881.* — *Érkövy* Adolf: A „telepítési kérdésről" tekintettel a kivándorlásra, bukovinai véreink visszatelepítésére, célszerűbb hazai népposzlatra s a mezőiparos nagyközségek elhomlítására. Bpest, 1883. — *Telepítés. Különlenyomat a Földmívelésügyi miniszterium 1900. évi költségvetéséhez a törvényhozás elé terjesztett indokolásának.* Bpest, 1899. — *Ecseri* Lajos: Telepítési ügyünk. Bpest, 1899. — *A telepítés, s azzal kapcsolatos kérdések ügyében 1900. január 18—23. napjain tartott szakértekezlet.* Bp. 1900. — *Törvényjavaslat a telepítésről, az ingatlan feldarabolásról és egyéb birtokpolitikai intézkedésekről és azok indokolásai. Előterjeszti Darányi Ignác.* Magyar kir. Földmívelésügyi miniszterium Bpest, 1909. — *Zórád* István: A telepítés. Bp .1900. — *Indokolás a telepítésről, az ingatlanfeldarabolásáról és egyéb birtokpolitikai intézkedésekről szóló törvényjavaslathoz.* Bpest, 1909. — *Lovas* Sándor: Legújabb állami telepítések Magyarországon. Bpest, 1908. — *Rubinek* Gyula: A telepítés és földbirtokpolitika. Budapest.

*Thirring* Gusztáv dr.: Der Wanderzug der Ungarn. Bpest, 1894. — *Az 1895. évi III. Országos Gazdakongresszus története.* Bpest, 1895. — *Thirring* Gusztáv dr.: A felvidéki kivándorlás hatása népesedésünkre. Bpest, 1898. — *Hegedűs* Loránt: A magyarok kivándorlása Amerikába. Bpest, 1899. — *Sárosmegyei Gazdasági Egyesület. 1901. évi május hó 15-én 437 sz. a. kelt felirata a képviselőházhoz a kivándorlás tárgyában.* — *Hegedűs* Loránt: A székelyek kivándorlása Romániába. Bpest, 1902.

— *Hegyi* Jenő: A magyarországi kivándorlás állapota és rendezése. Fiume, 1902. — *Kivándorlási kongresszus szervezete, tagjainak névsora, tárgyalásai és határozatai.* Bpest, 1902. — *Timon* Zoltán: Magyar kivándorlás és nemzeti megújhodás politikája. Arad, 1904. — *Dr. Thirring* Gusztáv: A magyarországi kivándorlás és a külföldi magyarság. Bpest, 1904. — *Gonnard* René: L' emigration hongroise. Article paru dans la revue „Questions diplomatiques et coloniales" Paris, 1907. — *Grünwald* József: A magyarországi kivándorlás oka és csökkentésének módja. Bpest, 1907. — *Kivándorlás. A magyar gyáriparosok országos szövetsége által tartott országos ankét tárgyalásai.* Bpest, 1907. — *Farkas* Pál: Az amerikai kivándorlás. Bpest, 1907. — *Barcza Imre:* Magyarországi kivándorlások irodalma. Bpest, 1908. — *Az amerikai kivándorlás és visszavándorlás.* Bpest, 1908. — *Homér* Imre: A kivándorlásra vonatkozó törvényes jogszabályok kézikönyve. Bpest, 1909. — *Kertész* Gyula: A kivándorlás szabályozása. Bpest, 1910. — A társadalom közreműködése a kivándorlás ügyeinek intézésénél. A Kivándorlási Tanács iratai. Bpest, 1914.

*Borostyánkői Egán Ede jelentése Darányi Ignác m. kir. Földmívelésügyi miniszterhez a hegyvidéki földmívelő nép közgazdasági helyzetének javítását célzó állami akció ügyében. Bpest, 1900.* — *Magyarország földmívelés ügye 1897—1903.* A földmívelésügyi miniszterium kiadása. — *A hegyvidéki, erdélyrészi (székelyföldi) és felvidéki miniszteri kirendeltségek működésének ismertetése. 1898/1903., 1904/1907., 1909, 1910/11,* M. kir. földm. miniszter. Bpest.

*III. A tőke szerepe a mezőgazdaságban. Fierlinger, dr.* Julius: Die privilegirte österreichische National-Bank in ihrer Wirksamkeit als Hypotheken-Bank. Wien, 1856. — *Magyar Földhitelintézet alaprajza és alapszabályai.* Bpest, 1862. — *Csengery* Antal: A Magyar Földhitelintézet ügyében. Bpest, 1866. — *A magyar Földhitelintézet alaprajza és alapszabályai.* Bpest, 1862. — *A pénzügyminiszterium 5. évi működése 1867—1871-ig.* Bpest, 1873. — *Wehler,* Dr. Albert: Die Capitalarmuth und Creditnoth der Landwirthe Ungarn, deren Ursachen und Abfühlsmittel. Leipzig, 1877. — *Kakujay* Gyula dr.: A kisbirtoki földhitel szervezése, a kisbirtokosok országos földhitelegyesülete és az ezzel szövetséges mezőgazdasági előlegegyletek által. Bpest, 1876. — *A debreceni kereskedelmi és iparkamarai kerület mezőgazdasági főbb viszonyainak leírása 1867. évtől 1876-ig terjedő időszakra vonatkozólag.* Debrecen, 1879. — *Kisbirtokosok Országos Földhitelintézete alapszabályai.* Bpest, 1880. — *Az Országos Gazdasági Egyesület által gazdasági bajaink kipuhatolása és orvoslása érdekében tartott enquète-tárgyalások.* Bpest, 1880. — *Keglevich* István gr.: A mezőgazdasági szövetkezetek kérdése és nézete az annak megoldására vezetendő rendszer fölött. Bpest, 1882. — *Jónás,* B.: Zur Réform des Hypothekar — Kreditwesens in Ungarn. Wien, 1883. — *Közgazdasági értesítő 1883. évi 8. sz.* — *Lindner* György: Őszinte szó az agrárkérdéshez, illetőleg a kisbirtok hitelügyének rendezéséhez. Bpest, 1883. — *Keleti* Károly: Jelentése a magyarországi földbirtok telekkönyvi meg-

terheltetésének kitüntetése végett megkísérelt statisztikai adatgyüjtésről és annak eredményeiről. Bpest, 1884. — *György* Endre: A kisbirtok hitelszervezet hiányai. Bpest, 1885. — *Dr. Vargha* Gyula: Magyarország pénzintézetei. Bpest, 1885. — *Schmidt* József: A magyar gazda hitele. Bpest, 1886. — *Ráth* Zoltán dr.: A földbirtokos osztály hitelszükséglete és annak kielégítése. Bpest, 1891. — *Bernát* István: Zálogba tett Magyarország. Bpest, 1895. — *Havas* Miksa: A jelzálogos kölcsönök. Bpest, 1894. — *„Földmívelési Erdeink" 1800—1893.* — *Bernát* István: A búza ára, az árcsökkenés igazi oka, az orvoslás módja. Bpest, 1894. — *Havas* Miksa: A jelzálogos kölcsönök. Bpest, 1894. — *Fellner* Frigyes: Adalék mezőgazdasági hitelpolitikánkhoz. Bpest, 1897. — *Nagy* László: Bankszabadalom és mezőgazdaság. Bpest, 1898. — *Bálint* Imre: Zálogleveleinkről. Bpest, 1899. — *De Pottere,* Brunó: Aktuális mezőgazdasági hitelkérdések. Bpest, 1902. — *A magyar mezőgazdasági hitel rendezésére vonatkozó hivatalos előterjesztések és jegyzőkönyvek.* Bpest, 1905. — *Bodor* Antal dr.: A kisbirtok hitelreformja különös tekintettel az erdélyi részekre. Bpest, 1905. — *Galgóczy* Károly: A Kisbirtokosok Országos Földhitelintézete huszonötéves fennállásának emlékkönyve. Bpest, 1905. — *Bernát* István: A magyar földbirtok tehermentesítése. Bpest, 1905. — *Bernát* István: Az új földtehermentesítés. Bpest, 1911. — *Dr. Mikó* Gábor és *dr. Schandl* Károly: A magyar szövetkezeti törvények magyarázata. Bpest, 1911. A Magyarországi Szövetkezetek Szövetsége kiadása. — *Rural credit and cooperation in Hungary.* Földmívelésügyi miniszterium kiadása 1913. — *Dr. Horváth* János: gr. Károlyi Sándor és vezérkara. Bpest, 1916. — *Wygodzinski,* dr. W.: Die neuere Entwicklung des landwirtschaftlichen Genossenshaftwesens. Hannover, 1913. — *Dr. Csepregi Horváth* János: A magyar szövetkezeti intézmény története. Bpest, 1926. — *Kereskedelmi és Iparkamarák évi jelentései.*

*IV. Az értékesítés. A debreceni, aradi, miskolci és kassai kereskedelmi és iparkamarák idézett jelentései.* Az O. M. G. E. idézett ankétjeinek iratai. — *Mudrony* Soma: A vámügy és Magyarország közgazdaságának újjászervezése. Bpest, 1874. — *Magyarország érdekei és a vámügy.* Bpest, 1876. — Gustav Freiherr *von Berg:* Die Zoll-Novelle vom März 1885. und ihre Bedeutung für die Landwirtschaft Ungarns. Wien, 1885. — *Zichy* Jenő gr.: A vámszövetség kérdéseinek megoldásáról. Bpest, 1886. — Dr. Alexander von *Matlekovits:* Die Zollpolitik der Osterreichisch-Ungarischen Monarchie und des Deutschen-Reiches seit 1868. und deren nächste Zukunft. Leipzig. 1891. — *A magyar egyenesadók történeti fejlődése.* Kiadja a m. kir. pénzügyminiszterium. 1895. Bpest. — *Bálint* Imre: A magyar föld jövedelme és adója. Magyar Gazdák Szemléje, 1896. május. — *A „Földmívelési Érdekeink" című folyóirat különböző évfolyamai.* — *Börsen Enquête—Kommission.* Stenographische Berichte Berlin. 1892—93. — *Bähr, dr.* Ottó: Das Börsenspiel nach den Protokollen der Börsenkomission. Leipzig, 1894. — *Az 1896. évi nemzetközi gazdakongresszus főjelentése. Szerkesztette Rodiczky Jenő.* Bpest, 1897. — *Az 1896. szeptember 17—20. napjain Budapesten tartott nemzetközi gazdakongresszus főjelentése.* Budapest, 1897. — *Bálint* Imre: *Vám- és*

*kereskedelmi szövetségünk Ausztriával.* Bpest, 1895. — *Félegyházi* Ágost dr.: A budapesti tőzsde története. 1864—1895. Budapest, 1896. — *Rubinek* Gyula: A búzatermelés költségei és a vámvédelem mérve. Bpest, 1902. — *Tőzsdereform tárgyában a kereskedelemügyi miniszteriumban 1896. december hó 21-től 1897. évi január hó 26-ig tartott szakértekezlet anyaggyüjteménye.* Bpest, 1897. — *Gróf Zelénski* Róbert: Tizenkét évi küzdelem a tőzsdén üzött fedezetlen határidő üzleti szerencsejáték ellen. Budapest, 1908. — *Rubinek* Gyula: Vámszövetség, kereskedelmi szerződések. Bpest, 1903. — *Rubinek* Gyula: A Balkán kereskedelmi szerződésekről. Bpest, 1909. — *Rubinek* Gyula: Jövő vámpolitikánk irányelvei. Bpest, 1911. — *Matlekovits* Sándor: Vám és kereskedelmi politika. Bpest, 1914. — *Bartha* László: A budapesti tőzsde története. 1864—1914. Budapest, 1914.

### 2. *A társadalmi agrármozgalmak.**

1. *A kapitalisztikus gazdasági rend kialakulásáról és az agrárválságról: A. Ronna, Le Blé aux Etats-Unis D'Amerique.* Paris. 1880. — *Stein, Dr. Lorenz v.:* Die drei Fragen des Grundbesitzes und seiner Zukunft. Stuttgart, 1881. — Heinrich *Semler:* Die wahre Bedeutung und die wirklichen Ursachen der nord-amerikanischen Konkurrenz in der Landwirtschaft. Wismar 1881. — *Száthmáry* György: Az amerikai verseny és a magyar mezőgazdaság, Bpest, 1882. — *Ruhland,* G.: Agrarpolitische Versuche vom Standpunkte der Sozialpolitik. Tübingen, 1883. — *Conference monétaire internationale.* Paris 1881. — Max *Sering:* Die landwirtschaftliche Konkurrenz Nordamerikas in Gegenwart und Zukunft. Leipzig 1887. — Alphonse *Allard:* La crise, la baisse des prix, la monnaie. Bruxelles, 1885. — *Gold and Silver Commission.* Reports of the Royal Comission appointed to inquire into the recent changes in the relative values of the precious metals. London 1887. — *Soetbeer,* Ad.: Materialen zur Erläuterung und Beurtheilung der wirtschaftlichen Interessen von Handel und Gewerbe, Berlin 1885. — *Bever,* Carl Friedrich: Die Frage des Goldes und Silbers und ihrer Währungen in populärwissenschaftlicher Form. Köln, 1893. — *Lavaleye,* Émile de: La monnaie et le bimetallisme international. Paris, 1891. — Az *1892. március havára összehívott valuta-enquête irományai.* Kiadja a m. kir. pénzügyminisztérium. Bpest, 1891. — *Ruhland,* Dr. G.: Über die Grundprincipien aktueller Agrarpolitik. Tübingen, 1893. — *Goltz,* Dr. Th. Freih. von der: Die agrarischen Aufgaben der Gegenwart. Jena, 1894. — *Lindsay, dr. Samuel McCune:* Die Preisbewegung der Edelmatalle seit 1850, verglichen mit der anderer Metalle, unter besonderer Berücksichtigung der Produktions- und Konsumtionsverhältnisse. Jena, 1893. — *Széchényi Imre gr.:* Bimetallizmus és a termények árhanyatlása. Bp., 1896. —

* Dolgozatunknak ebben a részében felhasznált anyagot nem a szövegrész beosztása szerint, hanem tárgykörök alapján csoportosítva közöljük.

*Hertzka* Tivadar dr.: A bimetallizmus és az agrárok Ausztria-Magyarországon. Bp., 1897. — *Brentano,* Lujo: Agrarpolitik. München, 1897. — *Russel,* Henry B.: International monetary conferences. London—New-York, 1898. — *Wagner,* Adolph: Agrar- und Industriestaat. Jena, 1901. — Gustav *Ruhland:* Die internationale landwirtschaftliche Konkurrenz eiu kapitalistisches Problem. Berlin, 1901. — *Engelbrecht,* Th. H.: Die geographische Verteilung der Getreidepreise in den Vereinigten Staaten von 1862 bis 1900. Berlin, 1903. — Dr. Fr. *Gerlach:* Geschichte und Theorie des Kapitalismus. München, 1913. — *Becker, Dr.* Max: Der argentinische Weizen im Weltmarkte. Jena, 1903. — Dr. Max *Becker:* Der argentinische Weizen in Weltmarkte. Wien, 1903. — Dr. Julius *Wolf:* Tatsachen und Aussichten der ostindischen Konkurrenz im Weizenhandel. Tübingen, 1886. — *Hobson,* John A.: The evolution of modern capitalism. A study of machine production. New and rev. London, 1906. — *Buchenberger,* Adolf: Agrarwesen und Agrarpolitik. 1. Bd. 1892. és 1914. — *Brentano,* Lujo: Die Anfänge des modernen Kapitalismus. München, 1916. — *Brentano,* Lujo: Agrarpolitik. Stuttgart, 1925. — Richard *Passow:* „Kapitalismus". Jena, 1918.

2. *A társadalmi agrármozgalmak elvi alapjairól: Stein, dr. Lorenz v.:* Die drei Fragen des Grundbesitzes und seiner Zukunft. Stuttgart, 1881. — *Ruhland, G.:* Agrarpolitische Versuche vom Standpunkte der Sozialpolitik. Tübingen, 1883. — *Pólya* Jakab: Az újabb agrármozgalom és irodalom hazánkban. Bpest, 1884. — *Pólya* Jakab: Agrárpolitikai tanulmányok. Budapest, 1886. — *Buchenberger,* Adolph: Agrarwesen und Agrarpolitik. 1892. — *Ruhland,* dr. G.: Über die Grundprinzipien aktueller Agrarpolitik. Tübingen, 1893. — *Goltz,* Dr. Freih. von der: Die agrarischen Aufgaben der Gegenwart. Jena, 1894. — *Árkövy* Richárd: Az agrárpolitika alapvonalai. Bpest, 1902. — *Bernát* István: Agrárpolitika. Budapest, 1904. — *Brentano,* Lujo: Agrarpolitik. München, 1897. — *Wagner,* Adolph: Agrar- und Industriestaat. Jena, 1901. — *Brentano,* Lujo: Agrarpolitik. Stuttgart, 1925. — *Aereboe,* Friedrich: Agrarpolitik. Berlin, 1928.

3. *A társadalmi agrármozgalmak történetének ismertetésénél* elsősorban a *„Szövetkezés" című folyóiratot,* a *Magyar Gazdák Szemléjét,* a gazdakongresszusok jegyzőkönyveit, továbbá *„Tizenkét év a Magyar Gazdaszövetség történetéből 1896—1908"* című munkát használtuk fel. A régebbi események megrajzolásánál a Gazdasági Lapokra, a földmívelésügyi minisztérium évi jelentéseire, továbbá a lejebb említendő munkákra támaszkodtunk.

4. *Az agrárproblémák elbírálásáról és a magyar társadalmi agrármozgalmak célkitüzéseiről:* Magyar Gazdák Szemléjének különösen az 1896—1900. évfolyamai. Ezen kívül: *Reformer:* Az agrárkérdés Magyarországon. Bp., 1894. — *Bernát* István: A búza ára. Az árcsökkenés igazi oka. Bp. 1894. — *Osztrák agrárpolitika.* Verhandlungen des V. österreichischen Agrartages 1895. Wien, 1895. — *Roszner* Ervin br.: Magyar agrárpolitika és a Magyar Gazdaszövetség nézetei a búzaárak hanyatlásáról. Bp. 1897. — *Agrárizmus harca a kereskedelem és ipar ellen.* Bp. 1899. — *Tomka*

Emil: A magyar földbirtok. Bp. 1899. — *Baross* Károly: Magyar agrárpolitika. Megjegyzések Tisza István: „Magyar agrárpolitika" c. röpiratára. Bp. 1897. — *Darbot*, M.: L'agriculture et les questions sociales. Páris. 1899. — *Brentano*, Lujo: Agrárpolitik. Stuttgart 1897. — *Emődy* József: Mit tegyünk? Magyar agrárpolitika, az igazi. Bp. 1897. — *Terminhandel.* Stenographisches Protokoll über die Enquete, betreffend die Reform des börsenmässigen Terminhandels mit landwirtschaftlichen Produkten. Wien 1901. — *Miaskowski:* Agrarpolitische Zeit- und Streitfragen. Leipzig 1899. — Németh József: Az agrár kérdések és mozgalmak. Bp. 1902. — *Bernát* István: Die Zukunft der Agrarbestrebungen. Bp. 1903. — *Ruhland* Gusztáv dr.: A papírosbúza hatása a gabonaárakra. Bp. 1904. — *Agrárpolitikai megbeszélések.* Kiadja a „Hazánk" szerkesztősége: Bp. 1905. — *Rácz* Gyula: A magyar földbirtokosság anyagi pusztulása. Bp. 1905. — *Mailáth* József gr.: A gazdatársadalom szociális feladata. Bp. 1906. — *Éber Ernő:* A magyar mezőgazdaság átalakulásának föltételei. Bp. 1906. — *Nagyváradi Országos Gazdagyűlés tárgyalásai.* Bp. 1906. — *Bernát* István: Földvásárlás és szövetkezeti bérletek. Bp. 1907. — *Bernát* István: A földbirtok megoszlásáról. Bp. 1908. — *Méline*, Jules: Le retour à la terre et la surproduction industrielle. Páris. 1905. — *Rácz* Gyula: A magyar földbirtokosság anyagi pusztulása. Bp. 1906. — *Schandl* Károly dr.: Károlyi Sándor gr. és a magyar föld. Bp. 1908. — *Tisza* István: Magyar agrárpolitika. Bp. 1907. — *Szende* Pál: A nagybirtok és Magyarország jövője. Bp. 1911. — *Croner*, dr. Johann: Die Geschichte der agrarischen Bewegung in Deutschland. Berlin 1909. — *Porszem:* Akié a föld, azé az ország. Bp. 1908. — *Galovits* Zoltán dr.: Magyar agrárpolitika. Bp. 1906. — *Grünberg*, dr. Karl: Die Entwicklung der agrarpolitischen Ideen im 19. Jahrhundert. Leipzig. 1908. — *Gaál* Jenő dr.: A magyar birtokpolitika irányelvei. Bp. 1911. — *Ecseri* Lajos dr.: A szegény emberről. Bp. 1912. — *Farkas* Geiza: A kisgazda. Bp. 1912. — *Bethlen* István gr.: A magyar birtokpolitika feladatai Erdélyben. Bp. 1913. — *Bieber* József dr.: A magyar kisgazda szociális helyzete. Bp. 1912.

5. *A szövetkezeti szervezkedés szerepéről:* Első sorban a „Szövetkezés" c. folyóirat. — Továbbá: *Imrédy* Kálmán dr.: A mezőgazdasági hitelszövetkezetek s azok hivatása a kisbirtokosok hitelügyének helyes szervezése körül. Bp. 1892. — *Hollán* Sándor, dr. ifj.: A kereskedelmi törvény szövetkezetekre vonatkozó szakaszainak magyarázata. Rimaszombat, 1893. — *Imling* Konrád dr.: Az 1898 : XXIII. t.-c. a gazdasági és ipari hitelszövetkezetekről. Bp. 1898. — *Kormos* Alfréd: Magyarország szövetkezetei. Bp. 1899. — *Nagy* Ferenc dr.: A gazdasági és ipari hitelszövetkezetekről szóló törvény (1898 : XXIII. t.-c.) magyarázata. Bp. 1898. — *Károlyi* Sándor gróf elnöki megnyitója a szövetkezetek nemzetközi kongresszusán. 1904. Bp. — A „Hangya" évkönyve. 1908, 1910, 1911, 1913. Bp. — *A „Hangya" a Magyar Gazdaszövetség fogyasztási és értékesítő szövetkezete kötelékéhez tartozó fogyasztási szövetkezetek 1903. évi üzleteredményének táblázatos kimutatása.* Bp. 1904.

— *Nagy* Ferenc dr.: Törvényjavaslat a szövetkezetekről. (Előadói tervezet indokolással). Bp. 1894. Ujonnan átdolgozott előadói tervezet indokolással. Bp. 1904. — *Horváth* Jenő: Gazdakörök és szövetkezetek hatása a faluban. Bp. 1907. — *Jantsits* Endre: A somogymegyei hitelszövetkezetek szövetsége működésének első 12 éve. Bp. 1910. — *A Budapesten 1910-ben megtartott I. országos szövetkezeti kongresszus naplója. Bp. 1910.* — *A Budapesten 1912-ben megtartott II. országos szövetkezeti kongresszus naplója.* Bp. 1912. — *Mikó, Schandl:* A magyar szövetkezeti törvények magyarázata. Bp. 1911. — *Rural credit and co-operation in Hungary.* Bp. 1913. — *Horváth* János dr.: Gr. Károlyi Sándor és vezérkara. Bp. 1916.

6. *A vám és külkereskedelmi politika agrárpolitikai vonatkozásairól: Beer,* dr. Adolf: Die österreichische Handelspolitik im neunzehnten Jahrhundert. Wien 1891. — *Rubinek* Gyula: Kiegyezésünk Ausztriával. Bp. 1896. — *A magyar vámtarifa ügyében tartott szakértekezlet naplója és a magyar vámtarifára vonatkozólag írásban előterjesztett szakvélemények.* Bp. 1898. — *Enyedi* Simon: Gabona vámpolitikai kérdések. Bp. 1902. — *Jelentés az osztrák-magyar vámterület autonom vámtarifájáról szóló törvényjavaslat tárgyában.* Bp. 1903. — *A budapesti keresk. és iparkamara emlékirata az autonom vámtarifa ügyében.* Bp. 1903. — *Rubinek Gyula:* A vámpolitika szociális hatása. Bp. 1904. — *Besze* Antal: Önálló vámterület ipari és mezőgazdasági érdekből. Bp. 1904. — *Matlekovits* Sándor dr.: Gazdasági viszonyunk Ausztriával. Bp. 1903. — *Pap* Dávid dr.: Magyar vámterület. Bp. 1904. — *Katona* Sándor: Vámpolitikai nehézségek az önálló vámterületen. Bp. 1905. — *Rubinek* Gyula: A német kereskedelmi szerződés. Bp. 1905. — *Törvényjavaslat az osztrák-magyar vámterület autonom vámtarifájáról.* Bp. 1906. — *Rubinek* Gyula: A balkán kereskedelmi szerződésekről. Bp. 1909. — *Rubinek* Gyula: A német kereskedelmi szerződés megújításának szükséges feltételei. Bp. 1914. — *Mátyás* Jenő: A vámpolitika alapfogalmai. Bp. 1914. — A magyar vámpolitikai központ kiadványai. Bp. 1913—16. — Az említetteken kívül a *Magyar Gazdaszövetség nagygyűléséről szóló beszámolók a Magyar Gazdák Szemléjében.*

## III. RÉSZ.

### *A tervek és az alkotások.*

*Az állami és társadalmi agrárpolitika alkotásairól és azok bírálatáról:* A fentebb már idézett forrásokon, a hivatalos statisztikai kiadványokon és a földmívelésügyi miniszterium évi beszámolóin kívül: *Magyarország földmívelése Budapest, 1896.* — *Dymond,* T. S.: Agricultural Industriy and education in Hungary, being an account of the visit of the Essex farmers party to Hungary in may and june, 1902. Chelmsford. 1902. — Magyarország állami mezőgazdasági intézményei. Kiadja Darányi Ignác m. kir. földmív. miniszter. Bpest, 1908. — Három év Magyarország mezőgazdasági politikájában 1906-tól 1909. Bpest.

(Földmív. minisztérium) 1909. — *Bunzel,* dr. Julius: Studien für Sozial- und Wirtschaftpolitik Ungarns. Leipzig 1902. — *Magyarország állami mezőgazdasági intézményei.* Bp. 1908. — *Beck* Lajos dr.: Magyar birtokpolitika. Bp. 1909. — *Pap* Tibor dr.:A ruthén actio és a kereskedelem. Máramarossziget, 1903. — *Páris* Frigyes: Tájékoztató a ruthén actionál való működésem felől. Bp. 1904. — *Székely actio öt éve.* Bp. 1907. — *Kazy József:* A hegyvidéki gazdasági actio 1907. évi működésének ismertetése. Bp. 1908.

# TARTALOMJEGYZÉK

## I. RÉSZ.

## A tudomány nélkül való ország.

**I. könyv. A magyar mezőgazdaság helyzete a kiegyezés korában.**

*I. Fejezet. A mezőgazdasági birtokjog.* . . . . . 7
1. Az agráralkotmány átalakulása. 2. A birtokforgalom jogi korlátai. 3. A mezőgazdasági közigazgatás.

*II. Fejezet. A mezőgazdasági birtokmegoszlás.* . . . . . 18
A földbirtok megoszlása: 1. tulajdonosok, 2. nagyságcsoportok és 3. művelési ágak szerint. 4. A terméseredmények. 5. A földárak. 6. A földhaszonbérek.

*III. Fejezet. A mezőgazdaság társadalmi és állami támogatása.* 27
1. A mezőgazdasági érdekképviselet. 2. A mezőgazdasági szakoktatás. 3. A talajjavítások. 4. A jószágrendezések. 5. A tagosítás. 6. A telepítés.

*IV. Fejezet. A mezőgazdasági hitel helyzete.* . . . . . 47
1. A mezőgazdaság hitelszükségletének növekedése és a mezőgazdaság eladósodása. 2. A mezőgazdaság hitelszükségletének kielégítése.

*V. Fejezet. A mezőgazdaság munkaerőszükséglete.* . . . . . 61
1. A mezőgazdasági munkabérek alakulása az úrbériség-megszüntetése után, 2. A mezőgazdasági munkaerőszükséglet alakulása.

*VI. Fejezet. A terméseredmények alakulása.* . . . . . 65
1. A jobbágyfelszabadítás hatásaihoz fűzött remények. 2. E hatások a számok tükrében.

## II. RÉSZ.

## Az új horizontok.

**II. könyv. Az állami agrárpolitika fejleményei 1867-től — 1914-ig.**

*I. Fejezet. A föld, mint a mezőgazdasági termelés tényezője.* 75

*I. Szakasz.* A mezőgazdasági ingatlantulajdon átruházásának, megterhelésének és átörökítésének jogi szabályozása. 75
1. Az általános osztrák polgári törvénykönyv. 2. A telekkönyv.

*II. Szakasz.* A birtokforgalom jogi korlátai. . . . . 81
1. A birtokminimum. 2. A hitbizomány. 3. A korlátolt forgalmú birtokok egyéb csoportjai. 4. Az ingatlanok átörökítése tekintetében divatozó szokások.

*III. Szakasz.* A földmívelésügyi igazgatás kormányhatósági szerve. . . . . 95
1. A földmívelés, — agrár és kereskedelemügyi minisztérium. 2. A földmívelésügyi minisztérium.

*IV. Szakasz.* A mezőgazdasági törvény. . . . . 87
1. Az előzmények. 2. Az 1894. évi 12. t. c.

*V. Szakasz.* A termőterület számbavétele. . . . . 89
A kataszteri felmérés.

*VI. Szakasz. A birtokrendezési eljárás.* . . . . . 90

*VII. Szakasz.* A terméseredmények és a mezőgazdasági birtokállomány számbavétele. . . . . 92
A mezőgazdasági statisztika.

*VIII. Szakasz.* A föld termőképességének és terméshozamának fokozására irányuló intézkedések. . . . . 95
1. A talajjavítás. 2. A tervszerűen termelt mezőgazdasági termények terméshozamának fokozását célzó állami intézkedések.

*II. Fejezet. A mezőgazdasági munkaerő.* . . . . . 109

*I. Szakasz.* A mezőgazdasági munkaerő általános védelme. 109
1. A cseléd és a gazda közötti jogviszony szabályozása. 2. A munkaadók és a mezőgazdasági munkások közötti jogviszony szabályozása. 3. A birtokos és gazdatiszt közötti jogviszonyok szabályozása. 4. A munkaadók és munkavállalók közötti jogviszonyt szabályozó egyéb törvények. 5. A mezőgazdasági munkásközvetítés. 6. A munkásbiztosítás.

*II. Szakasz.* A mezőgazdasági szakoktatás. . . . . 120
1. A felsőfokú mezőgazdasági szakoktatás. 2. A középfokú mezőgazdasági szakoktatás. 3. Az alsófokú mezőgazdasági szakoktatás. 4. Az általános irányú mezőgazdasági szakoktatás egyéb tényezői. 5. A különleges irányú mezőgazdasági szakoktatás. 6. Az állatorvosi szakotatás.

*III. Szakasz.* A telepítés. . . . . 127
1. A telepítvényekről szóló 1873. évi 22. t. c. 2. A telepítésről szóló 1894. évi 5. t. c. 3. A telepítési tevékenység támogatása. 4. A Magyar Földhitelintézetek Országos Szövetsége.

*IV. Szakasz.* A kivándorlásügy. . . . . 132
1. Az 1903. évi 4. t. c. 2. A 1909. évi 2. t. c.

*V. Szakasz.* A mezőgazdasági népesség anyagi helyzetének javítását célzó állami akciók. . . . . 134
1. A ruthén akció. 2. A székely akció.

*III. Fejezet. A tőke szerepe a mezőgazdasági termelésben.* . . 139

*I. Szakasz.* A mezőgazdaság eladósodása és a mezőgazdaság hitelforrásai. . . . . 139
1. A mezőgazdaság adósságterhe. 2. A mezőgazdaság hitelforrásai.

*II. Szakasz.* A mezőgazdasági hitelügy rendezéséről intézkedő fontosabb törvények. . . . . 153
1. Az általános hiteljogi természetű törvények. 2. A mezőgazdasági hitelintézetek alapításáról és azok működéséről szóló törvények. 3. A bankok működésének szabályozásáról szóló törvényeknek a mezőgazdaságot érintő vonatkozásai.

*III. Szakasz.* A mezőgazdasági leltártőke. . . . . 156
1. Az állatállomány. 2. Az állattenyésztés közvetlen támogatása. 3. Az állatértékesítés támogatása. 4. Az állategészségügyi rendészet.

*IV. Fejezet. A mezőgazdaság termékeinek értékesítése.* . . . 164

*I. Szakasz.* A termény- és állatértékesítés helyzete. . . . . 164
1. A gabonatermelés és értékesítés helyzete. 2. Az állattenyésztés és értékesítés helyzete.

*II. Szakasz.* Az állami gazdaságpolitika és a mezőgazdasági termékek értékesítése. . . . . 170
1. A mezőgazdaság megadóztatása. 2. Vám- és külkereskedelmi politika. 3. A mezőgazdasági kísérletügyi intézmények. 4. A tőzsde.

**III. könyv. A társadalmi agrármozgalmak.**

*I. Fejezet. Az első lépések.* . . . . . 207
1. Az első gazdakongresszus. 2. A székesfehérvári gazdakongresszus. 3. Az O. M. G. E. termelési és értékesítési ankétja.

*II. Fejezet. Kísérletek a korszerű agrárprogram megalkotására.* 222
1. Aggasztó tünetek. 2. A mezőgazdasági hitelügy kérdései. 3. Birtokpolitikai tervek. 4. Az 1885. évi gazdakongresszus.

*III. Fejezet. A változások küszöbén.* . . . . . 228
1. Az agrárválság felismerése. 2. Az agrárválság tünetei. 3. Az agrárválság és a magyar mezőgazdaság.

*IV. Fejezet. A változások útján.* . . . . . 257
1. A célkitűzés. 2. A szövetkezeti szervezkedés szükségessége. 3. Az agrárprogram és az érdekképviseleti szervezkedés szükségessége. 4. A Magyar Gazdaszövetség.

## III. RÉSZ.

## A tervek és alkotások.

**IV. könyv. Az állami agrárpolitika alkotásai.**

*I. Fejezet. Az állami agrárpolitika elvi alapjai.* . . . . . 279
1. Az állami agrárpolitika iránya Darányi Ignác fellépéséig. 2. Az állami agrárpolitika új szempontjai.

*II. Fejezet. A birtokpolitika.* . . . . . 289
1. A birtokforgalom és birtokrendezés jogi szabályozásának kérdései. 2. A birtokmegoszlás befolyásolása. (A telepítés és parcellázás.) 3. A mezőgazdasági birtokállomány számbavétele. 4. Összefoglalás.

*III. Fejezet. A terméseredmények fokozása és értékesítése.* . . 311
1. A talajjavítások. 2. Az egyes növényi kultúrák fejlesztése. 3. Az állatállomány fejlesztése. 4. A mezőgazdasági szakoktatás. 5. A mezőgazdaság tőkeellátása. 6. Az állami gazdaságpolitika és a mezőgazdasági termények értékesítése (Adó, vám és kereskedelempolitika. Tőzsdeügy). 7. Az eredmények a számok tükrében.

*IV. Fejezet. Az agrárpolitika szociális vonatkozásai.* . . . . . 346
1. A mezőgazdasági munkavállalók gazdasági helyzete. 2. Az 1890-es évek földmunkásmozgalmai. 3. A kormány alapvető szociális alkotásai. 4. A szociális célú állami akciók. 5. A kivándorlásügy agrárszociális vonatkozásai. 6. A szociális intézkedések és a szociális feladatok

**V. könyv. A társadalmi agrármozgalmak jelentősége.**

*I. Fejezet. A társadalmi agrármozgalmak lényeges vonásai.* . 370
1. A mozgalmak indító okai. 2. Gazdasági szempontok. 3. Szociális szempontok.

*II. Fejezet. Az agrármozgalmak eredményei.* . . . . . 372
1. Az érdekképviseleti szervezkedés. 2. A szövetkezeti szervezkedés. 3. Az állam és a szövetkezeti mozgalom.

*III. Fejezet. Az agrármozgalmak a közvélemény tükrében.* . . 389
1. A radikalizmus vádja. 2. A reakció vádja. 3. A vádak és az elismerések.

Összefoglalás. . . . . 399

Források. . . . . 402

## Dr. Bernát Gyula korábban megjelent művei:

**A magyar jobbágyfelszabadítás eszmeáramlatai.** (Budapest, 1930. Pátria. Könyvalakban, önállóan jelent meg.)

**Az abszolutizmus földtehermentesítése Magyarországon.** (1935. Bpest. Egyetemi nyomda. Könyvalakban, önállóan jelent meg.)

**A keresztény szocializmusról.** (Magyar Gazdák Szemléje, 1921 június.)

**A gazdasági válság és a munkabérek alakulása.** (Közgazdasági Szemle, 1923. pótfüzet.)

**A mezőgazdasági hitel ügye Északamerikában.** (Magyar Gazdák Szemléje, 1924 január, 1925 január és 1927 január.)

**A magyar reformkorszak törekvései a mezőgazdasági termelés fellendítésére.** (Magyar Gazdák Szemléje, 1927 május.)

**A szocialista mozgalom a háború óta.** (Kálvin Szövetség kiadása, Budapest, 1927.)

**A mezőgazdasági termelés jövedelmezőségének kérdése.** (Budapesti Szemle, 1928 március.)

**A német mezőgazdasági hitel a stabilizáció óta.** (Magyar Gazdák Szemléje, 1930 december.)

**A váci káptalani uradalom 1841. évi örökváltság szerződése.** (Századok, 1931 október.)

**Hungarian Co-operative system.** (Yearbook of Agricultural Co-operation. London, 1931, 1938.)

**A Balkánállamok birtokpolitikája.** (Különlenyomat a Magyar Gazdák Szemléje 1933. évi márciusi számából.)